

**SAFEVÎ-ÖZBEK SİYASÎ İLİŞKİLERİ VE
OSMANLI'NIN TESİRİ (1524-1630)**

Gülay KARADAĞ ÇINAR

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Nisan, 2011

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

SAFEVÎ-ÖZBEK SİYASÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI'NIN TESİRİ
(1524-1630)

Hazırlayan
Gülay KARADAĞ ÇINAR

Danışman
Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

AFYONKARAHİSAR 2011

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum ‘‘Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)’’ adlı çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22/04/2011

Gülay KARADAĞ ÇINAR

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

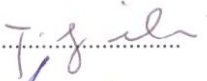
Tez Danışmanı: Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

.....

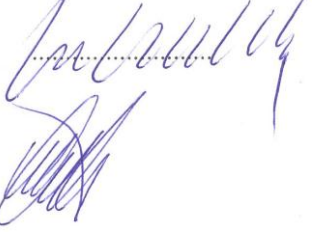
Jüri Üyeleri: Prof. Dr. Remzi KILIÇ

.....

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ

.....

Doç. Dr. Tufan GÜNDÜZ

.....

Doç. Dr. Mustafa GÜLER

Tarih anabilim dalı doktora öğrencisi Gülay KARADAĞ ÇINAR'ın “**Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)**” başlıklı tezi 22/04/2011 tarihinde, saat 15:00'da Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZET

SAFEVÎ-ÖZBEK SİYASÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI'NIN TESİRİ (1524-1630)

Gülay KARADAĞ ÇINAR

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Nisan 2011

Danışman: Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Safevî-Özbek rekabeti ve bu rekabetin ilk defa savaş şeklinde tezahür etmesi Muhammed Şeybanî Han ile Şah I. İsmail döneminde vuku bulmuştur. Üstelik bu rekabet ve anlaşmazlık sadece adı geçen hükümdarlar dönemiyle sınırlı kalmamış, Safevî Devleti'nin yıkılışına kadar aynı şiddetle devam etmiştir. Tarafların öncelikli ve gerçek amacı Horasan hakimiyetini kendi tasarruflarında tutabilmektir. Görünürdeki hedefleri ise kendi mezheplerini karşısındakine kabul ettirebilmektir. Şah İsmail'in Horasan'ı fethiyle birlikte bölge bir süre Safevî hakimiyetinde kaldığından İsmail'in halefleri Horasan'ı kendi mülkleri kabul etmişler ve Özbeklerle mücadelede büyük kararlılık göstermişlerdir. Özbek Hanları ise kendi hanedanlığını, Cengiz ve Timur soyu ile ilişkilendirerek Horasan'ı miras olarak görmüşlerdir. Böylece mücadele uzun yıllar sürüp gitmiştir.

1514 yılında Safevî Devleti'ne savaş açarak hasımlığını ilan eden Osmanlı Devleti ise bu mücadelelerde kimi zaman Özbeklerin yanında yer almış, kimi zaman

tarafsız kalmıştır. Osmanlı Sultanları, Özbeklerle ittifakı, özellikle şark seferlerini kararlaştırdıkları sırada gündemlerine almışlardır. Özbek Hanları ise Sünni İslam aleminin en güçlü temsilcisi Osmanlı Devleti'ne her daim tâbi olmuşlar ve tüm zor anlarında Sultanların yardımına sığınmışlardır. Bu nedenle Özbek-Safevî savaşlarına Osmanlı Devleti müdahil olmuş, Safevî yönetimi ise Osmanlı Devleti ile barış yapmak suretiyle iki ateş altında kalmaktan kurtulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Safevî, Özbek, Osmanlı, savaş, ittifak, antlaşma.

ABSTRACT

POLITICAL RELATIONS OF SAFAVID–UZBEK AND EFFECT OF OTTOMAN (1524–1630)

Gülay KARADAĞ ÇINAR

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

April 2011

Advisor: Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

Safavid–Uzbek rivalry and 1510 Merv War, which is the first occurrence of the rivalry between these sides, happened in period of Muhammed Shaybani Khan and Shah I. Ismail. This rivalry and conflict, indeed, not only took place during the periods of these Khans it also took place with the same severity till the collapse of Safavid State. The prior and the real aim of the both sides is to keep Khorasan Imperium on their behalf. Their so called aim, however, is to make their sects agreed to each other. Since this region remained under the control of Safavid sovereignty after the conquer of Khorasan by Shah Ismail, successors of Ismail accepted this region as their own property and showed a great determination in the combat with Uzbek Khans. On the other hand, Uzbek Khans associated their dynasty with Genghis and Timurid dynasty and saw Khorasan as a heritage. Thus fights continued for over long periods of time.

Ottoman Empire, who declared war against Safavid in 1514 and show their hostility to Safavid, was sometimes with the Uzbeks and sometimes objective. Ottoman Sultans made the alliance with the Uzbeks especially when they decided on

eastern excursions. Uzbeks, on the other hand, accepted Ottoman sovereignty, which is the most powerful representative of Sunni Islam world, and refuged to Ottomans on their hard times. That's why Ottomans too place in Uzbek–Safavid wars. Safavid management also signed peace with Ottoman Empire and saved itself from being caught between the two fires.

Key words: Safavid, Uzbek, Ottoman, war, alliance, treaty.

ÖNSÖZ

16. yüzyılın başında komşu devletler olarak teşekkül eden Safevî Devleti ve Özbek Hanlığı arasındaki ilişkilerin 16. yüzyıl ve 17. yüzyılın ilk çeyreğindeki seyri, günümüze kadar Türkiye haricinde birkaç çalışmayla incelenmişse de bir bütün halinde ele alınması, diplomatik ilişkilere ışık tutularak anlaşmazlığın temelindeki problemlerin detaylı olarak incelenmesi “*Safevî-Özbek Siyasî İlişkileri ve Osmanlı'nın Tesiri (1524-1630)*” adlı bu çalışmayla mümkün olmuştur. Çalışmamızı diğerlerinden farklı kılan bir diğer unsur, tezimizin ikinci ayağını oluşturan “*Osmanlı'nın Tesiri*” meselesidir. Aynı dönemde Safevî Devleti'nin en büyük düşmanı olan Osmanlı Devleti'nin Safevî-Özbek çatışmalarına hangi perspektiften yaklaştığı, çatışma sürecinde nasıl bir tavır takındığının ortaya koyulması gayreti hissedilen eksiklikten ileri gelmiştir.

Bu çalışma toplamda dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Safevî-Özbek mücadelelerine dair ön bilgi vermek düşüncesiyle çatışmaların başlangıcını teşkil eden Şah İsmail ile Şeybanî Han'ın münasebetleri aktarılmıştır. İkinci bölümde, Horasan hakimiyeti dolayısıyla rekabetin perçinleştiği Şah Tahmasb dönemindeki gelişmelere yer verilmiştir. “*Şah Abbas Döneminin Arka Planı*” başlıklı üçüncü bölümde, Şah II. İsmail ve Şah Hüdabende dönemleri itibarıyla Safevî Devleti'nin dış politika bağlamında yaşadığı kısa süreli değişim ve iç çalkantıların yarattığı problemler ele alınmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise Özbek Hanı II. Abdullah Han'ın Horasan hakimiyeti ve sonrasında Safevî karşısında güç kaybeden Özbek Hanlığının siyasi pozisyonuna yer verilmiştir. Osmanlı'nın bu yaşananlar zarfında takındığı tavır ise her bölümün içinde ayrı ayrı aktarılmıştır.

Tez konumuzun belirlenmesine yardımcı olan araştırmamızın ilmî seviyeye ulaşması için büyük fedakârlıklarla beni yönlendiren, geniş kütüphanesinden istifade etme fırsatı tanıyan tez danışmanım ve çok kıymetli hocam Sayın Prof. Dr. H. Mustafa Eravcı'ya teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunarım. Ayrıca takıldığım her hususta beni engin bilgi ve öngörüsüyle aydınlatan desteğini hiçbir surette esirgemeyen Sayın Hocam Doç. Dr. Mustafa Güler'e, doktora çalışmam boyunca

önerdiği kaynaklarla ve de tez konusuyla ilgili girdiğimiz tartışmalar sayesinde kazandırdığı septik düşüncelerle tezimi en iyi şekilde sorgulamamı sağlayan arkadaşım Dr. Alper Başer'e tüm iyi niyetinden ve yardımseverliğinden dolayı şükranlarımı sunarım.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına ve kurdukları sistemle araştırmacıların işini kolaylaştıran Arşivin üst düzey yöneticilerine teşekkürlerimi arz ederken, aynı sözleri benzer özveriyi göstermeyip uzun yıllar devam eden kataloglama çalışmaları nedeniyle araştırmaya kapatılan Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi yöneticileri için söyleyememekten büyük üzüntü duyduğumu belirtmek isterim.

Çalışmanın temel kaynaklarını Fars ve Özbek kronikleri oluşturmaktadır. Bu kaynaklara ulaşılması ise ancak Tahran'a gitmemle mümkün olmuştur. Bu sayede Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim üyesi aynı zamanda Safevî tarihi uzmanlarından olan Prof. Dr. Mansur Sefatgol ve Prof. Dr. İhsan İşraki ile tanışma ve tez konusu üzerinde fikir teatisinde bulunma şansına eriştim. Onların sunduğu öneriler tez konusunun şekillenmesinde ayrıca etkili olmuştur. Gösterdikleri ilgiden dolayı Sayın Hocalarım Sefatgol ve İşraki'ye çok teşekkür ederim. Tahran'da kaldığım süre zarfında Tahran Üniversitesinde doktora öğrencisi olan Esra Doğan ile de tanışma fırsatı buldum. Doğan, kaynak araştırmalarım esnasında İnkılab Meydanı'ndaki tüm sahaflarla ve Tahran Üniversitesi Kütüphanesindeki görevlilerle tanıştırmak bu zor süreci kolaylıkla aşmam hususunda büyük yararlılıklar göstermiştir. Bu nedenle kendisine ve onun nezdinde başta Ferheng Cihanbahş olmak üzere tüm Fars ve Azeri kökenli sahaflara teşekkürü bir borç bilirim.

Bu kaynaklardan en iyi şekilde istifade edebilmek çok iyi bir Farsça bilgisiyle mümkün olmuştur. Bu hususta birçok kez Farsça dersleri almış olmakla birlikte bana Farsça çevirinin püf noktalarını öğreten ve tarihi metinleri anlamam hususunda yardımcı olan kısaca gerçek manada Farsça'yı öğrenmemi sağlayan kıymetli arkadaşım Gulam Rıza Feyzullahî'ye çok teşekkür ederim.

Gülay KARADAĞ ÇINAR

Nisan, 2011

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii

GİRİŞ

1. KONUNUN TANIMI VE ÖNEMİ	1
2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KULLANILAN KAYNAKLAR.....	7
3. YER ADLARI ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME	10

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ŞAH TAHMASB DÖNEMİNE KADAR ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI DEVLETİ

1. SAFEVÎ DEVLETİ ÖNCESİ SİYASAL DURUM	13
1.1. SAFEVÎ DEVLETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI	15
1.2. ÖZBEKLERİN SİYASİ DURUMU	20
2. ŞAH İSMAİL DÖNEMİNDE ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI DEVLETİ.....	26
2.1. DİPLOMATİK İLİŞKİLER	26
2.2. ASKERİ İLİŞKİLER	36
2.3. 916-930/1510-1524 YILLARI ARASINDA YAŞANAN SAFEVÎ-ÖZBEK ÇATIŞMALARI.....	41
2.4. ÖZBEK-SAFEVÎ ÇATIŞMALARINDAKİ PROBLEMATİKLER	45
3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAFEVÎ DEVLETİ'NE KARŞI ÖZBEKLERLE YAKINLAŞMASI	49

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAH TAHMASB DÖNEMİNDE ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

1. H. 930-943/M. 1523-1536 YILLARI ARASINDAKİ DÖNEM: ÇATIŞMA SÜRECİ.....	56
1.1. H. 930-934/M. 1524-1528 YILLARI ARASINDAKİ OLAYLARIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ.....	61
1.2. SULTANLARIN KARŞILIKLI İLK SAVAŞI: CAM MUHAREBESİ	61

1.3. UBEYDULLAH HAN'IN MEŞHED VE HERAT KUŞATMASI.....	65
1.4. ŞAH TAHMASB İLE UBEYDULLAH HAN ARASINDAKİ DİPLOMATİK MÜNASEBETLER	69
1.4.1. Ubeydullah'ın Tahmasb'ı Öfkeleniren Sözleri	69
1.4.2. Şah'ın Horasan Seferinden Önce Ubeydullah'ı Uyarması.....	75
1.5. H. 936-946/M. 1530-1540 YILLARI ARASINDA HORASAN'DAKİ GELİŞMELER VE ŞAH TAHMASB'IN TUTUMU	80
1.6. H. 936-943/M. 1530-1537 YILLARI ARASINDA HORASAN'DA YAŞANANLARIN PANAROMASI.....	89
1.7. ÖZBEK SULTANLARI ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLAR VE TAHMASB'IN MÜDAHALESİ	90
2. KIZILBAŞ-ÖZBEK ÇATIŞMALARININ DURAKLAMA SÜRECİ (H. 943- 957/M. 1537-1551)	92
2.1. SAFEVÎ DEVLETİ'NİN İÇ VE DIŞ MESELELERİ	92
2.1.1. Safevî-Osmanlı Çatışmaları	92
2.1.2. Özbek ve Babür Devletleriyle Mücadeleler	99
2.1.3. İç İsyanlar	101
2.2. ÖZBEK HANLIĞI'NDA YAŞANAN TAHT KAVGALARI.....	103
2.3. ÖZBEK HANLIĞI'NDAKİ İÇ ÇATIŞMALARIN ANALİZİ	112
2.4. H. 943-984/M. 1536-1577 YILLARI ARASINDA ÖZBEKLERİN HORASAN'DAKİ FAALİYETLERİ.....	114
3. SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIKLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL.....	123

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM ŞAH ABBAS DÖNEMİNİN ARKA PLANI

1. ŞAH II. İSMAİL'İN FARKLI DİN POLİTİKASI VE BU BAĞLAMDA SAFEVÎ-ÖZBEK İLİŞKİLERİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER	141
2. MUHAMMED HÜDABENDE İLE BİRLİKTE YENİDEN BAŞLAYAN ÇATIŞMALAR	148
2.1. HORASAN BÖLGESİNDE ÖZBEKLERLE DEVAM EDEN ÇATIŞMA HALİ	148
2.2. MERKEZİ OTORİTENİN ZAYIFLIĞI VE HORASAN EMİRLERİNİN İTAATSİZLİĞİ.....	150
2.3. SAFEVÎ VE OSMANLI DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN PANORAMASI	155
2.4. ABDULLAH HAN'IN TÜRKİSTAN SEFERİ VE BÖLGE HAKİMİYETİ ÜZERİNE.....	159
3. SULTAN II. SELİM DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIKLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL.....	163
3.1. M. 1556'DAN İTİBAREN YAŞANAN SÜREÇ VE ASTRAHAN SEFERİNİ GEREKLİ KILAN AMİLLER	163
3.2. ASTRAHAN SEFERİ.....	168

4. SULTAN III. MURAD DÖNEMİNİN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIĞI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL..... 181

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ŞAH ABBAS DÖNEMİ SAFEVÎ-ÖZBEK MÜCADELELERİ**

1. ÖZBEKLERİN HORASAN ÜLKESİNDEKİ İLERLEYİŞİ	190
1.1. ABDULLAH HAN'IN İKİNCİ HERAT KUŞATMASI.....	190
1.2. MEŞHED KUŞATMASI SÜRECİNDE ULEMA ARASINDAKİ SÜNNİ-ŞİA POLEMİĞİ	193
1.3. HERAT YENİLGİSİNİN ARDINDAN ŞAH'IN TUTUMU	201
2. ABDÜLMÜMİN HAN KOMUTASINDAKİ ÖZBEKLERİN ÖNLENEMEYEN FETİHLERİ.....	205
3. ÖZBEKLERİN HORASAN HAKİMİYETİ SONRASINDA BAŞLAYAN DİPLOMATİK İLİŞKİLER	213
3.1. ABDÜLMÜMİN HAN'IN ŞAH ABBAS'I KÜÇÜMSEYEN SÖZLERİ... 213	
3.2. ŞAH ABBAS'IN ABDÜLMÜMİN HAN'A MÜTEVAZİ CEVABI	217
3.3. DÜELLO SÜRECİNDE SÜREKLİ DEĞİŞEN SÖYLEMLER.....	222
3.4. ŞAH ABBAS'IN SON SÖZLERİ VE ÖZBEKLERİN ÇARESİZLİĞİ.....	236
4. ŞAH ABBAS'IN HORASAN SEFERİ	243
4.1. ŞAH ABBAS'I HORASAN SEFERİNE SÜRÜKLEYEN AMİLLER, SEFERİN SEYRİ VE NETİCESİ	247
4.2. RİBÂT-I PURYAN SAVAŞI VE ÖZBEKLERİN BÜYÜK YENİLGİSİ ..	252
5. ÖZBEK HANLIĞINDA YENİ BİR DÖNEM: ASTRAHANLILAR YÖNETİMİ VE SAFEVÎ İLE MÜCADELELERİ	255
5.1. ÖZBEK HANLIĞINDA YAŞANAN TAHT MÜCADELELERİ	266
5.2. ÖZBEK-SAFEVÎ BARIŞINA GİDEN SÜREÇ VE H. 1030/M. 1621 TARİHLİ SULH	270
6. ŞAHLIK TACINI GİYEN ABBAS'IN OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİNİN SEYRİNİ DEĞİŞTİREN POLİTİKASI	273
6.1. SAFEVÎ-OSMANLI BARIŞINA GİDEN SÜREÇ VE İSTANBUL ANTLAŞMASI'NIN ÖZBEKLER AÇISINDAN EHEMMİYETİ	273
6.2. SULTAN III. MURAD SONRASI OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİNİN SEYRİ	285
SONUÇ.....	298
KAYNAKÇA	305
EKLER.....	318
ÖZGEÇMİŞ.....	334

KISALTMALAR DİZİNİ

Bk :	Bakınız
BOA.A.DVN.MHM :	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Asafî Divan-1 Hümayun Mühimme Kalemî
C :	Cilt
çev :	Çeviren
DİA	Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed :	Editör
Eİ :	Encyclopaedia of Islam
H :	Hicri
hzl :	Hazırlayan
İA :	Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İÜ :	İstanbul Üniversitesi
m :	Metre
M :	Miladi
MEB :	Millî Eğitim Bakanlığı
Nu :	Numara
OTAM :	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
P :	Page
s :	Sayfa
S :	Sayı
TDV :	Türkiye Diyanet Vakfı
TOEM :	Târîh-i Osmanî Encümenî Mecmuası Evrak
T SMA E :	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrak
T SMK R :	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Kataloğu
TTK :	Türk Tarih Kurumu
V :	Volume
vd :	Ve diğerleri
Vr :	Varak
Yay :	Yayımları
YL :	Yüksek Lisans
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

1. KONUNUN TANIMI VE ÖNEMİ

Bu çalışmanın amacı, 1524-1630 yılları arasındaki 100 yıllık süreçte İran, Irak ve Azerbaycan topraklarında hüküm süren Safevî Hanlığı ile Maverâünnehir ve Türkistan hakimi Özbek Hanlığı arasındaki siyasi ilişkileri incelemek ve Osmanlı Devleti'nin bu süreçte nasıl bir rol oynadığı ya da ilişkilere ne ölçüde tesir ettiğini ortaya koyabilmektir. Temelde üç devlet arasındaki ilişkilere dayandırdığımız bu çalışma dönemin diğer güçlü imparatorluğu Babür Devleti ile yeni yeni yapılanmakta olan Rus Çarlığı'nın da Safevî-Özbek ilişkilerine müdahil olması sebebiyle çok boyutluluk kazanmakla birlikte konunun dışına çıkılmaması gerekçesiyle Rus ve Babür tesirlerine yeri geldikçe değinilmektedir.

Çalışmamız sırasında dikkatimizi çeken ve henüz tahkik edilmemiş olması hasebiyle önem arz eden bazı konuların eksikliği fazlasıyla hissedilmiştir. Bunlar:

1-Harezmi-Buhara Hanlıkları Arasındaki İlişkiler; 1510 yılından sonraki dağılma sürecinde bu iki merkezde farklı devletler kuran iki Özbek ailenin Harezmi hakimiyeti üzerine mücadelesi Safevî-Özbek arasındaki rekabette önemli yer tutmaktadır. Bu açıdan bağımsızlık mefkuresinin dışında Özbekler arasında nifak ve husumeti körükleyen diğer amillerin ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

2- Harezmi Hanlığı-Safevî Devleti İlişkileri; Biz bu çalışmamızda yer yer Harezmi-Safevî ilişkilerine değinmiş olsak da konunun Harezmi Özbek Devletine ait kronikler ve belgeler ışığında ayrıca incelenmesinin daha sağlıklı sonuçlar ortaya koyacağı kanaatindeyiz.

3- Safevî Devletiyle yakınlaşmasına paralel olarak Harezmi Sultanlarının Erdebil tarikatına ve Şia'ya bakışı ve halkın bu mezhebi benimseme oranı da çalışmamız sırasında merakımızı celb eden konulardan olmuştur. Nitekim bu konu da diğerleri gibi şu ana kadar araştırmaya tabi tutulmamıştır.

Gerek ülkemizde gerekse dış ülkelerde Safevî Devleti ile Özbek Hanlığı ve bu devletlerin Osmanlı Devletiyle ilişkilerine dair yapılmış çeşitli çalışmalar yer

almakla birlikte¹ doğrudan konumuzla ilgili bazı araştırma eserler de mevcuttur. Bunlar arasında Martin B. DICKSON tarafından 1958 yılında hazırlanan *Shah Tahmasb and Uzbeks (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan:930-946/1524-1540)* isimli doktora tezi önemli bir yer tutar. Çalışmada Safevî-Özbek ilişkileri 1524 tarihinde Şah Tahmasb'ın tahta çıkışıyla birlikte ele alınmaya başlanmış ve (941-944/1535-1538) tarihinde gerçekleştirilen beşinci ve Şah Tahmasb dönemi için son olan Özbeklerin Horasan'ı işgaliyle bitirilmiştir.

Dickson'un tezi Özbek-Safevî Devletleri arasındaki ilişkilerin ilk onaltı yıllık sürecine ışık tutmaktadır. Safevîler ve Özbeklerin yönetim anlayışına, devamlı el değiştiren Horasan halkının içinde bulunduğu duruma, her iki devletin Hind coğrafyasındaki Babürlülerle ilişkisine ve Ubeydullah Han'ın Horasan bölgesine gerçekleştirdiği seferlere temas etmektedir. Bu noktada amacımız Safevî-Özbek mücadeleleri hususunda Dickson'un çalışmasını devam ettirip 1630'a kadar getirmek ve Horasan hakimiyeti nedeniyle devamlı çatışma halinde olan bu iki devletin siyasi, askeri ve diplomatik ilişkilerini gözler önüne sermektir.

¹ Avrupa'da ve ülkemizde yapılan çalışmalar arasında dikkat çeken eserler; Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Audrey Burton, *Bukharans A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, England 1997; Mehmet Alparğu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara 1994; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)* İstanbul 1993; Nader Nader Nejad, *XVI. Asırda İran Kaynaklarına Göre Osmanlı-Safevî Münasebetleri (1502-1590, 1620)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Erzurum 1986; Kerim Yans, *IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Aralık 1977; Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, Tez Yay., İstanbul 2001, Audrey Burton, "Who Were the First Ashtarkhand Rulers of Bukhara?" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. LI/Nu. 3 London 1988; yine aynı yazarın "The Fall of Herat to the Uzbegs in 1588", *Iran*, Vol. XXVI, The British Institute of Persian Studies press., London 1988; ve "The Accession of Iskandar Khan", *Iran*, V. XXXII, British Institute of Persian Studies press., 1994, ", H. Mustafa Eravcı, "Safevî Hanedanı", C.VI, *Türkler*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, aynı yazarın "Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 28, Konya 2010, ve adını burada zikredemediğimiz çok sayıda araştırma eser mevcuttur. İran'da ise Safevî Devleti tarihini inceleyen birçok çalışma mevcuttur. Bunlar arasında Muhammed İbrahim Bastani Parizi, *Siyaset ve İktisad Asr-ı Safevî*, İntişârât-ı Safi-i Alişâh, Tahran 1362; ile Menuçehr Parsadust, *Şah İsmail-i Evvel Padişahî ba eserhâ-yi dirpâ-yi der İran ve İrani*, Şirket-i Sihamî İntişâr, Tahran 1381; ve *Şah Tahmasb-ı Evvel*, Şirket-i Sihamî İntişâr, Tahran 1381 adlı çalışmalar en önemlileridir. İran'da Safevî Devletinin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısına ayrıca dış ülkelerle ilişkilerine dair yapılan çalışmalar bir hayli çok olmakla birlikte hepsini burada zikretmek mümkün olmadığından sadece dikkatimizi çeken çalışmaları aktarmayı uygun gördük.

Dickson çalışmasında, Osmanlı'nın Safevî-Özbek ilişkilerine tesirinin önemli olduğunu söyleyerek bu çalışmanın gerekliliğine işaret etmiştir². Biz bu çalışmayla onun hissettiği eksikliği ondan çok sonra ele almış olarak tüm çıplaklığıyla ortaya koyduğumuzu ümit ediyoruz.

Yine Martin Dickson'dan farklı olarak çalışmamızda onun istifade etmediği ve Tahmasb dönemini de ihtiva eden bazı kroniklere başvurulacaktır ki bunlar Holdeberrin, Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb, Musahharü'l-Bilâd, Nakâvetü'l-Âsâr ve Ez Şeyh Safî tâ Şah Safî gibi dönemin önde gelen kronikleridir. Ayrıca Ubeydullahullah Han ile Şah Tahmasb'ın birbirlerine göndermiş oldukları mektuplara da ilişkilerin seyri sırasında ayrıntılı olarak yer verilecektir.

İlişkilere Osmanlı-Özbek perspektifinden yaklaşan araştırmacı Mustafa Budak'ın *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)* adlı yüksek lisans tez çalışmasında ise Osmanlı Devleti'nin Özbek Hanlıklarına karşı takip ettiği siyaset, kronikler ve temin edilen bazı arşiv belgeleriyle desteklenerek izah edilmeye çalışılmıştır. Budak, Osmanlı'nın Özbek Hanlığıyla ilişkisini doğrudan Safevîlere karşı aldığı tutumla ilişkilendirmiştir ki bu bizce de doğru bir yaklaşımdır. Nitekim Osmanlı-Özbek İlişkileri, Osmanlı-Safevî siyasi mücadelelerinin yoğunluk kazandığı dönemlerde artış göstermiş, Osmanlı-Safevî barış sürecinde ise hac ziyaretçileriyle ve bir takım ticarî faaliyetlerle sınırlı kalmıştır.

Budak bu çalışmasında Başbakanlık Osmanlı arşivindeki 7, 10, 19, 21, 22, 24, 44, 62 numaralı Mühimme defterlerinden yararlanmıştır. Ayrıca O, Özbek Hanlıklarıyla Osmanlı Padişahlarının birbirlerine yazdıkları mektuplar için Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ile şu anda Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan bazı münşeat mecmualarına dikkat çekmektedir. Araştırmacı ulaşamadığı ya da Farsça kaleme alınmış mektuplar için de Ayten Sarıyar tarafından lisans bitirme tezi olarak

² Dickson çalışmasında kısaca Kanuni Sultan Süleyman dönemi Osmanlı-Özbek ilişkilerine değinmiş, Osmanlı Devleti'nin 1534-1536 yılları arasında Irak'a gerçekleştirdiği seferleri Osmanlı'nın Özbek-Safevî ilişkilerine ilk kez müdahil olması şeklinde izah etmiştir. Yavuz Sultan Selim dönemindeki gelişmeler dikkate alınmadan yapılan bu değerlendirme bizce eksik görüldüğünden birinci bölümde Yavuz Sultan Selim dönemi Osmanlı-Özbek yazışmaları dikkatle incelenmiş ve varılan tespitler ayrıntılı olarak aktarılmıştır. Martin B. Dickson, *Shah Tahmasb and The Uzbeks (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan: 930-940/1524-1540)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Department for Oriental Studies, 1958, s. 255-259.

hazırlanan, “*XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*”³ adlı çalışmadan istifade etmiştir.

M. Dickson ve M. Budak yukarda belirtilen çalışmalarıyla Osmanlı-Özbek Hanlıkları arasındaki ilk diplomatik ilişkilerin Yavuz Sultan Selim döneminde Safevîlere karşı ortak düşmanlık ekseninde yapılandırıldığını iddia etmişlerdir. Aslında ilişkiler iki devletin de Sünni akidelere bağlı olarak yaşamaları ve Maverâünnehir’in İslam dini ve eğitimi için özel bir konuma sahip olması nedeniyle ilk olarak Sultan Bayezid döneminde dini çerçevede ve de ulema düzeyinde gerçekleşmiştir. Osmanlı ulemasından bir kısmı dini eğitimini Maverâünnehir ve Horasan ülkelerinde almıştır. Konuyla ilgili elimizdeki tek mektup Herat Şeyhülislamı Mevlana Ahmed Taftazanî tarafından Osmanlı uleması Mevlana Kemaleddin Abdu’l-Vasi’nin eğitimini tamamlayıp Rum ülkesine döneceğine dair Sultan Bayezid’e gönderdiği mektuptur⁴.

Yine her iki araştırmacı da Sultan I. Selim’in Ubeydullah Han’a 920/1514 tarihinde gönderdiği mektuba dayanarak Özbek ve Osmanlı arasındaki ilk siyasi münasebetlerin bu tarihte vuku bulduğunu söylemiştir. Ancak ilişkiler muhtemelen bir dönem önce yani Sultan II. Bayezid ile birlikte başlamıştır. Nitekim 920/1514 yılında Ubeydullah’ın, Sultan Selim’e gönderdiği cevabi mektubunda Özbek Sultan’ı, Safevî tehdidi karşısında halkının içinde bulunduğu ahvali Rum padişahına

³ Ayten Sarıyar, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul 1965.

⁴ Mektupta Osmanlı ülkesinden dini eğitim almak üzere gönderilen Mevlana Kemaleddin Abdal Vasi’nin Herat’a gelip burada bir müddet kaldığı ve gerekli ilimlerin ona öğretildiği bildirilir. Eğitimi tamamlaması münasebetiyle de ülkesine geri döndüğü ifade edilir. Mevlana Taftazani’nin Sultan Bayezid’e mektubu ve Bayezid’in bu mektuba cevabı için bk. Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Kataloğu 3332, Vr. 4a-5b, 5b-6a, *Münşeât*, TSMK R. 1958 Vr. 84a-85a, 85a-86b.

Burada Osmanlı ulemasının dini eğitim için Herat’a gönderilmesi hususu ilginç gelebilir. Ancak Maverâünnehir ve Horasan bölgesinin Timur Sultan’ın fetihleri sonrasında adeta bir ilim ve irfan merkezi haline getirildiği göz önüne alındığında oldukça doğal karşılanmalıdır. Maverâünnehir ve Horasan bölgesinde ilmi alanda en fazla dikkat çeken şehirler Buhara, Semerkand ve Herat’tır. Herat’ın diğer şehirler arasından sıyrılıp önce çıkması Timur’un oğlu Şahruh zamanında mümkün olmuştur. Şahruh, devletinin merkezini Semerkand’dan Herat’a taşımış ve 1410-1411’de burada çok büyük bir külliye inşa ettirmiştir. Şahruh’un amacı kendisi için tehdit oluşturan Şia hareketine karşı güçlü bir Sünni hareket ortaya çıkarmaktır. Bu amacı doğrultusunda Sünni akideye bağlı ulema ve din adamlarını bu külliye topluyarak Herat ve çevresini ehli sünnet çizgisindeki dini ilimlerin merkezi haline getirmiştir. Herat’a tayin edilen ilk ulemadan biri lisani ilimlerde uzman olan ve orta seviyede kelam bilgisine sahip Taftazani’dir. Onun evlatları ve torunları sonraki yıllarda Herat şeyhülislamlık makamında görev alırlar. Taftazani’nin kitapları Osmanlı medresesinde okutulduğu gibi bu ailenin ilim ve irfanına sahip olmak üzere tüm İslam ülkelerinden özellikle de Osmanlı Devletinden Herat’a çok sayıda ulema adayı gönderilir. İhsan FAZLIOĞLU, “Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arka planı Olarak Semerkand Matematik-Astronomi Okulu”, *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2003/1, S. 14, <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/Semerkandmatematikastronomiokulu.pdf>, s. 4-6, 29-30.

daha önceki mektuplarında da izah ettiğini ancak hiçbirine yanıt alamadığını belirtmektedir⁵. Osmanlı hükümetinin Ubeydullah Han'ın işaret ettiği Safevî tehdidine kayıtsız kalması, Macar ve Venedik Krallıkları ile girdiği mücadelelerden kaynaklanmıştır⁶. Bunun dışında Sultan Bayezid, Anadolu'daki Türkmen halk üzerinde etkin nüfuzla sahip Şah İsmail ile çatışarak Anadolu Türkmenlerini tamamen kaybetmekten de çekinmiştir⁷.

Osmanlı-Özbek ilişkileri Remzi Kılıç tarafından üç ayrı makalede ayrıca çalışılmıştır. Yazar, makalelerde Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman ve III. Murad dönemindeki ilişkilere değinmektedir. Bu çalışmalarda Mustafa Budak'ın tezinden farklı olarak 32 nolu Mühimme defteri de incelenmiştir. Mehmet Alpargu ise “*Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası*”⁸ adlı makalesinde bilinen kaynaklara ek olarak batılı çalışmaları da ele almak suretiyle konuyu izaha çalışmıştır. Burada zikredilmeye değer bir diğer çalışma da Audrey Burton tarafından kaleme alınan “*Relations Between the Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey 1558-1702*” adlı makaledir. Yazar bu makalesinde Safevî döneminin belli başlı kaynaklarını, İngilizce tercümesini kullanmış olmakla birlikte Özbek tarihine dair de Buharî'nin “*Şerefnâme-i Şahî*” ile Mahmud b. Wali'nin “*Bahrü'l-Esrâr fi Menâkibi'l-ahyâr*” adlı eserlerinin “*Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana*”⁹da aktarılan bölümlerinden yararlanmışır. Bunun dışında Özbek-Safevî ve Osmanlı Sultanları arasındaki resmi yazışmalardan istifade ederken de Ebul Kasım Haydar Ivaoglu'nun Mecmuau'l-İnşası ile Feridun Bey'e ait Münşeât mecmuasından istifade etmiştir. Araştırmamız esnasında biz bu çalışmaların aslına ulaşmayı tercih ettik. Ayrıca

⁵ Ubeydullah Han'ın mektubu için bk. *Şah İsmail Safevî Mecmû'a-yı Esnâd ve Mekâtibât-ı Târihi Hemrâh Bâ Yâddâştâ-yı Tafsilî*, hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, İntişarat-ı Erguvan, Tahran 1368, s. 127-132; Ali Ekber Vilayetî, *Târih-i Revâbit-ı Hâric-i İnan der Ahd-ı Şah İsmail Safevî*, İntişarat-ı Vezaret-i Umur-ı Harici, Tahran 1375, s. 129-133; Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, Tophane-i Amire neşri, İstanbul 1265, C. I, s. 349; *Münşeât*, TSMK R. 1958, Vr. 108a-111a.

⁶ Nitekim Sultan Bayezid saltanatı süresinde Şah İsmail'in tahriklerine maruz kalmış, buna rağmen doğuda barışçıl bir siyaset takip etmiştir. Şah İsmail'in Anadolu'da Şii propagandası yapmasına müsaade ettiği gibi Diyarbakir hakimi Alauddevle'yi alt etmesine ve bunun için kendi topraklarından geçip gitmesine müsaade etmiştir. Bk. Oktay Efendiye, “Sultan II. Bayezid ve Şah İsmail”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, C. III/1. Kısım, TTK Yay., Ankara 2002, s. 89-95; Bilal Dedeyev, “Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevî İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *The Journal of International Social Research*, V. 2/6 Winter 2009, s. 126-135.

⁷ Behset Karaca, “Safevî Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkileri”, *Türkler*, C. IX, Yeni Türiye Yay., Ankara 2002, s. 415.

⁸ Mehmet Alpargu, “*Osmanlı Devleti'nin Türkistan Politikası*”, *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi-*, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşe Yay., İstanbul 2008, s. 33-52.

⁹ *Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazakhstana*, ed. M. G. Masevich, Qazaq SSR Ghylym Akademiiasy press., Alma Ata 1960.

Şahlar ile Özbek Hanları arasındaki yazışmaları irdeleyip Özbeklerin bu Şia devletine dair planlarını ortaya koymaya çalıştık.

Burton, elde ettiği verilerle III. Murad döneminden itibaren Osmanlı Devleti'nin Özbek-Safevî ilişkisine bakışında bariz bir farklılık olduğundan bahsetmiştir ve bunu Osmanlı'nın siyasi hırslarına dayandırmıştır. Çalışmamızda bu konu üzerinde de ayrıntılı olarak durulmuş ve Audrey Burton'un savı tartışılmıştır. Safevî-Özbek ilişkilerini ele alan bir diğer kaynak aynı yazarın "*The War of Words between 'Abd al-Mu'min and Shah 'Abbas*" adlı makalesidir. Bu makalede Audrey Burton, Şah Abbas'ın ülkesindeki isyanlara son verip kendi hükümetini sağlamlaştırdıktan sonra 1590-91 yılı itibariyle Horasan seferi hazırlığına ve seferle ilgili Şah Abbas'ın Özbek Hanı Abdullah ve oğlu Abdülmümin ile yazışmalarından birkaçına yer vermiştir. Burada yine Haydar Ivaoğlu'nun Mecmuasından istifade etmiştir. Burton'un, makalesinde ortaya sunduğu veriler ve elde ettiği sonuçlar bizim bu çalışmayla ortaya attığımız iddialarla kimi zaman benzerlik kimi zaman da farklılıklar gösteriyor olması hasebiyle oldukça önem ihtiva etmektedir.

İran'da Özbek-Safevî ilişkilerine dair yapılan çalışmalar ise bir doktora tezi ve iki yüksek lisans çalışmasından ibarettir. Bunların başında 913-1031/1507-1622 tarihleri arasında Safevî-Özbek İlişkilerini ele alan "*Revabit-ı Safevîyan ve Özbekan*" adlı doktora tezi gelmektedir. Bu çalışma Abbas Kulu Gaffari Ferd tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve H. Kameri 1376/M. 1956 yılında Tahran'da basılmıştır. Birçok noktada eksikliği bulunan bu çalışmanın en önemli zaafı kroniklerdeki bilgileri ve arşiv belgelerini değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi aktarmasıdır. Kaynak tenkidi yapmayan araştırmacı, olayları derinlemesine incelemek yerine kronolojiye uygun olarak tasnif edip kısaca ifade etmekle yetinmiştir. Bunun dışında iki farklı Yüksek Lisans çalışması da söz konusudur. Bu çalışmalardan ikisi de H. Kameri 1379/M. 2000 yılında hazırlanmıştır. Biri Tahran Üniversitesinde İhsan İşraki danışmanlığında Hasan Zendiye tarafından kaleme alınan "*Revâbit-ı İnan ve Özbekân ez Şah Abbas evvel tâ Merg-i Nadir*" adlı tezdır. Diğerisi ise Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengi" adlı müessesede İzzetullah Radmenşi danışmanlığında Rıza Meşhuf Sahne-i Sera-yi tarafından çalışılan "*Münasebât-ı Beyn-i Özbekân ve Safiyân der ahd-ı Şah Abbas Evvel (996-1038/1587-1629)*" adlı çalışmadır. Bu yüksek lisans tezlerinden ilki, çalışma tekniği

ve hazırlanış biçimi olarak Gaffari Ferd'in çalışmasıyla benzerlik arz etmektedir. İkinci çalışma biraz daha spesifik olup olayları sebep sonuç ilişkisi içerisinde kısmen tartışarak yansıtmaktadır. Ancak çalışma Özbek kroniklerini ele almamış olması hasebiyle bir yönüyle eksik ve tek taraflı olmuştur.

2. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE KULLANILAN KAYNAKLAR

Çalışmanın konusunu belirlerken ilk olarak Safevî Devleti ile Özbek Hanlığı arasındaki ilişkilerin yoğunluğu dikkatimizi çekmiştir. Nitekim bu ilişkiler iki devletin kuruluş tarihi olan 1500 yılından Safevî Devleti'nin inhitata uğradığı M. 1740'a kadar devam etmekte ve genel olarak siyasi çekişmeler ve çatışmalar halinde seyretmektedir. Bu noktada ilişkilerin husumet çerçevesinde başladığı ve aynı minvalde seyrettiği M. 1507-1524 yılları, bu devletleri karşı karşıya getiren unsurların daha iyi anlaşılması için önemli görülmüş ve birinci bölümde ele alınmıştır. Hem Safevî Devleti'nin hem de Özbek-Safevî ilişkilerin stabil hale geldiği ve bütünü yansıttığı Şah Tahmasb'ın uzun saltanat dönemi ise bu özellikleri nedeniyle dikkatimizi çekmiş ve tez dönemimizin başlangıcını oluşturmuştur. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş'a karşı Özbeklere doğrudan askeri yardımda bulunması bu döneme tekabül ettiğinden çalışmamızın Tahmasb dönemiyle başlaması uygun görülmüştür.

M. 1524-1629 yılları hem Safevî-Özbek hem de Osmanlı-Safevî savaşlarının en yoğun yaşandığı süreçtir. Bu dönemde Osmanlı Devleti ilk olarak Şia mezhebini temsil eden Safevî Devleti'nin varlığını kabul etmek istememiş ve bu devleti tamamen ortadan kaldırmak düşüncesiyle Kanunî Sultan Süleyman'ın da iştirakiyle bölgeye üç kez sefer düzenlemiştir. Bu düşünceden hareketle Özbek Hanlığı'yla da resmi olarak ittifak kurmuş ve M. 1554 yılında Maverâünnehir'e askeri birlik ve silah yardımında bulunmuştur. Ancak Osmanlı yönetiminin bu tavrı zaman içinde değişikliğe uğramış, Sultan Süleyman Amasya Antlaşması'na imza atarak, Safevî Devleti'ni muhatap kabul etmiş, İran ve Irak'taki varlığını onaylamıştır. Bu antlaşma belirtilen dönem içerisinde defalarca bozulmuş ve yine defalarca gündeme getirilerek savaşlara bir süreliğine ara verilmiştir. Ancak Osmanlı'nın Özbeklerle olan dostluğu ve ittifakı aynı ölçüde daimi olmuştur.

Siyasi ilişkilerin seyri izah edilirken dönemin İran ve Özbek tarihine ait kroniklerine başvurulmuştur. Birçok Safevî kroniğine başvurulmakla birlikte, Şah Tahmasb döneminde kaleme alınan Ahsenüt-Tevârîh ile Şah Abbas döneminin kroniği Hulasatu't-Tevârîh'de aktarılan bilgilerin hatta kapsadıkları dönemlerin birbirleriyle birebir örtüştüğü gözden kaçmamıştır. Bu noktada Hulasatu't-Tevârîh'in olayların anlatımında bazen daha açık bir tarih ibaresi ya da şahıs ismi kullanarak Âhsenüt-Tevârîh'e göre olayları daha ayrıntılı izah ettiği söylenebilir. Ancak verilen bilgiler tamamen aynıdır. Yine Âlem Ârâ-yı Abbasî ile Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî'nin anlatımları benzerdir. Hatta ikinci kitap ilkinin özetlenmiş şekli gibidir. Bunların dışında daha birçok Safevî kroniği ihtiva ettiği dönem itibariyle incelenmiş ve aktarılan bilgilerden yola çıkılarak ilişkilerin seyri ortaya konulmuştur¹⁰.

İstifade edilen Özbek kroniklerine gelince bunların başında Hafız Taniş'e ait Şerefnâme-i Şahî gelmektedir. Bu kaynak Ruslar tarafından orijinal hali yani Farsçası ve Rusça çevirisi olmak üzere M. 1983'de Moskova'da iki cilt halinde basılmıştır. Taniş'in Abdullah hakkında orijinal bilgiler sunması ve olayları bizzat babasından dinlediği ve kendi gördükleri çerçevesinde zikretmesi eserin kıymetini arttırmaktadır. Diğer Özbek kaynakları Musahharü'l Bilâd, Tezkire-i Mukîm Hanî ve Târih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar'dır. İlk kronik sadece Şeybanî sülalesinin hakimiyet dönemine yani Muhammed Şeybanî Han ile başlayıp Abdülmümin Han ile biten döneme ışık tutmaktadır. Diğer ikisi ise Din Muhammed Han ile başlayan Astrahanlılar dönemi hakkında bilgi vermektedir. Bu kroniklerin ise edisyon kritik edilerek yeniden yayınlanmış nüshalarından yararlanılmıştır¹¹.

Bunun yanı sıra Maverâünnehir'deki Özbek Hanlarıyla Safevî Şahları'nın birbirlerine hitaben kaleme aldıkları mektuplar münşeât mecmualarından temin edilmiş, çeviri ve değerlendirmeye müteakip siyasi kronolojiye uygun olarak çalışmaya dahil edilmiştir. 16. yüzyılda Safevî-Osmanlı ilişkileri birçok araştırmacı

¹⁰ Safevî Dönemi Fars kronikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tufan Gündüz, "Safevî Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.4, Ankara 2009, s. 498-510; Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yay., İstanbul 2010, s. 3-20.

¹¹ Özbek kronikleri hakkında detaylı bilgi için bk. M.Bilal Çelik, "Buhara Hanlığı Kaynak Araştırmaları", *Taşkent'in Kuruluşu'nun 2200. Yılı Şerefine Tarihselden Moderne Özbekistan Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 13-17 Temmuz 2009.

tarafından oldukça iyi incelendiğinden bu çalışmalarını rehber kabul edip Safevî-Özbek ilişkisine müteakip Osmanlı ile Özbek Devleti arasındaki münasebetler ortaya konulmaya ve bu ilişkiler sürecinde Safevî Devleti'nin ne derece yer ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı-Özbek ilişkilerine dair Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Arşiv ve Kütüphanesi ile Süleymaniye ve Tahran Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki münşeat mecmuallarının konuyla ilgili olanlarından istifade edilmiştir.

Topkapı Arşivi kataloğundan tespit edildiği üzere arşivde M. 1512 yılından Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı süresince Özbek Hanlarıyla yazışmaları içeren birtakım belgeler yer almaktadır. Bu belgeler E. 5441, E. 5489, E. 5905, E. 9696, E. 10778, E. 12284 ve son olarak E. 3148-8322-11404 numaralarda kayıtlıdır. Topkapı Arşivi tez çalışmamız süresince revizyonda olduğundan bu belgelerden sadece E. 5905'e ulaşabildik. Diğer belgeleri, dijital ortamda olmaması hasebiyle okumak ya da temin etmek mümkün olmadı. Bununla birlikte mektupların büyük bir kısmına münşeat mecmualarından ulaştığımız için o eksikliği bir anlamda kapatmış sayılırız. İstifade ettiğimiz münşeat mecmuaları arasında Topkapı Müzesi Kütüphanesinde kayıtlı olan R. 1956 ile R. 1958 nolu münşeat mecmuaları yer almaktadır. Bunların dışında Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi Katalogunda yer alan 3332, 3333, 3345 nolu münşeat mecmuaları ile Abdu'l-Hüseyin Nevaî ve Ali Ekber Vilayetî tarafından Tahran Milli Kütüphanesi'ndeki arşiv vesikalarının toplandığı ve kitap halinde Tahran'da yayınlanan münşeat mecmualarından istifade edilmiştir. Bu mecmualardaki mektupların bazıları birbirlerinin kopyasını teşkil ettiğinden verilen bilgileri kıyaslamamız ve aktarılan farklı bilgileri takdim etmemiz mümkün olmuştur.

Safevî Şahlarıyla Özbek Hanlarına ait mektuplar Abdu'l-Hüseyin Nevaî tarafından özetlenerek aktarılırken, Ali Ekber Vilayetî bu belgeleri olduğu gibi yayınlamış hatta mektupların resimlerine de yer vermiştir. Mektupların bir nüshasına da Safevî kroniklerinden bazılarında tesadüf edilmiştir ki dipnotlarda o kroniklere de işaret edilmektedir.

Mektupların çoğunda tarih ibaresine tesadüf edilmemiştir. İran'daki çalışmaların en büyük eksikliği de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Araştırmacılar

belli başlı kronikleri baz alarak bahsi geçen mektubu olduğu şekliyle yani hiçbir değerlendirmeye tâbi tutmadan doğrudan aktarmışlar, bu nedenle bazen kronolojide hataya düşmüşlerdir. Çalışmamız esnasında aynı hatalara düşmemek adına hem kronikleri hem de mektupta sözü edilen konuları dikkatle inceleyip yazıldığı tarihi doğru tahmin etmeye çalıştık.

Metin içerisinde yer alan bazı kavramlar, tarihler ya da olaylar üzerindeki farklı düşünceler ve bilgiler çalışmanın akışını bozmamak düşüncesiyle dipnotlarda tartışılmakta veyahut konuyla ilgili ayrıntılı bilgi takdim edilmektedir. Yine çalışma içerisinde bazı kurum ve kaynak eser isimleri uzun olmaları ve okuyucuyu yormaması düşüncesiyle ilk kullanımdan sonra kısa isimle ifadesi uygun görülmüştür. İki merkez arasındaki mesafeyi belirtmek istediğimizde ise kaynağa bağlı kalarak “fersah” kavramını kullanmayı tercih ettik. Çünkü bu ölçü biriminin günümüzde tam karşılığı yoktur. Ancak araştırmacılar 1 fersahın yaklaşık 6 km’ye tekabül ettiğini söylerler¹².

3. YER ADLARI ÜZERİNE KISA BİR DEĞERLENDİRME

Çalışmamızda en fazla dile getirdiğimiz bölge adı Maverâünnehir’dir. Ebu İshak İstahrî’nin¹³ ifade ettiği üzere Maverâünnehir, doğusunda Hind ülkesi, batısında Hazar Denizine kadar uzanan Harezm bölgesi, kuzeyinde Sir Derya güneyinde ise Amuderya ile çevrilidir. Yine İstahrî’den öğrendiğimiz kadarıyla 10. yüzyılın ilk yarısında dahi Maverâünnehir’in tamamı şehir, köy, mezra ve mera ile kaplı olup yerleşim yerine açılmayan yer kalmamıştır¹⁴.

Maverâünnehir, Özbek Hanlığının payitahtı olan Buhara ile diğer önemli şehirleri Semerkand, Şehr-i Sebz (Keş), Karşi, Hisar, Hisar-ı Şadman ve Kermine’yi

¹² Walther Hinz fersahın 3 mil yani yaklaşık 6 km’ye tekabül ettiğini söyler. Halil İnalçık ise 7500 arşın, 5685 metreye tekabül ettiğini belirtir. Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1990, s. 76; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1: 1300-1600*, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 443.

¹³ Ebu İshak İbrahim İstahrî 10. asrın ilk yarısında yaşayan İslam Coğrafyacıları’ndandır. Ebu İshak, İstahr (Persapolis) şehrinde doğmuştur. 915/1509-1510 yılında başladığı seyahati sırasında Atlas Okyanusu’na kadar gitmiştir. Gezdiği, gördüğü yerlerdeki gözlem ve incelemelerini derleyerek, 919/1513-1514 yılında meşhur eseri Memalik ve Mesalik’i kaleme almıştır. Daha detaylı bilgi için bk. Marina A. Tolmacheva, “İstahrî”, *DİA.*, C.XXIII, TDV. Yay., İstanbul 2001, s. 203-205.

¹⁴ Ebu İshak İbrahim İstahrî, *Memâlik ve Mesâlik*, Farsçaya çev. Mehmed b. Esad b. Abdullah Tusterî, hzl. İrec Afşar, İntişârât-ı Movkufat, Tahran 1373, s. 307-308.

içine almaktadır. Belh şehri ise Ceyhun nehri sahilinde olduğundan zaman zaman Maveraünnehir'e ancak genel olarak Horasan bölgesine dahil edilmektedir. Âli, Maveraünnehir bölgesini Turan ismiyle ifade etmektedir¹⁵.

Türkistan kavramının ise farklı kullanımları söz konusudur. En geniş anlamıyla Türkistan batıda İran ülkesinden doğuda Çin'e güneyde Hind sınırlarıyla kuzeyde Deşt-i Kıpçak arasında konumlanmaktadır. En dar kullanımı ise Yesi şehrine işaret eder. Ancak bu kavram 16. ve 17. yüzyılda Safevî ve Özbek kaynakları tarafından sadece güneyde Zerefşan nehri ile kuzeyde Deşt-i Kıpçak arasında kalan bölgeyle sınırlandırılmıştır. Biz de çalışmamızda Türkistan ifadesiyle bu bölgeyi kast etmekteyiz. Burada yer alan önemli şehirler Taşkent, Zamin, Uratepe, Çimkent, Otrar, Türkistan, Sabran, Sayran ve Andican'dır.

Ruzbihan Huncî, Türkistan'ın güney sınırının Maveraünnehir tarafından Arkuk Kalesi ile başladığını kaydeder. Arkuk batı tarafından Sır-derya'ya bir fersah uzaklıktadır. Türkistan'ın doğu şehirlerine giden yol da buradan geçmektedir. Sıgnak ise Türkistan'ın en kuzeyindeki şehirdir¹⁶. Ubeydullah Han'ın vefatına müteakip bu bölgede yaşayan bazı Özbek Sultanları Semerkand'ı da kendilerine dahil edip bağımsız olarak hüküm sürmek istemişlerdir. Ancak dönemin Buhara Hanı buna müsaade etmemiştir. Bu yöndeki mücadeleler Abdullah Han döneminde dahi devam etmiştir. Ancak onun saltanatını güçlendirdiği 1590 yılı Türkistan'daki Özbek Sultanlarının muhalif hareketlerinin sonu olmuştur. Astrahan yönetiminde ise Deşt-i Kıpçakta yaşayan Kazak ve Kalmukların Türkistan havalisine indiklerini ve burayı ele geçirdiklerini görmekteyiz.

Kısaca Özbek Hanlığı'nın ilk olarak teşekkül ettiği bu bölge, tarih boyunca birçok kez isyanların merkezi olmuş ve bu mücadeleler kroniklere Türkistan-Maveraünnehir çatışmaları şeklinde yansımıştır.

Safevî ve Özbeklerin yıllarca uğruna kan akıttıkları ve kaybetmekten sakındıkları Horasan bölgesini ise şöyle tanıtmak mümkündür. Âli, Horasan'ın

¹⁵ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, C. I, Takvimhane-i Amire Yay., İstanbul 1860, s. 228.

¹⁶ S.G. Klyashtorny-T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Selenge Yay., çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 269; Huncî şöyle der: "*Buhara ve Semerkand tarafından Türkistan'a gelen birisi için bu namdar kale(Arkuk) ilk menzildir.*" Kalenin, Seyhun nehrine bir fersah uzaklıkta bulunduğunu söyleyen de aynı yazardır. Fazlullah b. Ruzbehan Huncî, *Mihmânâme-i Buhârâ (Târih-i Padişahî Muhammed Şeybanî)*, hzl. Menuçehr Sutude, İntişarât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1384, s. 85, 88.

kelime anlamının “Refahlık” manasına geldiğini söylemekte ve İbn Havkal’dan alıntı yaparak Horasan’ın batıda Rey, güneyde Kirman, Fars ve İsfahan’ın bazı bölümleri, doğu, güneydoğu ve kuzey doğusunda ise Sicistan ve Hint ülkesiyle komşu olduğunu belirtmektedir¹⁷. İstahrî ise “İklîmî” namını taşıyan Horasan’ın doğusunda Sicistan ve Hind şehirleri, batısında Curcan bölgesi, kuzeyinde Maveraünnehir, güneyinde ise Fars ve Kumus’un yer aldığını bildirmektedir. İstahrî ayrıca bölgenin namına yakışır şekilde büyük ve mamur şehirlere ve köylere sahip olduğunu ifade etmektedir¹⁸.

Harezmi bölgesi batıda Türkmen ülkeleriyle, güneyde Horasan, doğuda Maveraünnehir kuzeyde ise Ceyhun nehrinin bittiği yer ile komşudur¹⁹. Safevî Devleti ile komşu olması ayrıca Hazar denizine sınırı bulunması gibi nedenlerle Buhara Hanları bu bölgeye daima önem vermiş ve Özbekler arasındaki ikiliğe son vererek Harezmi Özbeklerini kendilerine tabi kılmaya çalışmışlardır. Bu noktada Safevî-Harezmi ittifakı da kaçınılmaz hale gelmiştir.

¹⁷ Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, C. I, s. 227.

¹⁸ İstahrî, *Memâlik ve Mesâlik*, s. 268.

¹⁹ Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, C. I, s. 228.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGIÇTAN ŞAH TAHMASB DÖNEMİNE KADAR ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI DEVLETİ

1. SAFEVÎ DEVLETİ ÖNCESİ SİYASAL DURUM

Orta Asya'daki Çağatay²⁰-Özbek Ulusuyla²¹ İran coğrafyasındaki Türkmen-Fars milletleri, 14. yüzyılda yeni bir siyasi oluşum içine girmişler ve taraflar arasında çok yönlü ilişkiler baş göstermiştir. İlişkilerin sadece rekabet ve çatışma şeklinde seyretmesi ise özellikle 16. yüzyıldan 18. yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede vuku bulmuştur. 15. yüzyılda İran ülkesinde Tebriz merkezli Karakoyunlu Devleti ile

²⁰ Çağatay ismi Cengiz Han'ın dört oğlundan birine aittir. O, Cengiz Han'ın 1299 yılında ölümünden sonra Moğol Devleti'nin başına geçmiştir. 1242 yılında ise vefat etmiştir. Çağatay Han'ın ismi onun ölümüne müteakip bu sülalenin adı olmuştur. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, TTK Yay., Ankara 1991, s. 1-2; 14. yüzyılda Türk ve Türkleştirilmiş Moğol boyları olan Celayirler, Barlaslar, Kauçinler, Arlatlar, Kongratlar, Mangitlar ve diğer küçük gruplar kısaca Semerkant'ın da dahil olduğu Orta Asya coğrafyasında yaşayanlar Çağatay ismiyle tanınmaktadır. Azim Malikov, "Semerkant Bölgesindeki Özbeklerin Etnik Tarihi", *Türkler*, C. VIII, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 618; 15. yüzyılda ise sadece Moğol istilasıyla Orta Asya'ya gelen boylara değil o bölgede yaşayan Türk boylarına ve Maverâünnehir bölgesinde varlık gösteren Timur Devleti'ne ve Özbek Hanlıklarına mensup halka da Çağatay denilmektedir. Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yay., İstanbul 1993, s. 137; Aka, *Timur ve Devleti*, s. 2; Hüseyin Rumlu da zaman zaman Özbek askerlerine Çağatay olarak hitap etmektedir. Hasan Bey Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, C. II, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1384, s. 1152.

²¹ "Özbek Ulusu" isminin nasıl ortaya çıktığı da yine tam olarak izah edilebilmiş bir mesele değildir. Ancak ilim adamlarının genel kanaati ki bunların başında Mustafa Kafalı gelmektedir, Cuci oğlu Şeybani Han soyunun Altın Orda Devleti'nin sekizinci hanı olan Özbek Han'ın ismiyle anıldıklarına dairdir. Kafalı, 1313 yılında Altın Orda tahtına geçen Özbek Han'ı destekleyen ve diğer şehzadeler karşısında başarılı olmasını sağlayan boyun Şeybaniler olduğunu söyler. Özbek Han'a tabi olmaları hasebiyle de bu tarihten sonra Şeybanilerin Özbek olarak anıldıklarını belirtir. Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Nu: 2085, İstanbul 1976, s. 45-46; Mustafa Kafalı, "Şeybani Han Sülalesi ve Özbek Ulusu", *Atsız Armağanı*, Ötüken Yay., İstanbul 1976, 301-302; Mehmet Saray da devletin adının Altın Orda hükümdarı Özbek Han'a dayandığını ifade etmektedir. Ancak O, 1428 yılında bizzat Ebu Hayr Han tarafından kurulan bu devletin ahalisinin büyük oranda Orta Asya'da yaşayan Türklerden oluştuğunu iddia etmiştir. Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi:4, İstanbul 1993, s. 13-14; Bazı kaynaklar bu ulus için sadece Şeybani adını kullanmakla birlikte bazıları Özbek ismini de onunla birlikte kullanmıştır. Buna örnek olarak 16. yüzyıla ait önemli bir kaynak olan ve Fazlullah bin Ruzbehan Huncî tarafından kaleme alınan *Mihmânnâme-yi Buhârâ* adlı eseri gösterebiliriz. Seyahatname tarzı bu kaynakta, Kazak-Özbek çatışmaları anlatılırken yazar Kazaklar için "Özbekan-ı Kazak", Maverâünnehir Özbekleri için de "Özbekan-ı Şeyban" ismini kullanmaktadır. Huncî, *Mihmânnâme-yi Buhârâ*, s. 211, 213; Şu durumda Deşt-i Kıpçak bölgesinin doğusunda yaşayan halka genel olarak Özbek dendiği düşünülebilir. Şeybani Özbeklerin 15. yüzyılın sonlarında Maverâünnehir bölgesine inmeleriyle Kazak ve Özbek kavramları da tamamen birbirinden ayrılmıştır. 16. yüzyılın başlarında ise Şeybani Hanlığı kendi arasında üç gruba bölünmüştür. Ebu'l-Hayr Han Sülalesi (Maverâünnehir Şibanileri), Yadigâr Han Sülalesi (Harezim Şibanileri) ve Bek-Kondu Sülalesi (Tura Şibanileri) Kafalı, *Altın Orda*, s. 35; Audrey Burton çalışmalarında Maverâünnehirli Şeybanilerin üzerine eğilmiş ve onları "Buharalılar" olarak zikretmeyi tercih etmiştir. Bk. Audrey Burton, *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*, Curzon press, England 1997.

Diyarbakir merkezli olan ve Karakoyunluları mağlup ettikten sonra devlet merkezini Tebriz'e taşıyan Akkoyunlu Türkmen Devletleri hüküm sürmekteyken Maverünnehir ve Horasan'da Çağatay ulusu, Timur soyundan Sultanlar tarafından yönetiliyordu.

Böylece Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmen Devletleri tarih sahnesinde oldukları yıllarda karşılarında rakip olarak Timur Devleti'ni buldular. Taraflar arasındaki çatışmalarda kimi zaman Türkmen Sultanları kimi zaman da Çağatay Sultanları galip geliyorlardı. Hatta Türkmenlerin, Timur Devleti'nin himayesini kabul ettiği de oluyordu. Karakoyunlu Devleti ile Çağatay Devleti arasındaki ilişkilerin özellikle Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf ile Timur'un oğlu Şahruh döneminde epey şiddetlendi. Kara Yusuf'un oğlu İskender Mirza, Şahruh'un Doğu Anadolu ile Azerbaycan ülkelerini ele geçirmesine mani olmak istemiş ancak başarısızlığı sonucunda Timur Devleti'ne tabi olmak zorunda kalmıştı²². Akkoyunlu Devleti ise Uzun Hasan'ın hükümdarlığı döneminde Doğu Anadolu, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem ve Horasan'a kadar uzanan topraklara hakim olmuştu²³.

Uzun Hasan'ın hakimiyet sahasını Horasan'a kadar genişletmesi Maverünnehir ve Horasan'ın sahibi Ebu Said Han²⁴ ile komşu olmasını sağladı. Bu yakınlık M. 1469 yılında iki taraf arasında büyük bir muharebe yaşanmasına sebep oldu. Muharebenin Akkoyunluların lehine sonuçlanmasıyla Horasan bir süre onların himayesindeki bir Çağatay şehzadesi tarafından idare edildi. Ebu Said'den sonra Maverünnehir tahtına oturan Hüseyin Baykara döneminde de benzer sebeplerden anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşansa da M. 1471 yılında taraflar arasında sulhun kabul edilmesiyle savaşlar son buldu²⁵.

²² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1984, s.180-184.

²³ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 190-191.

²⁴ Ebu Said Han 1424-1469 yılları arasında Timur hükümdarı olarak saltanat sürmüştür. Horasan bölgesi onun gayretiyle Moğolların tasarrufundan çıkarılmış ve ülke topraklarına dahil edilmiştir. Aka, *Timur ve Devleti*, s. 85-92; Klyashorny-Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s.240.

²⁵ M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", *İA*, C.I, MEB Yay., İstanbul 1940, s. 260; Uzun Hasan ile Ebu Said arasında 28 Ocak 1469 tarihinde Mahmudabad'da gerçekleşen muharebenin ve bu muharebenin neticesine dair ayrıntılar için bk. Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. Tefik Bıyıklıoğlu, TTK Yay., Ankara 1992, s. 44-46; Ebu Said Sultan, 3 Cemaziyelevvel 873/19 Kasım 1468'de huduttaki emirlerine ferman gönderdi. Bu kişiler Damğan serdarı Ali Celayir, Sebzvar serdarı Muhammed Yar, Simnan valisi Seyyid Muhammed-i Hezar Ceribi (Coribi)'den oluşuyordu. Ferman gereği bu emirler derhal Irak tarafına hareket ettiler. Çağatay askerinin hücumu geçtiği haberi Irak ve Azerbaycan'da duyuldu. Onlar devletlerinin ve hükümetlerinin Çağataylar tarafından ortadan kaldırılacağı korkusuyla telaşlandılar. Ebu Said Irak hareketinin öncesinde Hüseyin Harezmiyi Derviş

Ebu Said ve halefi Hüseyin Baykara ile Uzun Hasan arasındaki ilişkiler komşu devletler olmaları ve Horasan hakimiyetini talep etmeleri noktasında Özbek-Safevî ilişkileriyle benzerlik göstermektedir. Hatta onların, aralarında uzlaşmaya vararak M. 1471’de imzaladıkları sulh sonraki süreçte Safevî Şahları ile Özbek Hanları arasındaki mektuplaşmalarda bahis konusu olacak ve Özbek liderleri, Hüseyin Baykara’nın bu sulh ile elde ettiği imkanları kendi adlarına talep edeceklerdir. Çalışmanın sonraki süreçlerinde bu konuya ayrıntılı olarak değinilecektir.

1.1. SAFEVÎ DEVLETİ’NİN ORTAYA ÇIKIŞI

Safevî hanedanı, Şeyh Safiyüddin’in soyundan gelmekteydi. Safiyüddin’in beşinci dereceden torunu Şeyh Cüneyd Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın kız kardeşiyle evlenince Sufî tarikat mensuplarıyla bu Türkmen Devleti arasında akrabalık kurulmuş²⁶ ve Akkoyunlu Devleti’nin zayıflamasına müteakip İran ve Doğu Anadolu’da Safevîler söz sahibi olmaya başlamıştı. Akkoyunlu Devleti’nin çöküş süreci ve bu sırada Safevî Şeyhlerinin devlet olma çabaları şu şekilde cereyan etti.

Celeleddin Razî ile birlikte Horasan’daki muhalifleri def etmek üzere Horasan’a gönderdi. Abû Bakr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya Akkoyunlular Tarihi*, hzl. Faruk Sümer-Necati Lugal, II. Cüz, TTK Yay., Ankara 1993, s. 443-444; Çağatay emirlerinin Akkoyunlular karşısında galip gelmesiyle Uzun Hasan bizzat kendisi savaşa dahil olmuş ve tüm Çağataylıları bir defada mağlup etmiştir. Bunun üzerine Ebu Said Han Akkoyunlu ülkesine bir elçi göndermiş ve sulh istemiştir. Karşılığında da onun ülkesine saldırmayacağını taahhüt etmiştir. Elçi Seyyid Gıyaseddin henüz geri dönmemişti ki kendi annesini aynı amaçla Tebriz’e göndermiştir. Ancak Uzun Hasan, Ebu Said’in kendi huzuruna gelmesini ve arzusunu bildirmesini istemiştir. Ancak bunun büyük bir utanç olacağı düşüncesinde olan valide ülkesine geri dönmüştür. Sulh teklifi kabul edilmeyen Ebu Said, Sultan Mahmud Mirza ve Şahrüh Mirza’nın kendisine katılmasıyla Rey ve Sultaniye yolundan hızla İran tarafına yöneldi. İki taraf arasındaki savaşa bu defa sultanlar da iştirak etti ve savaş sırasında Ebu Said Sultan, Akkoyunlu emirlerin eline esir düştü. Tihranî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, s. 487-490; Ebu Said, Uzun Hasan’ın huzuruna getirildiğinde ona girişte bir yer işaret edildi ve padişaha uygun muamelede bulunulmadı. Ebu Said, Uzun Hasan’a “*Benim yerim bu yer değildir*” dedi. Uzun Hasan da “*Eğer sen kendin gelseydin yerin yüksek bir yer olacaktı, ancak sen getirildiğin için yerin burasıdır*”, dedi. Sultan dedi ki “*Benim ailem ve senin ataların arasında yüzyıllardır dostluk vardır, eski dostluğumuzun hukuku bu küçük anlaşmazlıkla zayi olmasın*” Uzun Hasan da buna mukabil dedi ki “*Şahrüh Mirza ceddiyle benim ailem arasında dostluk vardır ama sizin ve benim aramda hiçbir şekilde dostluk yoktur. Üstelik Şahrüh’un soyundan Muhammed Mirza ile aramızda bir dostluk vardır ki böylece atalarımız arasındaki dostluk hukuku zayi edilmemektedir*”. Sohbet bu minvalde devam etti ve Uzun Hasan sohbetin sonunda Çağatay sultanının katline karar verdi. Tihranî, *Kitâb-ı Diyârbakriyya*, s. 490-491; Böylece Çağatay ve Türkmen unsurlar arasındaki bu ilk savaş Türkmenlerin lehine sonuçlandı.

²⁶ Eravcı, “Safevî Hanedanı”, s. 883.

H. 882/M. 1477-1478 yılında vefat eden Uzun Hasan'dan²⁷ sonra Akkoyunlu Devleti'nde bir türlü birlik sağlanamadı. Taht kavgaları sonucunda devlet her geçen gün güç kaybetti. Akkoyunlu hükümdarı Yakub Bey döneminde Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd ile başlayan Safevî-Türkmen dostluğu da yara aldı. Şeyh Haydar babasının vefatından sonra Erdebil'e geldi ve Sufi tarikatının başına geçti. H. 889/M. 1484-1485 yılında ilk seferini Şirvan'a düzenledi. Amacı şehri ele geçirip tarikatın nüfuzunu Anadolu ve İran'dan sonra bu bölgede de yaymaktı. Şirvan Şahı Ferruh Yesar bu işgale direndiği gibi Sufi asker sayısının azlığı da başarısızlığı beraberinde getirdi²⁸.

Şeyh Haydar, H. 889-892/M. 1484-1487 yılları arasında Çerkez ülkesine de defalarca saldırılar düzenledi, bölgeyi yağmalayarak çok miktarda ganimet ve esir topladı. Şeyh'in Çerkez saldırılarıyla asıl amacı Şirvan'a ulaşmaktı. Nitekim o, Çerkezler karşısındaki başarısı üzerine ve de yanındaki müritlerin giderek artması, Sufi gücünün yayılması dolayısıyla H. 893/M. 1487-1488 yılında tekrar Şirvan üzerine taarruza geçti. Ferruh Yesar, Kızılbaş askerlerini Şirvan'dan uzaklaştırmak için Yakub Bey'den yardım istedi. Akkoyunlu hükümdarı, her geçen gün artan Sufi nüfuzundan çekindiği için bu talebi olumlu karşıladı ve Süleyman Bey Saman, komutasındaki Türkmen askerlerini Şirvan Şahıyla birleşmesi için bölgeye sevk etti. Netice itibariyle müttefik ordu Sufileri yenilgiye uğrattı, Şeyh Haydar da bu savaşta katledildi²⁹.

Şeyh Haydar'ın küçük oğlu Şah İsmail H. 25 Recep 892/M. 17 Temmuz 1487 tarihinde Erdebil'de dünyaya geldi³⁰. Babası Şeyh Haydar'ın H. 20 Recep 893/M. 30

²⁷ Uzun Hasan'ın ölüm tarihi için bk. Emir Sadreddin Sultan İbrahim Emîni Herevî, *Fütûhât-ı Şâhî Târîh-i Safevî Tâ Âğâz Tâ Sâl-i 920 Hicri/Kameri*, hzl. Muhammed Rıza Nasrî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengi, Tahran 1383, s. 49; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 805.

²⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 859-860; Herevî, Şeyh Haydar'ın Şirvan kuşatmasıyla güttüğü amacın babasının ölümüne sebep olan Ferruh Yesar'dan ve Şirvanlılardan intikam almak olduğunu söylemektedir. Herevî, *Fütûhât-ı Şâhî*, s. 50-51; Şeyh Haydar, henüz kayınpederi Uzun Hasan hayattayken Erdebil'de savaş hazırlıklarını başlattı. Müritlerini savaşçı olarak yetiştirdi ve her geçen gün etrafındaki insan kalabalığını arttırmaya yönelik faaliyetler yürüttü. Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, s. 29-32.

²⁹ Sultan Yakup'un Şirvan'a sevk ettiği komutan, Herevî tarafından "Süleyman Bey Saman" olarak tanıtılırken Rumlu ve Kummî tarafından "Süleyman Bey Biçen" olarak ifade edilmektedir. Herevî, *Fütûhât-ı Şâhî*, s. 51-57; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 864, 866-869; Kadı Ahmed bin Şerafeddin el Hüseyin el Hüseyinî Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. I, hzl. İhsan İsrakî, İntişârât-ı Danişgâh-ı Tehran, Tahran 1383, s. 37-40; Tufan Gündüz, *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 175-177.

³⁰ Herevî, *Fütûhât-ı Şâhî*, s. 48; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. I, s. 46; Şah İsmail'in nesebi hakkında Fars kronikleri, genel olarak atası Şeyh Safiyüddin'den başlayarak şecerenin Hz. Muhammed'in amcası, Hz. Ali'nin babası Ebu Talib'e kadar uzandığını iddia ederler ya da bu soydan bir imama kadar uzandığını belirtirler. Şöyle ki

Haziran 1488 tarihinde öldürülmesiyle İsmail Mirza'nın da dahil olduğu üç çocuğu Yakup Bey'in emriyle İstahr kalesine haps edildi. Azerbaycan emiri Rüstem Bey ise H. 898/M. 1492-1493 yılında onları serbest bıraktı. Sultan Rüstem'in izniyle İsmail Mirza ağabeyi Sultan Ali ile birlikte Tebriz'de ikamet etti. Bu süre zarfında etraf memleketlerden birçok sufi onların huzuruna hediyeler ve nezirler getirip çevresinde toplanıyorlardı. Bu durum Rüstem Bey'in dikkatinden kaçmadı. Devamlı surette Sultan Ali liderliğindeki Sufilerin faaliyetlerini yakından takip eden Akkoyunlu Sultan'ı bir süre sonra onları etkisiz kılmak için Sultan Ali'yi öldürmeyi kararlaştırdı. Sultan Ali bunu öğrendiğinde Tebriz'i terk edip Erdebil'e sığındı. Sultan Rüstem de Aybe Sultan'ı onun üzerine gönderdi³¹.

Aybe Sultan'ın Erdebil'e varmasıyla iki taraf arasında çatışmalar başladı. Sufi birlikler, tüm güçleriyle Türkmenlere karşı koysalar da Sultan Ali'nin vefatıyla yenilgiyi kabul ettiler. Şah İsmail bir grup sufi ile birlikte Erdebil'den ayrılıp Lahican'a saklandı³². Bu şekilde hayatta kalmayı başaran İsmail Mirza, atalarının intikamını almak üzere 905/1499-1500 yılında Lahican'dan ayrılıp Erdebil'e gitmek istedi. Ancak Gilan hakimi Karkiya Mirza Ali başta olmak üzere İsmail'i destekleyenler onu bu fikrinden vazgeçirdiler. Bunun üzerine önce Arcuvan'a giden sonra Târum'a kadar ilerleyen Sufi liderinin yanındaki mürit sayısı her geçen gün arttı³³. İsmail ilk olarak Târum'u ele geçirmek istedi. Ancak Târum hakimi Hüseyin Sultan Türkmen 700 kadar askeriyle şehre dört fersah mesafede İsmail ve

Şeyh Safiyüddin Ebul Feth İshak ibn el-Şeyh Eminüddin Cebrail ibn el-Salih ibn Kudbeddin Ebubekr ibn Salahaddin Reşid ibn Muhammedü'l Hafız ibn Avaz ibn Piruz el-Kürdî el-sincani Piruz Şah Zerrin Külâh ibn Muhammed Şereşah ibn Muhammed ibn Hasan ibn İbrahim ibn Cafer ibn Muhammed ibn İsmail ibn Muhammed ibn Ahmed Arabî ibn Ebu Muhammedü'l-Kasım Hamza ibn İmamü'l-Hümmam Musâ el Kazım ibn İmam Caferü's-Sadık ibn İmam Muhammedü'l-Bakir ibn İmam Zeynel Âbidin Ali ibn İmam Seyyidü'l-şüheda ibn Abdullah el-Hüseyin ibn Emirü'l-Müminin ve İmamü'l-Müttekin Ali ibn Ebu Talib. İbn Bezâz Erdebilî, *Safvatü's-Safâ*, hzl. Gulam Rıza Tabatabaî Mecd, İntişârât-ı Zoryâb, Tahran 1376, s. 70; Şah Süleyman (1078-1106/1667-94) zamanında kaleme alınan Silsiletü'n-Neseb-i Safaviye adlı eserde Bezâz'ın Piruz Şah Zerrin Külâh olarak bahsettiği kişinin adı Fîruz Şah Zerrin Külâh olarak zikredilir ve Erdebil vilayetinin yönetiminde yer alan servet ve kudret sahibi biri olarak tanıtılır. Fîruz Şah'dan itibaren de ailenin soy ağacında yer alan şahıslar hakkında ve onların Gürcüler ile münasebetleri üzerine bilgiler aktarılır. Şeyh Hüseyin Peser (ibn) Şeyh Abdal Pirzâde Zahedî, "Silsiletü'n-Neseb-i Safaviye", *İntişârât-ı İrânşehr*, Nu. 6, Çaphane-i İkbâl, Tahran 1351, s. 10-13; Herevî, Şah İsmail'in nesebini yedinci İmam olan Caferü's-Sadık'a kadar götürür ve orada bırakır. Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 1-2; Şah İsmail'in şeceresini çalışmasında tüm ayrıntılarıyla tartışan Eravcı, Hz. Ebu Talib'e dayandırılan soy kütüğünün siyasi kaygılarla hazırlanarak halka sunulduğunu belirtir. Safiyüddin'in yedinci göbekten akrabası olarak Fîruz Şah'a işaret eden araştırmacı bu kişinin İran Kürdistan'ında yaşadığını ve bir süre sonra aile fertlerinin Erdebil'e göç ettiğini bildirir. Eravcı, "Safevî Hanedanı", s. 882-883.

³¹ Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 59-67; Kummî, *Hulasâtü't-Tevârih*, C. I, s. 46-47; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, 866, 901-912.

³² Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 68-69.

³³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 934-935.

beraberindeki Sufi ordusunu bekliyordu. İsmail Mirza'nın lalası Hüseyin Bey, karşı grubun savaşa hazır bir halde beklediğini görünce İsmail Mirza'yı bu fetihden vazgeçirmeye ve bölgeden uzaklaştırmaya çalıştı.

Lalasının bu kaygısı üzerine İsmail, “*Ey Lala benim bu ilk hurucum düşmanla karşılaşmak içindir. Bekliyorum Hak Te'âla feth ve nusreti bana bahş etsin.*” dedi. Bu sırada Hüseyin Sultan Türkmen, İsmail Mirza'nın yanına birini gönderip “*Sen kimsin?*” diye sordurunca da “*Hüseyin Sultan'a söyleyin ki Benim, İsmail Mirza. Hazret-i E'imme-i Aleyhümü's-selam'ın buyruğuyla başkaldırıyorum. Eğer gelip bana bi'at ederseniz sizi büyük mertebelere getiririm eğer cenk ederseniz ona da varım*”.

Nitekim iki taraf şehrin yakınında karşılaştılar ve Sufiler 400 Türkmen'i katl edip savaşın galibi oldular. Târum fethinin ardından Halhâl üzerine yürüyen İsmail Mirza burayı da zapt ederek beraberindeki asker sayısını 1500'e çıkardı³⁴.

Bu sırada Diyarbakir'den Horasan'a Azerbaycan'dan Yezd şehrine kadar olan yerler Uzun Hasan'ın torunları Sultan Murad ile Elvend arasında paylaştırılmıştı. Padişahlık tahtında ise Elvend'in oturmasına karar verilmişti. İsmail Mirza kışı Târum'da geçirdikten sonra müritlerini toplayıp Erdebil'e geldi ve atalarının mezarlarını ziyaret etti. Erdebil hakimi Sultan Ali Han Cagirlü ise tüm birliklerini Sufilere engel olmak üzere topladı. Sonra da İsmail Mirza'ya haber gönderip Erdebil'den çekilmesini istedi. Bunun üzerine İsmail şehri terk etti³⁵.

İsmail Mirza ve yanındaki Sufilerin bundan sonraki durağı Gökçedeniz ve Karadağ idi. Burada Sultan Hüseyin Baranî idaresinde Karakoyunlu Türkmenleri yaşıyordu. İsmail onlar üzerine saldıracakken Baranî, elçisiyle birlikte bir mektup gönderip ona tâbiyetini bildirdi. Ayrıca İsmail ve beraberindeki emirler için bir

³⁴ Âlem Ârâ-yı Şah İsmail'de İsmail Mirza'nın Târum'a ulaştığında yanında 100 ya da 200 kişinin olduğu ifade edilir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, hzl. Aşğar Müntezir Sâhib, İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1349, s. 44-45; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 935.

³⁵ Âlem Ârâ-yı Şah İsmail'de diğer Safevî kroniklerinden farklı olarak Erdebil şehrinin İsmail Mirza tarafından ele geçirildiği ve şehrin hakimi Sultan Ali Han'ın Şia mezhebini kabul etmeyenlerle birlikte katl edildiği belirtilir. Ayrıca Safevî kroniklerinde Şah'ın Erdebil'den sonra gittiği yer hususunda farklı bilgiler aktarılmaktadır. Âlem Ârâ-yı Şah İsmail'de Gilan'a gitmiş olabileceği söylenir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, s. 48-49; Rumlu ise Arcuvan'a gittiğini ve tüm kışı burada balık avcılığıyla meşgul olarak geçirdiğini söyler; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 936. Herevî ise Şah'ın bu mevzuyu itimad ettiği emirlerle görüşüp nihaî karar olarak Gürcistan'da karar kıldığını ve Karadağ ile Gökçedeniz tarafına yöneldiğini belirtir. Herevî, *Fütühât-ı Şâhi*, s. 85-90.

ziyafet tertip etmek istedi, ancak onun bu davetini şüpheyle karşılayan Sufiler Baranî'den habersiz bölgeden uzaklaştılar. Akabinde İsmail, Çukursaad üzerinden Anadolu'ya girdi ve Erzincan'da bir süre kaldı. Burada kaldığı süre zarfında Şia taraftarları Türkmenleri çevresinde topladı³⁶.

Emirlerinin Erzincan'da kalıp Sufi ordusunu güçlendirme isteğine karşın İsmail Mirza, Şirvan üzerine sefer yapma niyetindeydi. Nitekim bu doğrultuda hemen harekete geçti ve ilk olarak bir grup askerini Pasin'den Gürcistan üzerine gönderdi, kendisi de Keld-i Gılan denilen yerde beklemeye başladı. Gürcistan tarafındaki birliklerin geri dönüp orduya katılması üzerine Safevî ordusu Cebânî denilen yere gitti ve 20.000 süvari ve 6.000 piyadeden oluşan Şirvan Şah'ı Ferruh Yesar'ın ordusuyla karşı karşıya geldi. H. 906/M. 1500-1501 yılında vuku bulan bu çatışma sonunda İsmail Mirza galip gelmekle kalmadı, Şirvan'ı yağmalayarak çok sayıda da ganimet elde etti. Mağlubiyeti üzerine Ferruh Yesar kaçmaya çalıştı, ancak Safevî askerleri tarafından yakalanarak katl edildi³⁷.

Şirvan'dan sonra İsmail'in hedefinde Azerbaycan yer alıyordu. Çünkü H. 907/M. 1501-1502 yılı itibariyle Akkoyunlu Emirzade Elvend Bey, çok sayıda askeriyle Nahcivan ve Gence üzerine saldırıya geçmişti. Akkoyunlu saldırısını durdurmak isteyen İsmail de tüm ordusunu toplayıp Kızılbaş Beğlerinin idaresinde sağ ve sol cenahlara yerleştirdi. Çukursa'ad mevkesi yakınındaki Şerûr'da meydana gelen çatışmada Elvend Bey'in önde gelen serdarları katl edildi, hayatta kalanlar ise kaçtılar. Savaş alanını terk edenlerden biri de Elvend Bey idi³⁸. Erzincan'a giderek o tarihte Trabzon valisi olan Osmanlı şehzadesi Selim'e sığınmak suretiyle hayatını kurtardı. Hayatta kalan Dulkadirli askerler ise Diyarbakir'e gidip Alauddevle'nin emri altına girdi³⁹.

³⁶ Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 90-91, 94-95; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 941-944; Alem Ârâ-yı Şah İsmail'de Sufiler ile Baranî idaresindeki Dulkadirli Türkmenler arasında çatışma yaşandığı ve bu sırada Baranî'nin öldürüldüğü ifade edilir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, s. 50-52; İsmail'in Anadolu'daki faaliyetleri ve ordusuna ilhak olan Türkmen kabileleri için bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 945, 954; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 18-20; Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *DİA*, C. XXXVIII, s. 254.

³⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 954-958; Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, s. 52-53; Sümer, *Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 20.

³⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 972-975.

³⁹ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, s. 65; Elvend Bey Osmanlıya sığındıktan sonra da rahat durmamıştı. Osmanlı şehzadesinin kendisini altı ay kadar saklaması ve sonrasında yanına verdiği bir miktar Osmanlı askeriyle Bağdat tarafına göndermesi üzerine Bağdat hakimi olan amcası oğluna mektup yazmış ve Şeyh oğluna karşı ittifak teklif

İsmail Mirza ise bir gün boyunca savaş alanında bekledi, ardından Tebriz'e yürüdü. Şehir halkının onu iyi bir şekilde karşılaması üzerine hiçbir müşkilatla karşılaşmadan Tebriz'e girdi. Böylece Uzun Hasan'ın çocuklarıyla girdiği çatışmalarda galip gelen ve Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde birçok yere hakim olarak Akkoyunlu gücünü zayıflatan İsmail, Tebriz'e girerek burayı kendisine başkent tayin etti ve E'imme-i isnaaşar (On iki imam) adına hutbe okutmak suretiyle H. 907/M. 1501 yılı itibariyle Safevî Devletini kurdu⁴⁰.

1.2. ÖZBEKLERİN SİYASİ DURUMU

Çağatay-Türkmen ilişkisi ikinci perdede Cengiz Han sülalesinin Ebu'l-Hayr Han kolundan gelen Özbek Hanlığıyla, Türkmen topluluklarının oluşturduğu Safevî Devleti arasında cereyan etmiştir. Safevî Devleti'nin 240 yıllık hükümlerlik tarihinde Maverâünehir ve Harezm bölgesindeki Özbeklerle sık sık münasebette bulunduğu, onları yakından takip ettiği ve güçlü Maverâünehir Hanlığına karşı zayıf durumdaki Harezm Özbek Sultanlarını kendi müttefiki yaptığını görmekteyiz.

H. 905-907/M. 1499-1501 yılları arasında Moğol, Özbek ve Çağatay ulusunun siyasi durumu ve hakim yöneticilerin genel bir portresini çizmek gerekirse durumu şöyle özetlemek mümkündür. Bu tarihlerde merkezi Andican olan Fergana ülkesinde Ebu Said Gürgan'ın oğlu Mahmud Gürgan'ın vefat etmesi üzerine oğulları

etmişti. Elvend'in bu sözlerini hile olarak değerlendiren Bağdat büyüklerinin rızası üzere Bayrak Sultan bu teklifi reddetmişti. Elvend'in yardım çağrısında bulunduğu diğer kişi kardeşi Murad Sultan idi. O Şah'ın "*Biz size aman vermiştik ve istememiştik ki Padişah Hasan'ın evlatlarını bir seferde bertaraf etmeyelim*" sözlerine rağmen Şah'ın lalasının da dahil olduğu elçilik heyetini katli etmişti. Tüm bu gelişmeler üzerine 908 yılında Akkoyunlu ile Safevî ordusu arasında çatışmalar vuku bulmuştur. Ayrıntılar için bk. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail*, s. 66-70; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 980-986.

⁴⁰ İsmail, kendi adına okutulacak olan hutbenin ardından Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile birlikte Ümeyye ve Abbasiye kabilesinden olan İslam büyüklerine lanet edilmesini ve onlar hakkında kötü sözler sarf edilmesini buyurmuştu. Nitekim bu emrin gereği teberriyân diye isimlendirilen Şii din adamlarınca yerine getirilmişti. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 976; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.I, s. 72-73; Anonim, *Cihânguşâ-yı Hâkân (Târîh-i Habibü-i Şah İsmail)*, hzl. Allahdota Muzattar, İntişarat-ı Merkezi Tahkikat-ı Farsî İran ve Pakistan, İslamâbad 1986, s. 148-150; Sümer'e göre Safevî Devleti'nin kuruluşu Anadolu Kızılbaş Türkleri sayesinde mümkün olmuştur. Devletin kuruluş felsefi sadece Erdebil şeyhlerinin siyasi gayeleri neticesinde ortaya çıkmamıştır. Aynı zamanda Anadolu Türklerinin aşırı dini inançlarının da bunda büyük etkisi vardır. Sümer, *Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 21-22; Safevî Devleti'nin tam olarak hangi tarihte kurulduğuna dair kroniklerde açıklayıcı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Kummî, İsmail'in Şahlık unvanını aldıktan sonra bir süre Tebriz'de kaldığını ve Tonguz yılı Nevruz'unu burada geçirdiğini ifade etmiştir. Tonguz yılı Nevruzunun da 13 Ramazan 908/12 Mart 1503 yılına tekabül ettiğini belirtmiştir. Bu sırada Erzincan'da bulunan Emirzâde Elvend Bey'in Şah'a isyan ettiği haberleri yayılmış, bunun üzerine Şah İsmail Erzincan'a gidip isyanı bastırmak için H.24 Şevval/M.22 Nisan'da Tebriz'den ayrılmıştı. Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.I, s. 73-74; Dolayısıyla Şah'ın 907 yılının sonunda Tebriz'i zapt ettiğini ve tüm kışı burada geçirip baharda şehirden ayrıldığını söyleyebiliriz.

Baysungur Mirza ile Sultan Ali Mirza arasında taht kavgaları yaşanmaktaydı. Aynı zamanda onlarla Muhammed Şeybanî Han arasında da Buhara ve Semerkand hakimiyeti üzerine uzun süren çatışmalar vuku buluyordu.

Aynı tarihlerde Horasan'da Timur Sultan soyundan Sultan Hüseyin Mirza hüküm sürüyordu. Onun yönetiminde, Timur Devleti yeniden güçlü konuma gelmişti. Ancak bu durum kısa süre sonra olumsuz yönde değişim gösterdi. Deşt-i Kıpçak'ta tüm Cuci ulusunu çevresinde toplamayı başaran Burunduk Sultan söz sahibi iken Taşkent'te Çağatay Han soyundan gelen ve babası Yunus Han tarafından Moğol tahtının teslim edildiği Sultan Mahmut Sultan bulunmaktaydı. Andican ise Yunus Han'ın Taşkent'e gitmesiyle yönetimi devr alan küçük oğlu Sultan Ahmed Han'ın idaresinde kalmıştı⁴¹.

Umumiyetle Moğol soyundan gelen tüm bu ulusların bahsi geçen yıllarda siyasi hakimiyetlerini güçlendirmek ya da bölge de söz sahibi olmak adına birbirleriyle çatışma içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Muhammed Şeybanî Han ise bu kaostan yararlanarak Maverâünnehir ve Türkistan'a hatta daha da ilerleyerek Horasan'a hakim olmayı başarmış tek kişiydi. H. 913/M. 1507-1508 yılına gelindiğinde onun bölgedeki rakiplerinin Deşt-i Kıpçak'taki Cuci ulusuyla Fergana'daki Çağatay Moğolları olduğunu görürüz. Bu genel izahattan sora Şeybanî Han'ın bölgede hakimiyetini nasıl tesis ettiğini açıklamamızın uygun olacağı kanaatindeyiz.

H. 905/M. 1499-1500 yılında Moğol Han'ı Sultan Muhammed Mirza'nın çocukları arasında anlaşmazlıklar yaşandığını duyan Muhammed Şeybanî Han⁴², mevcut karışıklıklardan istifade ederek Maverâünnehir'i ele geçirmek istedi ve derhal Semerkand üzerine saldırıya geçti. Şehrin valisi Sultan Ali Mirza Özbeklerle savaşmak yerine tüm gücüyle şehri savunmaya çalıştı ancak başarılı olamadı. Bu sırada Buhara hakimi Muhammed Bâkır Tarhân 10.000 kadar askerle Sultan Ali

⁴¹ Mirza Muhammed Haydar Doğlat, *The Tarikh-i-Rashidi*, İng. çev. N. Elias, London 1895, s. 152-157.

⁴² Özbek Hanlığını kuran bu liderin ismi farklı şekilde lanse edilmektedir. İsmi "Muhammed Han Şeyban", "Muhammed Şeyban Han" gibi farklı şekillerde telaffuz edildiği gibi "Muhammed Şah Baht" ya da "Şah Big Han" şeklinde de tavsif edilmektedir. Abdi Bey Şirazi'nin ifadesine göre bu padişah daha ziyade "Şeyban Han" adıyla nam kazanmıştır. Kendisi de eserinde Şeyban Han ismini kullanmayı tercih etmektedir. Bk. Abdi Bey Şirazi, *Tekmilatü'l-Ahbâr (Târih-i Süfîye ez Ağâz tâ 978 Hicri/Kameri)*, hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevai, Neşr-i Ney, Tahran 1369, s. 160; *Âlem Ârâ-yı Safevî* adlı kronikte ise onun ismi "Şahi Bek Han" olarak zikredilmektedir. Bk. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, hzl. Yadullah Şükri, İntişârât-ı İttilâat, Tahran 1363, s. 259, 262, 267, 281 v.d.

Mirza'nın yardımına yetişseyse de Semerkand'ı kurtarması mümkün olmadı. Üstelik bu defa Buhara da Özbek kuşatmasına maruz kalmıştı. Üç gün süren kuşatmanın ardından Buhara hakimi, Şeybanî Han'a hediyeler gönderip özür diledi ve itaatini arz etti. Bunun üzerine Özbek Han'ı şehrin tasarrufunu emirlerinden Mir Muhammed Salih'e verdi ve Semerkand bölgesine geri çekildi⁴³.

Bir süre sonra Semerkand'ın önde gelenlerinden Hacı Ebu'l-Mekarim, Muhammed Babür Sultan'a haber gönderip şehrin kapılarını ona açacağını söyleyerek davet etti. Bunun üzerine Babür Sultan, 240 kişiyle Semerkand'ı fethetmek üzere o tarafa yöneldi. Babür Sultan, Semerkandlıların tahriki sonucunda şehirdeki Özbeklerden 500 kadar kişiyi katl ettirdi. Durumdan haberdar olan ve hemen atağa geçen Şeybanî Han, 8.000 kişiden oluşan ordusuyla şehre girdiğinde Babür Sultan da 1000 kadar süvarisiyle Özbeklerin arkasından saldırıya geçmişti. Ancak Babür, kalabalık Özbek grubu karşısında mukavemet gösteremediğinden mağlup olup Andican'a akabinde Kabil'e çekildi. Bu olaydan sonra Şeybanî Han Semerkand'ı kendisine başkent yaptı. Buhara'ya kardeşi Mahmud Sultan'ı, Türkistan'a ise diğer kardeşleri Küçüm (Köçküncü) Han ile Suyunç Hacı Sultan'ı tayin ederek Turan ülkesinde kendi devletini kurdu⁴⁴.

Şeybanî Han'ın bölgede bu kadar rahat hareket etmesinin temelinde Fergana merkezli Moğol Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılar ile Maverâünnehir hakimi Hüseyin Baykara'nın ilerleyen yaşı dolayısıyla Özbek ilerleyişine müdahale edememesi vardı. Buhara ve Semerkand'daki hakimiyeti Moğol serdarlarının saldırılarıyla zaman zaman sarsılsa da kısa süre içerisinde yeniden düzen kurmaya muvaffak oluyordu. Sultan Babür'ün ifade ettiği üzere Hüseyin Baykara, Şeybanî Han'ın Türkistan'da görüldüğü ilk zamanlar bölgedeki faaliyetlerinden rahatsızlık duymamış, hatta Babür Sultan'ın, Özbeklere karşı ittifak çağrısını dikkate almayarak Özbeklerin tarafında yer almıştı. Ancak Özbeklerin Maverâünnehir'deki şehirleri

⁴³ Gıyaseddin b. Hamidüddinü'l-Hüseynî Handemir, *Târih-i Habîbü's-Siyer Fî Ahbârı Efrâd-ı Beşer*, C.IV, hzl. Celaleddin Hümaî, İntişârât-ı Hayyam, Tahran 1380, s. 276; Rumlu, Semerkand'ın ele geçirilişini 906 yılı olarak göstermektedir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 960-962.

⁴⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 962-965; Kutgan, Şeybanî Han'ın önce Türkistan coğrafyasına hakim olduğunu 907 yılında ise Semerkand ve Buhara'yı ele geçirmek suretiyle tüm Maverâünnehir'i tasarrufuna aldığını söylemiştir. Semerkand'da hanlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra da Hisar-ı Şadman, Hotlan, Bedeşan ve Kunduz üzerine yürüyen Özbek Han'ı buraları da feth ederek hakimiyet sahasını Fergana bölgesinin güney batısından Hindukuşu dağlarına doğru genişletmiştir. Muhammed Yar bin Arap Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd, (Târih-i Şeybâniyân)*, hzl. Nadire Celalî, Miras-ı Mektup, Tahran 1385, s. 46, 53-68.

zapt etmesi üzerine vefatından kısa bir süre önce bu ilerleyişe son vermek istemiş, Babürle birleşip karşı harekete geçmişti. Lakin ömrü bu seferi sonlandırmasına yetmeyecekti⁴⁵.

Nitekim Şeybanî Han, tüm gayretlerine rağmen dönemin Maverâünnehir hakimi Timur Sultanı Hüseyin Mirza'nın vefatından önce dikkat çekici bir başarı elde edemedi. O, her ne kadar Semerkand'ı ele geçirse de buradaki hakimiyetinin devam etmesi için Moğol Han'ı Sultan Ahmed Han'ın desteğine ihtiyaç duyduğundan ona tabii olmak durumunda kaldı⁴⁶.

H. 911/M. 1506 yılında Sultan Hüseyin Mirza'nın vefat etmesiyle⁴⁷ Şeybanî Han Maverâünnehir ve Horasan ülkesine gerçekleştirdiği akınlara hız verdi. H.912/M. 1507 yılında Horasan'a gönderdiği İl Aman adındaki serdarı, Çağatay emirleriyle çatışmış ve bu karşılaşmada Özbekler kaybeden taraf olmuştur. Bu sırada Kabil hakimi Babür Sultan, Hüseyin Baykara'nın çocukları Muzaffer Hüseyin Han ile Bediüzzaman Mirza'nın yardım çağrılarını üzerine Herat'a geldi. Şeybanî Han, emirinin yenilgisinden sonra bizzat kendisi Buhara'dan Belh üzerine yürüyüp burayı ele geçirdi. Özbek Hanının Belh zaferi karşısında Babür Sultan, Kabil'e geri dönmek zorunda kaldı. Çağatay Mirzaları ise Herat'ı kendileri için daha güvenilir bulduklarından burada ikamet ettiler⁴⁸.

Çağatay Mirzalarıyla aralarında cereyan eden çatışmalarda Babür'ün karşı tarafta yer alması Şeybanî Han'ı harekete geçirmiş ve Özbek Hanı kendisine yeni hedef olarak Kandahar'ı seçmişti. Hint Padişahı adına bu vilayeti yöneten Babür'ün kardeşi Cihangir Mirza, Şeybanî Han'ın geldiğini duyunca beraberindeki 5.000

⁴⁵ *Baburnâme Babur'un Hâtıratı*, hzl. Reşit Rahmeti Arat, MEB. Yay., İstanbul 1993, C. I, s. 140-141; C.II, s. 252-253.

⁴⁶ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 32; Doğlat, *Tarikh-i Rashidi*, s. 166.

⁴⁷ Sultan Hüseyin Mirza, H. 11 Zilhicce 911/M. 5 Mayıs 1506 tarihinde Baba İlahi kasabasında vefat etmiştir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1011; *Baburnâme*, C. II, s. 253.

⁴⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1014-1015; Âlem Ârâ-yı Safevî'de Belh hakimi olarak Cani Sultan ismi verilir ve şehir hakimininin Şeybani Han'ı üç gün ağırladığı ve dördüncü günü Şeybani Han'ın Kandahar'a doğru yola koyulduğu ifade edilir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 267; *Baburnâme*'de Sultan Babür'ün Horasan'a geliş sebebi, bizzat Sultan Hüseyin Baykara'nın yardım çağrısında bulunması olarak gösterilir. Hatta Sultan Babür, Timur Sultan'ın varisinin sözünü yerine getirmeyi, üstelik bu söz Şeybani Han'ı ortadan kaldırılmak üzere sarf edilmişse ordunun ön saflarında bulunmayı kendisine zaruri görev bilmıştır. Nitekim H. 911 senesinde Sultan Baykara vefat etmiş, ancak Sultan Babür sözünde durarak H. Muharrem 912/M. Mayıs 1507'de Horasan'a doğru yola koyulmuştur. İkinci yardım çağrısı Belh'in Özbekler tarafından işgali üzerine Baykara'nın çocukları tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak Çağatay Mirzaları toplanıncaya ve Babür ile birleşinceye kadar Belh şehri Özbekler tarafından ele geçilmiştir. Çağatay Mirzalarının isteği doğrultusunda M. 1507-1508 kışını Herat'ta geçirmeye karar veren ve M. 1508 baharında Şeybani Han ile savaşmaya hazırlanan Hint Sultanı, Kabil'de isyan başlayınca geri dönmek zorunda kalmıştır. *Baburnâme*, C. II, s. 252-253, 289-311.

kişiyile derhal şehri savunmaya hazırlandı, kaledeki hazineyi de Kabil’de bulunan Babür Sultan’a gönderdi. Cihangir Mirza, kaleye Özbek tarafından ilk ulaşan askeri birliği mağlup etmiş olmakla birlikte akabinde Şeybanî Han’ın şehre ulaşmasıyla çaresizliğe kapılmış ve kalesine geri dönüp savunma pozisyonuna almıştır. Şeybanî Han’ın yanında 60.000 kadar asker olduğunu öğrenince de tüm ümitlerini yitirdiğinden özrünü bildirmek ve af dilemek üzere Han’ın yanına bir adamını göndermiştir. Şeybanî Han da onu affederek Babür Sultan’a mesajını iletmesi için Kabil tarafına göndermiştir⁴⁹.

Özbek Hanı’nın bir sonraki hedefi, Herat’ta bulunan Bediüzzaman Mirza ile Muzaffer Hüseyin Mirza’yı ortadan kaldırarak Horasan hakimiyetini tesis etmektir⁵⁰. Bu amaç uğruna Şeybanî Han, oğlu Timur Sultan ile yeğeni Ubeydullah Han’ı Özbek ordusunun başına getirdi ve Herat üzerine gönderdi. Sayıca üstün olan Özbek askerleri H. 7 Muharrem 913/M. 1 Mayıs 1507 yılında karşı karşıya geldikleri Çağatay ordusunu mağlup ederek Herat’ı ele geçirdiler. Bu yenilgi sonrasında Bediüzzaman Mirza Kandahar’a kaçarak hayatını kurtardı, Muzaffer Hüseyin ise Esterabad’a sığındı⁵¹. Şeybanî ordusunun Horasan akınına devam etmesi üzerine Bediüzzaman Mirza, beraberindeki 10.000 kişiyile Kandahar’ı terk edip Irak tarafına yöneldi. Amacı Şah’a sığınmak ve Özbeklere karşı ondan destek almaktı. İlk önce Meşhed’e gidip kardeşi İbn Hüseyin Mirza’yı Özbek seferi hususunda bilgilendirdi. Hüseyin Mirza Özbeklere karşı Meşhed’i korumak üzere yerinden ayrılmazken Bediüzzaman Mirza Irak’a doğru yürüyüşüne devam etti⁵².

Bu sırada Sebzvar’a ulaşan Şeybanî Han, Ubeydullah Han’ı⁵³ öncü birliklerin başında Bediüzzaman Mirza’nın arkasından Meşhed’e gönderdi⁵⁴. Özbek şehzadesi Meşhed yakınına vardığında kaleyi sadece Hüseyin Mirza’nın savunduğunu gördü. Hüseyin Mirza şehrin kuşatma altına alınmasıyla kaçmaya yeltendiyse de Özbek askerlerince kısa sürede yakalandı. Bu vesileyle çok kan dökülmeden Meşhed kalesi

⁴⁹ Babür’e gönderdiği mesajında onun Kabil’de kalmasını ve Şeybani Han’ın devletine hiçbir şekilde zarar vermeyi aklına getirmemesini söylemiştir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 267.

⁵⁰ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 268.

⁵¹ Rumlu, *Âhsenü’t-Tevârih*, C. II, s. 1022-1023.

⁵² Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 269.

⁵³ Metinde Abdullah Han diye zikredilmekteyse de Şeybani Han’ın kardeşi Mahmud Han’ın oğlunun adı Abdullah Han değil Ubeydullah Han’dır. Bk. Şeybani Hanlığına ait şecere, Ek. Ek. 1.

⁵⁴ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270.

Özbeklerin eline geçti. Ubeydullah Han, Esterabad şehrini de benzer şekilde ele geçirdi ancak bu defa şehir hakimi Muhammed Muzaffer Mirza'yı yakalaması mümkün olmadı⁵⁵.

Şeybanî Han, güçlü ordusu ve gözü kara şehzadelerinin kendisine sağladığı avantajla ilk olarak düzenlediği Horasan seferinde, Timurlu ve Babürlülerin elinden Horasan'ı almayı Bistam vilayetinden Türkistan ülkesinin doğudaki son kalesine kadar tüm bölgeye hüküm etmeye başladı⁵⁶.

Özbek Hanlığı kuruluş aşamasında sadece Çağatay Sultanlarıyla mücadele etmemiş ayrıyeten Türkistan bölgesinin hakimiyeti için Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Fergana hakimi Moğol Hanıyla da çatışmalara girmişti⁵⁷. Bu durum Şeybanî Hanlığını Çağatay Mirzaları karşısında güçsüz düşürmese de ilerde görüleceği üzere H. 916/M. 1510 yılındaki Merv savaşında Safevî Devleti karşısında mağlubiyete giden yolu açacaktı.

Aynı tarihlerde Şah İsmail de devletinin sınırlarını genişletmekle ve ülkede birliği sağlamakla meşguldü. H. 916/M. 1510 yılına gelindiğinde Şah İsmail'in Fars, Azerbaycan, Irak-ı Acem, Irak-ı Arap, Şirvan ve Kirman bölgesine hakim olduğunu görmekteyiz. Safevî Devleti'nin batı sınırı ise H. 913/M. 1507 yılında Diyarbekir vilayetinin ele geçirilmesiyle Kayser-i Rum devletinin hudutlarına ulaşmış ve böylece Şah İsmail hem doğu hem de batı sınırında iki Sünnî Devletle komşu olmuştu⁵⁸.

Aynı zaman diliminde saltanatlarını kurup, bağımsızlıklarını ilan eden, ülke içinde birliği sağlayıp yeni fetih ve zaferler peşinde koşan Şah İsmail ve Şeybanî Han

⁵⁵ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270; Hasan Bey Rumlu Esterabad'ın ele geçirilişi hususunda biraz daha ayrıntıya girerek Esterabad'da bulunan şehzadelerin Özbek kuşatması karşısında birkaç gün beklediklerini ancak sonunda çaresizlikten Şeybani Han'ın yanına elçiler göndererek ondan aman dilediklerini yazar. Şeybani Han da bunun üzerine Muhammed Mirza'nın Azerbaycan tarafına gitmesine müsaade eder. Diğer şehzade Fereydun Hüseyin Mirza ise Etrek nehri tarafına gidip Yaka Türkmenleri arasına karışır. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1034.

⁵⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1034.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Klyashtorny-Sultanov, *Türkün Üç Bin Yılı*, s. 261-277; Kazaklarla-Özbekler arasındaki anlaşmazlık ve çatışmalar için bk. Mehmet Alpargu, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara 1994, s. 120-124; 1509 yılında başta Özbek şehzadeleri aynı zamanda devletin önde gelen serdarları olan Küçüm Sultan, Suncek Sultan, Ubeydullah Han ile Hanlığın başı Şeybani Han'ın dahil olduğu Özbek ordusuyla Kazaklar arasında gerçekleşen büyük çatışma için bk. Huncî, *Mihmânnâme-i Buhârâ*, s. 108-129.

⁵⁸ Bk. Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, İntişârât-ı Hafız, Tahran, s. 264-273; Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahanî, *Holdeberrîn*, (*Iran der devre-yi Safeviyye*), hzl. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Movkufat, Tahran, 1372, s. 182.

İslam dininin ve ticaretin merkezlerinden biri olan Horasan bölgesine göz koymakla birbirlerini alenen rakip hatta düşman ilan etmişlerdi. Muhammed Şeybanî Han, Deşt-i Kıpçak'tan getirdiği savaşı ve göçebe ruhlu Şeybanî soyundan Özbeklerle Safevî birlikleri karşısında daha avantajlı görünse de aynı anda Kazaklarla çatışıyor olması bu avantajını yok ediyordu. Bilindiği üzere bu iki padişahın saltanatı döneminde başlayan Özbek-Safevî çatışması Kaçar dönemi de dahil olmak uzun yıllar devam edip gidecektir. Çatışmaların en yoğun yaşandığı Horasan bölgesi ise kaos ortamından bir türlü çıkamayacaktır. Bu mıntika taraflar arasında sürekli el değiştirmiş olmaktan ve düzenli-düzensiz birliklerle gerçekleştirilen saldırılardan dolayı, Timur dönemindeki ihtişamını tamamen kaybedecektir.

Safevî ve Özbeklerin Horasan hakimiyetinde ısrarcı olmalarının geçerli bazı sebepleri vardı. Şöyle ki Horasan ülkesinin oldukça verimli ve ekonomik değeri olan bir coğrafyaya sahip olması, Safevî devletinin resmi dini Şia mezhebinin kutsal şehri Meşhed'in bu coğrafyaya dahil olması, Sünni/Hanefi mezhebinin harameyn-i şerifeyni Mekke ve Medine'ye geçişlerin bölge üzerinden mümkün olması vb. durumlar Horasan ülkesini daima kıymetli bir coğrafya kılmaktaydı. Bunun dışında işaret edebileceğimiz en önemli sebep, burayı ele geçirenin karşısındakine gücünü ispat etmiş olacağı gerçeği idi.

2. ŞAH İSMAİL DÖNEMİNDE ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ VE OSMANLI DEVLETİ

2.1. DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Şeybanî Han, H. 913/M. 1507-1508 yılında Horasan'ın büyük bir bölümünü tasarrufuna alarak Şah İsmail ile komşu olmuştur. Böylece aradaki ilişkiler daha da belirginleşmiş ve taraflar birbirleriyle haberleşmeye başlamıştır. Mektuplarla haberleşme yolunu açan kişi Özbek Hanı Muhammed Şeybanî'dir. Onun gönderdiği mektubun tarihi malum değildir. Ancak Şah İsmail'in Özbek Hanı'na cevabı H. 1

Rebiülahir 914/M. 30 Temmuz 1508 tarihlidir⁵⁹. Bu nedenle her iki mektubun da ilk diplomatik ilişkileri oluşturduğu söylenebilir.

Bediüzzaman Mirza'nın sığınma talebinin Safevî yönetimi tarafından olumlu karşılanması üzerine Şeybanî Han, Şah İsmail'in Horasan ile ilgili planlarından rahatsızlık duymuş ve onu uyarmak istemiştir. H. 911/M. 1505 yılından itibaren Maverâünnehir, H. 913/M. 1507 yılı itibariyle de Horasan seferlerine hız veren Özbek Hanı, Şah İsmail'e hitaben gönderdiği ilk mektubunda ele geçirdiği yerlerin ecdadından kendisine intikal ettiğini bu nedenle amacının tüm bu yerleri yeniden ihya edip refaha kavuşturmak ve adaleti sağlamak olduğunu söylemiştir⁶⁰.

Bu tarz bir söylemle Şeybanî Han, Şah'a açıkça Horasan'ın kendi mülkü olduğunu bildirmiş ve bölge üzerinde hak iddia etmemesini ve böylece iki ülke arasında gereksiz çatışma ve anlaşmazlıkların yaşanmaması gerektiğini beyan etmiştir. Bu noktada onun Şah İsmail'den beklentisi mevcut durumu kabullenmesidir.

Ayrıca hakim olduğu yerlerde mescitlerin ve diğer hayır vakıflarının tamir edilip halkın hizmetine sunulması amacıyla Şah'dan ülkesindeki mahir mühendis ve ustaları kendi ülkesine göndermesini rica etmiştir. Özbek Hanı'nın Şah'dan diğer bir isteği Hac yolculuğunu kolaylaştırmak üzere Mekke ve Medine'ye uzanan yolların yeniden tanzim edilerek seyahate elverişli hale getirilmesidir⁶¹.

⁵⁹ Vilayeti, *Şah İsmail Safevî*, s. 42.

⁶⁰ Hurşad bin Kubad el-Hüseynî, *Târîh-i Elçi-i Nizâm Şâh (Târîh-i Safeviyye ez Âğâz tâ sâl 972 Hicri/Kameri)*, Haz: Mehmed Rıza Nasrî, İntişarat-ı Encümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengî, 1379, s. 39.

⁶¹ Hüseyinî'nin mektubun içeriğine dair verdiği diğer bilgiler H. 916 yılında Şeybani Han tarafından Şah İsmail'e gönderilen mektupla benzerlik gösterdiğinden yazarın bu iki mektubu karıştırdığı ve aynı mektup gibi gösterdiği kanaatindeyiz. Bu mektubun Türkçe'ye çevirisi kısaca şöyledir;

Hâkimiyetinizdeki ülkenin dörde birini ele geçirdik ve buralarda gücümüzü ve adaletimizi yükselttik. Bu ülkeleri tekrar refaha kavuşturduk merhametimizle yeniden inşa ettik. Allah bu yerlerin imamlığını bize vermiştir ve bu görev babadan oğla sürüp gitmektedir. Güneş doğudan doğmaya başladığında batıdaki yıldızlar da bir bir sönecektir.

Kâbe-i Muazzama'yı ziyaret etmek bütün Müslümanlara farzdır ve bu nedenle Kâbe yolunu refaha ve düzene kavuşturmak Müslümanların önemli bir vazifesidir. Bizim zafer kazanan askerlerimiz Kâbe ziyaretini gerçekleştirmek ve bizim adımıza hutbe okutup para bastırmayı istemektedirler. Ayrıca o diyardaki mühendisler ve ustalar mescitlerimizin ve hayır vakıflarımızın tamir edilmesi için bizim ülkemize gönderilsinler. Siz de bizim huzurumuza çıkıp bize tabi olasınız. Şayet bu sözlerimizi yerine getirmezseniz büyük oğlum Abdullah Bahadır'ı Kundus, Beglan ve Hisar-ı Şadman'dan Türkistan bölgesine kadar ki sahadaki askerlerimiz ve emirlerimizle birlikte sizin tarafımıza göndereceğiz ki sizin ülkenizi hakimiyetimiz altına alalım. Eğer onlar bu fethi başaramazlarsa biz halef seçtiğimiz oğlumuz Ebulfevâri Muzaffereddin Timur (Teymur) Bahadır'ı Buhara, Belh, Hazara, Nokuderî, Gur ve Guristan askerleriyle birlikte onların arkasından göndereceğiz ki o diyarın hakimiyetini ele geçirsinler. Şayet bir kez daha yardıma ihtiyaç olursa bu defa tüm askerlerimizle o tarafa yöneleceğiz. Öncü birliklerin başında en büyük oğlum Sevincek Bahadır cesur askerleriyle birlikte gelecektir. Diğer komutanım ve oğlum Mehdi Bahadır da ayan ve emirlerle birlikte savaş alanında olacaktır.

Mektubun tamamı için bk. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 38-40.

Özbek Han'ın bu talepleri muhtemelen kendi nezdinde gayet makuldür. Zira Şah İsmail Müslüman olduğunu iddia ettiğine göre Horasan'daki kutsal mekanları iyileştirmek, Hac'a gitmek isteyenlerin refah ve emniyetini sağlamak bir yerde Şah'ın da vazifesidir. Bu nedenle o, üstüne düşen görevi yerine getirmeli ve işbirliği yaparak Hicaz yolunu seyahate elverişli kılmalıdır. Ayrıca Horasan'ı eskiden olduğu gibi İslam dininin önemli merkezlerinden biri yapmalıdır.

Özbek Hanı'nın Horasan ile ilgili sarf ettiği ilk sözler onun cesaretini ve kendine duyduğu güveni ortaya koyması açısından önemlidir. Ona bu cesareti kazandıran unsur Şeybanî Han'ın Hüseyin Baykara'nın vefatından sonra ard arda kazandığı zaferler ve ülke sınırlarını alabildiğince genişletmiş olmasıdır. Çünkü bu esnada Şah İsmail hala kendi ülkesinde birlik sağlamak ve tüm Türkmen kabile reislerini kendine tâbi kılmak için çaba sarf etmektedir. Şeybanî Hana göre bu meşguliyetleri arasında Şah'ın Horasan üzerinde hak iddia etmesi şimdilik imkansız gibidir.

Bu açıdan bakıldığında Şah'ın, Özbek Hanına cevabı merak uyandırmaktadır. Daha önce de ifade edildiği üzere o, mektubunu 1 Rebiülahir 914/30 Temmuz 1508 tarihinde kaleme almıştır. İlk olarak Şeybanî Han'a ait mektubun kendisine ulaştığını ve Han'ın isteklerine vakıf olduğunu belirterek başlamıştır. Akabinde iki ülke arasında gelip giden yolculardan Şeybanî Han'ın kendisine muhalif tavırlar sergilediğini duyduğunu ifade etmektedir. Bu bilginin gerçek olması ihtimalini göz önünde bulundurarak ona geçmişteki dostluk ve arkadaşlıklarını hatırlatmak ve aynı Allah'a, aynı Peygamber'e itikat ettiklerini söylemek ihtiyacı duymuştur. Böyle bir söylemle amacı aradaki soğukluğa son vermek ve aynı safta olduklarını ima ederek Özbekleri Safevî ülkesinden uzak tutmaktır.

Bir yandan Özbekler karşısında temkinli hareket ederek dostluk çağrısında bulunan Şah, diğer yandan Horasan'da hak iddia etmekten de geri durmamıştır. Şah'ın, Horasan'ı Safevî mülkü olarak ifade edebilmesi için muhtemelen iki gerekçesi vardır. İlki birkaç yıl öncesinde Bediüzzaman Mirza'nın kendisine sığınması ve bu şekilde Herat, Belh vb. yerlerin hakimiyetinin doğrudan Timur Devleti'nden Safevî Devleti'ne geçtiği düşüncesidir. Ancak onun Timur'un ülkesi olan bu yerlerde hak iddia ediyor olması üstelik bunu da Özbek fetihlerine rağmen

ortaya atmış olması kanaatimizce Horasan seferi için öne sürdüğü sünî bir gerekçeden ibarettir. Bunun altında yatan sebep Şah'ın fetih hırsıdır. Ancak onun elinde Horasan seferi için daha geçerli bir sebep teşkil edecek önemli bir koz daha vardır. Bu da Meşhed gibi Şia ehli için kutsal sayılan merkezlerin, bu bölgede bulunmasıdır.

Mektubun devamında Allah'ın bazı şahıslara padişahlığı nasip ettiğini ve onları kafirler karşısında konumlandığını söyleyerek kendisinin ve devletinin de bu amaç için ortaya çıktığını belirtmiştir. Şayet Şeybanî Han da kendi hükümlerlik felsefesini buna dayandırıyorrsa İslam ve peygamberinin yolundan ayrılmadan kafirler karşısında bir olunması gerekmektedir. Şah, Şeybanî Han'ın bu teklifi kabul etmesi durumunda dünya üzerindeki tüm fesat ve kötülükleri birlikte ortadan kaldıracaklarını garanti etmektedir. Akabinde Allah'a ve Peygamber'e bağlılığını ve hayatlarını peygamberin sahih sözleri ışığında sürdürdüklerini tekrardan ifade ederek ülkeler arasındaki ortak noktalara vurgu yapmak suretiyle barışa ve ittifaka işaret etmiştir.

Mektubun devamında kendilerinin Hz. Ali ve imamlara olan saygısını ve hürmetini şu şekilde zikretmektedir.

*“Doğudan batıya kadar her yerde imamlar olsa
Bizim için Ali ve Ailesi kâfidir”⁶²*

Bu beyit onun Şia mezhebine bağlılığını ortaya koyması açısından önemlidir. Ancak mektubun devamına bakıldığında Şah'ın Şia tarikatından olduğunu açıkça dile getirmekten çekinmediğini de görürüz. Şöyle ki:

Bizim ecdadımızın itikadı, kurtarıcı yani Mehdi'dir. Eğer sizin bu mezhebe karşı bir şüpheniz varsa tüm din adamlarınızı ve fazıl kişilerinizi gönderin, biz bu şüphelerinize deliller sunalım. Allah biliyor ki bizim bu dünyadaki amacımız Şia ve fırka-i Naciye (kurtarıcı) hükümlerini yaymaktır. Din muhaliflerinin zulümlerini yeryüzünden kaldırmaktır. Safevî Devleti'nin ve büyüklerinin dünyevî işlerle ve de saltanatlıkla ilgisi ve alakası yoktur.⁶³

Şah'ın birlik ve beraberlikten bahsederken birden taraflar arasındaki farklılığa değinmesi düşündürücüdür. Üstelik bu farklılık o dönem şartları göz önüne

⁶² Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 39.

⁶³ Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 39.

alındığında oldukça ehemmiyete haizdir. Nitekim o tarihlerde her devletin ideolojisi temel olarak kendi dini doktrinini yaymak, inandığı yüce varlık uğruna savaşmak ve fetihler yapmak şeklinde tezahür etmiştir. Avrupa'daki devletler nasıl İslamiyet karşısında Haçlı birliklerini oluşturabiliyorsa ve de Osmanlı Devleti gaza ve cihat politikası çerçevesinde önceliği batı cephesine veriyorsa bu yeni kurulan devletlerin de bir önceliği olmalıdır. Mamafih Şah İsmail de Tebriz'de devletini ilan ederken Cuma hutbesinde Oniki İmam adına hutbe okutup ezana “*Aliyen Veliyullah*”ı eklemek suretiyle kendisini Sünni Özbeklerden ayırmıştır. Bu farklılığın ne anlama geldiği ve nasıl sonuçlar doğurduğu ise ilerleyen mektuplarda ve gelişen olaylar dolayısıyla anlaşılacaktır.

Şah, mezhepsel farklılığı dile getirdikten sonra belli hırsları olan bir devlet şeklinde değerlendirilmemek kaygısıyla dünyevî işlerle ilgilenmediklerini beyan etmiş ve sözü yine dostluğa getirmiştir. İfade edildiği üzere Şah, hiçbir zaman yolcu ve tüccarların Özbeklerin düşmanca tavırlar sergiledikleri yönündeki sözlerine itimat etmemektedir. Bu şekilde iki ülke arasında fitne ve fesad çıkarıcılar varsa en kısa zamanda ortadan kaldıracak ve eski dostluğun devam etmesi için her türlü çabayı gösterecektir⁶⁴. Şah İsmail, Şeybanî Han'ın “*Kâbe'yi ziyaret etmek İslam'ın en önemli farzlarından*” sözüne iktibas yapıp “*her ne zaman bu arzunuzu gerçekleştirmek isterseniz sizi en iyi şekilde karşılayacağız ve her türlü yardımı göstereceğiz*” diyerek bir kez daha iyi niyetli olduğunu göstermek istemiştir⁶⁵.

Şah, Şeybanî Han'ın mahir mühendis ve usta isteğini de olumlu karşılamıştır. “*Hayır kurumlarını tamir ve tazim etmek bizim vacip işlerimizdendir*” diyerek söze başlayan İsmail, Irak'taki ünlü ustaları en kısa zamanda Horasan'a göndereceğini de bildirmektedir⁶⁶.

Görüldüğü üzere her iki mektup da mutedil ifadelerle kaleme alınmıştır. Üstü kapalı bir meydan okuma tabî ki söz konudur. Ancak ifadeler özenle seçildiğinden olsa gerek tarafları kışkırtacak bir durum olmamıştır.

⁶⁴ Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 40-41.

⁶⁵ Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 41.

⁶⁶ Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 41; Mektubun fotokopi nüshası için bk. Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 42-47.

Bu mektupları H. 915/M. 1509-1510 yılındaki yazışmalar takip etmiştir. Bu yıl itibariyle Şah ve Han'ın birbirlerine gönderdikleri mektuplar üslup olarak farklılaşmaktadır. Mektuplarda iki taraf da Horasan'ı fethetme isteklerini açıkça dillendirilmekte hatta tehditkâr bir söylem kullanmayı tercih etmektedirler. İlk mektubu yine Şeybanî Han kaleme almış ve Horasan'a gerçekleştireceği seferi Şah İsmail'e şu sözlerle bildirmiştir:

*“Bizim Irak'ın harap mülküne tamahımız yoktur,
Mekke ve Medine'yi ele geçiremedikten sonra bir önemi yoktur”*⁶⁷

Şeybanî Han bu beyitle Horasan seferiyle amacının İran ve Irak ülkesini ele geçirmek olmadığını, Mekke ve Medine'ye giden yolların güvenliği için buraların hakimiyetini istediğini ifade etmektedir.

Şah İsmail de hiç vakit kaybetmeden Şeybanî Han'a cevabi mektubunu elçisi Kadı (Kazi) Ziyaeddin Nurullah ile göndermiş ve mektubunda şöyle bir beyit kaleme almıştır:

*“Her kim ki Ali'nin kulu değilse,
Yüz kere de Mekke ve Medine'yi ele geçirse ehemmiyeti yoktur”*⁶⁸

Bu tarz bir söylemle Şah, Şeybanî Han'ın Şia mezhebinden olmadığına vurgu yapmıştır. Onun bu sözünden yola çıkarak diyebiliriz ki Şah'a göre Şî olunmadan Müslüman olunmaz ve bu uğurda Hacca da gitsen Allah katında bir önemi yoktur. Böyle bir beyitle Şah iki şey kastediyor olabilir: Birincisi ehl-i Sünnetten olmanın kimseye bir fayda getirmeyeceğidir. İkincisi de ilkinin bağlı olarak insanlık için doğru yolun Şia olduğudur. Şah bu son sözleriyle acaba Özbekleri kendi mezhebine mi davet ediyordu? Bu soruya mektupta açıkça bir yanıt bulamasak da biz öyle olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü bu sayede İsmail, savaşmaksızın Özbekler üzerinde hakimiyet tesis edebilecektir. Nitekim Safevî Devleti'nde Şah, hem devlet hem de din lideridir. Şia mezhebinden olanlar Şah İsmail'i ve ondan sonra gelen Şahları imamları olarak kabul etmekte ve dini vecibelerde onları referans alıp her türlü

⁶⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1040; Mektubun aslına ulaşılamamıştır. Nitekim Menuçehr Pardadust bu beyitin yer aldığı mektubun günümüze ulaşmadığını söylemektedir. Menuçehr Parsadust, *Şah İsmail Evvel Pâdişâhî bâ Eserhâ-yı dirpây der İran ve İrani*, İntişârat-ı Sehamî, II. Baskı, Tahran 1381, s. 316.

⁶⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1040; Mektubun aslına ulaşılamamıştır. Önde gelen Safevî tarihçilerinden Menuçehr Pardadust da Şah İsmail adlı çalışmasında bu beyitin yer aldığı mektubun günümüze ulaşmadığını söylemektedir. Parsadust, *Şah İsmail Evvel*, s. 316.

emirlerini yerine getirmektedir⁶⁹. Bu bağlamda Şeybanî Han, Şia mezhebini kabul ettiği takdirde Şah İsmail onun da imamı olacak böylelikle Horasan ve Maverâünnehir Safevî mülküne dahil edilecektir. Özbeklerin mezhep değişikliğini kabul etmemesi halinde ise Şah, Horasan sonrasında Maverâünnehir seferini başlatmak üzere yeni bir gerekçeye sahip olacaktır.

Tespit edilen bir diğer mektup Şah İsmail tarafından Şeybanî Han'a yazılmıştır. Ancak bu, cevabi mektup niteliğindedir. Şeybanî Han'dan gelen mektubun zamanı ve içeriği konusunda arşivden ve de kroniklerden şimdilik bir bilgiye ulaşılamamakla birlikte Şah'ın, Şeybanî Han'ın sözlerine, mektubunda yer vermesi hasebiyle Han'ın mevzu bahis ettiği konular hakkında genel bir kanaat hasıl olmaktadır.

Buna göre Şeybanî Han gönderdiği mektubunda H. 913/M. 1507-1508 yılında Hüseyin Baykara'nın oğullarına karşı başlattığı savaşı ve onları mağlup ederek Herat'ı zapt ettiğini anlatmaktadır. Ayrıca ele geçirilen Çağatay şehzadelerinin de fermanı üzere katl edildiğini Şah'a haber vermektedir.

Han'ın sahip olduğu gücü karşısındakine ispatlama gayreti Şah'ı da harekete geçirmiş olmalıdır. Zira Şah da Diyarbekir'deki başarısıyla övünmek ve Dulkadirliiler örneğinden yola çıkarak Özbeklere meydan okumak üzere H. 913/M. 1507 senesinde Diyarbekir hakimi Alauddevle'ye karşı gerçekleştirdiği seferi uzun uzun anlatmıştır. Onun iddiasına göre Dulkadirliiler'den 150.000 kişi savaş esnasında öldürülmüş, 115.000 kişi ise Safevî ordusunun önünden kaçarken Fırat nehrinde boğulmuştur. Kaçmaya çalışan Alauddevle'nin sonu da farklı olmamıştır. Savaş esnasında yaralanan bu Türkmen Bey'i aldığı yaranın etkisiyle kısa süre sonra vefat etmiştir⁷⁰.

Şah, kendisine muhalefet eden Dulkadirliilerin bu hareketini Hz. Ali ile ihtilafta olmak şeklinde değerlendirmiş ve “*Ba âl Ali her ki der uftad ber uftad*” yani “*Her kim ki Ali'ye yüz çevirse yok olacaktır*” sözünü sarf ederek Şeybanî Han'ı uyarmak istemiştir⁷¹. Ona göre Şeybanî Han, soyu Hz. Ali'ye dayanan Safevî

⁶⁹ V. Minorsky, *Tadhkirat al-Muluk A Manual of Safavid Administration*, University of Cambridge press, England 1980, s. 125-126.

⁷⁰ Nevâî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s.71-72.

⁷¹ Nevâî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 71.

Hanlığı'na düşman olursa Aluddevle gibi yok olacak, tarih sahnesinden silinecektir. Şah İsmail:

*“Ey dost, düşmanın cenazesine ne yaptıysan
Sevinme ki senin başına da aynısı gelecektir”⁷²*

diyerek de Şeybanî Han'ın Herat'ta elde ettiği başarıyla çok sevinmemesini zira Çağatay Sultanlarına yaptığı zulmün bir gün kendi başına geleceğini söylemekte ve bu suretle onu tehdit emektedir. Özbeklerin Horasan'daki fetihleri esnasında Çağatay Mirzalarına sahip çıkıp Bediüzzaman Mirza'yı himayesine alan Şah İsmail yukarıdaki sözleriyle bunu bir kez de kendi sözleriyle ilan etmektedir. Gerçekte Safevîlerin Horasan'da hak iddia etmeleri diye bir durum söz konusu olamaz. Çünkü bölge uzun yıllardır Moğol ve Çağatay ulusunun kontrolündedir. Şimdi de o ulustan olduğunu iddia eden Özbeklerin eline geçmiştir. Nitekim Şah da bu gerçeği bildiğinden doğrudan bölge üzerinde hak talep etmek yerine Çağatay Mirzalarını desteklemek suretiyle bölgeyi onlar vasıtasıyla tasarrufuna almaya çalışacaktır.

Ayrıca O, İmam Rıza'nın türbesinin bulunduğu Meşhed'i ziyaret etme isteğini de mektubunda dile getirmiş ve bu doğrultuda Nevruzdan sonra harekete geçeceğini ve buna hiç kimsenin mani olamayacağını bildirmiştir. O, Meşhed'de bulunduğu zaman zarfında ziyaretlerin dışında Horasan seferi için de hazırlık yapmaktadır ve bu hususta Şeybanî Han'ı bilgilendirmekten de çekinmemektedir⁷³.

Bu açık tehdidin dışında Şah, Özbek Hanı'nı gizli ifadelerle de uyarmıştır. Bu gizli tehdit Alauddevle ve ahalisinin başına gelenlerin anlatımında aranmalıdır. Bu çerçevede Şah'ın çok güçlü bir orduya sahip olan Alauddevle'yi nasıl dize getirdiğini ayrıntılı olarak anlatması manidardır. Bu tarz bir üslupla o, Şeybanî Han'ı taklit etmiştir. Çünkü Şeybanî Han, Şah'a gönderdiği mektubunda Herat seferindeki başarıyla övünmekte ve bu şekilde gücünü Şah'a ispat etmeye çalışmaktadır. Aynı şekilde Şah da kendi gücünü Dulkadirliiler karşısında elde ettiği zaferle ortaya koymaktadır. Bu şekilde Özbek ordusunun da karşılarında duramayacağını iddia

⁷² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 73.

⁷³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 73; Mektubun aslı ve fotokopisi için bk. Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 54-57; 58. Bu mektupta tarihe dair herhangi bir ibare olmamakla birlikte kroniklerde de ne zaman yazıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. İlk mektubun 914 yılında kaleme alındığını hatırlayacak olursak ve de mektupta bahsi geçen meselelere bakarak en erken 915 yılında yazıldığını söyleyebiliriz.

etmekte ve kendisi Horasan'a gelmeden Özbeklerin bölgeyi terk edeceklerini öngörmektedir.

Şah bu mektubunda sık sık "Ya Ali meded" diyerek Hz. Ali'den yardım dilemektedir. Aynı zamanda "*Ba âl Ali her ki der uftad ber uftad*" diyerek de Hz. Ali'nin ve ona tabi olanların Allah katında üstün bir yeri olduğunu bu doğrultuda düşmanlar karşısında galip gelenlerin daima kendileri olacaklarını ilan etmektedir. O tarihte henüz Şah İsmail'in sicilinde mağlubiyet bulunmadığından bu ifadeleri zafere ve başarıya vurgu için kullandığını söylemek hiç de zor değildir. Dikkat çeken bir diğer unsur ise Şah'ın Besmele çeken ve Ali'den yardım dileyen sözlerinin ardından "*Ebu'l-Muzaffer Şah İsmail Bahadır Han söyler*"⁷⁴ şeklinde Türkçe olarak söze başlamasıdır. Aynı durum herkesçe malum olduğu üzere bundan dört-beş yıl sonra gerçekleşecek Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki yazışmalarda da kendisini gösterecektir.

Bir sonraki mektup, Şeybanî Han tarafından gönderilmiş ve H. 916/M. 1510 yılında Şah İsmail'e ulaşmıştır. Mektubun yazıldığı tarihi H. 915/M. 1509-1510 olarak tahmin etmekteyiz. Zira Şeybanî Han aynı yıl içerisinde Safevî üzerine hücumu geçmiş ve mektupta söylediklerini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Şeybanî Han mektubunda; "*Allah'ın kendisine bahşettiği hükümlerlik ve imamlık vasfının Şah İsmail'inki ile kıyaslanamayacağı*"nı belirtmek suretiyle, ona "*İsmail-i Daruğa*" yani Hakim (Vali) İsmail olarak hitap etmiştir. Bu noktadan hareketle Şah'ın kendisine direnmemesini, Şeybanî hilafetini kabul edip kendisine itaat etmesini istemiştir. Çünkü ona göre bu yerlerin imamlığı için Allah onun ceddini tayin etmiş ve imamlık, babadan oğula geçmek suretiyle kendisine intikal etmiştir. Şu durumda Maverâünnehir, Horasan hatta İran'ın yeni imamı Şeybanî Han'dır. O kendisini güneşe benzetmektedir. Nitekim güneş doğudan doğmaya başladığında nasıl batıdaki yıldızlar birer birer sönyorsa Şeybanî Han'ın aydınlığı da Sufioğlunun devletini söndürecektir⁷⁵.

Şeybanî Han'ın bir kez daha dile getirdiği isteği, Mekke ve Medine'ye giden yolların Şah tarafından tamir ve tanzim edilip yolculuğa uygun hale getirilmesidir.

⁷⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 71.

⁷⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 81.

Özbek Hanı bu vazifenin tüm Müslümanlar için farz olduğu olgusunun yanı sıra askerlerinin bu yolculuğu fazlasıyla arzuladıklarını da mektupta belirtmiştir. Bu noktada o, Şah'dan, Hac seyahatine başlayacak olan Özbek ordusunu karşılamak için hazırlıklar yapmasını, Özbek Hanlığı adına hutbe okutup para bastırmasını, kendileri oraya ulaştığında da huzuruna gelip hediyelerini ve itaatini arz etmesini talep etmiştir.

Şeybanî Han istekleri yerine getirilmediği takdirde tutumunun nasıl olacağını da mektubunda kaleme almıştır. Böyle bir durumda yeğeni Ubeydullah Bahadır Han'ı Buhara, Semerkand, Hazara, Nokuderi, Gur, Gürcistan ülkesindeki emr ve askerlerle birlikte Safevî ülkesine göndereceğini ve bu devleti ortadan kaldırmak amacıyla savaş başlatacağını söylemektedir⁷⁶. Şayet Ubeydullah Han başarısız olursa bu defa kendi oğlu şehzade Timur Bahadır Han, Kunduz, Boklan, Hisar-ı Şadman, Bedehşan ve Türkistan'a bağlı bölgelerdeki emir ve askerlerle Kızılbaş seferine çıkacaktır. Bu girişim de atıl kalırsa Şeybanî Han kendi ordusunu bu göreve tayin edeceğini, ordunun başına en büyük oğlu Ebul Nasr Kemaleddin Sevincek Muhammed Bahadır Han'ı getirip, emirlerinden Hamza Bahadır Han'ı sağ cenahta Selimeddin Mehdi Bahadır Han'ı da sol cenahta görevlendireceğini, ordunun Andican, Şahruhiye, Gandebadam, Taşkent, Şehr-i Sebz, Otrar, Seyran, Ürgenç, Harezm, Ceyhun kenar, Kaşgar ve Mangit'tan Kıpçak ve Kalmuk bölgelerine kadar her yerden asker getireceğini belirtiyordu⁷⁷. Han'ın mektupta bu kadar ayrıntıya yer vermesinin sebebi Safevî ülkesine gerçekleştireceği sefer için her türlü hazırlığı yerine getirdiğini bildirmek, ayrıca ele geçirdiği memleketlerle birlikte askeri gücünün ne kadar fazla olduğunu Şah'a göstermek bir noktada onu uyarmak

⁷⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 82.

⁷⁷ Mektup, "Seyâdet-ı penâh saltanat-ı destgâh İsmail Daruğa" ifadesiyle başlamaktadır. Mektubun fotokopi baskısı ve matbu şekli için bk. Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 48-50, 51-53; Sadece matbu formatı için bk. Nevaî, *Şah İsmail*, s. 81-84; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1043-1045; Kroniklerden bazılarında da mektubun özet hali yer almaktadır. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 183-185; Hurşad bin Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i Elçi-i Nizâm Şah*, adlı eserinde Şah İsmail ile Şeybani Han'ın birbirlerine yazdığı iki mektuba yer vermiştir. Şeybani Han'ın Şah İsmail'e gönderdiği mektup yukarıda zikrettiğimiz mektupla özellikle Özbek şehzadelerinin İran üzerine sefere gönderileceği hususlarında benzerlik göstermesine rağmen muhtemelen aynı mektuplar değildir. Hatta Hüseyinî'nin özet halinde takdim ettiği bu mektubun Şeybani Han'ın Şah İsmail'e yazdığı ilk mektup olma olasılığı da vardır. Çünkü Hüseyinî'nin bu mektuba karşılık Şah İsmail'in gönderdiği name, aslından tespit ettiğimiz üzere 1 Rebiülahir 914/30 Temmuz 1508 tarihlidir ve cevap mahiyetli bu mektupla Şeybani Han'ın yukarıda zikrettiğimiz mektubu arasında belirgin farklılıklar vardır. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şah*, s. 38-45.

olmalıdır. Şeybanî Han bu mektubu elçisi Kemaleddin Hüseyin Ebiverdi ile Şah'a ulaştırmıştır⁷⁸.

Han, ayrıca Safevî Devleti'ne sığınan Timurlu şehzadelerinin de kendisine iade edilmesini istemiştir. O, bu mektubu hazırlatıp elçiye gerekli direktifleri verdikten sonra emirlerinden Can Vefa Mirza ile Beyaku Bahadır'a “*amacım Şeyh oğlunu gaflet uykusundan uyandırmaktır*” demiş ve onların 10.000 askerle Tabes yolundan Kirman ve Yezd tarafına gitmesini kararlaştırmıştır⁷⁹.

Şeybanî Han daha mektubun cevabını beklemeden ordusunu Safevîler üzerine sevk etmiştir. Muhtemelen Han'ın bu aceleciliğinin altında yatan sebep, Şah'dan gelecek cevabın olumlu olmayacağı düşüncesidir. Kanaatimizce de Şeybanî Han'ın, bu yaklaşımı doğrudur. Çünkü Şah'ın Bediüzzaman Mirza'yı teslim etme ihtimali çok zayıftır. Aksi takdirde bir önceki mektubunda Çağatay şehzadelerinin intikamını alacağı yönünde tehditler savurarak Özbeklere meydan okumazdı. Muhtemelen Özbek Han'ı da bu tehdidin altında kalmamak hatta rövanşını almak gayesiyle mültecilerin iadesini istemiştir. Netice itibariyle Şah'ın savaşmaya kararlı olduğunu anlayan Özbek Han'ı beklemek yerine ilk saldıran taraf olmayı seçmiş ve bu durumun sağlayacağı avantajı kendi lehine çevirmek istemiştir.

2.2. ASKERİ İLİŞKİLER

Mektubun ardından H.915/M. 1509 yılı kışında çok sayıda Özbek askeri⁸⁰ Can Vefa Mirza ve Beyaku Bahadır serdarlığında Şah'ın ülkesine doğru yürüyüşe geçtiler. Onlar, Yezd'i yağmaladıktan sonra Tabes tarafına gidip burayı ellerine geçirdiler, akabinde Kirman üzerine yürüdüler. Burada ikamet eden Afşar taifesinden 500 kişiyi katl edip, Kirman hakimi Muhammed Han'ı da okla öldürerek kaleyi ele geçirdiler⁸¹. Böylece Şeybanî Han, Horasan bölgesiyle yetinmeyeceğini, İran

⁷⁸ Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 48; Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270'de bir elçi tayin edildiği söylenir ama isim belirtilmez.

⁷⁹ Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270.

⁸⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1040.

⁸¹ Kirman'daki Afşar taifesi Özbeklerin korkusundan Kirman'ın 6 fersah ilerisindeki çölde saklanıyorlarken Beyaku Bahadır şehri ele geçirdikten sonra onların üzerine saldırmıştı. Erkekleri katl edip, kadın ve çocukları esir etmişti. Halkın tüm mal ve eşyalarına da el koyup Kirman'a geri dönmüştü. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Safevî*, s. 270-271; Kirman hakiminin tam ismi “Hace Şeyh Muhammed”dir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1040.

hudutlarında yer alan şehirleri de hakimiyet sahasına dahil etme arzusunda olduğunu gösteriyordu.

Şeybanî Han'ın, Şah'a hitaben oldukça sert ifadeler içeren bir mektup kaleme alması, aynı anda Özbek ordusunun Kirman ve Yezd memleketlerinde yaptığı yağma ve katliamlar İsmail'in kin ve intikam duygularını daha da arttırmıştı. Bunun üzerine Şah, ülkenin dört bir yanına haber göndermiş ve tüm askerlerin Sultaniye çayırında toplanmasını emretmişti. Bu ferman üzere Irak-ı Arap ve Acem, Diyarbekir, Azerbaycan, Fars, Kirman, Kürdistan, Luristan, Karabağ ve Horasan ülkesine kadar olan tüm bölgelerdeki Safevî askerleri Çemen-i Sultaniye'de toplandı ve Özbeklere karşı savaşa hazırlandı⁸². Rumlu'nun ifade ettiği üzere Tebriz'den yola çıkıp Sultaniye tarafına hareket eden Şah, Hırkan çayırına yerleşmişken Çemen-i Sultaniye'de toplanan Safevî ordusu da tüm hazırlıklarını tamamlayıp Rey tarafına, oradan da Damğan'a doğru harekete geçti⁸³.

Bu sırada Damğan hakimi olan Şeybanî Han'ın damadı Ahmed Sultan, Şah'ın kendi ülkesine geldiğini duyup kaçmaya karar verdi. Damğan'ı terk edip Herat'a doğru yol aldı. Aynı şekilde Esterabad'ın Özbek hakimi Hacı Ahmed Kongrat da şehirden ayrıлып Harezmi'ye gitti. Şah, Bistam'a vardığında Esterabad halkı ve ayanları beraberinde getirdikleri hediyelerle birlikte Cacerem bölgesinde onun huzuruna varıp tâbiyetlerini bildirdiler⁸⁴.

İran seferinden önce Herat'ın doğusundaki isyancı Hazaraları yönetimi altına almak isteyen Şeybanî Han, onlar karşısında hezimete uğrayıp ağır kayıplar verdi. Çaresizce geri dönüp Bağ-ı Cihan Ara'da ikamet etmek durumunda kaldı. Kızılbaşların önünden kaçan Ahmet Sultan ise burada Şeybanî Han ile birleşti ve onu Kızılbaş ordusunun sayısı ve gücü hakkında bilgilendirdi. Maverâünnehir ve Horasan'da elde ettiği başarılar ile kendisine güveni artan Şeybanî Han, Şah'ın Horasan'a gelmesinden önce, en kısa zamanda Irak ve Azerbaycan ülkelerini ele geçireceğini akabinde Hicaz'a yöneleceğini iddia etmekteydi. Ancak Şah'ın kalabalık bir orduyla kendi üzerine yürüdüğünü duyunca korkuya kapıldı ve Şah

⁸² Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 325; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1040; Seyyah Angiolello, Safevî birliklerinin toplandığı yer olarak Tebriz'e yirmi günlük mesafede bulunan Kaşan mevkiğine işaret etmekte ve Kızılbaş ordusunun 100.000 kişiden oluştuğunu belirtmektedir. Gündüz, *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 94-95.

⁸³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1045.

⁸⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1046.

Sebzvar'a vardığında Şeybanî Han, H. Evahir-i Recep 916/M. Ekim 1510 itibariyle Herat'tan ayrılıp Merv'e gitti. Herat hakimi Can Vefa Mirza da Şeybanî Han'a itaatten vazgeçmeyip beraberindeki Özbek askerleriyle Merv'e doğru yol aldı. Şeybanî Han'ın emriyle Can Vefa Mirza'nın ilk icraatı kale burçlarını istihkam etmek ve şehir dışındaki halkı güvenli surların içerisinde toplamak oldu. Aynı zamanda Maverâünehir tarafına elçiler gönderip Buhara'da bulunan Ubeydullah Han ile Semerkand hakimi şehzade Timur Sultan'ı da yardıma çağırdı⁸⁵.

Cam bölgesine giden Safevî serdarları, orada bulunan birkaç Özbek askerini esir almışlar ve onlar vesilesiyle Şeybanî Han'ın Merv tarafına gittiğini öğrenmişlerdi⁸⁶. Bu gelişmeyi de derhal Meşhed bölgesinde bulunan Şah'a bildirmişlerdi. Şah ordusunu Merv üzerine gönderirken kendisi bir süre daha Meşhed'de kutsal yerleri ziyaretle meşgul oldu. M. Şaban/Kasım-Aralık 1510 ayını da burada geçiren Şah, Meşhed'de kaldığı süre zarfında mescitlerde hutbenin Oniki İmam ve kendi adına okunmasını sağladı⁸⁷. Meşhed'deki işlerini tamamladıktan sonra da Serahs yoluyla Merv'e doğru ilerledi. Serahs'a ulaştığında Dane Muhammed Bey Afşar'a haber gönderip öncü birlik olarak Merv'e gitmesini istedi.

Kızılbaş askerlerinin kendi üzerine geldiğini haber alan Şeybanî Han ise Can Vefa Mirza ve Kanber Bey'i, Dane Muhammed liderliğindeki Kızılbaş askerinin üzerine gönderdi. İki ordu Tahirabad köyü civarında karşı karşıya geldiler. Bu çatışma esnasında Dane Muhammed Han, Özbekler tarafından öldürüldüyse de başsız kalan Kızılbaş askerleri mücadeleden vazgeçmeyip onları hezimete uğrattılar. Akabinde Merv'e doğru kaçmaya başlayan Özbeklerin peşinden gidip Merv kalesini kuşattılar. Ancak şehre girmeyi başaramadılar⁸⁸. Şah da, H. 20 Şaban 916/M. 22 Kasım 1510 tarihinde Merv'e ulaştı ve kale kuşatmasına iştirak etti. Kalenin iyi istihkam edilmiş olması hasebiyle şehre girmek Kızılbaş askerleri için kolay görünmemekteydi. Bir iki gün bekleyen ordu, Şah'ın emriyle H. 28 Şaban/M. 30

⁸⁵ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1047; İsfahani, *Holdeberrîn*, s. 186-188; Handemir, *Târih-i Habibü's-Siyer* C.IV, s. 506-508.

⁸⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1047.

⁸⁷ İsfahani, *Holdeberrîn*, s. 188; Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 332.

⁸⁸ Handemir, *Târih-i Habibü's-Siyer*, C. IV, s. 507-508; İsfahani, *Holdeberrîn*, s. 189-190; Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 332-334.

Kasım'da üç fersah kadar geri çekildi⁸⁹. Amaç harpten vazgeçmek değil Özbekleri tuzağa düşürmekti. Şah'ın düşüncesi Şeybanî Han'ın bu ricati firar olarak algılaması idi. Bu düşünceyle Emir Bey Musullu'yu beraberindeki 300 askerle Mahmud nehri üzerindeki köprüde pusuda bıraktı, kendisi ise Talhtan köyüne çekildi⁹⁰.

Kızılbaşların geri çekildiğini gören Şeybanî Han tedbir amaçlı ilk gün kaleden çıkmadıysa da ikinci gün ordusuna savaş düzeni vererek emirleri Kanber Bey ve Can Vefa Mirza ile Merv kalesinden çıkıp Kızılbaşları takibe başladı⁹¹. Şeybanî Han yoldayken Şah'ın elçisi Hacı Kemaleddin Mahmud, ona ulaştı⁹². Şah bu mektubunda önceki yazışmalara atıfta bulunup Özbeklerin Kâbe'yi, kendilerinin de Meşhed ziyaretini gerçekleştirmek arzusunu hatırlatmaktaydı. Akabinde kendisinin sözüne sadık olduğunu ve İmam Rıza'nın türbesini ziyaret etmek gayesiyle Meşhed tarafına hareket ettiğini ancak Şeybanî Han'ın Safevî ordusunu dostça karşılamadığını ve misafirperverlik göstermediğini belirtti. Aksine Özbek Han'ı, Merv'e gidip kaleye sığınmıştı. Safevî ordusu Merv'e ulaştığında da Özbeklerle çatışmaya mecbur bırakılmıştı. Bu gelişmelerden dolayı Şah, Safevî ordusunu geri çekmek zorunda kaldığını ve kışı Horasan'da emniyetli bir yerde geçirip baharda Özbekler üzerine tekrar sefere çıkacağını ifade ediyordu⁹³.

Şeybanî Han, bu mektubu okuyunca Kızılbaşların kaçtığından tamamen emin oldu ve Merv'de bıraktığı birlikleri de yanına çağırıp Kızılbaşlar üzerine hücumla geçti. Emir Bey, Şah'ın talimatıyla Özbek ordusunu ufukta görür görmez Mahmudi köprüsünü yıkıp Şah'ın yanına çekilecekti ki o da tam söylendiği gibi yaptı⁹⁴. Şah'ın yanında önde gelen emirlerinden Durmuş Bey, Akkoyunlu Emir Bek, Zeynel Han

⁸⁹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1050; Handemir, *Târîh-i Habibü's-Siyer*, s. 509-510; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 191; Herevî, Şah'ın H. 26 Şaban/M. 28 Kasım'da Merv'den ayrılıp üç fersah geri çekilerek Mahmudiye köyüne yerleşmek yönünde karar aldığını ve H.28 Şaban/M.30 Kasım'da ise harekete geçtiğini bildirmiştir. Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 339-340; Hüseyinî, Şah'ın 28 değil 23 Şaban'da Merv'den ayrıldığını ve Mahmudi nehri kenarına yerleştiğini yazmaktadır. Ancak diğer kaynaklar 28 Şaban tarihini vermektedir. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 50.

⁹⁰ Şah'ın ordusuyla birlikte Özbekleri beklediği köyün adı Elçi-i Nizâm Şâh'da "Belhan", Habibüs-Siyer'de ise "Talhtan" olarak belirtilmektedir. Handemir, *Târîh-i Habibü's-Siyer*, s. 511; Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 50.

⁹¹ Handemir, *Târîh-i Habibü-i Habibü's-Siyer*, s. 511; Şeybani Han, Kızılbaşların çekilmesi üzerine emirleri ve beyleri ile meşveret etmiştir. Can Vefa Mirza ile Kanber Bey bunun bir hile olabileceğini dile getirmiştir. Holdeberrîn ve *Ahsenü't-Tevârih*'de Şeybani Han'ın zevcesi Moğol Hanım'ın da fikrini beyan ettiği ve kaçmaya başlayan Kızılbaş askerleriyle savaşmanın devletin salâhına olacağını söylediği belirtilir. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 192-193; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1050-1051; Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 51.

⁹² Şeybani Han mektubu almış ve elçi Kemaleddin'i esir alıp Merv göndermiştir. Handemir, *Târîh-i Habibü's-Siyer*, s. 511.

⁹³ Nevâî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 87-88; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 191.

⁹⁴ İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 193.

Şamlu, Muhammed Bey Dulkadir, Şahrüh Bey Afşar, Ahmed Bey Afşar, Culi Bey, Piri Bey Sofracı, Sultan Hüseyin Baykara ailesinden şehzade İbn Hüseyin Mirza bulunmaktaydı. Özbeklerin üzerlerine gelmesiyle hepsi aynı anda harekete geçti ve böylece büyük bir çatışma başlamış oldu⁹⁵.

Savaşta Özbekler mağlup olmuş ve çok zayıt vermişlerdi. Kaçıp Merv'e sığınanlar ise şehrin Kızılbaş eline geçmesiyle katl edilmişlerdi. Bunlar arasında Özbek emirlerinden Can Vefa Mirza ile Kanber Bey de yer almaktaydı. Şeybanî Han ise beraberindeki 500 kişiyle atına binip kaçmış ve Mahmudî nehri kenarında bir viraneye sığınmıştı. Şeybanî Han'ı takip eden Kızılbaş emiri Burun Sultan, yanındaki askerlerle onları buldukları yerde kuşattılar ve hepsini öldürdüler. Şeybanî Han'ın cesedi diğer ölümlerin arasından çıkarılıp Şah İsmail'in yanına götürüldü⁹⁶. Rivayet edildiği üzere Sultanî Savaşı ve Merv'in ele geçirilmesi esnasında toplam 10.000 Özbek askeri katl edilmişti⁹⁷.

Şeybanî Han, Merv'de kuşatma altında olduğu sırada Maveräünnehir'e elçiler göndermiş ve onlardan yardım talep etmişti. Bu çağrıya uyan Buhara hakimi Ubeydullah Han ile Semerkand hakimi Timur Sultan Merv'e ulaştıklarında Özbeklerin mağlup edildiğini gördüler ve geri çekildiler. Şah da Merv vilayetinde Dede Bey'i görevlendirip kışı geçirmek ve baharda Maveräünehir'e gerçekleştireceği sefer için hazırlanmak üzere Herat'a çekildi⁹⁸.

Şah, Özbekler tarafından terk edilen Herat'a ulaştığında ilk iş olarak halkı Şiiliğe davet etti ve hutbenin Oniki İmam adına okunmasını, Hz. Ayşe, Hz. Ebubekir,

⁹⁵ Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 341; Yukarıdakinden farklı olarak Ahsenü't-Tevârih'te Şah'ın yanında bulunan emirler arasında Emir Necm Sanî, Bayram Bey Karamanlu, Çayan Sultan Ustaclu, Div Sultan Rumlu, Hüseyin Bey Lala, Abdal Bey Dede ve Badıncan Sultan Rumlu'nun da adları zikredilmektedir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1052; Kaynaklarda iki tarafın da asker sayıları hakkında tam bir ifade yoktur. Ancak Fütühât-ı Şâhî'de Özbek askerlerinin Kızılbaş ordusuna nazaran sayıca üstün olduğu belirtilir. Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 344.

⁹⁶ Şeybani Han'ın kaçarken yanında 500 kadar asker olduğunu açıklayan sadece Handemir'dir. Handemir, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, s. 512-513; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 195-196; Herevî, *Fütühât-ı Şâhî*, s. 344-346; Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 52-53; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1052-1053; Şah, Şeybani Han'ın başının kesilmesini emretmiştir. Sonrasında kafatası derisi içerisine saman doldurulmuş ve Osmanlı padişahı Bayezid'e gönderilmiştir. Şah'ın emriyle onun kafatasından da altın kaplama bir şarap kadehi yaptırılmış ve şarap meclislerinde kullanılmıştır. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 196; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1053-1054; Şeybani Han'ın ölüm tarihi ile ilgili farklı bilgiler söz konudur. Abdi Bey Şirazi 26 Şaban 916/28 Kasım 1510 olarak gösterse de yukarıda verdiğimiz kronoloji ile bu bilgi çelişmektedir. Şirazi, *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 160.

⁹⁷ Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 53; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 196; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1054.

⁹⁸ İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 197; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1054.

H. Ömer ve H. Osman'a ise lanet edilmesini, haklarında kötü sözler söylenmesini emretti. Bu isteğini yerine getirmeyen din adamlarını da katl etti⁹⁹.

2.3. H. 916-930/M. 1510-1524 YILLARI ARASINDA YAŞANAN SAFEVÎ-ÖZBEK ÇATIŞMALARI

Şeybanî Han'ın vefatından sonra Semerkand tahtına Timur Sultan geçti, Buhara yönetimini de Ubeydullah Han devr aldı. Karşi, Kufin ve Kermine vilayetleri ise Canibeg'in idaresine bırakıldı. Şah'ın Maverâünnehir'i fethine yöneleceğini öğrenen bu Özbek Sultanları böyle bir durumda hem ülkelerini kaybedeceklerini hem de canlarından olacaklarını düşünüp Şah'ı vazgeçirmek üzere ona elçiler ve hediyeler gönderdiler. Vaktiyle Şeybanî Han'ın veziri olarak görev yapan Hacı Mahmud, Şah'a gidecek elçi olarak tayin edildi ve bu elçi vasıtasıyla Özbek Sultanları, Şah'a barış ve dostluk mesajlarını ilettiler. Maverâünnehir Hanlarının isteklerini kabul ederek gerçekleştireceği seferden vazgeçen Şah İsmail, ülkeler arasındaki sınırı Amuderya (Ceyhun) olarak belirledi. İki ülke arasında sağlanan uzlaşma neticesinde tarafların birbirlerinin bölgesinde hak iddia etmemeleri karara bağlandı. Sonra Şah, Horasan ülkesini emirleri arasında paylaştırıp Irak tarafına geri döndü¹⁰⁰.

H. 917/M. 1511 senesinde Özbek Hanlığın dağılmasından istifade eden Sultan Babür, Hisar-ı Şadman, Kunduz, Bedehşan ve Boğlan'a doğru ilerleyip bölge hakimi Hamza Sultan ve Mehdi Sultan Özbek ile çatıştı. Onları mağlup ettikten sonra Şah'a bir elçi gönderdi, Buhara ve Semerkand vilayetlerini ele geçirmek için ondan yardım talep etti. Şah bu istek üzerine Ahmed Bey Sufioğlu ve Şahrüh Bey Afşar serdarlığında bir grup askerini Sultan Babür'e yardıma gönderdi. Safevî birliklerinin Babür'ün ordusuna katılmasıyla birlikte tüm kuvvetler Semerkand üzerine yürüyüp

⁹⁹ Gündüz, *Şah İsmail*, s. 98-99.

¹⁰⁰ Şah ele geçirdiği Horasan ülkesini emirleri arasında şöyle taksim etti. Belh vilayetinden Murğab nehri kenarına kadar olan bölge Bayram Bey Karamanî'nin idaresine verildi. Merv vilayeti Dede Bey'e Serahs eyaleti ve kalesi de Ahmed Bey Afşar'a teslim edildi. Herevî, *Fütuhât-i Şahî*, s. 364; Rumlu, Şah'ın H. 917 yılında Herat'tan Maverâünnehir üzerine harekete geçtiğini söyler. Buna göre Şah, Meymene ve Faryab'a ulaştığında Özbek Sultanlarının elçileri onun huzuruna ulaşmışlardır. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1058; Rumlu ile aynı bilgileri vermekle birlikte Kazvinî, Özbek elçisinin ismini "Hacı Mahmud" olarak zikreder. Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 274; Venedikli Angiolello, Merv yenilgisinin ardından Şeybanî Han'ın oğullarının Safevîler eline esir düştüğünü söylemektedir. Sonrasında I. İsmail'in Özbek Sultanlarını, Safevî Devletine tabi olmaları ve iki ülke arasındaki sınırın Amuderya olarak kabul edilmesi şartıyla serbest bıraktığını ifade etmektedir. Gündüz, *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 96.

burayı ele geçirdi. Sonra Babür, Safevî serdarlarını Şah'ın yanına geri gönderdi ve bu yardıma karşılık Şah'ın adına Buhara ve Semerkand'ı yönetmeye başladı¹⁰¹.

H. 918/M. 1511-1512 yılında Babür'ü Buhara'dan çıkarmak isteyen Ubeydullah Han, Timur Sultan ve Canibeg Sultan aralarında anlaşarak aynı anda Buhara'ya hücum ettiler. Başlangıçta Çağatay ordusu karşısında bir güç gösteremeyen Özbekler, Ubeydullah Han'ın pusuya yattığı yerden aniden çıkıp Babür ordusu üzerine hücumla geçmesiyle galip gelen taraf oldu. Bu durum karşısında Sultan Babür Buhara'yı terk edip Semerkand'a oradan da Hisar-ı Şadman'a çekilmek zorunda kaldı. Şah'ın Belh'deki emirlerine haber gönderen Babür, tekrar onlardan yardım istedi ve Safevî komutanlarını Maverünnehir'e saldırmaya ikna etti. Özbek Hanları ise Safevîlerin kalabalık bir grupla üzerlerine geldiğini duyunca pişman olup geri çekildi¹⁰².

Böylece Şeybanî Han'ın ölümünden sonra ilk defa Özbek ve Kızılbaş orduları karşı karşıya gelmiş oldular. Özbekler aradan geçen iki yıl zarfında Şah'ın desteğiyle Maverünnehir'e hakim olan Babür Sultan ile her fırsatta mücadele etmişler ve bölge hakimiyetini tekrar kazanmaya çalışmışlardı. Ancak bu defa karşılarında Kızılbaş gücü de vardı.

Babür'ün yardım çağrısı ve akabinde Şah'ın emriyle Horasan'a yönelen Kızılbaş serdarı Necm-i Sani 10-12.000 bin kadar süvarisiyle bölgeye ulaştı Herat hakimi Lala Hüseyin Bey'in himayesindeki askerlerin merkezden gelen orduya dahil olmasıyla Safevî askerleri Maverünnehir'e doğru harekete geçtiler. Bayram Bey Karamanî idaresindeki Belh şehrinde yaklaşık yirmi gün süreyle kalan Necm-i Sani, bir grup askerini Amuderya sahiline gönderdi. Kendisi de Amuderya'yı geçmekteyken Sultan Babür'e haber gönderip birliğine katılmasını istedi¹⁰³.

Diğer taraftan Özbek Sultanları, yaklaşan Kızılbaş tehlikesine karşı buldukları şehirleri ve burçları istihkam etmeye ve kale içinde erzak stok etmeye

¹⁰¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1060-1061.

¹⁰² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1063-1065; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s.211-213.

¹⁰³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1065; Vasıfî, Emir Necm idaresindeki Safevî ordusunun 80.000 askerden oluştuğunu ve 1 Rebiülahir 918/16 Haziran 1512'de Ceyhun sahilinden karşıya geçtiklerini söylemektedir. Yine onun aktardığına göre Emir Necm burada bulunduğu zaman zarfında Semerkand yöneticisi Timur Sultan'a haber göndermiş ve şehri ele geçireceğini ve buranın meşhur kavunlarını da Şah İsmail'e hediye edeceğini söyleyerek Özbekleri tehdit etmiştir. Zeyneddin Mahmud Vasıfî, *Bedayü'l-Vakâyi'*, hzl. Aleksandır Bolderof, C. I, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349, s. 112.

başlamışlardı. Emir Necm ilk olarak Hisar tarafına saldırıya geçti. Kale muhafızı Fulad Sultan Özbek, bu Kızılbaş serdarıyla anlaşmaya varmayı istemişse de Emir Necm onu ve kaledeki Özbek askerlerini öldürüp Hisar'ı zapt etti. Sonra Karşı tarafına yönelip top ve tüfek gücüyle gerçekleştirdiği kuşatma sonucunda bu kaleyi de ele geçirdi¹⁰⁴.

Nihayet Babür idaresindeki Çağatay askeriyle Safevî ordusu birleşip Ubeydullah Han ile Canibeg Sultan'ın ikamet ettiği Buhara'ya doğru yola koyuldular. Bu sırada Semerkand'da bulunan Şeybanî Han'ın oğlu Timur Sultan ile Küçüm Han'ın oğlu Ebu Said komutasındaki kalabalık Özbek ordusu da Safevî birliklerini geri püskürtmek amacıyla Buhara'ya yöneldi. Emir Necm, Bayram Bey Karamanî idaresindeki bir grup askerini onları def etmek üzere önden gönderince Semerkand tarafından gelen Özbekler, Gocduvan kalesine sığınmak durumunda kaldılar. Emir Necm'de Gocduvan'a yaklaşıp kaleyi kuşatma altına aldı. Birkaç gün süren çatışma neticesinde iki taraf da kesin bir başarıya ulaşamadı. Zahiyesi azalan Emir Necm ve adamları Karşı'ye çekilmeye karar verdiklerinde H. 3 Ramazan 918/M. 12 Kasım 1512 tarihinde Buhara'daki Özbek ordusunun Gocduvan'daki Özbeklere yardıma gelmesiyle Safevî askerleri ağır bir yenilgiye uğratıldı. Netice itibariyle birlikte hareket eden Özbek Sultanları, Çağatay-Safevî birlikleri karşısında galip geldiler, dönemin en ünlü Safevî serdarı Emir Necm'i esir edip, Sultan Babür'ü de Hisar-ı Şadman'a geri çekilmek mecburiyetinde bıraktılar¹⁰⁵.

Bu zaferden sonra cesaretlenen Özbekler, Horasan'ı tamamen ele geçirmeyi kararlaştırdılar. İlk olarak Herat üzerine yürüyen Canibeg Sultan, şehrin tüm giriş çıkışlarını tutarak kaleyi kuşattı. Bir süre sonra da Ubeydullah Han, Canibeg'in yardımına geldi. Her iki Özbek kuvveti, Herat'taki Kızılbaş kuvvetleri karşısında

¹⁰⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1065-1066; İsfahanî, *Holdeberrin*, s. 215-216; Vasıfî, *Bedayü'l-Vakâyi*, C.I, s. 115.

¹⁰⁵ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1067; Bu savaş esnasında Kızılbaş ordusunun sol cenahında yer alan Belh hakimi Bayram Bey Karamanî de öldürülmüştür. Savaşın detayları için bk. İsfahanî, *Holdeberrin*, s. 217-220; Hüseyinî, Emir Necm'in yenilgiye uğrama sebebini hem az sayıdaki askerlerle ihtiyatsızca savaşa atılmasına hem de savaşa onay vermeyen Babür Padişah'ın yeterince destek olmamasına bağlamıştır. Hatta yazar Emir Necm'in Karşı'yi feth edip burada 15.000 kadar insanı katl etmiş olmasından dolayı Babür'ün nefretini kazandığını ve bu olaydan sonra ikili arasında anlaşmazlıklar vuku bulduğunu söylemektedir. Nitekim Emir Necm'in yenilgiye uğraması üzerine Babür derhal ülkesine geri çekilecektir. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 58-60; Vasıfî, Safevî askerinin Gocduvan'ı kuşattığı tarihin 20 Zilkade 918/27 Ocak 1513 olduğu söylemektedir. Ayrıca Ubeydullah Han'ın Gocduvan'daki Özbeklere yardıma gelmesi üzerine Emir Necm'in emrindeki askerlere yönelerek "Ubeyd'i canlı getirin ki onu Şah'a göndereyim, diğerlerini her ne istiyorsanız yapın" dediğini kaydeder. Vasıfî, *Bedayü'l-Vakâyi*, C.I, s.117, 121.

kesin başarı elde edemedikleri gibi geri çekilmek hususunda da isteksiz davrandılar. Bu şekilde kuşatma iki ay kadar devam etti¹⁰⁶.

Tarih H. 3 Muharrem 919/M. 11 Mart 1513'ü gösterdiğinde Ubeydullah Han ile Canibeg arasında anlaşmazlık yaşandı ve her ikisi de Herat'tan ayrıldı. Canibeg Sultan Ceyhun'dan karşıya geçip Kermine'ye gitti. Ubeydullah Han da Buhara'ya dönmeyi istiyordu. Ancak Timur Sultan'ın, ordusuyla birlikte gelip Ubeydullah Han ile ittifak etmesi üzerine hep birlikte Meşhed'e yöneldiler. Bu iki Özbek Sultan'ı İsfarayn'a kadar olan yerleri ele geçirdiler. Herat'ın Kızılbaş hakimi ve serdarı Lala Hüseyin Bey ve Sufioğlu Ahmet Bey bu haberleri duyunca şehri terk edip Sistan-Tabes yoluyla Irak'a kaçtılar. Böylelikle Timur Sultan yeni Herat hakimi oldu ve Horasan hükümeti tekrar Özbeklerin eline geçti.

Bu haber Şah'a ulaştığında o, İsfahan'da bulunuyordu. Derhal mahiyetindeki askerlerle Özbekleri def etmek için Horasan tarafına hareket etti¹⁰⁷. Kalpuş¹⁰⁸ yaylağı mahalline yerleştiğinde emirlerinden Halil Sultan Dulkadir'i, Şiraz askerleriyle birlikte Meşhed tarafına gönderdi. Bu birlik şehre bir fersah kadar yaklaştığında Ubeydullah Han onlara karşı mukavemet gösteremeyeceğini düşünüp Buhara tarafına firar etti. Timur Sultan da Safevî askerinin gelişinden ürkerek geriye çekildi ve Semerkand'a doğru kaçtı. Meşhed ve Herat'ın yeniden Safevî hakimiyetine dahil edilmesiyle Özbekler üzerine gerçekleştirdiği seferini sonlandıran Şah, Horasan'ın idaresini emirleri arasında paylaştırdı akabinde İsfahan'a çekildi¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1068; Kuşatmanın detayları için bk. Herevî, *Fütühât-ı Şâhi*, s. 388-391; İsfahanî *Holdeberrîn*, s. 220-221.

¹⁰⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1073; Herevî, *Fütühât-ı Şâhi*, s. 392; Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 275-276; Muhammed Timur Sultan Herat'a girdiğinde, şehir halkı ve yöneticiler onu karşıladılar ve Sultan'a şehrin anahtarını teslim ettiler. Timur kendi adına hutbe okutarak Herat hakimiyetini ilan etti. Sonra da Şia nüfusuna karşı zulme ve işkenceye başladı. Öldürdüklerinin cesedini ateşte yakmaya başladıysa da Harezmlî Mevlana Hacı Ali Sadr'ın uyarıları neticesinde kısa süre sonra bu işten vazgeçti. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 134-135.

¹⁰⁸ Nüshalar arası karşılaştırma yapan Nevaî, bu yer isminin Ahsenü't-Tevârih'in diğer nüshalarında "Kelapuş" ya da "Kelepuş" şeklinde zikr edildiğini söyler. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1073; Kazvinî de bu yer için Kalpuş ve Kelepuş isimlerinin ikisini de kullanır. Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 276.

¹⁰⁹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1073-1074; Handemir, *Târîh-i Habibü's-Siyer*, C.IV, s. 535; Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 276; Herevî, Şah'ın Horasan serdarı Emir Necm'in öldürüldüğünü duyar duymaz ordunun sefere hazırlanması emrini verdiğini ve Horasan üzerine yürüdüğünü belirtir. Bir ay süren yolculuktan sonra Şah, Sultan Meydanına ulaşır ve emirlerinden Zeynel Han'ı Özbekler üzerine gönderir. Kalpuş mevzisine vardığında ise Şiraz hakimi Halil Sultan'ı Zeynel Han'a yardıma gönderir. Herevî, *Fütühât-ı Şâhi*, s. 397-399; Timur Sultan Özbek'in akıbeti de ilginçtir. İlk önce Şah'ın korkusuyla Semerkand'a sığınan bu Özbek Han'ı sonra Hisar-ı Şadman gidip Babür'ü hizmetine girmiştir. Nihayetinde ise Herat hakimi Kızılbaş serdarı Zeynel Han'a itaatini arz edip geri kalan ömrünü bu şehirde sürdürmüştür. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 61-62; Aynı bilgi için bk. Herevî, *Fütühât-ı Şâhi*, s. 399.

H. 919/M. 1513-1514 yılından sonra Horasan ülkesinde Özbeklerle Kızılbaşlar arasında bazı küçük hadiseler vuku buldu. Ancak H. 920/M. 1514 yılı itibariye Şah İsmail'in Osmanlı Devleti ile yaşadığı anlaşmazlıklar ve bu durumun yarattığı savaş hali, Şah'ın Horasan bölgesiyle doğrudan ilgilenememesine sebep oldu. Bu nedenle de Şah İsmail H. 921/M. 1515-1516 yılında oğlu Tahmasb'ı Emir Sultan isimli bir lalanın gözetiminde Horasan hakimiyetine tayin etti¹¹⁰.

Horasan'daki Kızılbaşlar üzerine bir sonraki güçlü Özbek saldırısı ise H.927/M. 1521 yılı baharında meydana geldi. 30.000 kişiden oluşan Özbek ordusu Ubeydullah Han serdarlığında Herat'ı kuşattı. Ancak Herat'taki Safevî emirleri, komutasındaki askerlerle birlikte şehrin girişlerini tutup oldukça iyi bir savunma gerçekleştirdiler. Savunma hattı karşısında daha fazla mukavemet gösteremeyen Ubeydullah Han ise geri çekilmek durumunda kaldı¹¹¹. Bu olay, Şah İsmail'in H.930/M.1524 tarihinde vuku bulan vefatına kadar gerçekleşmiş son Özbek-Safevî çatışması olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu yıl itibariyle Safevî tahtına Şah İsmail'in oğlu Tahmasb cülus ederken Maveräünnehir ülkesinin yeni hakimi ise Köçkuncü Han'ın oğlu Ebu Said olmuştur. Buhara hakimi Ubeydullah Han ise Özbek hanlığının batı yakasını Şeybanî Han dönemindeki sınırlarına ulaştırmak için devamlı surette gayret sarf etmiştir.

2.4. ÖZBEK-SAFEVÎ ÇATIŞMALARINDAKİ PROBLEMATİKLER

Bilindiği üzere Şah İsmail ve Şeybanî Han arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve çatışmalar sadece halefleri döneminde devam etmekle kalmamış Safevî Devleti son bulana kadar varlık göstermiştir. Dickson, Şah Tahmasb dönemindeki Safevî-Özbek çatışmaları için “*olaylar etraflıca incelendiğinde Türk-İran ilişkilerinin doruğa çıktığı dönemlerden biri olarak düşünülebilir*”¹¹² diyerek okuyucuların bu çerçeveden olayı değerlendirmesini istemiştir. Özbeklerin soy meselesi çok çeşitli

¹¹⁰ Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ*, s. 278; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1095; Handemir, *Habibü's-Siyer*, C.IV, s. 553-554; İsfahani, *Holdeberrîn*, s. 246-247.

¹¹¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1116-1117; Kazvinî kuşatma tarihini 19 Cemaziyelsani 927/27 Mayıs 1521 olarak gösterdiği gibi Ubeydullah Han'ın Maveräünnehir'e geri dönüş tarihini de 2 Recep 927/8 Haziran 1521 olarak verir. Yani Ubeydullah Han'ın Herat seferi toplamda 12 gün sürmüştür. Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ*, s. 279.

¹¹² Dickson, *Shah Tahmasb and The Uzbeks*, s. 1.

tartışmalara sahne olduğundan bu konuya fazla girmek taraftarı değiliz. Ancak Fars kaynaklarında onlara yer yer “Türk” denildiğini ve araştırmacıların ve bölgeye giden seyyahların genel kanaatinde Türkleşmiş Moğollar olarak yer ettiklerini söylemeden de geçemeyeceğiz¹¹³. Dickson’un ifadesine dönecek olursak o, bu çatışmaları çok eski tarihlerden beri süregelen Türk-İran anlaşmazlıklarına dayandırarak Safevî-Özbek karşılaşmasını da bu sürecin doğal bir seyri olarak göstermektedir. Bu görünmeyen sebepten görünen sebeplere geçecek olursak onunla ilgili de birçok neden sıralamak mümkündür.

Aslında taraflar arasındaki anlaşmazlığın ve uzun yıllar devam edecek olan nefretin temelinde Horasan hakimiyeti yer almaktadır. Diğer sebepler de bu çerçevede olgunlaşmıştır. Özellikle bu bölgenin paylaşılmaz olma sebebi; Horasan mülkiyetinin beraberinde ticaret ve hac güzergahı ile Hindistan’a açılan kapıların kontrolünü sağlaması ve iki ülke arasında tampon bölge oluşturarak tarafların ülke güvenliklerini teminde büyük kolaylık kazandırmasındandır.

16. yüzyılın başından itibaren Portekiz hükümetinin Hint Okyanusunda güç kazanması neticesinde bölgedeki baharat ticareti ile Asya’nın doğu ve güneyinden Arap yarımadasına gerçekleştirilen seferler kesintiye uğramış, Portekizli korsanların inisiyatifine terk edilmişti. Baharat ticaretini çıkarları doğrultusunda kullanan Portekiz hükümeti, başka milletlerin ticaret yapmalarına engel olduğu gibi bölgedeki Müslümanların Hac seyahatlerini de yasaklamıştı¹¹⁴. Çünkü Portekizliler Müslümanların Hac farizalarını gerçekleştirirken bir taraftan da ülkelerinden getirdikleri malları Mekke ve Medine pazarlarında satıp gelir elde etmelerinden rahatsızlık duyuyordu.

Bu durum Maverünnehir ve Türkistan coğrafyasında yaşayan Sünni Özbekler ile Hindistan’a hakim Sünni Moğolların Hint Okyanusundan ya da daha kestirme bir yol olan Kızıl Deniz’den Mekke’ye gidememeleri anlamına geliyordu. Böyle bir ortamda Şii Safevî Devleti’nin hakimiyet sahası, Arap yarımadasına

¹¹³ Özbeklerin kim olduklarına dair ayrıntılı bilgi için bk. Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları* (Alexander Burnes, Arminius Vámbéry, Eugene Schuyler), Yayınlanmamış YL. Tezi, Afyonkarahisar 2006, s. 17-18; Dickson, *Shah Tahmasb and The Uzbeks*, s. 20-23.

¹¹⁴ İncelik, *Osmanlı İmparatorluğu*, C.I, s. 396-401; Ertuğrul Önalp “Hadım Süleyman Paşa’nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi”, *OTAM*, S. 23/Bahar 2008, Ankara 2010, s. 197-199.

geçmek için en uygun güzergahı oluşturuyordu. Ancak bu sefer de mezhep çatışması karşımıza çıkıyordu. İran'daki Şii yönetimi, yağmacılar vesilesiyle Sünnî hac kervanlarını taciz ediyor, onların mallarına el koyup seyahatlerine mani oluyordu¹¹⁵. Böylece Özbeklerin Horasan üzerinden Hindistan'a ya da Irak-ı Arap bölgesine geçişi, bölgede 17. yüzyılın başına kadar varlık gösteren Portekiz tehdidi nedeniyle mümkün olamıyordu.

Özbekler için en iyi ihtimal İsfahan'a kadar uzanmak kaydıyla Horasan'ı ele geçirmek ve bu şekilde Safevîlerin gücünü kırarak, karadan yapılacak bir seyahatle Basra üzerinden Arabistan'a giden yolun güvenliğini sağlamaktı. Böylece en kestirme Hac güzergahı ve dolayısıyla ticaret yolu tekrardan canlanacaktı.

Ülkelerin sınır güvenliği açısından da Horasan'ın ayrı bir önemi vardı. Bölge nüfus bakımından çeşitlilik arz ettiği gibi farklı din ya da mezheplere mensup halkları da bünyesinde barındırıyordu. Bu nedenle bölgeye hakim olan devlet uyguladığı baskı ve zulümle Horasan'da tek tip bir millet yaratmaya çalışıyordu. Bu şekilde Horasan'daki farklılıkların kendi ülkesine yansımaları engellenmiş oluyordu. Aynı zamanda tampon görevi yapan Horasan, Safevîler için doğu-güney Özbekler için batı-güney cephelerinden gelebilecek saldırıların ilk hedef noktasıydı ki bu da taraflara savaşa hazırlanmak için zaman kazandırıyor.

Ayrıyeten tarafların Şia-Sünnî mezheplerinin temsilciliğini üstlenmiş olmaları ve her birinin kendi mezhebini üstün kılma gayreti bu anlaşmazlığı daha da körüklemekteydi. Horasan bu noktada arada kalmış bir coğrafya idi. Safevî Devleti'nden çok önce Maveraünnehir, Horasan ve Ön Asya coğrafyası hem Şia hem de Sünnî mezhebin yayılmak istediği saha olmuştu. Hz. Ömer halife seçildiğinde İslam'ın fetih politikasına hız vermiş, Hz. Osman ise İslam dinini Maveraünnehir bölgesine kadar götürmüştü. Muaviye bölgedeki fetihlerin kalıcı olması için Arap askerlerini aileleriyle birlikte bölgeye göndermiş, bu sayede Maveraünnehir ve Horasan'da Arap nüfusu oluşturmuştu. Askerlerin yanı sıra bu bölgeyi kendisine sığınak yapan bir grup Arap daha vardı. Onlar, Emevi hanedanlığının zulmünden usanan Şia ve Mutezile mezheplerine mensup Araplardı. Böylece hicretin ilk

¹¹⁵ Konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Micheal N. Pearson, *Pilgrimage to Mecca The Indian Experience 1500-1800*, Markus Wiener Publishers, Princeton; 1996.

yüzyılında Maverâünnehir ve Horasan halkı Emevi taraftarları ve rakipleri olan Hz. Ali taraftarlarıyla aynı anda tanışmış, hatta Emevî ve Abbasî hanlıklarının mevali olarak tavsif edilen Müslümanlara karşı takındığı tavırdan dolayı saflarını belirlemişlerdi¹¹⁶. Zaman içerisinde taraflar Sünni ve Şia olarak adlandırılmıştı. 16. yüzyıla geldiğimizde Horasan'da her iki mezhebin temsilcilerinin de yer aldığını görmekteyiz ki, bu da Şii Safevî ile Sünnî Özbekleri karşı karşıya getiren diğer bir sebebi teşkil etmektedir. Nitekim Şah İsmail, Şeybanî Han ile girdiği söz düellosunda Hz. Ali'nin adını sık sık zikrederek ve “*bizim bu dünyadaki amacımız Şia ve fırka-i Nâciye (kurtarıcı) hükümlerini yaymaktır*” diyerek inandığı değerleri ortaya koymakta ve Horasan ile ilgili planlarını da bu temele dayandırmaktaydı. Şu durumda Özbekler ya bölgenin tamamen Şiileşmesine göz yumacak ya da tarihteki diğer Sünni Devletler gibi Şia temsilcilerinin karşısında set olacaklardı.

Mustafa Eravcı, Osmanlı-Safevî çatışmaları için; “*İslam tarihinde Sünnilik ve Şiilik rekabetinin mezhep boyutundan siyasi boyuta intikal eden en önemli dönemlerden biridir*”¹¹⁷ diyerek taraflar arasında vuku bulan harplerin önemine vurgu yapmıştır. Bu çalışmayla Sünnilik ve Şiilik rekabetinin Fatımiler'den sonra ikinci defa Özbek-Safevî mücadeleleriyle siyasi boyut kazandığını ve tüm hızıyla yüzyılı aşkın bir süre devam ettiğini ortaya koyarak Safevî-Özbek savaşlarının Osmanlı-Safevî mücadeleleri kadar değer ihtiva ettiğini ortaya koymaya çalıştık. Özbeklerin 1510 yılındaki yenilgisinin ardından Osmanlı ile ittifak arayışına girmesiyle de Şii-Sünni çatışmasının daha da alevlendiğini gözler önüne serdik.

Nitekim Özbek Hanlığı Safevî Devleti'ni hiçbir surette dost kabul etmemiş ve bulduğu her fırsatta Kızılbaş üzerine cihada çıkmıştı. Bu noktada Avrupa yakası Osmanlı için ne ifade ediyorsa Horasan, Irak-ı Acem hatta Irak-ı Arap'da Özbekler için aynı anlamı taşıyordu. Özbek Hanlarına göre bu bölgeler muhakkak kafir Kızılbaşın elinden alınmalı ve burada yaşayan müminler, Safevî zulmünden kurtarılmalıydı. Bu noktada Özbeklerin, Osmanlı'dan daha fazla Sünni-Şii rekabetini

¹¹⁶ Daha fazla bilgi için bk. Allame Tabatabaî, *İslam'da Şia (Şia der İslam)*, Farsçadan çev. Kadir Akaras-Abbas Kazimi, Kavser Yay., İstanbul 1993, Heinz Halm, *Shiism*, Edinburg University press., Edinburg 1991, s. 5-28; Osman Aydın, “Mezheplerin Oluşum Süresinde Mevâlî'nin Rolü”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.II, S. 3, s. 1-26.

¹¹⁷ Eravcı, “Osmanlı-Safevî Münasebetleri”, s. 250.

körüklediğini ve Şia nüfuzuna son vermek üzere gayret sarf ettiğini söyleyebiliriz ki bu da Özbek-Safevî harplerinin önemini ortaya koyması açısından dikkate şayandır.

Bir diğer mesele miras meselesiydi. Taraflar kendilerince oluşturdukları hikayeler ya da gerekçelerle bir şekilde Horasan'ı kendi mülkleri olarak görüyorlardı. Bu hususu en fazla dile getiren ise Özbeklerdi. Ancak onların miras iddiası Safevî Hanları nezdinde hiçbir zaman dikkate alınmamıştı. Şah İsmail'e göre bölge hakimiyeti Timur soyundan gelen Çağatay Mirzalarına aitti. Onlar da Hüseyin Baykara'nın vefatını takip eden yıllarda Safevî Devleti'ne tâbi olduklarına göre ortada Horasan'ın aidiyeti sorunu yoktu.

Tüm bu gerekçelerle H. 916/M. 1510'da başlayan Safevî-Özbek çatışması uzun yıllar devam edip gidecek, bu işten en çok zarar görenler ise Horasan halkı olacaktı¹¹⁸.

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN SAFEVÎ DEVLETİ'NE KARŞI ÖZBEKLERLE YAKINLAŞMASI

14. yüzyıl başlarında küçük bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkan Osmanlı Beyliği, kendisini Sünni Müslüman birlik olarak teşkilatlandığı gibi hedefini de İslamiyeti daha iyi yerlere taşımak ve yüceltmek olarak belirlemişti. Kuruluş felsefesi İslamiyeti yaymak, din düşmanlığına engel olmak, İslami yoldan sapanları geri döndürmek ya da onların nüfuz alanlarını kontrol altında tutmaktı. Bu son husus, 16. yüzyılda büyük bir devlet olan Osmanlı'nın, İran-Azerbaycan hattında varlık gösteren Safevî Devleti'ne bakışını açıkça ortaya koyması bakımından önemlidir. Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail'in Sünni Müslümanların memleketi olan İran ve Azerbaycan ülkesinde halka baskı yaptığı ve onlara Şia mezhebini kabul ettirmek için kılıç çektiğini bilen dönemin Osmanlı Padişahı Sultan I. Selim, Kızılbaş taifesinin Anadolu'da faaliyetlerini arttırmasına daha fazla tahammül etmeyecektir.

¹¹⁸ Çatışmalar sırasında Horasan halkının içinde bulunduğu durum hakkında değerli araştırmacı Dickson'un yorumları ilgi çekicidir. Bunun için bk. Dickson, *Shah Tahmasb and The Uzbeks*, s. 39,81.

Saltanatının ilk iki yılında kardeşlerini bertaraf edip derhal Acem diyarına yönelecektir¹¹⁹.

Sultan Selim İran seferi için Edirne'den ayrılmadan birkaç gün önce Buhara hakimi Ubeydullah Han'a bir mektup göndermiştir¹²⁰. Mektubunda ona, Şah İsmail'in ayak bastığı her yerde Müslüman halka zulm ettiğini, mallarına el koyup Müslüman kanı döktüğünü ve İslam dünyasında fitne ve fesadı körüklediğini söylemektedir. Bu noktada Sultan, niyetini açık açık dile getirmekte ve Şah İsmail'in kendi liderliğinde kurduğu Safevî Devleti'ni ortadan kaldırma isteğini şöyle ifade etmektedir:

Allah'ın sözü budur ki her kötü günün bir iyi günü de olacaktır. Vakit bu batılların ortadan kaldırılma ve Muhammed'in dininin yükselme vaktidir. Allah bizi bu zalimlerin karşısında durmakla görevlendirdi. Biz de kendi aramızda bu fasidi ortadan kaldırmayı kararlaştırdık ve çok sayıda askerle en kısa zamanda o şeytan ordunun üzerine gideceğiz. Bu yol kesenlere saldırarak Allah'ın izniyle amacımıza

¹¹⁹ Gelibolulu Mustafa Ali Efendi, *Kitâbü't-Târihi Künhü'l-Ahbâr*, hzl. Ahmet Uğur, I.Cilt II. Kısım, Kayseri 1997, s. 1053, 1073-1076; Sultan Selim, Safevîler üzerine yürümeyi kararlaştırdıktan sonra vezirlerini ve devlet erkanını bu sefere ikna üzere meclisi topladı. Sultan Selim'in devlet erkaniyla yaptığı görüşme Şükr-i Bitlisî tarafından doğrudan Sultan Selim'in ağzından aktarılmıştır. Baharın gelmesiyle Kızılbaş üzerine sefere çıkmak niyetinde olan I. Selim, devlet erkanını toplamış ve onlara seferin zaruretini anlatmıştır. İfade ettiği üzere Şah İsmail Hint sınırına kadar olan yerleri ele geçirmiş, bölgeyi tarumar edip, halkı acze düşürmüştü. Ayrıca Anadolu'da da birçok mürit kazanmıştı. Bu noktada kendisinin İslam'ın dostu olduğunu ve her nerede mazlum varsa onlar için kaygılandığını belirterek Şah'ın şark diyarında akıttığı kanı durduracağını söylemiştir. Nihayet mecliste şark seferinin onaylanması ve ordunun hazırlanması üzerine Sultan Selim 22 Muharrem 920/19 Mart 1514'de Edirne'den yola çıkmıştır. Şükr-i Bitlisî, *Selîm-Nâme*, hzl. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, s. 136-143; İdrîs-i Bidlîsî ve Celâl-zâde de sefer öncesi Sultan'ın devlet erkaniyla toplantısını ve burada konuşulanları ayrıntılı olarak anlatır. İdrîs-i Bidlîsî, *Selîm Şah-Nâme*, hzl. Hicabi Kırılangoç, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s. 131-136; Osmanlı ordusunun Edirne'den hareket tarihi için bk. s.145; Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, hzl. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, MEB. Yay., İstanbul 1997, s. 208-210; Celâl-zâde, Osmanlı ordusunun Edirne'den hareket tarihini 23 Muharrem 920, İstanbul'dan Anadolu'ya geçtiği tarihi de 2 Safer 920 olarak ifade etmiştir. s. 211, 213.

¹²⁰ Sultan Selim'in Buhara hakimi Ubeydullah Han'a mektup göndermiş olması ilginç olmakla birlikte bazı yazarları da yanlış değerlendirmelere sürüklemiştir. Gerçekte dönemin Özbek Han'ı ve Maverâünnehir ile Türkistan'ın idarecisi Şeybani Han'ın kardeşi Köçkücü (Küçüm) Han'dır. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 143-145; İskender Bey Münşî, *Târîh-i Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, hzl. Muhammed İsmail Rıdvânî, İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb, Tahran 1377, s. 84; Ancak Şeybani Han'ın ölümünden sonra Özbeklerin, Babür ve Şah İsmail ittifakı karşısında dağılmış olması hasebiyle şehir hakimleri daha fazla etkin olmuşlardı. Buhara hakimi olan Şeybani Han'ın yeğeni Ubeydullah Han ise Safevî ve Babür ile mücadele etme noktasında daima ön plana çıkmakta Şeybani Han'ın oğlu Timur Sultanla birlikte eski güçlerini elde etmeye çalışmaktaydı. Ubeydullah b. Mahmud Han'ın Buhara hakimi olduğuna dair bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, C. II, s. 1138; Bu nedenlerle Köçkücü ile Ubeydullah Han'ın aynı kişiler olduğunu iddia eden Budak'ın bu algısı yanlıştır. Bk. Mustafa Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)* Yayınlanmamış YL. Tezi, İstanbul 1987, s. 13-14; 39 nolu dipnottaki açıklamalar. Muhtemelen O. Dickson'un da çalışmasında ifade ettiği üzere dönemin en meşhur ve en aktif Özbek Sultanıdır. Bu nedenle de Sultan Selim onu kendisine muhatap almaktadır. Dickson, *Şah Tahmasb and The Uzbeks*, s. 27-29, 37; Bir diğer husus da Ubeydullah Han'ın amcasının intikamını almak ve Horasan mülkiyetini Şah'a terk etmemek üzere Safevîler karşısında çokça gayret sarf etmesidir. Bir ihtimal onun bu gayreti Osmanlı Padişahının da dikkatini çekmiş ve doğrudan Ubeydullah Hanla haberleşme ağını başlatmıştı. Bu tarihten sonra da Buhara hakimlerinin Kızılbaş savaşındaki rolü hep daha ön planda olmuş, Ubeydullah Han'ın halefleri onu kendilerine örnek alıp mücadeleden hiç yılmamışlardı. Bu durumun Özbek Hanlığı için de bir otoritersizlik olarak yorumlanması da yanlış olur. Zira tüm Özbek şehzadeleri Köçkücü Han'a tabiiyetlerini bildirdikleri gibi onun izni doğrultusunda hareket etmekteydiler. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 140.

ulaşacağız. Bizim o ülkeye varmamızla zulmün yerine fetih ve zafer çiçekleri yeşerecektir. Halk da refah içinde yaşamaya devam edecektir.

Sultan Selim mektubun devamında bu mektubu Ubeydullah Han'a niçin yazdığını da belirtmiştir. Buna göre padişahlık, Allah'ın bazı kullarına bahşettiği yüce bir makamdır. Bu makamda bulunan kişiler Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak onun isteklerini yerine getirmelidir. Nitekim bu zalim taifeye düşman olmak her müminin alması gerekli bir tavidir. Şu durumda iki ülke arasında barışçıl ve dostça ilişkiler geliştirilmeli ve Sufioğluna karşı birlik sağlanmalıdır ki dinden sapmış bu millet ortadan kaldırılabilsin¹²¹.

Sultan Selim H. 920/M. 1514 yılında toplanan harp meclisinde zaten bu düşüncesini açıkça zikretmiştir. Şimdi bu mektupla Sünni Müslüman devletlerini de aldığı karardan haberdar etmektedir.

I. Selim, bu mektupla kendi mezhebinden olan Özbek Hanlığı'nı Safevî Devleti'ne karşı alenen kışkırtmaktadır. Kendi gücüne olan güveninden dolayı şark seferi için hazır olduğunu ve en kısa zamanda Safevîler üzerine yürüyeceğini söylemekle birlikte Özbeklere ittifak çağrısında bulunmayı da ihmal etmemiştir. Nitekim mektupta ilişkilerin iyileştirilmesi dışında Safevîler karşısında ittifak halinde olunması çağrısı da yer almaktadır. Bu suretle Osmanlı Sultanı "zalim taife" diye isimlendirdiği Safevîlere karşı Ubeydullah Han'ı sorumluluklarını yeri getirmeye davet etmektedir ki bu ifade de Safevîlerle savaşa davet olarak algılanabilir. Bu bağlamda Osmanlı Sultanı'nın Safevî ile savaşa giderken Özbekle dostane ilişkilerini hatırlatması, mektuplaşmaların birbirlerinden haberdar olmak noktasında devam ettirilmesi çağrısı da bu manada değerlendirilebilir¹²².

Böyle bir zamanda tarafların iletişim halinde olması ve dostluk mesajları içeren sözler sarf edilmesi, muhtemelen uzun bir süreden sonra şark seferine çıkacak

¹²¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 115-122; Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 125-128; Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. I, s. 346-349; *Münşeât*, TSMK R. 1958, Vr. 104a-108a.

¹²² Aslında Osmanlı Devleti buna benzer bir durumu daha önce de yaşamıştır. Yani kendisi için tehlike unsuru olarak gördüğü İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyasına hakim Akkoyunlu Devleti'ne karşı bir müttefik arayışına girmiştir. Sultan II. Mehmed, Horasan hakimi Hüseyin Baykara'ya yazdığı mektubunda kendi ülkesine saldıran Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın bu cüretkar tavırlarına karşı sitemini ve aralarında yaptıkları ahde vefasızlığı nedeniyle cezalandırılacağını zikretmekteydi. Bu noktada da Hüseyin Baykara ile aradaki dostluğun ve birliğin pekiştirilmesi talep edilmekteydi. Bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. I, s. 276; Sultan II. Bayezid zamanında da Hüseyin Baykara ile yazışmalar devam etmiş ve bu namelerde tarafların dostluk mesajları yer etmiştir. En son mektup ise H. 911 tarihlidir. Bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. I, s. 298.

Osmanlı için psikolojik güç sağlamaktadır¹²³. Çünkü aynı anda doğudan gerçekleştirilecek bir saldırı Safevî ordusunun ikiye bölünmesine ve doğal olarak güç kaybetmesine yarayacaktır. Şayet Şah, Anadolu'daki müritlerini kullanarak Osmanlı ordusunu kuşatacak olursa Sultan Selim de Özbekler vasıtasıyla Kızılbaş askerlerini iki ateş arasında bırakacaktır. Sultan'ın elindeki bu koz hem ordu içinde moral kaynağı olacak hem de Şah'a gözdağı vermeğe yarayacaktır.

Duruma Ubeydullah Han açısından bakıldığında, Özbek Hanlığı, Safevî Devleti ile sınır komşusu olması ve genişleyeceği alan üzerinde Kızılbaşların bulunması nedeniyle bu devletin zaten doğal düşmanıdır. Şeybanî Han ile başlayan çatışma süreci bu dönemde de hız kesmeden devam etmektedir. Kanaatimizce Sultan Selim, Şah İsmail ile düşmanlığını sadece dini sebeplere dayandırarak Özbeklerle ortak bir amaçta birleşip şarkta gerçekleştireceği fetihler dolayısıyla bu Sünni kardeşiyle dostluğunu tehlikeye atmak istememiştir.

Ubeydullah Han'ın, amcası Şeybanî Han'ı öldürüp başından kadeh yapan Şah İsmail'e ne kadar kin duyduğunu tahmin etmek zor değildir. Nitekim onun Sultan Selim'e H. Cemaziyelahir 920/M. Temmuz 1514 tarihinde cevaben gönderdiği mektubu da bu kini gözler önüne sermektedir. Ubeydullah Han mektubunda padişaha sevgi ve saygısını içeren sözler sarf ettikten sonra kendi amacının da bu taifeyi ortadan kaldırmak olduğunu söylemiştir. Şeybanî Han'ın mağlubiyetinin ardından kendisinin, Şah'ın en büyük serdarlarından Emir Necm karşısında kazandığı zafere¹²⁴ değinerek bu taifeyi ortadan kaldırmaya yönelik büyük çaba gösterdiğini ifade etmekle Özbek-Safevî arasındaki husumetin devam ettiğine işaret etmiştir. Ayrıca Ubeydullah Han, "*Bundan önce kaç kez Özbeklerin içinde bulunduğu hal size bildirilmiştir.*"¹²⁵ diyerek Osmanlı padişahlarıyla devamlı iletişim halinde olduğunu da Sultan Selim'e hatırlatmıştır. Ancak araştırmalarımız esnasında Özbek Hanlarından gelen en eski mektuplara ulaşmak mümkün olmamıştır. Sadece Sultan

¹²³ Osmanlı ordusu Safevîler üzerine yürüyüp Erzurum'a ulaştığında Şah İsmail'in ordusu hala ortaya çıkmamıştı. Bu durum yeniçeriler arasında huzursuzluklara neden oldu. Seyahatin yarattığı sıkıntılar, iâşe azlığı ve devlet erkanından bazı bey ve paşaların tahrikleri sonucunda askerler ayaklandılarsa da Selim'in etkileyici hitabı ve Şah'ın gelmekte olduğunu haber vermesi üzerine askerler yeniden mukavemet kazandı. Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, s. 233-235; Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yay., İstanbul 2010, s. 114-116.

¹²⁴ Bu konu çalışmanın 19 ve 20. sayfalarında aktarılmaktadır.

¹²⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah İsmail*, s. 127-132; Vilayetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 129-133; Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C. I, s. 349; *Münşeât*, TSMK R. 1958, Vr. 108a-111a.

Bayezid'in Herat şeyhülislamı Mevlana Ahmed Taftazani ile karşılıklı mektuplaşması söz konusudur ki bunun da konumuzla bir ilgisi bulunmamaktadır.

Ubeydullah'ın mektubundan memnuniyet duyan Sultan Selim H. Evahir-i Recep 921/M. Eylül 915'de gönderdiği mektubunda Özbek askerlerinin Kızılbaş'a karşı verdiği mücadeleden haberdar olduğunu ve onun Allah katında muvaffak kılınmasını niyaz ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Diyarbekir ve Kürdistan bölgesindeki tüm şehir ve kasabalarda yaşayan halkın, artık kendisine itaat ettiklerini bu nedenle Ubeydullah Han'ın bu bölgedeki emir ve devlet erkanı ile ittifak ederek Safevîlerin fitne ve fesadına sonuna kadar karşı koymasını, bu uğurda Müslüman halkı da teşvik etmesini istemiştir¹²⁶.

I. Selim H. 2 Recep 920/M. 23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran'da elde ettiği galibiyetten¹²⁷ tam olarak bir yıl sonra Diyarbekir'i de tasarrufuna almış ve bunun üzerine Ubeydullah Han'a mektup göndermiştir. Mektupta da belirtildiği üzere amaç Diyarbekir başarısını Özbek Sultanı'na bildirmek olduğu gibi, Safevî devletine karşı duygu ve düşüncelerinin değişmediğini de ifade etmektedir.

Zira I. Selim Çaldıran'da büyük bir zafer kazanıp Doğu Anadolu bölgesine hakim olmakla birlikte asıl amacı olan Şia nüfuzunu tamamen ortadan kaldırma başarısına nail olamamıştı. Bu sırada her ne kadar Şah'ın barış teklifi, elçileri vasıtasıyla Sultan Selim'e ulaştırıldıysa da o hiçbir şekilde sulha rıza göstermemişti. Sadece asıl gayesine ulaşmak yani Safevî Devleti'ni ortan kaldırmak için zemin ve zamanın olgunlaşmasını beklemekteydi.

Yavuz Sultan Selim sadece dönemin Buhara hakimi ile değil Semerkand hakimi ile de yazışmaktaydı. Bu tarihte Ebul Hayr Han'ın çocukları ve torunları arasında henüz ciddi anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaşanmamış olsa da anlaşıldığı üzere Maverâünnehir ve Türkistan bölgeleri arasındaki ayırım sadece devletin yönetim şekli olarak karşımıza çıkmamaktadır. Özbek Devleti'nin tek bir Han idaresinde iki ayrı merkezden yönetilmesi, dış ülkeler nezdinde her iki merkezin muhatap alınmasını gerektirmiştir. Bunun bir neticesi olarak Yavuz Sultan Selim

¹²⁶ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.I, s. 366-367; *Münşeât*, TSMK R. 1958, Vr. 155b-157b.

¹²⁷ Çaldıran savaşının tarihi için bk. Şükrî-i Bitlisi, *Selîm-Nâme*, s. 180; İdrîs-i Bidlîsi, *Selîm Şah-Nâme*, s. 169; Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, s. 239.

hem Buhara hakimi Ubeydullah Han ile hem de Semerkand yöneticisi Canibeg Sultan¹²⁸ ile yazışmalarda bulunmuştur. Bu yazışmalara dair elimizde sadece Canibeg Sultan'ın kaleme aldığı bir mektup bulunmaktadır.

Bu Özbek Sultan'ı mektubunda aradaki yazışmaların Çaldıran savaşıyla birlikte başladığını ve İstanbul'dan gelen Mustafa Çelebi adlı elçinin Yavuz Sultan Selim'e ait mektubu kendisine ulaştırdığını bildirmektedir. Bu şekilde Osmanlı ordusunun fitne ve bid'atı batıl kılan şer sahibi Kızılbaşları ortadan kaldırmak üzere Azerbaycan'a doğru harekete geçtiklerini öğrenen Canibeg Sultan, Yavuz'un bu savaş sırasında Özbeklerle ittifak etmek istediğine de vakıf olmuştur. Bunun üzerine Canibeg Sultan "*kefere-i fecereyi ortadan kaldırmak ve kökünü kazımak için işe koyulduk*"¹²⁹ diyerek Osmanlı Sultanının bu arzusunu yerine getirdiğini ve tüm Özbek Sultanlarıyla birlikte Horasan'a doğru yola koyulduğunu bildirmektedir¹³⁰.

Bilindiği üzere Çaldıran savaşı Osmanlı lehine sonuçlanmış, Şah İsmail ancak kaçmak suretiyle canını kurtarabilmiştir. Mektupta buna değinen Canibeg Sultan Osmanlı ordusunun geri dönmesi üzerine kendilerinin de yeni bir emir gelinceye kadar ülkelerine çekildiklerini söylemektedir. Seyyid Mevla Haceullah'ın İstanbul'dan getirdiği yeni habere göre¹³¹ Sultan Selim bir kez daha Safevî üzerine sefere çıkmış ve Özbek Sultani'nı da savaş alanına davet etmiştir. Bunun üzerine Canibeg Sultan, Safevî askerlerine ve de Şah'a kaçacak mahal bırakmamak için çok sayıda askerle Horasan üzerine yürümüştür. Sultan Selim'in Azerbaycan'a değil Memlük üzerine hücumla geçtiğini öğrenince de bir süre saldırıya geçmeden beklemiştir¹³². Akabinde Emir Seyyid Hacı adlı elçisini Sultan'ın huzuruna gönderip daima onunla birlik olduğunu, her ne vakit istenirse I. Selim'in emri doğrultusunda hareket edileceğini bildirmiştir¹³³.

¹²⁸ Hucuğum Sultan'ın oğlu, Ebul Hayr Han'ın torunu olan ve Muhammed Şeybani Han ile amca yeğen ilişkisi bulunan Canibeg Sultan, Muhammed Şeybani'nin Hanlığı zamanında Fergana ve Andican'ı yönetti, onun ölümünden sonra Safevîlere ve Babür Mirza idaresindeki Moğollara karşı Ubeydullah Han ile birlikte savaş açıp Maveratünnhir'i tekrar ele geçirmeyi başardı. Akabinde çocuklarıyla birlikte Semerkand merkez olmak üzere Miyankal, Hazara ve Soğd-Kelan'ı tasarrufuna aldı. Kızılbaş Emiri Necm-i Sani ile Ubeydullah Han arasındaki savaşa o da iştirak etti ve Belh'i ele geçirip oğlu Gestan Kara Sultan'a verdi. 935/1528-1529 yılında ise vefat etti. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 181-83.

¹²⁹ TSMa E. 8358'den naklen Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 41.

¹³⁰ Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 41-42.

¹³¹ Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 42.

¹³² Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 43.

¹³³ Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 44-45.

Muhtemelen bu mektup Yavuz Sultan Selim'in M. 1516 yılında Edirne'den gönderdiği mektuba cevaben aynı yıl içerisinde Sultan'a ulaştırılmıştır. Çünkü Sultan Selim benzer bir mektubu H. Muharrem 922/M. Şubat-Mart 1516 tarihinde Gelenay Han'a da göndermiş ve Kızılbaş Devleti'ne son vermek için şark seferine çıktığını belirtmiştir. Kati suretle İslam Sultanlarına ait memleketlere tamah etmeyeceğini söyleyerek¹³⁴ de hedef şaşırtmak suretiyle Memlükleri hazırlıksız yakalamak istemiştir.

Nihayet I. Selim, H. 924/M. 1518 yılı itibariyle Memlük ülkesini ele geçirip H. 925/M. 1519'da Anadolu'ya dönmüş ve bir sonraki yıl için İran seferini planlamaya koyulmuştur. Ancak hastalığı buna izin vermemiş ve Sultan Selim Han H. 9 Şevval 926/M. 22 Eylül 1520 tarihinde vefat etmiştir¹³⁵.

¹³⁴ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.II, s. 226-227.

¹³⁵ Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, C. I/II. Kısım, s. 1183, 1191; İdris-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s. 390-394; Celâl-zâde Mustafa, *Selim-nâme*, s. 694; Bitlisi bu defaki şark seferiyle I. Selim'in Hint bölgesine kadar ilerlemek istediğini ve Şah'ı Horasan'da yakalayıp Safevî Devletini yok etmek arzusunda olduğunu beyan etmiştir. Ancak bu yeni şark seferi Sultan'ın hastalanması ve vefatı dolayısıyla gerçekleşmemiştir. Şükrî-i Bitlisi, *Selim-Nâme*, s. 296-297; 1516 yılında Gelenay Han tarafına gönderilen namede de bu bilgiyi doğrulayacak ifadeler yer almaktadır. Mektupta, ilk saldırıda mağlup edilen Kızılbaş ordusunun ıslah olup uslandığı düşüncesiyle Osmanlı birliklerinin geri çekildiklerini söyleyen Yavuz Sultan Selim durumun düşündükleri gibi olmadığı anlaşılınca tekrar ordusunu toplayıp şarka sefere çıktıklarını ve niyetlerinin Kızılbaşın pis vücudunu kılıç darbeleriyle mahvetmek olduğunu ifade etmişti. Bu ifadeler yukarıda da belirttiğimiz üzere ilk olarak Memlükler için hazırlanmış bir pusuydu. Ancak Anadolu'daki Sufî faaliyetlerinin son bulmaması ve birçok Türkmen halkın Şah İsmail'e iltica etmesi de Sultan Selim'i ikinci bir İran seferine mecbur bıraktığından Osmanlı Sultan'ı ilk önce Dulkadiroğulları ve Memlük sorununa son vermeyi sonra da kafir Safevîler üzerine yürüme kararıyla sonuçlandırmış olmalıydı. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.II, s. 226-227.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞAH TAHMASB DÖNEMİNDE ÖZBEK-SAFEVÎ İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

1. H. 930-943/M. 1523-1536 YILLARI ARASINDAKİ DÖNEM: ÇATIŞMA SÜRECİ

Şah Tahmasb H. 19 Recep 930/M. 9 Eylül 1524¹³⁶ yılında tahta çıktığında henüz onbir yaşındaydı. Bu sırada Buhara'da bulunan ve Horasan'ı ele geçirme planları yapan Ubeydullah Han, Safevî Devletindeki taht değişikliğinden yararlanmak ve bu vesileyle Şeybanî Han'ın ölümünden bu yana şiddetle istediği Horasan hakimiyetini elde etmek için Cengiz soyundan Hanlar ve Özbek Sultanları ile ittifak arayışlarına girmişti. Nihayet H. 930/M. 1524 yılı itibariyle Ubeydullah Han'ın beklediği ittifak gerçekleşmiş ve o, derhal Amuderya'yı geçip Horasan üzerine yürümüştü¹³⁷. Bu girişim Ubeydullah Han'ın Safevîler üzerine gerçekleştirdiği ilk büyük saldırıydı. Şöyle ki Özbek ordusunda Maverâünnehir ve Türkistan hakimi Küçüm Han, oğlu Ebu Said ile Taşkent valisi Sevincek Muhammed Sultan yer almakta ve böylece tüm Özbek birlikleri kendi sultanlarının idaresinde savaşa iştirak etmekteydi¹³⁸.

Özbeklerin hareketi, Herat'ta duyulduğunda buradaki yöneticiler derhal bir meclis oluşturmuş ve savunma stratejilerini belirlemişlerdi. Bu tarihte Horasan hakimi Safevî şehzadesi Sam Mirza idi. Durmuş Han da onun lalası olarak bölgeyi yönetmekteydi. Şehir kapılarını ünlü Safevî serdarlarının muhafazasına bırakan Durmuş Han, Özbekleri Herat'tan içeri sokmamaya kararlı görünüyordu¹³⁹.

¹³⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1137; Seyyid Hasan b. Murtaza Hüseyini Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî (Ez Târih-i Sultânî)*, hzl. İhsan İsrakî, İntişarat-ı İlmi, Tahran 1366, s. 53; Yahya b. Abdullatif Kazvinî, *Lubbu't-Tevârih (be sâl 948 Hicri/Kamerî)*, hzl. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Ecümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran 1386, s. 292; Menuçehr Parsadust, *Şah Tahmasb-ı Evvel*, İntişâr-ı Sehamî, Tahran 1377, s. 59.

¹³⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1138; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 84; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 328.

¹³⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 84.

¹³⁹ Herat'ın Firuzabad kapısı Hacı Habibullah, Irak kapısı Timuroğlu, Mülk kapısı ise Sam Mirza'nın kardeşi Hüseyin Mirza tarafından korunmaktayken Durmuş Han ve beraberindeki askerler ihtiyaç olduğu takdirde savaşa dahil olmak üzere merkezde bekleyecekti. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1138; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 329.

Nihayet Herat bölgesine ulaşan Özbek ordusu, Sultanlarının liderliğinde farklı yerlerde konumlanmış ve Herat'ı dört bir yandan kuşatmışlardı¹⁴⁰. İlk olarak Özbekler saldırıya geçmiş ve Firuzabad kapısına hücum etmişti. Ancak süvari, piyade ve tüfekçilerden oluşan Safevî birlikleri Firuzabad kapısını en iyi şekilde savunup Özbekleri geri püskürtmeyi başardı. Bir sonraki gün Ubeydullah Han Buharalı askerlerle sokak barikatlarına karşı saldırıya geçti. Ancak Herat'ın tüfekçi birlikleri yayılım ateşi başlatarak bir kez daha düşman birliklerini dağıtmakta başarılı oldu. Özbeklerin Herat kalesine saldırıları her seferinde hayal kırıklığıyla sonuçlandığından Özbek askerleri ordugahlarına geri dönmek mecburiyetinde kaldılar.

Bu sırada Küçüm Han, Durmuş Han'a mektup gönderip mücadele etmekten vazgeçmelerini ve şehirden çıkmaları şartıyla barış yapılabileceğini söyledi. Şehzade Sam Mirza ise Küçüm Han'a hitaben yazdığı mektupta tövbe edip derhal geri çekilmesini ve geçmişten ders alarak kendi ülkesiyle kanaat etmesini tavsiye etmekteydi. Küçüm Han, bu mektuba vakıf olduğunda sulhtan yana umudunu keserek tekrar saldırıya geçti. Durmuş Han ise seçkin askerleriyle Derbağ-ı Murad tarafına bakan Mirza Ahmed Sultan burcuna çıkmış, bir grup askerini de Murad çayırına göndermişti. Bu Safevî birliği Bağ-ı Sefid mevkisine ulaştığında Özbek muhafızlarıyla karşı karşıya gelmişler ve iki taraf arasında büyük bir çatışma vuku bulmuştu. Şamlu taifesinden oluşan bu birliğin oldukça sıkı mukavemeti karşısında Özbekler geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Şamlu askerleri ise onları takip ederek hızla Derbağ-ı Murad'a doğru ilerleme kaydetmişlerdi. Durumdan haberdar olan Sevincek Muhammed Han ve Ubeydullah Han paniğe kapılmıştır. Suncek Han çaresizlik içerisinde kaçmaya çalışmışsa da nehirden geçerken düşüp boğularak ölmüştür. Ubeydullah Han ise atına binip ilk olarak ordugahına çekilmiş ve kuşatmanın bir değerlendirmesini yapmıştır. Ona göre şu vaziyette Herat'ı ele geçirmek imkansızdır ve Maverünnehir'e geri çekilmekten başka bir alternatif yoktur¹⁴¹.

¹⁴⁰ Küçüm Han, Şaymane-i Şamiyane köyünde, Ebu Said Sultan ise Meran köyünde ikamet etti. Ubeydullah Han kaleye daha da yaklaşarak Bağ-ı Ahu'da, Suncek Sultan da Bağ-ı Murad menzilinde savaş düzeni aldı. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 329.

¹⁴¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 139-140; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 84-85; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s.329-331.

Ertesi yıl Buhara ordusu kendi merkezine geri dönmekteyken Horasan hakimi Durmuş Han vefat etti. Bunun üzerine Horasan'daki Safevî emirleri arasında anlaşmazlık peyda oldu ve aralarında çatışmaya başladılar. Ubeydullah Han, Horasan bölgesinde kargaşanın hakim olduğunu duyar duymaz bölgedeki asayişsizlikten yararlanmak istedi ve Tahmasb dönemi içerisinde ikinciyi oluşturan Horasan seferini başlattı. H. 932/M. 1526 yılı itibariyle Amuderya'yı geçip Merv'e, oradan da Meşhed şehrine doğru ilerledi. Şehrin çevresini kuşatma altına alan Özbekler, Burun Sultan emrindeki Safevî askerlerinin müdahalesiyle karşılaştılar. Özbeklere mani olamayacaklarını anlayan Burun Sultan, Meşhed kalesine çekildi ve kaleyi savunmaya başladı. Bu sırada Ubeydullah Han ise tüm kuvvetleriyle kaleye hücum ediyordu. Kuşatma kale muhafızlarının direnmesi neticesinde oldukça uzun sürmüş ancak erzak ve savaş araç gereçlerinin tükenmesi nedeniyle Safevî askerlerinin kaleyi müdafaa etmeye takatleri kalmamıştı. Horasan'daki diğer Kızılbaş emirlerinden de yardım eli uzanmayınca Ubeydullah Han kaleyi düşürmüş, şehri tasarrufuna alarak emirlerinden birinin idaresine bırakmıştır. Kendisi de Esterabad üzerine harekete geçmiştir¹⁴².

Diğer taraftan Hüseyin Baykara'nın evlatlarından Muhammed Zaman Mirza'nın boşalttığı Belh şehri de Özbek şehzadelerinden Keskin Kara Sultan tarafından ele geçirildi. Ubeydullah Han'ın Esterabad'a gelmekte olduğunu öğrenen Zeynel Han Şamlu, bir grup askerini Özbeklerin ilerleyişini durdurmak üzere Horasan tarafına gönderdi. İsfarayn'ın altı fersah uzağında bu iki ordu karşılaştı ve kıyasıya çatıştı. Sonuç itibariyle 600 kişilik Safevî askerinden 300 kişi, 3.000 kişilik Özbeklerden de 700 kişi öldürüldü. Böylelikle iki taraf da kesin bir zafer elde edemediklerinden geri çekilmeye başladılar¹⁴³.

İsfarayn'da kesin bir galibiyet elde edemeyen Ubeydullah Han yine de Esterabad seferinden vazgeçmedi. O burayı ele geçirerek Horasan seferine yeni bir ivme kazandırmak istiyordu. Bu nedenle hiç vakit kaybetmeksizin H. 933/M. 1527 yılı itibariyle Esterabad kuşatmasını başlattı. Şehrin serdarı Kaçar kabilesinden Kıyapa Beg idi. O, şehirden çıkıp Ubeydullah'ın askerleriyle çatıştı ancak,

¹⁴² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s.1151-1152; İsfahanî, *Holdeberrin*, s. 341-342; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 85-86.

¹⁴³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s.1152.

başarısızlığı nedeniyle Esterabad Özbeklerin eline geçti. Ubeydullah Han karşısında mukavemet gösteremeyen ve İsfarayn'a çekilen Zeynel Han Şamlu ise Esterabad'ın da el değiştirmesiyle umudunu iyice yitirdiğinden Rey'e gidip oraya yerleşti. Bu fetih sonrasında Esterabad'ın yeni hakimi Ubeydullah Han'ın oğlu Abdulaziz Han oldu.

Şah Tahmasb bu gelişmeler üzerine Zeynel Han'a destek olması için Ahi ve Demri Sultan liderliğindeki bir müfrezeyi Horasan'a gönderdi¹⁴⁴. Bu Kızılbaş birlikleri Rey'de Zeynel Han'ın ordusuna katıldılar ve birlikte Esterabad üzerine yürüdüler. Esterabad hakimi Abdülaziz Han Özbek, bu gelişmeden haberdar olunca korkuya kapılarak derhal Esterabad'ı terk edip Belh'e gitti ve babası Ubeydullah Han'ın yanına sığındı. Esterabad'ın tekrar Safevîler eline geçmesine öfkelenen Ubeydullah Han ise bu yenilgiye karşılık Bistam'a saldırdı ve şehri ele geçirip yağmaladı¹⁴⁵. Bistam'ın kaybedildiğini duyan Esterabad'daki Kızılbaş emirleri ise 2500 civarında süvariyle şehre doğru yola koyuldu. Bu sırada Bistam'daki Özbek ordusu 20.000 kişiden oluşmaktaydı¹⁴⁶.

Safevî ordusunu karşılamak üzere sağ, sol ve merkez cenahlarda toplanan Özbekler, Ubeydullah Han, Zeyneş Bahadır ve Kanber Ali serdarlığında

¹⁴⁴ Şah Tahmasb b. İsmail b. Haydarî's-Safevî, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, hzl. Emrullah Safarî, İntişârât-ı Şark, Tahran 1363, s. 8; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 342; Vahid Kazvinî, Zeynel Han'a yardıma giden Kızılbaş emirlerinin ismini Şah Sultan Tekelü, Doğzi Şamlu ve Şah Ali Sultan İstaclu olarak zikreder. Mirza Muhammed Tahir Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî* (Abbasnâme), Yay Haz: Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Yay. Pejueşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran 1383, s. 43-44; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1157-1158; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 86; Yukarıda zikredilen hadise Anonim bir eser olan *Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb*'da oldukça farklı zikredilmektedir. Şöyle ki Özbeklerin Esterabad'a değil de şehzade Abdulaziz Han'ın isteği üzerine Harezmi'ye saldırdıkları ve bura hakimi Mihrab Han ile Ali Sultan'ın canlarını kurtarıp Esterabad'a sığındıkları ifade edilir. Bu olayın akabinde Özbeklerin kendilerine yeni hedef olarak Esterabad'ı seçtiklerini, yaklaşan tehlikenin farkında olan Esterabad valisinin bu gelişmeler neticesinde Tahmasb'a bir mektup gönderip destek kuvvet talep ettiğini söyler. Yine kaynakta belirtildiği üzere Tahmasb da kardeşi Behram Mirza ile emirlerinden Hasan Bey'i Harezmi'ye göndermiştir. Bu Kızılbaş serdarları Esterabad'a sığınan Mihrab Han ile Ali Sultan'ı da yanlarına alarak Harezmi üzerine gitmişlerdir. Abdulaziz Han ise onlara karşı mukavemet gösteremeyeceği düşüncesiyle bölgeyi terk edip Buhara'ya çekilmiştir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb: Zendeği Dastani Dovvomin Pâdişâh Devre-i Safeviyye*, hzl. İrec Afşar, İntişarat-ı Dünya-yı Kitâb, I. Baskı, Tahran 1370, s. 26-27; Görüldüğü gibi olaylar arasında benzerlik olmakla birlikte seferin düzenlendiği yer ve şahıs isimlerinden bazıları farklılık arz eder. Nitekim bu anonim eserdeki bilgiler genel olarak diğer Fars kaynaklarıyla örtüşmediği ve zaman zaman olayların birbirlerine karıştırıldığı dikkate alınırsa sahih bir kaynak olarak değerlendirilmesi yanlış olacaktır. Çalışmamızın gelecek bölümlerinde de kaynak hakkındaki savımızı destekleyecek bilgilere yer verilecektir.

¹⁴⁵ Rumlu Ubeydullah Han'ın Bistam'da Özbeklere zulm eden birkaç Kızılbaşın başını kesip Esterabad'a gönderdiğini söyler. İsfahanî ise bunun tam tersini iddia eder. Buna göre Bistam serdarı şehre hücum eden Özbek askerlerinden birinin başını kesip Esterabad'a gönderir. Bu şekilde Zeynel Han'ı Özbeklerin saldırısından haberdar eder. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1158; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 343.

¹⁴⁶ Asker sayısı olarak İsfahanî, Vahid Kazvinî, ve Rumlu aynı doğrultuda bilgi vermektedir. Bk. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 343; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1159; Vahid Kazvinî, *Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 44.

Kızılbaşlarla muharebeye girmek üzere hazır beklemekteydiler. Karşılarında Demri, Ahi ve Şah Ali Sultan serdarlığında üç cenaha ayrılmış Safevî ordusu yer alıyordu¹⁴⁷. Taraflar arasında H. 24 Şevval 933/M. 24 Temmuz 1527 yılında çatışma vuku buldu. Savaş esnasında Ubeydullah Han'ın yanına kadar sokulmayı başaran Ahi Sultan esir düştü ve katl edildi. Demri Sultan'ın birliği ise tamamen dağıtıldığından Kızılbaşlar için mağlubiyet kaçınılmaz hale geldi. Esterabad'da bulunan Zeynel Han ise tek başına Özbeklere karşı koyamayacağını düşünerek Herat bölgesinde yer alan Firuzkuh kalesine sığındı. Bu galibiyetle Safevîlere karşı en büyük zaferini elde eden Ubeydullah Han, emirlerinden Zeyneş Bahadır'ı Esterabad hakimliğine tayin etti, kendisi de Herat'taki Zeynel Han'ın üzerine yürüdü. Ancak kışın yaklaşması nedeniyle Herat seferini erteleyerek bahara kadar Guryan'da ikamet etmeyi kararlaştırdı¹⁴⁸.

Durmuş Han'ın ölümünden sonra Herat hakimi olan Hüseyin Han Şamlu, Ubeydullah Han'ın Herat'ı kuşatma isteğini duyunca derhal şehrin savunma hatlarını güçlendirmeye başladı. H. 934/M. 1528 yılı baharı itibariyle harekete geçen Ubeydullah Han, Herat yakınındaki Şadmane köyüne geldi ve Şamlu askeriyeye çatıştı. Ancak onlar karşısında birebir mücadele ederek üstün gelemeyeceğini anlayınca kuşatmanın dördüncü ayında şehre giriş çıkışları engelledi. Böylece şehir halkı açlık ve susuzlukla mücadele etmeye başladı. Kuşatmanın yedinci ayında Şamlu taifesi tam takatten düşmüştü ki Şah Tahmasb'ın Horasan'a gelmekte olduğu haberi dört bir yana yayıldı. Bunu duyan Ubeydullah Han, Safevîlerin merkez ordusunun gücünden çekindiği için vakit kaybetmeksizin Herat önlerinden ayrıldı¹⁴⁹.

¹⁴⁷ İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 343-344; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1159.

¹⁴⁸ İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 344; Vahid Kazvinî Doğzi (Demri) Sultan'ın Özbeklere esir düştüğünü söyler. Vahid Kazvinî, *Cihân Ârâ-yı Abbasi*, s. 44; Münşî ise Demri Sultan'ın esir alındığını ve öldürüldüğünü belirtir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, s. 86. Rumlu ise onun bahsi mevzu olduğunda, Demri Sultan'a bağlı birliğin Özbekler tarafından yerle bir edildiği ve kökünün kazıldığını söyleyerek Demri Sultan'ın öldürüldüğünü üstü kapalı bir ifade ile zikreder. Rumlu *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1159; Kummî olayı zikrederken Ahi Sultan ile Demri Sultan'ın esir alınma ve öldürülmesi hadisesi iyice karmaşık bir hal alır. Rumlu'nun Ahi Sultan için anlattığı olay Kummî de Demri Sultan'ın başından geçmiş gibi anlatılır. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 172; Netice itibariyle her iki serdarın da öldürüldüğünü söylemek Ubeydullah Han'ın başarısını anlatmak için yeterli olacağı kanaatindeyiz. Savaşın tam tarihi için bk. Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 284; Kummî'nin belirttiği tarihte bundan bir sonraki güne tekabül eder. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 172.

¹⁴⁹ İsfahanî, köy ismini Şayimane olarak zikrederken Rumi, Şadmane diye ifade eder. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 345-347; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1163-1165; Ubeydullah Han Herat'a ulaşmadan önce Zeyneş Han, Firuzkuh'da bulunan Zeynel Han'ın üzerine saldırır ve onu beraberindekilerle birlikte katl eder. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 348; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1165-1166; Zeyneş Han ise Damğan'da iken öncü Safevî ordusunun saldırısı sonucu öldürülür. Vahid Kazvinî, *Cihân Ârâ-yı Abbasi*, s. 44; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, s. 87-88.

1.1. H. 930-934/M. 1524-1528 YILLARI ARASINDAKİ OLAYLARIN KISA BİR DEĞERLENDİRMESİ

Şeybanî Han'ın vefatından sonra Maverünnehir ve Türkistan'da yeni bir siyasi düzen ortaya çıkmıştır. Bu yeni oluşumda Safevî ile savaş ve Horasan'ı ele geçirme misyonunu Buhara hakimi Ubeydullah Han üstlenmiştir. Özbek Han'ı olan Küçüm Han ise Ubeydullah Han'ın her çağrısını dikkate alıp ona gereken desteği vermiş hatta kendisi dahi bu seferlere iştirak etmiştir. Ancak onun Horasan hakimiyeti düşüncesini Şeybanî Han kadar benimsediği ve bir o kadar çaba gösterdiği söylenemez. Çünkü onun Horasan seferlerine katkısı sadece yardım etmek suretiyle vuku bulmuştur.

Ubeydullah Han ise Safevî Devleti'nin merkezinde yaşanan tüm olayları yakından takip etmekte ve merkezde otorite boşluğu yaşandığında ya da Safevî ordusunu meşgul edecek bir harp vuku bulduğunda bundan istifade ile Horasan'a saldırmıştır. Şah İsmail döneminde ciddi bir başarı elde edemeyen Özbek Sultan'ı, Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarında Kızılbaş emirlerinin çıkardığı asayişsizlikten dolayı önemli fırsatlar yakalamış ve Horasan'ın kuzeyinden dolanarak Bistam ve Esterabad'a hakim olmuştur. Bu vesileyle Özbeklerin hakimiyeti Hazar Denizine kadar uzanmıştır.

Ubeydullah Han, Safevîlerin içte yaşadığı sıkıntıların geçici olduğunu düşündüğünden ya da Tahmasb'ın otoritesini kurmak adına sarf ettiği çabayı iyi gözlemlediğinden elini çabuk tutmakta ve Horasan'a gerçekleştirdiği seferlere hiçbir şekilde ara vermemektedir. Elde ettiği başarısızlıklar onu daha çok kamçılıyor olmalıdır ki bir sonraki Horasan seferi daha kalabalık bir orduyla gerçekleştirilmekte dolayısıyla çatışmaların şiddeti bir kat daha artmaktadır.

1.2. SULTANLARIN KARŞILIKLI İLK SAVAŞI: CAM MUHAREBESİ

H. 934/M. 1528 senesinde Tahmasb'ın öncü birlikleri, Damgan'da Zeyneş Han ve beraberindeki Özbekleri mağlup edip şehri ele geçirdiğinde Ubeydullah Han'ın, Herat kuşatması hala devam etmekteydi. Aynı anda hem Zeyneş Han'ın ve beraberindeki Özbeklerin katl edildiğini hem de Şah Tahmasb'ın ordusuyla Horasan seferini başlattığını duyan Ubeydullah Han sadece Herat kuşatmasından

vazgeçmemiş aynı zamanda Maverâünnehir'e çekilme kararı almıştır. Bu çekilme isteğindeki esas amacı Özbek Han'ı Küçüm (Köçkücü) Han ile Maverâünnehir ve Türkistan bölgesindeki Özbek Sultanlarını büyük bir Horasan seferi için ikna edip kalabalık bir orduyla geri dönmektir.

Ubeydullah Han'ın Maverâünnehir'den dönüşünde beraberinde Turan ülkesinin 80 kadar Sultanı ile 200.000 kadar askeri vardı¹⁵⁰. Bu Horasan seferine Maverâünnehir, Kaşgar, Türkistan, Andican, Etrar, Seyran, Kabil ve Turfan'dan Özbek askerleri katıldığı gibi Kalmuk, Deşt-i Kıpçak Kazakları ve Kırgızlar da Özbek ordusuna ilhak olmuştu. Kroniklerde ifade edildiği üzere Cengiz Han'dan itibaren ilk defa bu kadar büyük bir ordu teşkil edilmiş ve Amu Derya'nın ötesine geçirilmişti¹⁵¹.

Bu sırada Özbeklerin Horasan'daki faaliyetlerine son vermek üzere Kazvin'den yola çıkıp Meşhed'e gelen Şah Tahmasb da ordusunu en meşhur emir ve serdarlarına emanet etmişti. Safevî ordusunun Özbeklerden sayıca az olduğu bilinmekle birlikte kroniklerde bahsi geçen sayı 24.000 kadardır¹⁵².

H. 9 Muharrem 935/M. 23 Eylül 1528'de Cam vilayetine bağlı Sarı Kamış kazasına varan Özbekler bu yerde ordugahlarını kurdular. Bu iki ordu H. 11

¹⁵⁰ Kazvinî, *Lubbu't-Tevârih*, s. 293; Kummî, Özbek ordusunda 250 bin askerin varlığından söz eder. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 180; Münşî düzensiz birlikler ve küçük çatışmalara giren askerler hariç tutulduğu takdirde asker sayısının 80 bin civarında olabileceğini söyler. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, s. 90; Hüseyini ise Özbeklerin 115 bin süvariden oluştuğunu belirtir. Hüseyini, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 100; Kızılbaş ordusunun kaç kişiden oluştuğuna dair bilgiler karşılaştırıldığında hemen hemen aynı ifadeler kullanılmakla birlikte Özbek ordusundaki asker sayısına dair veriler çok çelişkilidir. 250 ila 80 bin arasında değişmektedir. Tüm kroniklerdeki ifadeler dikkate alındığında Özbek askerinin ortalama 100-150 bin kişiden oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak Özbek kroniklerinden bu bilgiyi doğrulayamadığımız için kesin hükümde bulunmamız da yanlış olacaktır. Özetle Fars kaynaklarında Safevî-Özbek orduları arasında asker sayısı bakımından ortaya konan veriler abartılı görüldüğünü bu nokta da en makul rakamın Münşî tarafından ifade edildiğini söyleyebiliriz.

¹⁵¹ Sefere katılan Özbek sultanları şunlardır: Ordunun merkezinde Özbek Han'ı Küçüm Han ile Ubeydullah Han, sol cemahta Barak Han, Fulad Sultan, Abdülaziz Sultan ve Abdülatif Sultan yer alır. Sağ cemahta ise Canibeg Sultan, Geyladi Muhammed Sultan ve Ebu Said Sultan bulunur. Suncek (Sevincek) Muhammed Sultan, Kanber Ali Bey, Şeyh Derviş Bey ve Rüstem Kulu Bey güzergah üzerinde konumlandılar. Tebel Hacı ve Karaca Bahadır Karaveli bölgesine yerleştirilirken diğer sultanlar ve hakimler de kendi yerlerinde savunmada beklerler. Bunlar, Keskin Kara Sultan, Kamış Oğlan, Taniş Bey (Telmış), Seyyid Mirza, Çağatay'dır. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1174-175; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 180.

¹⁵² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 89; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 45; Hüseyini de aynı doğrultuda beyanda bulunur. Kesin rakam vermemekle birlikte Kızılbaşların 30 bini geçmediğini söyler. Hüseyini, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 102; Özbek kuvvetleri hakkında en farklı bilgi Abdülatif Kazvinî tarafından dile getirilmiştir. O, Maverâünnehir ve Türkistan'dan Horasan üzerine hücum eden Özbek asker sayısının 100-200.000 arasında olduğunu söylemiştir. Kazvinî, *Lubbu't-Tevârih*, s. 293.

Muharrem/M. 25 Eylül'de Cam'a bağı Sarı Kamış havalisinde karşı karşıya geldiler ve savaş başladı¹⁵³.

Rumlu, savaşın başlangıç anını şu şekilde tarif etmektedir.

Deniz gibi olan iki tarafın askerleri savaş alanında görüldüğünde birbirlerine saldırdılar. Oldukça büyük bir çatışma yaşandı. Atların kaldırdığı toz, gökyüzünü siyahlaştırdı. Karşılıklı atılan oklar da çekirge sürüsü gibi çölün rengini siyaha dönüştürdü. Kızılbaş askerleri savaş kıvılcımını yaktıklarında Özbek askerleri de durmaksızın kendilerini bu ölüm oklarının önüne attılar.¹⁵⁴

Safevîlerin savaşta kullandıkları başlıca savaş aleti ok, kılıç, gürz olmakla birlikte ordunun önünde top da yer almaktaydı¹⁵⁵. Anlaşıldığı üzere ilk saldırı Kızılbaşlar tarafından Özbek ordusunun Canibeg liderliğindeki sağ cenahı üzerine gerçekleştirildi. Kızılbaş birliğinin başında Çuha Sultan ve Hüseyin Han yer almaktaydı. Özbeklerin güçlü saldırıları karşısında Çuha Sultan geri çekilmek durumunda kaldı. Aynı anda sol cenahta başlatılan savaş ise Hamza Sultan'ın korkuya kapılarak savaş alanını terk etmesiyle Özbekler lehine sonuçlandı.

Savaşın ilk evresi Özbek üstünlüğüyle sonuçlansa da henüz savaşa dahil olmayan Şah Tahmasb'ın, bu kötü gidişatı durdurmak adına aldığı yeni tedbirler gidişatı değiştirdi. Bu minvalde Şah ilk olarak bütün emir ve serdarlarının buldukları mevzileri terk etmemelerini tembihlerken akabinde top atışlarının durdurulmasını ve savaşa kılıç ve okla devam edilmesini istedi¹⁵⁶.

Savaşın son aşamada yön değiştirmesini ve Şah Tahmasb'ın savaşa dahil olması hadisesini Fars kaynakları bir rüyaya dayandırmakta ve rüya şu şekilde tasvir edilmektedir. Şah'ın ordusunda yer alan bir kişi rüyasında Meşhed'de olduğunu ve İmam Rıza'nın Cam vilayetine doğru gittiğini görmüştür. Bu şahıs, İmam Rıza'ya nereye gittiğini sormuş, o da Tahmasb'a yardıma gittiğini söylemiştir. Bu rüyayı duyar duymaz Şah'ın, Ubeydullah Han'a karşı zafer kazanacağına dair inancı artmış ve derhal ordusuna hareket emri vermiştir. Bu defa ordusunun sağ ve sol cenahlarına

¹⁵³ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 180; Kazvinî, *Lubbut Tevârih*, s. 293; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 90.

¹⁵⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, c. II, s. 1175.

¹⁵⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, s. 89, 91; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 181.

¹⁵⁶ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 182-183; Hüseyinî de ilk olarak Özbeklerin galip geldiğini söylemekle birlikte Şah Tahmasb'ın yeni bir hücumla cesaret gösterme sebebinin, Özbek sultanları arasındaki anlaşmazlık olduğunu söyler. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 102.

kardeşleri Elkas Mirza ile Sam Mirza'yı yerleştirmiştir. Kendisi de merkezde yer alıp hızla Özbekler üzerine hücumla geçmiştir¹⁵⁷.

Ubeydullah Han, uzaktan toz bulutu olarak gördüğü şeyin yakına geldiğinde Tahmasb liderliğindeki Kızılbaş ordusu olduğunu anlayınca tereddüt etmeksizin kaçmaya başladı. Ancak Kızılbaş askerlerinden biri ona ulaştı ve kılıcıyla Han'ı kafasından yaraladı. Ubeydullah Han'ın muhafızları ise onu baygın halde ata bindirip savaş alanından uzaklaştırmayı başardılar. Sağ cemahta yer alan ve savaşın ilk evresinde gücünü kanıtlayarak üzerine gelen Safevî askerlerini katl eden Canibeg Sultan, Ubeydullah Han'ın mağlubiyetinden haberdar olmadığı için beraberindeki 8.000 kişiyle hâlâ mevzisinde beklemekteydi. Kızılbaş emirleri, Ubeydullah Han gibi onunda cezalandırılmasını istemişlerse de Şah bunun sağlıklı bir karar olmadığını düşünüp böyle bir teşebbüsten sakınmıştır. Nitekim Ubeydullah Han'ın akıbeti duyulunca Canibeg başta olmak üzere hayatta kalan bütün Özbek Sultanları derhal savaş alanını terk etmişlerdi¹⁵⁸.

Bu savaş akabinde Özbekler ağır kayıplar verdikleri gibi uzun süredir mücadele ettikleri Horasan topraklarından da tamamen çıkmak durumunda kalmışlardır. Her ne kadar Özbek Han'ı hala hayattaysa da bu savaş Özbekler açısından aldıkları ağır kayıplar nedeniyle 1510 yılındaki Merv savaşını andırmaktadır. Tüm Özbek Sultanları ata yurtları olan Maverâünnehir'e çekilirken Ubeydullah Han mağlubiyeti kabullenmemek ve Merv savaşındaki gibi tüm Özbeklerin dağılmasına mani olmak adına yeni Horasan seferinin planlarını yapmıştır. Nitekim Ubeydullah'ın yeni bir sefer için toparlanması çok vaktini almayacaktır. Şah Tahmasb, Horasan vilayetlerini emirleri ve şehzadeleri arasında taksim edip bölgeyi korumakla görevli muhafızlar tayin ettikten sonra Irak tarafına geri döndüğünde Ubeydullah Han için beklenen an gelmişti. Şah'ın bölgeden

¹⁵⁷ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 183-184; Şah Tahmasb Tezkiresinde rüya olayına değinmekte ancak biraz farklı anlatmaktadır. Şöyle ki savaş alanına ulaştıktan ve savaş düzeni aldıktan sonraki bir gece rüyasında Hz. Ali'yi gördüğünü ve kendisine tebessüm ederek "*Elhamdülillah fetih sana müyesser oldu*" dediğini söyler. Uyandığında da Özbeklerin yenildiği ve bölgeyi terk ettikleri haberini aldığını belirtir. Şah Tahmasb, Tezkire, s. 12.

¹⁵⁸ Şah Tahmasb, Tezkire, s. 11; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 183-186; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1178-1179; Ubeydullah Han'ın başından yaralanıp savaş alanından kaçırıldığına dair ayrıca bk. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 102.

uzaklaşması Ubeydullah Han'ı o kadar cesaretlendirmişti ki kendini yeniden Safevîlere karşı zafer kazanacağına inandırmıştı.

1.3. UBEYDULLAH HAN'IN MEŞHED VE HERAT KUŞATMASI

Horasan'daki başarısından sonra H. 935/M. 1529 yılı baharında Irak tarafına yönelen Şah, Bağdad hakimi Zülfikar'ın isyanını sonlandırmak üzere harekete geçti¹⁵⁹. Tahmasb'ın Bağdad meselesiyle meşgul olduğunu gören Ubeydullah Han ise Buhara ve çevresinden topladığı Özbek askerleriyle Horasan üzerine dördüncü seferini başlattı. Bu defa, seferi iki koldan yürütmeyi düşünmekteydi. Buna göre Meşhed üzerine Suncek Muhammed ile Abdulaziz Han serdarlığındaki 6.000 Özbek'i gönderecek kendisi de Herat'ı kuşatmak üzere harekete geçecekti. Ancak Meşhed'deki Kızılbaş emirleri Özbeklere karşı ciddi bir savunma hattı oluşturduklarından kuşatma iki ay kadar sürdü. Bu süre zarfında küçük çaplı çatışmalar yaşandı ancak bir sonuç elde edilemedi.

Bunun üzerine Ubeydullah Han, Herat'tan kısa süreliğine vazgeçip yönünü Meşhed'e çevirdi ve oradaki birliğine yardıma gitti. Bu sırada Meşhed halkı iki aydır devam eden Özbek kuşatması nedeniyle erzak sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Ubeydullah Han'ın gelmesiyle sıkıntıları ve korkuları daha da artan Meşhed yöneticileri şehri Özbekler'e teslim ettiler¹⁶⁰.

Meşhed'in fethi sırasında fazla güç sarf etmeyen Ubeydullah Han burayı emirlerinden birinin tasarrufuna bıraktı ve ordusuyla birlikte tekrar Herat tarafına yöneldi. Bu tarihte Herat yöneticisi Hüseyin Han idi. Şehrin muhafızlığını da her zamanki gibi Şamlu taifesi üstlenmişti. Herat'ın güçlü surlarını geçip şehre girmek mümkün olmadığından Özbekler doğrudan Şamlular üzerine saldırmak yerine şehri kuşatma altına almayı ve giriş çıkışları engellemeyi tercih ettiler. Nitekim Ubeydullah Han'ın daha önceki Herat kuşatmasında da uyguladığı ve kaledekileri güçsüz düşürerek teslimiyete zorlayan bu taktik Özbekler'i yine zafere ulaştıracaktı. Hüseyin Han, Şah'a durumu izah edip ondan yardım istemek üzere payitaht Kazvin'e

¹⁵⁹ Şah emirlerinden iki kişiyi bir bölük askerle Bağdad'a gönderir. Emirler, Zülfikar'ı yakalayıp başını keserler ve onun kesik başını 3 Şevval 935'de Şah'ın huzuruna getirirler. Böylece Bağdad'da Safevî otoritesi tekrar kurulmuş olur. Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ*, s. 284-285; Şah Tahmasb, *Tezkire*, 1363, s. 12-13.

¹⁶⁰ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 190-191.

haberciler gönderdi. Ancak Şah'ın en saygın emirlerinden olan Çuha Sultan, Horasan'a gidilmesini ve Özbeklerle savaşılmasını asla istemiyordu. Bu nedenle başlangıçta yardım teklifine sıcak bakmamış, ancak Gilan'daki Ustaclu emirlerinden bir kısmı onu bu sefere ikna edince Çuha Sultan liderliğindeki Safevî ordusu Horasan'a doğru harekete geçmişti. Hüseyin Han, geçmişte Çuha Sultan ile arasındaki husumet nedeniyle onun iyi niyetli olduğundan şüphelenmekte hatta Çuha Sultan'ın, kendisini Özbeklere tutsak vereceğini düşünmekteydi.

Bu olumuz düşünceler çerçevesinde Hüseyin Han, hem kendi canını hem de Herat halkını tehlikeye atmamak için Çuha Sultan'ın şehre varmasını beklemeden Ubeydullah Han'a sulh teklifinde bulundu ve şehri teslim etmek kaydıyla canlarının bağışlanmasını istedi. Herat'a sahip olma arzusuyla teklifi derhal kabul eden Ubeydullah Han, kendisine sunulan şart üzere Herat'tan birkaç menzil geri çekildi ve Şamluların kaleden çıkmasına müsaade etti. Kaledeki şehzade Sam Mirza ile lalası Hüseyin Han ise beraberindeki bir grup askerle şehirden çıkıp Kic ve Mekran yoluyla Kirman'a oradan da Şirvan'a yöneldiler. Böylece Herat bir kez daha Özbek hakimiyetine girdi¹⁶¹. Rumlu'nun ifade ettiği üzere Ubeydullah Han burada kalan 300 kadar savaşçı Kızılbaş, katl ettirip şehri Özbek emirlerinden birine teslim etti, şehirdeki Şii halka karşı katliam ve işkence uygulattı ve Herat halkının mallarını yağmalattı¹⁶².

Bu Horasan seferi münasebetiyle uzun yıllar Herat'ı ele geçirmek için gayret sarf eden ve tüm Horasan seferlerini bu şehri ele geçirmek uğruna tertip eden Ubeydullah Han, Timur Devleti'nin başkentlerinden birini daha ele geçirdiği gibi İslam dininden saptığını iddia ettiği Kızılbaş taifesinin elinden de kurtarmış oldu. Bu galibiyet onu daha da heyecanlandırmış ve cesaretlendirmişti. Öyle ki bir anda tüm Horasan'ı ele geçirebileceği düşüncesine kapılmış ve bunu kendisine yeni hedef tayin etmişti.

Ancak göz ardı edilmemesi gerekir ki bu zafer Kızılbaşlar'ın ağır bir mağlubiyeti ya da kayıplarıyla elde edilmemişti. Özbekleri başarıya götüren başlıca unsur Kızılbaş emirleri arasındaki güvensizlik ve anlaşmazlıklardı. Nitekim Hüseyin

¹⁶¹ Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 105-108.

¹⁶² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1181.

Han, Kazvin'den gelen orduyu beklemiş olsaydı, H. 935/M. 1529 yılındaki bu Özbek seferi tıpkı bir önceki yıl olduğu gibi onların aleyhine sonuçlanacak, Ubeydullah Han belki de tekrar firarı tercih edecekti. Ancak bu defa mücadeleyi yarım bırakan Herat'taki Kızılbaşlar olmuştu.

Herat'ın Özbekler tarafından ele geçirilmesi sadece Ubeydullah Han'ı değil Şah'ı da Horasan seferi için tetiklemiştir. Zira burası coğrafi özelliği nedeniyle bölgedeki Safevî yönetiminin merkezini teşkil eden ve Horasan'ın batı ve doğu bölgesiyle iletişiminin en rahat sağlandığı bir mevkidir. Ayrıca şehrin savunmaya elverişli olması ve bölgenin en dayanıklı kalesine sahip olması da Herat'ın önemini arttırmaktadır. Siyasî öneminin yanı sıra yüzyıllara dayanan bir geçmişinin olması, konumunun uluslararası ticaret açısından önem arz etmesi ve İslam dininin daha ilk yüzyılda bu bölgede yankılar uyandırması hasebiyle dini eğitimde bir ekol oluşturan Herat'ın bu dinin temsilcileri için de ayrı bir kıymet ihtiva ettiği bilinmektedir.

Tüm bu sebeplerden ötürü Bağdad meselesini çözmüş olarak Kazvin'e geri dönüp burada ikamet eden Tahmasb, Herat'ın kaybedildiğini duyar duymaz derhal büyük bir ordu toplanmasını emretti, kendisi de bizzat sefere katıldı. Bu sırada zafere doymayan Ubeydullah Han, Horasan bölgesindeki hakimiyet sahasını genişletmek düşüncesiyle H. 936/M. 1529-1530 yılı itibariyle Afşarlı Ahmed Sultan'ın hakimiyetindeki Ferah'a hücum etti. Kuşatmayı günlerce devam ettirmesine rağmen şehri ele geçiremeyeceğini anlayınca da Herat'a geri döndü¹⁶³.

Bir süre Herat'ta ikamet eden Özbek Sultan'ı, Şah'ın büyük bir orduyla Horasan seferine çıkmak üzere olduğunu öğrenince H. 21 Zilhicce 936/M. 16 Ağustos 1530 tarihi itibariyle şehri terk edip Merv tarafına gitti. Buradayken Maverâünnehir'deki Özbek Sultanlarını Merv'e davet edip Safevî ordusuna karşı onlardan yardım talep etti. Bu tarihte Özbek Hanlığının başında Küçüm Han'ın oğlu Ebu Said Han bulunmaktaydı. Ebu Said, Merv'de oluşturulan meşveret meclisinde Ubeydullah Han'a, Kızılbaşlarla savaşmak istemediğini ve Ubeydullah'ın da artık kendi ülkesiyle kanaat etmesi gerektiğini söyledi. Han durumu şöyle izah etmekteydi. *“Her ne vakit Kızılbaş'a karşı mukavemet gösterdiysek her biri hüsrarla sonuçlanmıştır. Ancak sen savaşmakta ısrarlıysan sadece kendi ordunla Kızılbaşla*

¹⁶³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1185.

çatışmaya girebilirsin.” Ebu Said’in takındığı bu tavır nedeniyle Ubeydullah Han diğer Özbek Sultanlarının da desteğini kaybetti. Safevî ordusunun sayıca üstün olduğunu da haber alınca Şah Tahmasb’a elçiler gönderdi, kendisi de derhal Buhara’ya çekildi¹⁶⁴.

Ubeydullah Han’ın H. 935/M. 1529 yılındaki seferiyle Herat’ı ele geçirmesi çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Bunlardan ilki Şah’ın bizzat Horasan seferine iştirak etmesidir ki bu gelişme merkezi ordunun Horasan’ı tekrardan zapt etmesiyle neticelenecektir. İkincisi de iki ülke arasında diplomatik münasebetlerin başlamasıdır. Buhara’ya çekilen Ubeydullah Han, Safevî güçlerini bu seferden vazgeçirmek ve Horasan’ın elden çıkmasını engellemek düşüncesiyle elçiler ve mektuplar vasıtasıyla Şah ile irtibata geçmiştir. Zaman zaman ikna yoluyla bazen de tehditlerle onu durdurmaya çalışmıştır. Aynı üslupla Şah da Horasan seferinin gerekçelerini ve de gerekliliğini ona izah etmiştir. Nitekim mektuplarla gerçekleştirilen bu söz düellosunu müteakip büyük bir çatışma vuku bulacaktır.

Özbek tarafında Safevî ile savaşmak hususunda birçok yönetici isteksizlik gösterdiği sırada Şah, Kazvin’de sefer için hazırlıklarıyla meşguldü. O, ülkenin her yerine haber göndererek büyük bir ordu oluşturmak için tüm askerlerinin toplanmasını emretti. Nitekim bu çağrı üzere emrinde 70.000’den fazla asker toplandı. Kazvin’de sefer hazırlıkları devam ederken Ubeydullah Han’ın gönderdiği elçiler şehre vardı ve Şah’ın huzuruna çıktılar. Şah, Özbek Sultanı’nın mektubuna vakıf olduktan sonra elçileri memleketlerine geri gönderdi¹⁶⁵. Şah, Özbek elçilerine iyi muamele ettiği gibi geri dönecekleri sırada onlara Ubeydullah Han’a hitaben yazdığı mektubu da verdi.

¹⁶⁴ Rumlu, *Ahsenü’-t-Tevârih*, C. II, s. 1185. Ebu Said’in sözleri için ayrıca bk. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 97.

¹⁶⁵ Rumlu, *Ahsenü’-t-Tevârih*, C. II, s.1195.

1.4. ŞAH TAHMASB İLE UBEYDULLAH HAN ARASINDAKİ DİPLOMATİK MÜNASEBETLER

1.4.1. Ubeydullah'ın Tahmasb'ı Öfkeliendiren Sözleri

Ubeydullah Han'ın, Şah'a cevaben kaleme aldığı¹⁶⁶ mektupta tarihe dair herhangi bir ibare yer almamaktadır. Bununla birlikte Rumlû, mektubun H. 936/M. 1530 yılında Şah'ın Horasan'a seferi öncesinde Ubeydullah Han'ın elçileri tarafından Kazvin'e getirildiğini belirtmektedir.

Mektuptaki temel meseleler Horasan ülkesinin ve halkının içinde bulunduğu hal ve mezhep tartışmasıdır. Gündeme getirilen ilk mevzu tarafların mücadele sahası olan Horasan'ın harap haliyle ilgilidir. Şah Tahmasb'ın bu durumdan yakınması ve iki tarafın bölgeye devamlı askerler sevk etmesinin böyle bir sonuç doğurduğunu söylemesi üzerine Ubeydullah Han bu suçlamayı reddetmekte ve “*her Müslüman'ın görevi İslam'a fesat ve ihtilaf sokanlarla mücadele etmektir*” diyerek Horasan seferlerine meşruluk kazandırmaktadır. Sonra Muhammed Şeybanî'nin şahadete ulaşmasıyla bölgede Kızılbaşların halka zulm ettiğini ve Sünni halkı zorla Şii yaptıklarını hatırlatarak Horasan seferlerini en büyük vazifeleri ve dini görevleri olarak gördüklerini ifade etmektedir¹⁶⁷.

Ubeydullah Han, Horasan akınlarıyla gerçekte zulmü değil adaleti gerçekleştirmeye çalıştıklarını da şu beyitle açıklamıştır.

*Dünyada ne kadar zulm varsa
Hepsi adalettendir ama zulm görünür*¹⁶⁸

Bu beyitle muhtemelen Ubeydullah Han, Horasan'a defalarca gerçekleştirdiği saldırıları bölgede adaleti sağlamak, halk üzerindeki Kızılbaş baskısına son vermek üzere gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Adaletin zulm gibi görüldüğü ifadesi ise Horasan'daki çatışmaların oldukça çekişmeli geçmesi ve iki taraftan da birçok

¹⁶⁶ Tahmasb'ın Özbek tarafına gönderdiği ilk mektup günümüze ulaşmamış ve kroniklerde de izine tesadüf edilememiştir. Onun mektubuyla ilgili bilgilere ancak Ubeydullah Han'ın namesinden ulaşmak mümkün olmuştur. Nitekim Ubeydullah Han, mektubunda ilk olarak Şah'ın sözlerine yer vermiş, sonra onun namesindeki ithamlarını ve de sorularını cevaplandırmıştır.

¹⁶⁷ *Şah Tahmasb Safevî, Mecmû'a-yi Esnâd ve Mekâtibât-ı Târih-i Hemrah bâ Yâddâştehâ-yı Tafsilî*, hzl. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, İntişârât-ı Erguvan, Tahran 1368, s. 28.

¹⁶⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 29.

insanın katli üzerine sarf edilmiş olabilir. Nitekim Ubeydullah Han Horasan'ı Şia ehline kaptırmamak için kendi canını dahi ortaya koymuş, birçok kez ölümden dönmüştür. Safevî ile savaşta Özbek ordusundaki kayıplar o kadar çoktur ki Özbek Hanı Ebu Said'in dahi başarılı olacaklarına dair umudu tükenmiştir. Bu hususta umutsuzluğa düşmeyen tek Özbek ise Ubeydullah Han olmuştur. Benzer kayıplar Safevî ordusunda ve Horasan halkı arasında da yaşanmıştır.

Ubeydullah Han, gerek Şeybanî Han döneminde gerekse sonrasında defalarca Horasan'a akınlar düzenlemiş ve bu ülkeyi ele geçirmek için gayret sarf etmiştir. Tahmasb mektubunda bu bahsi dile getirerek Özbeklerin her seferinde mağlup olduğunu ve kaçmak durumunda kaldıklarını belirterek onu mahcup etmeyi ya da sonunun aynı olacağını ima ederek korkutmayı hedeflemiştir. Ubeydullah Han ise buna cevaben, din uğruna savaşıp mağlup olmanın ayıp karşılanmayacağını zira tüm mağlubiyetlerine rağmen ümidini hiçbir zaman yitirmediğini bildirmiştir¹⁶⁹.

Azerbaycan ve Irak'ta asayişin temin ettikten sonra Şah'ın doğudaki ilk hedefi Horasan olmuştur. Tahmasb bu bölgenin hakimiyetinden vazgeçmeyeceğini mektubunda şöyle dile getirmiştir;

*Allah'ın lutfuyla Herat'ı alayım
Şam'ı ve Tebriz'i askerleriyle birlikte vereyim
Ben aslanların aslanı mertlerin en büyüğüyüm
Hiçbir aslanın darbesiyle yerimden kımıldamam¹⁷⁰*

O, bu sözlerle Ubeydullah Han'ın her defasında mağlubiyeti dolayısıyla Herat'tan kaçtığını kendisinin ise Herat uğruna gerekirse Şam ve Tebriz'i verebileceğini ama asla yerinden çıkmayacağını ifade etmekte ve Ubeydullah Han'ı cesaretsizce kaçışlarından dolayı aşağılamaya çalışmaktadır.

Şah'ın tüm aşağılamalarına rağmen her zaman iddialı ve tehdit dolu sözler sarf eden Ubeydullah Han, mektubun bazı yerlerinde yumuşak ifadeler kullanmayı tercih etse de netice olarak “Özbek Hanlarının tek gayesi, İslam ehlini refaha ve adalete kavuşturmaktır”¹⁷¹ diyerek aslında Horasan seferlerinden hiçbir suretle

¹⁶⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 29.

¹⁷⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 30.

¹⁷¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 29.

vazgeçmeyeceğini o da bildirmiştir. Dolayısıyla Ubeydullah Han, Safevî ordusu karşısında Horasan'ı terk ediş sebebinin yeni bir Horasan seferi için olduğunu karşı tarafa anlatmaya çalışmıştır.

Yenilgilerin ardından Maverâünehir'e geri dönüşleri hususunda Hz. Muhammed'in küffarın fesadı ve üstünlüğü karşısında Mekke'den Medine'ye hicret ettiği örneğini de vererek itibarını korumaya çalışmıştır. Kendisinin de tıpkı peygamber gibi beraberindeki İslam ehlinin refahı ve salahı için Herat'ı terk edip Merv'e gitmek durumunda kaldığını söylemiştir. Sonra da yaptığının peygamberin sünnetini yerine getirmekten başka bir şey olmadığını belirtmiştir¹⁷².

H. 930/M. 1524 yılında tahta çıkan Şah Tahmasb, saltanatının ilk yılında Durmuş Han'ı Herat hakimi tayin etmişti. Şah mektubunda da bu şahsın görevi süresince bölgede yaptığı imara ve Horasan'ı yeniden mamur ettiğinden bahsetmiş ve halka Sultan Hüseyin Mirza'yı unutturduğunu söylemiştir. Ancak Özbeklerin idaresi altında bölgenin rezil rüsva hale düştüğünü, mescit ve mabetlerin ibadethane olmaktan çıkıp hayvanların barınağı haline geldiğini ifade etmiştir. Daha da ileriye gidip Özbeklerin bu yerlerdeki tüm değerli mekanlara zarar verdiklerini hatta şaraphane olarak kullandıklarını belirterek Ubeydullah Han'ı İslam'a ters düşmekle suçlamıştır. Durmuş Han'ın ise Herat'ı adeta yeniden inşa ettiğini, Sultan Hüseyin Mirza'nın ki de dahil olmak üzere tüm mabetleri, mescitleri ve diğer hayır kurumlarını ihya ettiğini, medreselere hoca ve öğrenciler yerleştirdiğini söyleyerek bu yerlerin aslında kendi yönetimleri altında refaha kavuşturulduğunu ima etmiştir. Şah sözlerine şöyle devam etmiştir:

*Mazlumların ah okundan uzak dur*¹⁷³

Ubeydullah Han bu suçlamalara cevap verirken ona “*Ey Aziz*” diye seslenmiş ve “*Bu açıkça bilinsin ki hiçbir zaman askerlerimizden Müslüman halka zarar ulaşmasına razı olmayız. Eğer gaflete ve yanlışlığa düşersek ki, şimdiye kadar böyle bir şey vuku bulmadı, o zaman doğruyu araştırmak bizim boynumuzun borcu olsun*”¹⁷⁴ demiştir.

¹⁷² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 30.

¹⁷³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 31.

¹⁷⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 31.

Bu ifadesiyle Ubeydullah Han, Şah'ın tüm ithamlarını ve suçlamalarını reddetmektedir. İslam dininin böyle bir şeye müsaade etmediği gibi şeriatın uygulayıcısı Özbeklerin de buna cesaret edemeyeceklerini belirterek kendisini müdafaa etmiş ve mazlumların ahını aldığı iddialarını da tekzib etmiştir.

Şah'ın Ubeydullah Han ile diyalogunda ikinci önemli mesele Şifilik ve Hz. Ali sevgisi olmuştur. Ubeydullah Han, Şah'ın eleştirilerini ehl-i sünnet tarafı olarak cevaplandırmıştır. Şah, Ubeydullah Han'a demiştir ki;

“Ba al Ali her ki der uftad ber ufad” yani “ Kim ki Ali'ye yüz çevirse yok olacaktır”

Sonrada bu sözü şöyle açıklamıştır; *“Müslüman ve Müminlerden her kim ki ahrette kurtuluşu ümit ederse Peygambere ve ashabına olan sevgisini yitirmemelidir. Hz. Ali de peygamberin önde gelen sahabelerindedir. Onun evlat ve ecdadına muhalif olmak dinden çıkmak demektir.”*¹⁷⁵ Her fırsatta kendi şeceresini Hz. Ali ile ilişkilerinden Şah, bu sözleriyle açıkça Safevîlerle ihtilafa düşmek suretiyle Ubeydullah Han'ı kafir olmakla ya da kafirler gibi hareket etmekle suçlamıştır. Kendi milletinin Şia mezhebini kabul etmekle ve Hz. Ali'ye derin bir sevgi beslemekle sadece Müslüman olmanın gereğini yerine getirdiklerini ifade etmiştir.

Ubeydullah Han ise gerçeğin Özbekler nezdinde böyle olmadığını söylemiştir. Kendi algılarında Şia'nın, Safevîler tarafından ortaya çıkarılmış bir mezhep olduğunu, üstelik bu mezhepten kişilerin hak yolunu terk ederek şeytana uydukları yönünde bir kanaat hasıl olduğunu belirtmiştir. Sonra Şia hutbelerinde ilk üç halifeye yönelik sarf edilen kötü sözlere ve küfre dikkat çekmiş ve bunun İslam anlayışında kafirlikten başka bir şey olmadığını ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Safevîlerce temsil edilen Şia mezhebine bakışı da Ubeydullah Han'ın sözleriyle örtüşmektedir. Üstelik bu bakış açısı ilişkilerin başlangıcından itibaren kendisini hissettirmiş, zaman içerisinde mutedil hale gelmiştir. Trabzon şehzadeliği döneminde Şah İsmail'in ve müritlerinin Anadolu Türkmenleri arasındaki icraatlarını yakından takip etme imkanı bulan I. Selim tahta çıktığında doğrudan şarktaki Safevî tehlikesine dikkat çekmiş ve ilk seferini İran'a

¹⁷⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 32.

düzenlemiştir. Devlet erkanına bu durumu izah ederken “*Ashâb-ı güzîn-i Rasûle sebb-ü-la'n ile bir bâtil mezhep ihturâ idüb Şia dimekle meşhur sebîl-i şenî'a şüyû' virdiler.*”¹⁷⁶ demek suretiyle Kızılbaşların Peygamberin ahabına küfr ettiği için batıl bir mezhep olan Şia'yı yeni icat ettiklerini ve her tarafa yaymaya çalıştıklarını bildirmiştir. Bitlisî'nin aktardığına göre ise Sultan Selim imamet iddiasında bulunan bu taifenin ne Hz. Muhammed'in ne de Hz. İsa'nın dinini uygulamadıklarını sadece beşere meylettiklerini ve bu şekilde batıl yola saptıklarını söylemektedir¹⁷⁷.

Ubeydullah Han, Tahmasb'a şu soruyu yöneltmiştir:

Kim kendisine secde edilmesini istemiştir. Hz. Peygamber secdenin sadece Allah'a yapılmasının uygun olduğunu buyurmuştur. Sizin atalarınıza böyle bir şey izafe etmeniz küfre girer. Ayrıca Hz. Ali'nin büyük bir zat olduğunu ve onun sahabelere nasıl hürmet edip biat ettiğini biliyoruz. Bir de duyduk ki atanız merhum Şeyh Safî de aziz kişilerden ve ehli Sünnet'tendir.

Mektubun en ilginç ve can alıcı noktası bu cümlenin ardından gelmiştir ve Ubeydullah Han sözlerine şöyle devam etmiştir. “*Bu bizi büyük bir hayrete düşürmüştür siz ne Hz. Ali Murtaza'ya tabisiniz ne de büyük babanıza?*”¹⁷⁸ Bu sözleriyle Ubeydullah Han, Şah'ı bir köşeye sıkıştırmış ve onun tüm savunma noktalarından vurmıştır.

Ardından Şah'a hitaben “*Şayet sizin yolunuz atalarınızın ve büyüklerinizin yolu olsaydı aramızda hiçbir zaman çatışma ve muhaliflik meydana gelmezdi. Ne vakit ki siz doğru yolu terk ettiniz, sizi def etmek ve yok etmek bize vacip olmuştur*”¹⁷⁹.

Görüldüğü üzere iki padişah da birbirlerini en zayıf noktalarından yakalamaya ve incitmeye çalışmışlardır. Ayrıca mevzu bahis olan her söz üzerinden birbirlerini tehdit etmeyi ve karşılıklı meydan okumayı ihmal etmemişlerdir.

Özellikle son iki maddede görüldüğü üzere Şah Tahmasb ve Ubeydullah Han tıpkı Şah İsmail ve Şeybanî Han dönemlerinde olduğu gibi birbirlerini kafirlikle suçlamakta ve kendi mezheplerinin Allah'ın yolundaki hak mezhep olduğunu

¹⁷⁶ Celâl-zâde Mustafa, *Selîm-nâme*, s. 209.

¹⁷⁷ İdrîs-i Bidlisî, *Selîm Şah-Nâme*, 133.

¹⁷⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 32-33; Safevî hanedanlığının Şeyh Safiyüddin-Şeyh Cüneyd dönemleri arasında hangi mezhebe itibar ettiğine ya da daha mutedil bir ifadeyle meyli olduğuna dair ayrıntılı bilgi için bk. Gündüz, *Şah İsmail*, s. 13-18.

¹⁷⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 34; Ubeydullah Han'ın Şah İsmail'e mektubu için ayrıca bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârîh*, C. II, s. 1186-1195.

söylemektedirler. Bu nokta da yer yer tartışıldığı üzere Özbek-Safevî ilişkisi Safevî-Osmanlı ilişkisini anımsatmaktadır. Taraflar birbirlerini kafirlikle suçlayarak aslında aralarında gerçekleşmesini istedikleri savaflara bir bahane oluşturmaktadırlar. Nitekim Şah Tahmasb mektubunda açıkça Herat'tan vazgeçmeyeceğini ifade ederek Ubeydullah Han'a meydan okumaktadır. Ubeydullah Han ise yenilgiye uğramış olmasından etkilenmeden ve ümitsizliğe kapılmadan doğru bildiği yolda ilerleyeceğini ve Müslüman halkı Safevî zulmünden kurtaracağını belirterek Şah'ın tehditlerini dikkate almadığını îmâ etmektedir.

Mektupta dikkat çeken bir diğer husus Timurlu Sultanlarından Sultan Hüseyin Mirza'nın isminin Şah Tahmasb tarafından dile getirilmesi ve Hüseyin Mirza'dan sonra Horasan ülkesini ihya edenlerin kendileri olduğunu vurgulamasıdır. Şu durumda Şah, Horasan hakimiyetini hak edenlerin Özbekler değil kendileri olduğunu belirtmekte ve Özbeklerin inatlarından vazgeçerek bu ülkedeki fesat ve zulümlerini sonlandırmalarını istemektedir.

Dönemi anlatan kroniklerde Şah'ı Horasan seferine teşvik eden unsurlardan biri olarak da Horasan halkı gösterilmektedir. Bölgeye kılıç gücüyle hakim olan Özbeklerin, yönetimi ele geçirmekle yetinmediklerini, Sünni nüfus da dahil olmak üzere neredeyse tüm halka eziyet ettikleri, mallarına el koydukları ve Özbek yöneticilerine itaat etmedikleri takdirde katle maruz bıraktıkları ifade edilmektedir. Böyle bir muamele karşısında halkın da kendilerine kurtarıcı olarak Şah'ı seçip ondan yardım talep ettiği belirtilmektedir¹⁸⁰.

Bu bilginin doğruluğu şüphelidir. Nitekim Özbekler kendilerini Timurlu Devleti'nin mirasçısı kabul etmekte ve tıpkı Timurlu sultanları gibi, yeni ortaya çıkan ve batıl olduğunu düşündükleri Şia mezhebinin, Sünniliğin hakim olduğu Horasan bölgesinde yayılmasına engel olmaya çalışmaktaydılar. Bunu kimi zaman Kızılbaşlar'ı kılıç zoruyla ülkeden atarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Kimi zaman da ele geçirdikleri yerleri imara açarak, dini kurumları ve burada görev alan ulemayı ihya ederek Şia mezhebine karşı sosyal bir mücadeleye girişmişlerdir¹⁸¹.

¹⁸⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1182; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 95; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 193.

¹⁸¹ Vambery Abdullah Han'ın şehzadeligi ve hükümranlığı zamanında sadece Maverâünnehir'de 1001 adet sosyal alan inşa ettiğini söylemiş cami, medrese ve eğlence merkezlerinin bu kamu alanları arasındaki önemli bir yeri

Nitekim Horasan ülkesinin özellikle de Herat şehrinin diğer Müslüman devletleri arasında sahip olduğu dini ve tarihi önemini tüm bu savaşlara rağmen yitirmediğini ancak Şia'nın zaman zaman bölgeye hakim olmasıyla Sünni eğitimin kesintiye uğradığını söyleyebiliriz.

1.4.2. Şah'ın Horasan Seferinden Önce Ubeydullah'ı Uyarması

Şah Tahmasb, Kazvin'deyken eline geçen Ubeydullah Han'ın mektubuna hiç vakit kaybetmeden cevap vermiştir. Ubeydullah Han'ın, Safevî Devleti'ne ve Şia mezhebine dair söylediği tüm sözlere karşılık verdiği gibi aktardığı dini bilgilerle de Şia mezhebinin hakikat olduğunu, sonradan ortaya çıkmış bir mezhep olmadığını üstelik sahabelerin en yücesi kabul ettikleri Hz. Ali'yi kendilerine rehber tayin etmeleri hasebiyle üstünlüklerini izah etmeye çalışmıştır. Mektuptaki ayrıntıları şöyle sıralamak mümkündür.

Mektuptaki başlıca konular, Horasanın fethi meselesi, Horasan halkına karşı kötü muameleler, Sünni-Şia tartışması, Nesep (Soy) mevzusu ile Horasan'da dini ve hayır vakıflarının ihyasıdır.

Şah ilk olarak Ubeydullah Han Özbek'in kendisine bir görev addettiği "Horasan'daki Kızılbaş zulmünü ortadan kaldırmak"¹⁸² sözü üzerinde durmuştur. Sonra Özbek'in kendisine ithaf ettiği suçlamaları Şah da ona isnat etmiştir. Şöyle ki Şah'a göre gerçek, Ubeydullah Han'ın anlattıkları gibi değildir. Asıl zulm yapanlar, Horasan'ı tahrip edip halka işkence edenler ve de Horasan halkının tüm mallarını yağmalayıp onları zelillğe itenler Özbekler'dir.

*Ey Allah'dan bî-haber yanlısdasın
Bu yağma ve garet işini terk et
Kaç kişiyi üzüp onun ahını aldıysan
Kaç kişinin hanesini harap ettiysen
Endişe et ki hesap günü senden sorulacaktır*¹⁸³

olduğunu vurgumıştır. Arminius Vambery, *History of Bokhara From The Earliest Period Down The Present*, London 1873, s. 294-295; Münşi de Han'ın çok sayıda ibadethane ve hankah yaptırdığını, sadece rebatların yani su sarnıçlarının sayısını 1001 adet olarak ifade etmiştir. Muhammed Yusuf Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hânî Siyer-i Târîhî, Ferhengî ve İctimâi-yi Maverâünnehir der ahd-ı Şeybâniyân ve Asturahâniyân, H/K. 906-1116*), hzl. Fereşte Sarrafân, Miras-ı Mektub, Tahran 1380, s. 100.

¹⁸² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 35.

¹⁸³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 35.

Tahmasb, Horasan üzerindeki mücadelelerine dair bir diğer sözünü Özbek Hanı'nın Safevî askerleri karşısında elde ettiği zaferi hatırlatmasına binaen söylemiş ve bunu kesin bir dille yalanlamıştır. Şah mektubunda, “*Bizim zafer kazanan askerlerimiz hiçbir savaşta az olmamıştır ve muharebeler sırasında mağlubiyet rüzgarı bizim bayrağımızdan taraf esmemiştir*”¹⁸⁴ demektedir. Sonra Han'a amacının ne olduğunu sormuş ve şayet amacı tekrar Horasan üzerine yürüyüşe geçerek savaş meydanında zafer sahibi gaziyanın kılıcı ve Kızılbaş askerinin hançeriyle yaralanıp oradan kaçmaksa hemen gelmesini söylemiştir. Eğer savaş alanına gelme cesareti gösterirlerse Özbekleri kılıç ve tüfek darbelerine maruz bırakacaklarını, karşı koyabilecek ya da mukavemet gösterebilecek güçleri kalmadığı anda katliama başlayıp onları kötü bahtlarından ve gururlarından bu şekilde arındıracaklarını dile getirmiştir.

Şah, Ubeydullah Han'a Herat'ı ele geçirmekle neyi amaçladıklarını şu şekilde sormuştur: “*İslam askerinin böyle büyük bir savaşa cüret etmesinin sebebi yoldan sapan zelil halkı (Kızılbaşları) bu ülkeden atmak mıydı yoksa buradaki halkı yağmalayıp mallarına el koymak mıydı?*”¹⁸⁵. Tahmasb'a göre Ubeydullah Han'ın tek amacı Horasan'daki Müslüman halkın malını gasp etmektir. Zira sahip olduğu güçle Kızılbaşlı Horasan'dan def etmesini imkansız olarak değerlendirdiği gibi, Herat'ı ele geçirdikten sonra şehrin Özbekler tarafından yağmalanması da onda böyle bir izlenim oluşturmuştur. Tüm bunların dışında Şah bu meseleyi bir yerde Ubeydullah Han'ı mahcup etmek ve nasıl bir Müslüman olduğunu sorgulamak adına da gündeme getirmiştir.

Şah'ın mektubu yazmaktaki temel gayesi gerçekleştirmeyi planladığı Horasan ve Maveraünnehir seferinden Ubeydullah Han'ı haberdar etmektir. Ona göre Ubeydullah Han kaç zamandır Horasan'da kötü amelde bulunmakta ve Müslümanlara zarar vermektedir. Bu bağlamda Şah Tahmasb en kısa zamanda ordusuyla birlikte oraya gidecek ve Özbekleri hançer darbesiyle cehenneme

¹⁸⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 38.

¹⁸⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 39.

gönderecektir¹⁸⁶. Şah cehennem ifadesini kullanarak yine Özbeklerin kötü Müslüman olduklarını ve Allah katında kafirlerle bir tutulacaklarını îmâ etmektedir.

Tahmasb'ın ele aldığı bir diğer konu Horasan'daki mabet ve mescitlerin tamir ve ihya edilmesi hususudur. Şah'a göre Özbekler bu işi hayır yapmak için değil sevap kazanmak uğruna yani çıkar amaçlı icra etmek istemişlerdir. Üstelik de buraları ele geçirmek hırsıyla ülkeyi kana bulayıp Müslüman kanı dökmüşler herkese ve her şeye zarar vermişlerdir. Kısaca Tahmasb, Özbeklerin hayrı bile şerle birlikte yaptıklarını iddia ederek onları zalimlikle suçlamakta ve bunun ne Allah katında ne de kendi nezdinde bir değer ifade etmediğini vurgulamaktadır.

Sonuncu ve en önemli mesele ise iki taraf arasındaki mezhep tartışmasıdır. Malum olduğu üzere bu tartışma her iki devlet de var olduğu müddetçe sürüp gidecek ve tarafların birbirleriyle çatışmasının başlıca sebebinin teşkil edecektir. Ubeydullah Han bir önceki mektubunda Safevîlerin atasının Sünni mezhepte oldukları iddiasını öne sürmüştür. Tahmasb bu iddiayı şöyle cevaplandırmıştır: “*Biz ecdadımızı hangi itikatta gördüysek onun yolunda olmaya devam ettik. Ancak atamızdan hiçbir kimse yanlış yola sapmamış ve gerçek itikattan uzaklaşmamıştır. Bunun aksini ispat edecek hiçbir delil yoktur*”¹⁸⁷ Bu sözleriyle Şah, şu an ki itikadının yani Şia mezhebinin kendilerine atadan kaldığını belirterek Ubeydullah'ın iddiasını reddetmektedir. Ancak onun bu hususta çok açıklayıcı olduğu ve tatmin edici deliller ortaya koyduğu söylenemez.

Tahmasb mektubun ilerleyen kısımlarında adeta bu iddiaya misilleme yapar gibi bu defa Özbeklerin nesebini tartışmaya açmıştır. Kendi soyunun yani Oniki İmam ehlinin İslam alemindeki tüm kitaplarda yer ettiğini ve İslam ehline tanınip bilindiğini söylerken Türklerin de içinde bulunduğu diğer neseplerin hiç bir kitapta zikir edilmediğini iddia etmiştir. Bu iddiadan yola çıkarak da Türklerin nesebinin gerçek olup olmadığı hususunda şüpheleri bulunduğunu söylemekte ve Ubeydullah Han'ı bir kez daha aşağılamaya çalışmaktadır¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Şah burada Özbekler için “*tilki gibi sahtekâr olan bu köpekler*” ifadesini kullanmaktadır. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 40.

¹⁸⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 37.

¹⁸⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 41.

Dini hususta dile getirilen bir diğere anlaşmazlık iki halkın kendilerine seçtiği rehberin kim olduğu ve hangisinin doğru yol olduğuna yöneliktir. Ubeydullah Han, Hulefa-i Raşidin'e tabi olduğunu ve bu yolun peygamber yolu olduğunu belirtirken Şah'ın buna cevabı şöyledir:

Emirü'l-Müminin Ali b. Ebu Talib'i isteyenlerin yolu da şüphesiz Allah yoludur. Biz de her zaman bu yolda ilerlemeye devam edeceğiz ve İslam'a küfür karıştıranlar ve ona muhalif olanlarla savaşağız. Eğer sizin Hulefa-i Raşidin ile kastınız Ebubekir, Ömer ve Osman ise bilin ki onların yolu iyi amel sahibi peygamberin yolu değildir¹⁸⁹.

Şah bu sözlerini desteklemek adına Hz. Ömer'e isnat ettikleri bir hataya yer vermiştir. Buna göre Hz. Ömer halifeliliği zamanında minbere çıkmış ve Peygamber zamanında helal olan üç şeyi haram kılmıştır. Hatta bunları yapanı cezalandıracağını bildirmiştir. Bu üç şey; "Müt'atü'l-hac"¹⁹⁰, "Müt'atü'n-nisa"¹⁹¹, "Hayya ale hayri'l-amel"¹⁹² in ezandan çıkarılmasıdır¹⁹³.

Şah buna benzer misallerin çok olduğunu ekleyerek Özbek Hanı'nı iki yüzlülükle suçlamıştır. Şöyle ki Han hem iman sahibi biri olduğunu iddia etmekte

¹⁸⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 38.

¹⁹⁰ Kütüb-i Sitte Hadis Nu.1281'de "Müt'atü'l-hac" Buharî'nin söylemiyle "temettu" ile ilgili İbn Ömer'in rivayeti şöyledir: Resulullah (sav) Veda haccında umre ile hacca kadar temettuda bulundu ve kurban kestti. Kurbanını Zülhuleyfe'den itibaren beraberinde götürdü. Menasikin icrasına (umre için niyetli) başlayıp, umre telbiyesi getirdi. Sonra hacc için telbiye getirdi. Beraberindeki ashâbı da umre ile hacca kadar temettuda (istifade) bulundu. Hacc kafilesi içerisinde kurbanı olanlar da vardı, olmayanlar da. Resulullah (sav) Mekke'ye geldiği zaman halka hitaben: "Kimin kurbanı varsa, haccını tamamlayıncaya kadar ihramdan çıkmasın, kimin kurbanı yoksa tavaf ve sa'yini yapsın, saçını kısaltarak ihramdan çıksın. Sonra hacc için tekrar ihrama girip kurbanını kessin, kim kurban bulamazsa hacc sırasında üç gün, evine dönünce de yedi gün olmak üzere (on gün) oruç tutsun" buyurdu. http://www.hadis.org/hadis/modules.php?name=KutubiSitte&h_op=hadisgoster&kid=302,27.01.2011.

Ehl-i Sünnetin en güvenilir hadis yazarlarından İmam Müslim'in, Sahih-i Müslim adlı kitabında Müt'atü'l-hac hakkında Muhammed b. el-Müsennâ ile İbni Beşşâr ve Muhammed b. Cafer'den rivayet ettiğine göre Câbir Peygamberle mut'â yaptığını söylemiş sonra da Hz. Ömer'in hilafet makamına oturduğunda "Şüphesiz ki Allah, Resulüne dileğini helâl kılar ve şüphesiz ki Kur'an yerli yerince nazil olmuştur. Siz, Allah için hacc ve umreyi Allah'ın emrettiği vecihle tamamlayın! Bu kadınlarla müt'a yapmayı kesin. Şayet bana bir müddet için bir kadını nikâh eden bir adam getirirlerse, onu mutlaka taşlarla recmederim!" dediğini ekleyerek H. Ömer ile birlikte müt'anın yasaklandığını bildirmişti. "Hac ile Ömrede Mut'a Yapmak Babı" 145-(1217) <http://www.enfal.de/muslim/muhtelif/indexana.htm>, 27.01.2011.

Her iki hadiste Müt'atü'l-hac için farklı tanımlar yapılmıştır. İlkinde umre ziyaretinin hac ziyaretine dönüştürülebileceği söylenirken ikincisin de hac ziyareti sırasında oradaki kadınlarla kısa süreli evlilik yapılabileceği belirtilmektedir.

¹⁹¹ Sahih-i Muslim'den öğrendiğimiz kadarıyla Peygamber efendimiz savaş esnasında ve bu gibi zor durumlarda iki cinsin karşılıklı anlaşması üzerine müt'a nikahına ruhsat verdiği söylenmektedir. <http://www.enfal.de/muslim/muhtelif/indexana.htm>, 27.01.2011.

¹⁹² Ehl-i sünnetin aktardığı hadislerde ezanda böyle bir ibarenin Peygamber efendimiz zamanında kullanıldığına dair herhangi bir ibare yoktur. Kütüb-i Sitte'nin 2441, 2442, 2444, 2445 nolu hadislerinde ezanda nelerin söyleneceği yer almakla birlikte "Hayyâ ale hayri'l-amel" ifadesi bunlar arasında yer almamaktadır. Bk. <http://hadis.islamiyet.gen.tr/hadisler-478.html>, 27.01.2011.

¹⁹³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 38.

hem de bu gerçekler karşısında kötü amel sahiplerinin yani Hz. Ömer'in yanında yer almaktadır¹⁹⁴. Şah'a göre doğru olan Sünni mezhebi terk edip Şia'yı benimsemektir.

Görüldüğü üzere tarafların birbirlerini eleştirdiği esas nokta ilk üç halifeye duyulan saygı ve hürmet çerçevesinde düğümlenmektedir. Ubeydullah Han ilk üç halifeyi Hz. Ali'den ayrı tutmayıp hepsine aynı değeri göstermekteyken, Şah İsmail ve Şah Tahmasb Hz. Ali'yi diğerlerinden ayrı tutmakta ve ilk üç halifeye hakaretler ve lanetler yağdırmaktadır.

Nitekim her iki padişah da bu durumu mektuplarında dile getirmişlerdir. Ubeydullah Han, Kızılbaşları Allah yerine, kula ibadet ve secde etmekle suçlarken Şah kendisini ve Şia ehlini şu sözlerle savunmuştur:

Bazı kullara secde etmek caizdir. Mesela Yusuf Peygamberin kardeşleri ona secde ettiler ve bu durum Allah'ın kalamında yer almaktadır. Aynı şekilde mukaddes melekler de Hz. Adem'e secde etmekle görevlendirilmişlerdi. Nitekim Şeytan ona secde etmediği için Allah tarafından ebediyen lanetlenmiştir. Hz. Ali sahabelerin en üstünüdür ve Peygamber onun için şöyle demiştir; 'Ben ilmin şehriyim Hz. Ali onun kapısıdır.' Yine Gadir-i Kum'da Hz. Ali'nin kolunu kaldırarak oradaki halka şöyle seslenmiştir 'Her kim ki beni Mevla bilse Hz. Ali onun Mevlasıdır'¹⁹⁵.

Bu sözlerin ardından ehl-i sünnet tarafından değer verilen ilk üç halifeye dair meseleleri gündeme getiren Şah, "*Her kim ki Müslümandır Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'a lanet okusun ve onların tabiiyetine girerek bu şeytanî yola yönelmesin*"¹⁹⁶ diyerek bir yerde Ubeydullah Han'ı kendi yoluna davet etmektedir. Görüldüğü üzere Şah Tahmasb bu ifadelerle Hz. Ali'ye neden değer verdiklerini ve onu peygamberden sonra kendilerine rehber kabul ettiklerini kısaca izah etmeye çalışmıştır.

Ubeydullah Han ile Şah'ın karşılıklı mektuplarında tartıştıkları mevzuu herkesçe malum olduğu üzere Şia mezhebine mensup olanlardan bir kesimin Hz. Ali'ye büyük itibar göstermeleri ve ona adeta peygamber gibi davranmalarındır.

¹⁹⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 38.

¹⁹⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 41-42.

¹⁹⁶ Nitekim Şah, Hz. Ali'yi yüceltirken diğer üç halifeyi karalamakta ve Şia arasında yaygın olan söylemleri burada tekrar etmektedir. Buna göre Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman İslam'a nifak ve yalanı dahil etmişlerdir. Hz. Ebubekir, Peygamberin kızı Hz. Fatime-i Zehra'ya hayatta olduğu müddetçe sıkıntı yaratarak Kuran'a muhalif bir tavır sergilemiştir. Nitekim bundan dolayı Fatime-i Zehra, Hz. Ebubekir'in cenazesine katılmamasını vasiyet etmiştir. Hz. Osman ise kuran sayfalarını yakmıştır. Bunların içerisinde en ilginç iddia ise Hz. Muhammed'in ölüm döşeğindeki Hz. Ali'nin velisi olması talebini yazıya geçirdiğine dair ifadelerdir. Şah bu olayın ben-i Haşimi halkı ve oradaki birçok kişi tarafından görüldüğünü de mektubunda belirtmektedir. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 43-44.

Nitekim bu tartışmalar Sünni ve Şia mezheplerinin temel anlaşmazlık noktalarını teşkil ettiği gibi nispeten günümüzde de aynı söylemler devam ettirilmektedir¹⁹⁷.

Bilindiği gibi Ehl-i Şia'nın ilk üç halifeye sarf ettikleri kötü sözler ilk olarak II. İsmail'in emriyle uygulamadan kaldırılmış ve bu işle görevli teberriyân zümresinin faaliyetleri kısıtlanmıştır¹⁹⁸. II. İsmail'den sonra tekrar başa dönmüşse de Safevî Devleti'nin yıkılıp yerine Nadir Şah liderliğinde kurulan Avşar Devletiyle birlikte Irak-ı Acem, Irak-ı Arap ve Azerbaycan ülkelerinde Şia'nın kitabî yönü daha ön plana çıkan Caferilik yolu nüfuz kazanmıştır. Nadir Şah, H. 24 Ramazan 1148/M. 7 Şubat 1736'da Mugan ovasında topladığı divanda devletini kurarken bazı kurallar koymuştur. Bunlardan biri de Müslümanlar arasındaki tefrikaya sebep olan ilk üç halifeye hakaretin ve lanetin kaldırılmasıdır¹⁹⁹.

Şah Tahmasb, mektubun sonunda din uğruna savaşan askerler yani gaziyanlar olarak nitelendirdiği birlikleriyle Özbekler üzerine yürüdüğünü hatırlatarak meydan okumuştur. Ayrıca Ubeydullah Han'ı mekruh mezhebin temsilcisi²⁰⁰ olarak itham etmek suretiyle hem ona hakaret etmiş hem de bunu gerekçe göstererek Allah adına ve İslamiyet uğruna silahlarını çektiğini iddia etmiştir.

1.5. H. 936-946/M. 1530-1540 YILLARI ARASINDA HORASAN'DAKİ GELİŞMELER VE ŞAH TAHMASB'IN TUTUMU

Ubeydullah Han gerek duyuları gerekse Şah'ın mektubu vasıtasıyla kalabalık Safevî ordusunun Herat üzerine geldiğini öğrendiğinde şehri kaderine terk edip Merv'e kaçtı. Böylece Şah savaşmaksızın şehri ele geçirdi. Onun Merv'e girdikten sonraki ilk icraatı şehir yönetimini düzenlemektir. Herat valiliğine kardeşi Behram Mirza'yı getiren Şah, ona lala olarak da Gazi Han Tekelü'yü tayin etti. H. 16 Rebiülevvel 937/M. 7 Kasım 1530 tarihi itibarıyla de İsfahan'a döndü²⁰¹.

¹⁹⁷ Şia mezhebine dair ayrıntılı bilgi için bk. Tabatabai, *İslam'da Şia (Şia der İslam)*, Farsçadan çev. Kadir Akaras-Abbas Kazimi, Kevser Yay., İstanbul 1993.

¹⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. III. Bölüm, "Şah II. İsmail'in Farklı Din Politikası ve Bu Bağlamda Safevî-Özbek İlişkisindeki Değişiklikler", s. 139-145.

¹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Teyfik -Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetlerinde Mezhep Tartışmaları-*, hzl. Ahmet Zeki İzgöer, Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 32-34.

²⁰⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb Safevî*, s. 44.

²⁰¹ Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, s. 285; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1195; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 97.

Ancak mektubunda da belirttiği üzere Ubeydullah Han, bundan sonraki süreçte Horasan üzerindeki hücumlarından vazgeçmeyecek ve bölgedeki gelişmeleri yakından takip edecekti. Bu tehditkar mektuplardan sonra ortalık bir süre durulmuşsa da Şah'ın İsfahan'a gitmesiyle Ubeydullah Han tekrar harekete geçmişti. O, önde gelen emirlerinden Kameş Oğlan, Taniş Bey ve Ebu Said Afrasyab liderliğinde bir orduyu H. 937/M. 1531 yılı itibariyle Serahs üzerinden Meşhed'e gönderdi. Meşhed hakimi Menteşa Sultan ise Nişabur hakimi Ağzivar Sultan Şamlu ile ittifak ederek Karasu'da Özbeklerin karşısına çıkıp onlarla çatışmaya girdi. Mukavemet gösteremeyeceklerini anlayan Özbekler Maverâünnahir'e çekildiler²⁰².

Ubeydullah Han, Kameş Oğlan'ın Meşhed'e hücumuna eş zamanlı olarak Buhara'da ordusunu toplayıp kendisine müttefik bulma telaşına düştü. Bu defa Horasan'ın her vilayeti için bir emirini görevlendirmiş ve hepsini aynı anda Horasan üzerine göndermişti. Buna göre oğlu Abdulaziz'i Meşhed'e, Kameş Oğlan'ı, Esterabad'a, Hangeldi Bahadır'ı ise Sebzvar'a gönderdi. Bistam ve Herat'ın kuşatılmasını da Ubeydullah Han bizzat kendisi üstlendi.

Horasan'daki Kızılbaş emirlerinden birçoğu Özbek tarafından gelen haberler üzerine onlarla mukavemet edemeyecekleri düşüncesiyle Şah'ın yanına geri döndüler. Damgan valisi Zülfikar Han ise şehri terk etmek yerine Esterabad'daki Giraylı kabilesini yardıma çağırdı. Bunun üzerine kabilenin lideri Mirza Ali Halife, çok sayıda askeriyle Zülfikar Han'ın hizmetine girdi ve Bistam'daki Özbek kuşatmasını kaldırmaya uğraştı. Sonuç itibariyle çatışmanın galibi Damgan ve Bistam'ı kaybetmemek uğruna Özbeklerle kıyasıya savaşan Safevîler oldu. Özbek askerlerinin çoğu katl edilirken bir kısmı da esir edildi.

Esterabad'da görevli Kameş Oğlan, Bistam yenilgisi üzerine Zülfikar Han ile savaşmak üzere o tarafa yöneldi ve Soyuğ Bulağ (Soğuk Bulak)'da Kızılbaşlara saldırdı. Onları mağlup edip şehri yağmaladıktan sonra da Esterabad'a geri döndü²⁰³. Herat üzerine ilerleyen Ubeydullah Han ise H. 29 Ramazan 938/M. 5 Mayıs 1532

²⁰² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1201; Emirler arasındaki bu küçük çatışmanın kısa bir bahsi için ayrıca bk. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 98; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 46-47.

²⁰³ Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 47; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 98; Rumlu, Özbeklerin Bistam kuşatmasını ve Damğan hakiminin Giraylı kabilesinden yardım istemesi hadisesini 939 yılında cereyan etmiş olarak göstermektedir. Ancak olaylar dikkatle takip edildiğinde bu hadisenin Herat kuşatmasının başlangıcıyla eş zamanlı olması muhtemeldir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1209.

yılı itibariyle Herat yakınındaki Şadimane köyünde ordugahını kurdu. İlk olarak yine Herat'ın giriş çıkışlarını tutarak şehre erzak girmesini engelledi. Behram Mirza ve lalası Gazi Han bu durum karşısında Kızılbaş halkının ve askerinin yiyecek ihtiyacını gidermek için Herat'taki diğer nüfusu şehir dışı etti. Lakin kuşatmanın oldukça uzun sürmesi ve şehirdeki erzağın tükenmesiyle halk büyük bir sıkıntı yaşamaya çaresizlikten at eti hatta köpek ve kedi eti yemeye başladı. Dolayısıyla kısa zamanda şehirde çeşitli hastalıklar da baş gösterdi²⁰⁴. Ubeydullah Han, Horasan veziri Hacı Emir Bey'e haberciyle birlikte gönderdiği mektubunda;

Ey Hacı yaşamak için bu tamahından vazgeç

*Şu anda Hanlık tahtının bizim makamımız olması haktır*²⁰⁵ demiştir.

Ubeydullah Han bu beyitle Emir Hacı'ye Horasan'ı, kendi hanlık makamı yapmak istediğini söylemiş ve şayet yaşamak istiyorsa Horasan'dan vazgeçmesini, aksi takdirde bölgeyi tamamen ele geçirmekle kalmayacağını tüm Kızılbaşların olduğu gibi Hacı'nin de canını alacağını bildirmiştir.

Hacı Emir de cevabında Horasan halkının Özbekleri istemediğini ve kendilerini Şah'ın kulu olmaktan bahtlı saydıklarını ayrıca Şah'ın Horasan'a gelmekte olduğunu söyleyerek Herat kuşatmasının kaldırılmasını istemiştir²⁰⁶.

Fakat bir süre sonra iyice takatten düşen ve galip gelme ümidini kaybeden Behram Mirza ve Gazi Han, Ubeydullah Han'ın yanına bir elçi gönderip sulh istediklerini bildirdiler. Şayet Ubeydullah Han, Herat'tan birkaç menzil geri çekilip Kızılbaşlara zarar vermezlerse usulca şehri terk edip Irak tarafına gideceklerdi. Ancak Ubeydullah Han Herat'tan birkaç menzil dahi olsa geri çekilmeyi kabul etmemiş ve *"gelip benim çadırımın ipi altından geçsinler ve selametçe yollarına devam etsinler"*²⁰⁷ demiştir.

Gazi Han, Ubeydullah Han'ın bu teklifini samimi ve inandırıcı bulmadığından olsa gerek reddedip Herat'ta varlık göstermeye devam ederken Ubeydullah Han ise bir yılı aşkın bir süre kuşatmayı kaldırmayıp giriş-çıkışları tuttu. Ancak Şah'ın Horasan seferini başlattığı söylentisi yayılınca tüm mukavemetini

²⁰⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s.1206.

²⁰⁵ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 220.

²⁰⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1206-1207.

²⁰⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1208.

kaybedip 4 Rebiülevvel 939/4 Ekim 1532 tarihi itibariyle Maverâünnehir tarafına hareket etti²⁰⁸.

Nitekim bu söylentiler gerçektir. Şah Tahmasb Herat'tan gelen kötü haberler karşısında kayıtsız kalamayarak H. 939/M. Ağustos 1532 tarihi itibariyle Horasan'a sefere çıktı²⁰⁹. Şah, Herat'a geldiğinde tarih H. 22 Cemaziyelevvel 939/M. 20 Aralık 1532'yi göstermekteydi ki bu tarihte Özbekler çoktan kuşatmayı kaldırmışlardı. Bunun üzerine Tahmasb, Horasan seferiyle yetinmeyip hemen Maverâünnehir'e sefer yapacağını ilan etti. Tasarlanan plana göre H. 939/M. 1532 kışı Herat'ta geçirilecek ve bahar geldiğinde Maverâünnehir üzerine harekete geçilecekti²¹⁰.

Bu sırada Şah'ın emirlerinden Sufiyan Halife beraberindeki 200 süvariyle Sebzar'da bulunan Hangeldi Özbek'in üzerine hücum etti. Sebzar'ı ve akabinde Nişabur'u ele geçirip rotasını Abdülaziz Han'ın bulunduğu Meşhed'e çevirdi. Şah'ın önde gelen emirlerinden Hüseyin Han Şamlu, Ağzuvar Han Şamlu, Emir Sultan Rumlu da Sufiyan Halife'ye yardım etmek üzere Meşhed'e gittiler. Kızılbaş ordusunun gücünden çekinen Abdülaziz Han önce Herat'a çekilmek istemiş, babasının oradan ayrıldığını öğrenince de Maverâünnehir'e geri dönmüştür²¹¹.

Baharın gelmesiyle birlikte Tahmasb yaptığı planı hayata geçirdi. İlk olarak şehzade Elkas Mirza'yı bazı emirleriyle birlikte Merv tarafına gönderdi. Hüseyin Han, Menteşa Sultan ve Emir Bek Rumlu'yu da çok sayıda askerle Gürcistan'ın fethiyle görevlendirdi. Kendisi ise bu süre zarfında İmam Rıza'nın türbesini ziyaret etmek ve ibadetlerini yerine getirmek üzere Meşhed'e doğru yola çıktı. Şah, Herat'a geri dönüş tarihi olan H. 11 Zilhicce 940/M. 23 Haziran 1534²¹²,de Maverâünnehir seferi için hazırlıklarını tamamlamak üzere Eleng-i Nişin'de ordugahını kurdu. Savaş düzeni aldığı sırada İran'ın batısından kötü haberler ulaştı. Buna göre Osmanlı

²⁰⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1209; Hüseyinî, Ubeydullah Han'ın Kızılbaş ordusunun önünden kaçmasını rüzgar karşısındaki bir sineğin kaçışına benzetir. Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 113.

²⁰⁹ Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ*, s. 287.

²¹⁰ Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 113-114; Şah'ın Herat'a varış tarihi için bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1213; *Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb* adlı kronikte 936-939 yılında Horasan'da cereyan eden olaylar aktarıldığı sırada Kızılbaş tarafı olarak Behram Mirza ve lalası olan Gazi Han yerine H. 943 yılında Herat valiliğine getirilen Muhammed Hüdabende ile lalası Muhammed Han Şerafeddinoglu'nun isimleri zikredilmektedir. Kronikteki olayların akışı tamamen benzerlik göstermekle birlikte Ubeydullah Han ile Muhammed Hüdabende arasında kıyasıya bir mücadeleden bahsedilmekte hatta birebir çatıştıkları esnada Hüdabende'nin kaşından yaralandığından bahsedilmektedir. Anonim, *Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb*, s. 208-217; Ancak bu bilgilere diğer Özbek ve Fars kroniklerinde tesadüf edilmediği için sıhhatli bir bilgi olduğu söylenemez.

²¹¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1212; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 224.

²¹² Hüseyinî, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 114; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 61.

Padişahı Kanuni Sultan Süleyman Irak ve Azerbaycan topraklarına hücumu geçmişti. Şah bunun üzerine derhal merkeze geri dönme kararı alıp Maverâünehir seferini belirsiz bir tarihe erteledi²¹³.

H. 940/M. 1534 yılında Maverâünehir’de saltanat el değiştirdi. Ebu Said Han’ın vefat etmesi üzerine kuzeni Ubeydullah Han, Özbek tahtına oturdu²¹⁴. Yeni Han, Maverâünehir ve Türkistan ülkesini daha önceden hakimi olduğu Buhara’dan yönetmeye devam edecekti. Aynı zamanda oğlu Abdulaziz ile birlikte bir sonraki Horasan seferi için fırsat kollayacaktı.

Diğer taraftan bu yıl içerisinde Özbeklerle Kızılbaşlar arasında ciddi bir olay vuku bulmadı. H. 940 senesinde Safevîler’i meşgul eden en önemli mesele Osmanlı Devleti’nin kendi topraklarına gerçekleştirdiği akınlardı. Yine bu süreçte Tahmasb’ın kardeşi Sam Mirza, Safevî tahtını ele geçirmek amacıyla Osmanlı Devleti ile ittifak arayışlarına girdi²¹⁵. Şartların olgunlaşmasına rağmen bu defa da Özbekler içte yaşadıkları taht mücadelelerinden dolayı Safevîlerin bu çıkmazından yararlanamadılar.

Bu sene itibariyle iki taraf arasında sadece küçük bir olay vuku buldu. Safevîlerin güçlü emirlerinden Meşhed hakimi Sufiyan Halife, Özbek emirlerinden

²¹³ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 102; Hüseyini, Şah’ın Maverâünehir seferini iptal edişini Elenç-i neşin’de 14 Zilhicce gecesi gördüğü rüya ile ilgili olduğunu ve bu rüyasını Hint padişahına yazdığı bir mektubunda anlattığını söyler. Buna göre Şah rüyasını şöyle aktarmıştır; “14 Zilhicce gecesi rüyamda Hz. Ali’yi gördüm. O, Kazvin’de Zeynel Han’ın evinde oturuyordu. Hz. Ali’in huzuruna çıktım selam verip sual ettim ki ben suyun o tarafına geçiyorum. Acaba biz Özbeklerle savaşıyor muyuz? Hz. Ali buyurdu ki siz ne zaman çatışmayla bir şeye ulaştınız. Ben tekrar sual ettim. Ya Hz. Ali suyun o tarafında bizim halimiz ne olacaktır? Buyurdu ki suyun o tarafında hiçbir şey yoktur. Her ne varsa suyun bu tarafındadır. Ben iki üç kez aynı soruları sual ettim o da her defasında aynı cevapları verdi. O sırada bana üç şey söyledi. Birincisi Elkomî (Fırat) nehrini hiçbir zaman unutmuyasın. İkincisi adak ada ki benim mezarımı da İmam Rıza’nın mezarı gibi inşa edesin. Bunun için de Semerkand vilayetini feth edesin.....”. Yine mektubunda Şah sabah olup uyandığında rüyasını devlet erkanına ve emirlere anlattığını ve onlardan bazılarının Özbeklerle savaşın yine Horasan’da gerçekleşeceği yorumunu yaptıklarını aktarır. Ancak rüyanın görüldüğü günün üzerinden yirmi gün geçtikten sonra Ahmed Bey Nuri Kemal İsfahanî Şah’ın yanına gelmiş ve Ulama Sultan’ın Bitlise hücum edip Şeref Han Bitlisi öldürdüğünü ve bölgeyi zapt ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Şah, Hint padişahına rüyasının hikmetini anladığını ve hemen Maverâünehir seferinden vazgeçtiğini söyler. Hüseyini, *Elçi-i Nizâm Şâh*, s. 115-116. Tahmasb’da Tezkiresinde bu rüyasına yer vermiştir. Bk. Şah Tahmasb, *Tezkire*, s. 22-23.

²¹⁴ Şirazî, *Tekmiletü’l-Ahbâr*, s. 160; Rumlu, Ebu Said’den sonra Özbek Hanlığına Ebu Said’in kardeşi Abdullatif Han’ın geçtiğini söyler. Rumlu, *Ahsenü’l-Tevârîh*, C. III, s. 1214; Ancak bu bilgi kesinlikle yanlıştır. Abdullatif Han, Ubeydullah Han’ın kısa süre devam eden hükümlerinden sonra başa geçmiştir. Kutgan, *Musahharü’l-Bilâd*, s. 154-155.

²¹⁵ Safevî Devleti içte yaşadığı karışıklıklar ve sivil savaş nedeniyle dış güçler karşısında savunmasız kalır. Tahmasb birçok sorunla aynı anda ilgilenebileceği için devlet yönetimini vezir, şehzadeler ve onların yanında tayin ettiği lalar arasında taksim eder. Roger Savory, *Iran under Safavids*, Cambridge University press, USA 2007, s. 56, 57.

Seyyedom Mirza-yı Özbek'in bulunduğu Kelat kalesine baskın yaptı ve Özbekleri hazırlıksız yakalayarak birçoğunu katl etti²¹⁶.

Bir yıl sonra Kanuni Sultan Süleyman Bağdad'ı ele geçirip Azerbaycan'a doğru ilerlerken, Herat valisi Sam Mirza ise Şah'ın izni olmadan Timurlu sultanların elinde bulunan Kandahar seferine çıktı, fakat mağlup oldu. Görüldüğü üzere Şah bir yandan Osmanlı ile savaşırken diğer taraftan Hint Padişahıyla arasında çıkan sorunlarla ve de Sam Mirza'nın başına buyruk davranışlarıyla ilgilenmek durumundaydı.

Şah'ın içinde bulunduğu sıkıntıları fark eden Ubeydullah Han, emirlerinden Şeyh Ebu Said Afrasyab, Karaca Bahadır ve Seyyedom Mirza'yı 4.000 süvariyle Horasan üzerine fethetme göreviyle gönderdi. Sufiyan Halife bu haberi duyduğunda 1500 kişiyle onların üzerine yürüyüp Zave bölgesinde Özbeklerle karşılaştı. İki taraf arasında çıkan çatışmada kaybeden taraf Özbekler'di. Yenilgi üzerine Özbek emirleri Buhara'ya geri çekilirken Sufiyan Halife, Haf bölgesine gitti ve Ubeydullah Han'ın burayı zapt etmeleri için gönderdiği Özbek askerlerini de mağlup etti²¹⁷.

Yine aynı yıl içinde Gürcistan'ın Özbek hakimi Bayram Oğlan, Herat vilayetine hücum etti. Bu sırada Herat'ın başında seksen yaşındaki Sultan Halife Şamlu yer almaktaydı. Herat emirleri, Bayram Oğlan ile mücadele etmeyi kararlaştırıp H. 19 Zilkade 941/M. 22 Mayıs 1535 tarihinde şehirden çıktılar ve Özbeklerle sıcak çatışmaya girdiler. Ancak şehrin on fersah ötesinde gerçekleşen bu mücadele Sultan Halife'nin ve birçok Kızılbaş'ın sonu oldu. Bayram Oğlan ise galibiyetinin ardından tekrar Gürcistan'a geri döndü²¹⁸.

²¹⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1221.

²¹⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1233; Münşî Seyyedom Mirza idaresindeki askerlerin 5-6.000 civarında olduğunu söyler. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 103; Kazvinî Özbek ordunu 4.000 değil de 6.000 olarak zikreder. Kızılbaş askerlerinin sayısını ise az olarak niteler. Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 49; İran kroniklerinde her zaman için Özbeklerin asker sayısı Safevî ordusu karşısında üstün gösterilmekte ve Safevî askerlerinin az sayıda olmasına rağmen Özbekler karşısında galip geldiği vurgulanmaktadır. Asker sayılarıyla ilgili Özbek kroniklerinden herhangi bir bilgiye tesadüf edilmediğinden karşılaştırma yapılması mümkün olmamıştır. Ancak genel olarak Fars kroniklerinde bu üslup tercih edildiğinden asker sayısına dair verilere eleştirel yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz.

²¹⁸ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1233-1234; Bayram Oğlan ile Sultan Halife arasındaki çatışmada Sultan Halife'nin ölmesi ve Özbek saldırılarının devam etmediğinden çekinen Kızılbaş emirleri Meşhed hakimi Sufiyan Halife'nin Herat valisi olmasını istediler. Sufiyan Halife de Meşhed'i oğluna bırakıp kendisi Herat'a gitti. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 103-104.

Ubeydullah Han'ın bizzat Horasan seferine katılması Herat'tan ayrılışından iki yıl sonra yani H. Recep 942/M. Ocak 1536 yılında gerçekleşti. O, Amuderya'yı geçtikten sonra ilk olarak Meşhed'e yöneldi ve kaleyi kuşattı. Meşhed muhafızları şehri çok iyi savunduklarından burayı ele geçirmek Ubeydullah Han için hiç de kolay olmadı. Meşhed kuşatmasının Sufiyan Halife tarafından duyulmasıyla Özbek Hanı'nın işi daha da zorlaştı. Sufiyan Halife, kaleye haberci gönderip Meşhed halkını cesaretlendirmek için onlara şöyle seslendi: "*Cesur olun! Yoldayım! Ubeyd Han'ı ele geçirdiğimde onun derisine saman doldurup Şah'a göndereceğim*"²¹⁹.

Sufiyan Halife'nin gelmekte olduğunu öğrenen ve onun gücünden ve cesaretinden haberdar olan Ubeydullah Han savaşıp savaşmamakta kararsızdı. Ancak emirleriyle görüşüp savaşmak yönünde nihai kararını verdikten sonra oğlu Abdulaziz Han ile Suncek Muhammed Sultan'ı ve Harezmi Sultanlarından Ali Sultan ve Akeş Sultan'ı bir bölük askerle Sufiyan Halife'nin üzerine gönderdi. Kendisi de H. 20 Recep 942/M. 14 Ocak 1536 tarihinde savaş pozisyonu aldı. Çatışma başladıktan bir süre sonra Sufiyan Halife, bir Özbek askerinin okuyla yaralandı. Ubeydullah Han, bunu duyar duymaz derhal savaş alanına geldi ve tüm Kızılbaş ordusunu mağlup etti. Sufiyan Halife ve beraberindekiler ise Abdalabad'a sığınmak zorunda kaldılar. Fakat burası da otuz beş gün sonra Özbekler tarafından zapt edildi ve Sufiyan Halife öldürüldü²²⁰.

Ubeydullah Han'ın bundan sonraki hedefi Herat'tı. Sufiyan Halife'nin öldürüldüğü haberi üzerine korku ve dehşetin hakim olduğu Herat'ta savunma faaliyetleri hızlandırılmıştı. Ancak şehirdeki emirler arasında ihtilaf olduğundan Özbekleri durdurabilecek güçlü bir savunma hattı oluşturulamadı. İlk önce Özbeklerin öncü birlikleri Herat kalesine yaklaşmış ve şehri kuşatma altına almışlardı. H. Evasıt-ı Ramazan 942/M. Mart 1536'da ise Ubeydullah Han Herat'a geldi. Hızır Çelebi'ye muhalif olan Herat emirlerinden Mir Ebu Tahir ile aralarında yapılan ahitname üzere Özbekler, H. 27 Safer 943/M. 15 Ağustos 1536'de gizlice kaleye alındılar. Böylece şehir Ubeydullah Han'ın hakimiyetine girmiş, Hızır Çelebi ile efradı ise Buhara'ya götürülürken katle maruz kalmışlardı. Herat'ı ele geçirdikleri

²¹⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*. C.I, s. 104-105.

²²⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1238-1239.

andan itibaren Özbek askerleri şehri yağmaya başlamışlardır. Rumlu ve Kummî, Ubeydullah Han'ın bu yağmayı engellemek ve kale halkına işkence edilmesine mani olmak üzere emirlerinden Taniş Bey'i Herat'a gönderdiğini aktarırlar. Nitekim bu emre rağmen yağma ve katle devam edenler cezalandırılmıştır. Rumlu, cezalandırılan Özbeklerden birinin de Ubeydullah Han'ın oğlu Muhammed Rahim olduğunu belirtmektedir²²¹.

Ubeydullah Han ile Şah Tahmasb arasındaki yazışmalarda Özbeklerin Horasan'ı yağmaladıklarına dair ifadeler hep gündeme gelmiş ve Şah, Özbek Sultanı'nı bölge halkına zarar vermek ve eziyet etmekle suçlamıştı. Ubeydullah Han ise kesin bir dille bunu yalanlamıştı. Şimdi ise karşılaştığımız vakıa Şah'ın iddiasına delil teşkil edecek türdeydi.

Fars kroniklerinde Özbeklerin bundan önceki Horasan seferlerinde de bölgeyi yağmaladıklarına dair ifadeler yer almaktadır. Ancak belirtildiği üzere en şiddetlisi H. 943/M. 1536 yılında yaşanmıştır. Üstelik Ubeydullah Han, Herat'ta gerçekleştirilen şiddetli yağmadan çok rahatsız olmuş ve askerlerin bu işten men etmiştir. Aslında fetih sonrasında gerçekleştirilen yağma, dönem dikkate alındığında oldukça normaldir. Ancak yağmalanan topraklar Müslüman halkın yaşadığı yerler olunca İslamî anlayış çerçevesinde yanlış bir tutum olarak addedilmektedir. Muhtemelen bu gerçeğin farkında olan Ubeydullah Han da askerlerini bir nebze olsun durdurmak adına böyle bir yola başvurmuştur.

Aynı zamanda yağma Özbek toplumunun karakteristik bir özelliğidir. Özbekler çoğunluk itibariyle göçebe toplumun temsilcileridir. Bundan dolayı ihtiyaçlarını karşılamak üzere zaman zaman komşu ülkeler üzerine saldırıya geçmekte ve halkı yağmalayarak zaruri ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Ancak Hanlığın güçlü olduğu dönemlerde bu yağma hareketleri genel olarak fetihler şeklinde kendini göstermekte, başarısız olunması halinde yağma ve talan tercih edilmektedir. Nitekim Özbeklerin bu tip saldırılarına 19. yüzyılda dahi tesadüf edilmektedir. İran ve Rus sınırındaki göçebe Özbekler, iaşelerini karşılamak üzere bu

²²¹ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 258-261; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1240-1243.

iki ülkenin huduttaki kasabalarına saldırmakta, pazarlarda ticaretini yapabilecekleri eşyalara el koymakta hatta bölge halkını esir ederek insan ticareti yapmaktadırlar²²².

16. yüzyılda ise Özbeklerin hedefi çok açıktır. Onların en büyük gayesi Farsların mallarına el koymak ve girdikleri her çatışmadan ganimetle ayrılmaktır. Bazen bu ganimet, toprak kazanmak şeklinde vuku bulurken bazen de yağma şeklinde tezahür etmektedir. Nitekim H. 943/M. 1536 yılında Herat'ın Özbekler tarafından ele geçirilmesi ve yağmalanması da bunun bir sonucudur. Uzun süren kuşatma sırasında büyük sıkıntılara maruz kalan Özbek askerleri, çatışmanın galibiyetle sonlanması üzerine rehavete kapılıp Hanlarının sözünden çıkmışlar ve şehri yağmalamışlardır.

Buna sebep olabilecek bir diğer unsur Özbeklerin galibiyetlerine rağmen uzun süre Horasan bölgesinde tutunamamalarıdır. Zira bu tarihe kadar Herat ne vakit Özbek Hanları tarafından ele geçirildiyse İran Sultanları durumu ciddiye alıp derhal Horasan ülkesine sefere çıkmışlar ve Özbekleri bölgeden çıkarmışlardır.

Nitekim Herat yenilgisinden haberdar olan Şah, Özbekler tarafından ilk defa bu kadar büyük bir darbe almış olmanın verdiği öfkeyle tüm birliklerini bir araya getirip H. 7 Rebiülahir 943/M. 23 Eylül 1536 tarihi itibariyle Kazvin'den Horasan'a doğru harekete geçti. Aynı anda Meşhed'i ele geçirmek üzere yola çıkan Ubeydullah Han Baherz'e vardığında Şah'ın gelmekte olduğunu öğrendi ve derhal Herat'a geri dönüp önde gelen devlet adamlarıyla durumu müzakere etti. Kendisinin dışında hiç kimse Kızılbaşlarla savaşmayı onaylamayınca o da fikrinden vazgeçip H. 17 Şaban 943/M. 29 Ocak 1537'de Herat'tan ayrılıp Buhara'ya çekildi²²³.

²²² Ayrıntılı bilgi için bk. Karadağ, *19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, s. 20, 27, 116, 126.

²²³ Şah, meşverete katılan ayan ve serdarlara kendisiyle ittifak halinde olmalarını ve hep birlikte hareket edip Irak askerlerini mağlup etmelerini teklif eder. Ubeydullah Han bu defa galip olacaklarından emindir ve bunu şöyle dile getirir; *"Bu sefer onlar karşısında galip gelmemiz mümkündür. Zira kışın şiddetinden ve kar yağışının fazlalığından dolayı uzun yol kat edecek olan düşman askerleri telef olacaklardır. Ayrıca bizim asker sayımız da onlarınkinden fazladır"*. Han'ın bu sözlerine itimat etmeyen Özbek emirlerinin cevabı; *"Biz hiçbir vakit Şah İsmail'in oğluyla bu memlekette savaşmayacağız. Her ne vakit mücadele ettiyse o bizim karşımızda galip geldi. Uygun olan budur ki Herat'tan çıkıp Maveraiünnehir'e gidelim. Şayet Şah'ın askerleri Amuderyayı geçip bizim ülkemize gelecek olursa o vakit onlarla savaşalım"*. Ubeydullah Han başlangıçta kendi kararında ısrar edince Özbek serdarlarından bir grup Ubeydullah Han'ın huzuruna çıkıp onu şöyle tehdit ettiler. *"Bizim kararımıza uyarasan ne ala, uymazsan seni ata bağlayıp Maveraiünnehir'e götüreceğiz"* Nitekim Özbek emir ve serdarlarının Herat'tan ayrılmak noktasında çok kararlı olduğunu gören Ubeydullah Han onların bu kararını onaylamak durumunda kalır. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 264-265; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 107; Olayın yaşandığı tarihi teyit etmek ve de Şah'ın Horasan'a kadar takip ettiği yol ile ilgili bilgi için bk. Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 66-67.

Şah ise Tebriz'den sonra Rey'e oradan da Nisa ve Ebiverd yoluyla Meşhed'e ulaşmıştı. Tüm bu yerlerden yanına kattığı askerlerle büyük bir ordu oluşturmuş ancak Herat'a geldiğinde Ubeydullah Han'ın bir kez daha cesaretsizlik örneği göstererek geri çekildiğini görmüştü²²⁴. Herat hakimiyetini ilk aşamada Sam Mirza'ya bırakan Şah, onun izinsiz Kandahar'a gitmesi üzerine şehri oğlu Muhammed Hüdabende'nin tasarrufuna terk etmiştir. Lelası olarak da Tekelü Şerafeddinoğlu Muhammed Han'ı tayin etmiştir.

Şah, Sam Mirza'yı cezalandırmak üzere Kandahar'a gidip burayı ele geçirdiği sırada²²⁵ Münşi'nin aktardığına göre Ubeydullah Han ile birlikte diğer Özbek sultanları, Şah'ın Buhara'ya hücum etmelerinden korktukları için huzuruna elçiler göndermişlerdi. Elçiler Şah'a çeşitli hediyeler sundukları gibi Kandahar zaferinden dolayı bir de tebrikname iletmışlerdi²²⁶.

1.6. H. 936-943/M. 1530-1537 YILLARI ARASINDA HORASAN'DA YAŞANANLARIN PANAROMASI

Bu yıllar arasında Horasan'daki olaylara genel bir çerçeveden bakıldığında Özbek Devleti'nin saldırgan bir tutum sergilediği, Safevî Devleti'nin ise hep savunmada kaldığı ve Horasan'ı kaybetmemek adına merkezden gönderilen kuvvetlerle Özbekler karşısında direndiği görülür.

Bu yedi yıl içinde adeta kısır bir döngü yaşanmıştır. Özbekler devamlı surette Horasan'a saldırılar düzenlemiş ve bunlardan bazılarında bölgeyi büyük oranda ele geçirmişlerdir. Safevî Şah'ı ise merkezdeki sıkıntılardan fırsat bulduğunda, özellikle de Horasan'daki hakimiyeti ciddi olarak tehlikeye girdiğinde olaya el atma zorunluluğu duymuştur. Özbek Han'ı, Şah'ın emrindeki Safevî ordusunun bölgeye ulaşmasını dahi beklemeden kendi ülkesine geri çekilirken Horasan'da Safevî gücü bir kez daha kendisini hissettirmiştir.

²²⁴ Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 66-67.

²²⁵ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 266; Vahid Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbasi*, s. 50.

²²⁶ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, C. I, s. 108; Riazul İslam, *Indo-Persian Relations*, Iranian Culture Foundation, 1970, s. 24; Bu bilgi diğer kaynaklardan tespit edilemediğinden ve de tebriknameye ulaşılamadığından doğruluğu şüphelidir.

Ubeydullah Han'ın geri çekilmeye yönelik temayül göstermesindeki en etkili faktör, Cam savaşında aldığı yenilgidir. Nitekim bu mağlubiyet, Özbek Sultanları arasında dahi farklı düşüncelerin oluşmasına ve Safevîlerle savaşmak hususunda tereddütler yaşanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Ubeydullah Han, bundan sonraki seferlerinde benzer şekilde büyük bir darbe yememek üzere Safevîlerle savaşmak yerine, feth ettiği yerlerden vazgeçerek geri çekilmeyi tercih etmiştir.

Bu olay yukarıda da ayrıntılarıyla görüldüğü üzere H. 936-943/M. 1530-1537 yıllarında hemen hemen her yıl tekrarlanmıştır. Ubeydullah Han'ın Horasan'dan vazgeçmemesi ve Safevîlerle çatışmakta bu kadar kararlı olması daha önceleri Yavuz Sultan Selim'e de söylediği gibi dedesi Şeybanî Han'ın intikamını almak ve onun hakim olduğu topraklarda hüküm sürmek hırslından kaynaklanıyor olmalıdır. Nitekim Ubeydullah Han, Özbek Hanlığı içerisinde adını Şeybanî Han ve haleflerinden II. Abdullah Han kadar duyurmuş ve azmiyle biz tarihçileri hayrete düşürmüş bir isimdir.

Ubeydullah Han'ın H. 942/M. 1536 yılında gerçekleştirdiği Horasan seferi sonuncuyu teşkil etmektedir. Nitekim H. 946/M. 1540 yılında vefat edecek olan Özbek Han'ı bir daha sefer için uygun bir zaman yakalayamayacak ve Kızılbaşlarla birebir çatışmaya giremeyecektir. Hatta ondan sonra başa geçen Abdullatif Han²²⁷ zamanında da önemli bir mücadele vuku bulmadığından Horasan, Ubeydullah Han'ın ölümüne müteakip onbir yılı sükunet içerisinde geçirecekti.

1.7. ÖZBEK SULTANLARI ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLAR VE TAHMASB'İN MÜDAHALESİ

Özbek Hanlığı 16. yüzyılın ilk yarısında Buhara ve Harezm Hanlığı olarak iki devlet halinde varlığını sürdürmüş olmakla birlikte Maverâünnehir Hanlığı, Şeybanî Han dönemindeki gücüne ne vakit ulaşsa Harezm Hanlığına karşı saldırıya geçmiş ve Yadigar Han soyundan gelen bu Özbekleri kendi hakimiyetine dahil etmeye çalışmıştır. Bu mücadeledeki temel amaç tekrar büyük bir Özbek Hanlığı kurmaktır.

²²⁷ Ebu Hayr'ın torunu Köçküncü Han'ın oğlu olan Abdullatif Han Ubeydullah Han'ın vefatı üzerine Semerkand'da tahta çıkmış ve H. 946/M. 1539-1540 yılı itibarıyla tüm Maverâünnehir'de onun adına hutbe okutulup para bastırılmıştır. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 154-155.

Harezm Sultanları ise gerek kendi aralarında gerekse de Buhara Özbek Hanlarıyla anlaşmazlığa düştüklerinde Şah'a sığınmakta ve ondan destek talep etmekteydiler.

Bu hadiselerden biri de H. 945/M. 1538-1539 yılında vuku buldu. Harezm'de Özbek sultanlarından Anuş (Avaneş) Han ile İlbars soyundan gelen Sultan Gazi Sultan arasında hakimiyet mücadelesi yaşandı ve İlbars Han soyundan birçok kişi katl edildi. Gazi Sultan'ın iki oğlu küçük yaşta olduklarından öldürülmeyip Buhara'ya sürgün gönderilmişlerdi. Babası Gazi Sultan'ın intikamını almak isteyen Ömer Gazi, Taşkent valisi olarak görev yapan dayısı Barak Han'dan yardım istedi, sonra da Harezm'i feth etmesi için Ubeydullah Han'ı bölgeye davet etti. Bunun üzerine Ubeydullah Han, aynı yıl itibariyle Buhara ve Taşkent askerleriyle Harezm'e doğru yola koyuldu. Ürgenç hakimi Anuş Han bu gelişme karşısında kaçmaya çalışmışsa da Vezir adlı yerde Ubeydullah'ın ordusuyla karşı karşıya gelip mağlup oldu. Ubeydullah Han, elde ettiği bu zaferin ardından oğlu Abdulaziz'i Ürgenç'in başına geçirdi, kendisi de Buhara'ya geri döndü.

Ürgenç'te bulunan Mangıt kabilesinden Sufiyan Halife'nin çocukları ise içteki karışıklıklar nedeniyle Yusuf Sultan liderliğinde Derun hakimi Din Muhammed Han'a²²⁸ sığındılar. Mülteci Sultanları bahane eden ve Safevî askerlerinin desteğini alan Din Muhammed, Harezm'e saldırdı ve Sufiyan Halife'nin evlatları adına Harezm tahtının iadesini istedi. Abdulaziz Han müttefik ordu karşısında Harezm'i boşaltıp Buhara'ya geri dönmek zorunda kaldı²²⁹.

Bu gelişme üzerine Ubeydullah Han bir kez daha bölgeye geldi ve Hezaresp yakınlarında Din Muhammed'in askerleri ile çatıştı. Savaşta mağlup olan Ubeydullah Han'ın yanındaki birçok emir Din Muhammed'e esir düştü, Ubeydullah Han ise çaresizce Buhara'ya geri döndü. Şah Tahmasb, Din Muhammed'in bu zaferinden haberdar olduğunda çok mutlu olmuş, ona hilat gönderdiği gibi yıllık bir miktar da para hibe etmişti²³⁰.

²²⁸ Din Muhammed Han b. Üveys Han 943/1536-1537 yılında Şah'ın huzuruna gelip ona itaatini arz etmiştir. Tahmasb ise bu davranışı karşısında Özbek şehzadelerinden olan Din Muhammed'e Nisa ve Ebiverd'in hakimiyetini vermiştir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1250.

²²⁹ Muhammed Mirab Munis-Muhammed Rıza Mirab Agahi, *Firdaws al-iqbal History of Khorezm*, Çağatayca'dan çev. Yuri Bregel, Brill press, USA 1999, s. 32; Rumlu Abdulaziz Han'ın Buhara'ya kaçmak yerine bir haberci gönderdiğini ve Ubeydullah Han'ı yaşananlardan haberdar edip ondan yardım talep ettiğini söyler. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s.1267.

²³⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s.1268.

Benzer hadiseler sonraki süreçlerde daha yoğun yaşanmış, Harezmi-Maveraünnehir Özbekleri arasındaki çatışmalarda Safevîler Harezmi Sultanların yanında yer alıp iki taraf arasındaki anlaşmazlığı körüklemiştir. Bu şekilde hem olası bir birlikteliği engelleyerek Buhara Hanlarının güçlenmesine mani olmuş hem de Özbekleri başka bir çatışmanın içine sokarak Horasan'ı zaman zaman hedef olmaktan kurtarmıştır.

2. KIZILBAŞ-ÖZBEK ÇATIŞMALARININ DURAKLAMA SÜRECİ (H. 943-957/M. 1537-1551)

2.1. SAFEVÎ DEVLETİ'NİN İÇ VE DIŞ MESELELERİ

Tahmasb Dönemi genel olarak birçok sıkıntının aynı anda yaşandığı, içteki isyan ve başkaldırıların bir türlü son bulmadığı devletin doğu ve batı komşularıyla şiddetli çatışmalara girdiği bir dönemdir. Şah Tahmasb uzun süre savunma pozisyonunda kalıp zaman zaman toprak kaybını sineye çekmiş, bazen de meydan savaşına çıkmaya cesaret göstererek düşmanı geri püskürtmüştür. Ancak içteki sıkıntılar hiç durulmamıştır. Bu çerçevede olayları kronolojiye uygun olarak şöyle sıralayabiliriz.

2.1.1. Safevî-Osmanlı Çatışmaları

H. 940/M. 1533 yılında Safevî Devleti'ni meşgul eden en önemli hadise Kanuni Sultan Süleyman'ın Azerbaycan seferini başlatmasıydı. Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim arasında gerçekleşen Çaldıran muharebesinden sonra taraflar uzun süre karşı karşıya gelmemiş ve bu zaman zarfında iki ülkede de taht değişikliği gerçekleşmişti. Halefler yönetiminde Osmanlı, en ihtişamlı dönemini yaşayıp batı bölgesindeki fetihlere ağırlık verirken, Safevî Devleti, Türkmen aşiretlerin isyanı ve Ubeydullah Han'ın Horasan ve Doğu İran bölgesine yönelik saldırıları neticesinde varlığını sürdürmek gayretindeydi.

Şah I. İsmail'in vefatı, ülkede karışıklıklar çıkmasına ve Kızılbaş emirleri arasında hakimiyet mücadelesi yaşanmasına sebep olmuştu. Türkmen aşiretlerin ortak hareketi sonucunda kurulan bu devlet, şu anda aynı aşiretlerin üstünlük mücadelesi nedeniyle gerileme süreci yaşıyordu. Bu durum, ülkenin doğusundaki

Özbek Hanlığını da harekete geçirmiş ve ülkenin doğu yakası çok şiddetli Özbek-Safevî çatışmalarına sahne olmuştu. Bu nedenle Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarında ülkede birliği sağlamak ve Özbek Hanlığının Horasan'da yayılmasını engellemek dışında bir hedefi yoktu.

Şah, ülke birliğini sağlarken Türkmen aşiret beğlerinden bazılarını da küstürmüştü. Bu nedenle H. 930/M. 1524 yılında Kızılbaş emirlerinden birkaçı Osmanlı'ya sığındılar. Mülteci emirler hadisesi ve sonrasında gelişen olaylar neticesinde Safevî ve Osmanlı Devletleri bir kez daha karşı karşıya geldi. Bu olayları sıralamak gerekirse;

I- Bağdad hakimi Zülfikar Han ilk mültecidir. Bu Kızılbaş emiri H. 934/M. 1527-1528 senesinde Şah Tahmasb'dan yüz çevirip Bağdad kalesini kuşatmış, aynı zamanda vekilini, şehrin anahtarını hediye etmesi ve Sultan Süleyman'ı Bağdad'a davet etmesi için İstanbul'a göndermiştir²³¹. Ancak Şah Tahmasb, bir yıl sonra şehri kuşatıp Zülfikar Han'ı öldürmüştü böylelikle şehir yine Safevîlerin elinde kalmıştır²³².

II- Osmanlı'ya sığınan ikinci mülteci Ulama Sultan'dır. O, H. 937/M. 1530-1531 yılında tekrar Osmanlı'ya tabi olmak istemiş²³³ ve I. Süleyman'ı İran seferine

²³¹ Abdalaziz Karaçelebizâde, *Kitâb-ı Süleymânâme*, Tashih Sait Efendi, Bulak Matbaası, İstanbul 1248, s. 113; Solakzâde Mehmed Hemdemi Çelebi, *Târîh-i Solakzâde*, Hamdi Bey Matbaası, İstanbul 1880 s. 483; Peçevi bu olayın cereyan ettiği yılı H. 939 yılı olarak zikretse de bu mümkün değildir. Peçevi İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, İstanbul 1283, s. 174; Kummî Zülfikar'ın askerlerini toplayıp Bağdad üzerine hücumla geçtiği tarihi 14 Ramazan 934 olarak açıklamıştır. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 175-176; Danişmend, Zülfikar Han'ın Osmanlı Padişahı adına Bağdad'da hutbe okutup para bastırıldığı bilgisini eklemişse de dönemin kaynaklarında böyle bir bilgiye vasıl olunamamıştır. İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, Türkiye Yay., İstanbul 1971, s. 159; Remzi Kılıç, *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)* Doktora Tezi, Kayseri, 1994, s. 116; Kummî'ye ait kronik dışındaki Fars kaynaklarında Zülfikar Han'ın Bağdad'ı ele geçirmesi ve Şah'ın şehri ondan geri almasına dair bilgilere yer verilmekle birlikte onun Kanuni Sultan Süleyman'a vekilini gönderip şehir hakimiyetini Osmanlı Sultanı'na teslim etmek istediğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bk. Münşi, c.I, s. 154-157; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.II, s. 1166-1167; İsfahani, Huld Berrin, s. 350-351; Mirza Bey Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, hzl. Gulam Rıza Tabatabaî Mevd, İntişârât-ı Movkufat, Tahran 1378, s. 400-403.

²³² Şah Tahmasb'ın Bağdad'ı fethine dair ayrıntılı bilgi için bk. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 155-156; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. II, s. 1182-1183.

²³³ Lütüfî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Matba'a-yı Amire, İstanbul 1341, s. 341; *Hasan Bey-zâde Târîhi Metin (926-1003/520-1595)*, C.II, hzl. Şevki Nezihi Aykut, TTK Yay., Ankara 2004, s. 98; Peçevi ve Solakzâde tarihlerinde Ulama Sultan'ın 940 yılı itibariyle Osmanlı ülkesine sığındığı belirtilmiştir. İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 175; Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 483; Karaçelebizâde ise tam tarih belirtmemekle birlikte Ulama Sultan'ın Osmanlı'ya iltica ettiği hadisesini Veziriazam İbrahim Paşa'nın doğu seferine çıkmasının ardından zikretmektedir. Karaçelebizâde, *Kitâb-ı Süleymânâme*, s. 114; 940 yılı aynı zamanda Osmanlı'nın doğu seferini başlattığı tarih olması hasebiyle Ulama'nın geliş yılı olarak ifade edilmesi doğru olmasa gerektir. Çünkü Osmanlı'nın doğu seferine hazırlığı uzun vakit almakla birlikte kendisine sığınan Ulama Sultan'ın Bitlis'de Şeraf Han ile çatıştığını da hesaba katarsak tüm bu olayların 940 yılında vuku bulması imkansız görünmektedir. En önemlisi de dönemin önde gelen serdarlarından Lütüfî Paşa ki O, 939 yılı itibariyle Osmanlı yönetiminde Veziriazamlık makamına yükselecektir, eserinde Ulama Sultan'ın Osmanlı Devletine iltica ettiği tarih olarak 937 yılına işaret etmektedir.

davet etmişti. Sultan Süleyman'a gönderdiği mektupta Şah Tahmasb'ın Maverâünnehir seferi için Herat'tan yola çıktığını ve Azerbaycan'dan oldukça uzakta olduğunu haber vermiş, ayrıca Osmanlıların Safevî ülkesine karşı hücumla geçmesi durumunda hiçbir zorlukla karşılaşmadan Azerbaycan'ı tasarrufu altına alacağını bildirmişti²³⁴.

III- Bitlis hakimi olan Kürt aşiret beylerinden Şeref Bey'in H. 937/M. 1530-1531 yılında Safevî ülkesine geçip Şah Tahmasb'a tâbiyetini bildirmesi ise Osmanlı açısından üzücü olmuştur. Bunun üzerine I. Süleyman Bitlis vilayetini Ulama Sultan'a vermiştir. Şah Tahmasb bu gelişme üzerine H. 939/M. 1532-1533 senesinde Şeref Bey'i çok sayıda Kızılbaş askeriyle Bitlis'i ele geçirmesi için Osmanlı topraklarına göndermişse de Ulama Sultan beraberindeki Diyarbekir askeriyle Kızılbaşların bu hücumunu durdurmayı başarmıştır²³⁵.

IV- Sultan Süleyman'ın H. Zilkade 939/M. Haziran 1533 tarihi itibarıyla Avusturya ile barış antlaşması imzalayıp Macaristan'daki fetihlerine nokta koyması da onun doğudaki sıkıntılarla daha yakından ilgilenmesini sağlamıştır.

I. Süleyman'ın Safevî ülkesine saldırmaya karar vermesi üzerine Osmanlı birlikleri Veziriazam İbrahim Paşa komutasında H. 10 Rebiülevvel 940/M. 29 Eylül 1533 tarihinde Halep'e doğru yola koyuldu²³⁶. İbrahim Paşa, kışı bu vilayette geçirdi, yaz başlarında ise Şah Tahmasb'ın Horasan seferinde olmasından istifade ederek

²³⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1215; Ulama Sultan, Şah İsmail zamanında Safevî Devleti'nin hizmetinde görev almış ve nökerlikten askerlik mertebesine akabinde emirlik makamına kadar yükselmiştir. Çuha Sultan Şah Tahmasb'ın birinci adamı olarak ülkeyi yönettiği sırada Ulama Sultan Azerbaycan emirü'l-umeralığına getirilmiştir. Çuha Sultan'ın öldürülmesiyle birlikte onun yerine geçip Şah Tahmasb'ın vekili sıfatıyla devletin birinci adamı olmayı arzulamışsa da bu isteği gerçekleşmemiştir. Ulama Sultan da bunun üzerine Şah'a tabi olmaktan çıkmış ve isyan bayrağını kaldırmıştı. Tahmasb, Tekelülerin bu isyanını 50.000 kişilik ordunun başında gönderdiği Fil Paşa vasıtasıyla bastırmıştır. Şah ise bu sırada Maverâünnehir seferi için hazırlıklarla meşgul olmaktadır. Fil Paşa'nın baskınından kaçmayı başaran Ulama Sultan Azerbaycan'a taraf kaçmış ve Van kalesine sığındıktan sonra yukarıda bahsi geçen mektubu Sultan Süleyman'a göndermiştir. Ancak kendisini güvende hissetmeyince Van'dan da ayrılıp İstanbul'a giderek resmen Osmanlı'ya tabi olmuştur. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 82-83, 109-110; Savory, *Iran Under The Safavids*, s. 61.

²³⁵ Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, c. II, s. 103; İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 175; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 341; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1213; Karaçelebizâde, *Kitâb-ı Süleymânnâme*, s. 114.

²³⁶ Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 344; Solakzâde ve Karaçelebizâde, İbrahim Paşanın Halep'e gitmek üzere payitahttan ayrılış tarihini 2 Rebiülahir 940/21 Ekim 1533 olarak zikrederken, Hasan Beyzâde 2 Rebil-evvel 940/21 Eylül 1533 tarihine işaret eder. Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 483; Karaçelebizâde, *Kitâb-ı Süleymânnâme*, s. 114; Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, C. II, s. 104; Rumlu, Osmanlı ordusunun 940 yılında başlattığı doğu seferinde İbrahim Paşa'nın öncü birlik olarak Ulama Sultan'ı komutasında 10 bin askerle Tebriz üzerine gönderdiğini söyler. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1215; Peçevi ise Ulama Sultan'ın maiyetindeki 10.000 askerle Kızılbaşların yoğun olarak bulunduğu Kızıldadağ'a sefer düzenleyerek doğu seferinin sadece bir bölümünde görev aldığını belirtir. İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C. I, s. 179-180; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1215.

Diyarbakir üzerinden Tebriz'e doğru yola koyuldu²³⁷. Van, Ahlat, Adilcevaz, Sultan, Erciş ve Umur kalelerini ele geçirip akabinde Tebriz'i zapt etti. Onlar Tebriz'e vardığında I. Süleyman da H. 28 Zilkade 940/M. 10 Haziran 1534 tarihi itibariyle doğu seferini başlatmak üzere Üsküdar'a geçmişti²³⁸. H. 941/M. 1534 senesinde Tebriz'e varan I. Süleyman, şehrin İbrahim Paşa tarafından muhafaza altına alındığını görünce Sultaniye'de bulunan Tahmasb üzerine yürüdü.

Bu tarihten itibaren Tahmasb, Osmanlı ordusuna karşı mukavemet gösteremeyeceği düşüncesiyle hep kaçmış Osmanlı ordusu da onu takip etmiştir. Bu kovalama sırasında Süleyman, H. 21 Cemaziyelevvel 941/M. 28 Kasım 1534 tarihinde Bağdad'a girmiş ve burayı Osmanlı topraklarına katmıştır²³⁹. Osmanlı ordusunun Safevî topraklarında ilerlemesi esnasında Kızılbaş emirlerinden Dulkadiroğlu Mehmed Han ile Gilan hakimi Muzaffer Han da maiyetiyle birlikte Sultan Süleyman'a tâbi olup Osmanlı ordusuna katılmışlardır²⁴⁰. I. Süleyman, Tahmasb'ın sulh talebi karşısında H. 942/M. 1535 yılında Halep'e çekilmiş, H. 13 Recep 942/M. 7 Ocak 1536 tarihinde de İstanbul'a ulaşmıştır²⁴¹.

Kanuni Sultan Süleyman'ın bir sonraki İran seferi yine bir iltica olayı üzerine vuku bulmuştur. H. 953/M. 1546 yılında Osmanlı'ya sığınan Safevî şehzadesi Elkas Mirza'nın tahrik edici sözleri Sultan Süleyman'ın H. 955/M. 1548 yılında ikinci İran seferini başlatmasına sebep teşkil etmiştir.

Osmanlı Sultanı, Elkas Mirza'yı da dahil ettiği öncü birliğini H. 18 Safer 955/M. 29 Mart 1548 tarihinde Safevî Devleti üzerine sevk etmiş²⁴², Üsküdar'dan

²³⁷ Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 344.

²³⁸ Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 484; İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C. I, s. 176-180; Karaçelebizâde, *Kitâb-ı Süleymânâme*, s. 116.

²³⁹ Bura valisi Tekelü Mehmed Bey, Osmanlı ordusunun gücünden korkup firar etmiş ve şehri sahipsiz bırakmıştı. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 345, 348-350; Solakzâde'de ve Peçevi Süleyman'ın Bağdad'a geldiği tarihi 24 Cemaziyelevvel 941 olarak gösterir. Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 486; İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C. I, s. 184.

²⁴⁰ Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, C. II, s. 109-110; Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 486; Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 163-173; Lütfi Paşa, Gilan hakimi İbrahim Paşa'nın Tebriz'e hakim olduğu sırada Paşa'nın yanına gelerek Osmanlı'ya tabiiyetini bildirdiğini söyler. İsfahan hakiminin ise I. Süleyman'ın Tahmasb'ın ardından İsfahan'a taraf ilerlediği sırada huzura elçi gönderip aman dilediğini bildirir. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 344-345.

²⁴¹ İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C. I, s. 187-188; Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 490; Sultan Süleyman Tahmasb'ın kendisine itaat edeceğine ve bir daha fesat çıkarmayacağına dair sözlerine cevaben "*Eski düşman dost olmaz. Düşmana mühlet zulme şefkat etmek batıldır*" diyerek onun sulh teklifini geri çevirmişti. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 353-355.

²⁴² Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 435; Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 507-509; Rumlu Osmanlı'nın doğu seferini başlattığı yılı 956 olarak verir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1315-1325; Kummî

gönderdiği haberciler vasıtasıyla Anadolu ve Rumeli beğlerbeğlerini İran seferine katılmaya çağırmıştır. Nitekim Erzurum'da toplanan ordu Lütü Paşa'nın ifadesiyle daha önce hiç kimsenin görmediği bir sayıya ulaşmıştır²⁴³. Ordu da sadece Elkas Mirza değil, daha önceki tarihlerde Osmanlı'ya tabi Kızılbaş emirleri de görev almaktadır. Sultan Süleyman'ın amacı birinci İran seferinde ele geçirdiği yerlerin hakimiyetini yeniden kazanmaktır. Çünkü Osmanlı askerleri geri döndükten sonra Şah Tahmasb tüm bu yerleri yeniden ele geçirmişti. Bu nedenle Osmanlı askerleri ilk olarak Van ve Tebriz'i zapt etti, Elkas Mirza kanalıyla Şirvan'ı da hakimiyeti altına aldı. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte Diyarbakır havalisine çekilen Sultan Süleyman²⁴⁴, Tahmasb'ın hemen Azerbaycan üzerine hücumu geçtiğini ve tüm şehirleri harabeye çevirdiğini öğrenince görevlendirdiği serdarlar ve askeri kuvvetlerle Safevî yıkımını durdurdu. Tahmasb ise yine kaçmayı tercih etti²⁴⁵. Şah'ın Osmanlı ordusunun karşısına çıkmaması üzerine Sultan Süleyman, H. 14 Şevval 956/M. 5 Kasım 1549 tarihinde İstanbul'a geri döndü²⁴⁶.

Şah Tahmasb, H. 959/M. 1552 yılında Erciş, Pasin, Ahlat, Muş ve Adilcevaz bölgeleri üzerine sevk ettiği birlikleriyle daha büyük bir yağma ve yıkım gerçekleştirdi²⁴⁷. İlk saldırı H. 17 Şaban 959/M. 8 Ağustos 1552 tarihinde Akmağan

955 yılına işaret ettiği gibi Osmanlı askerlerinin Elkas Mirza idaresinde gönderildiğini ve sayılarının oldukça fazla olduğunu söyler. Ayrıca ordunun savaş teçizatı arasında top ve tüfeğin de yer aldığını belirtir. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 323; Danişmend, Kanuni Sultan Süleyman'ın, Elkas Mirza ve Osmanlı'ya sığınan diğer Şirvan ve Safevî prenslerinin yer aldığı bir öncü birlik hazırlatarak Osmanlı ordusundan önce Safevî ülkesine karşı sefere gönderildiğini yazar. Buna göre Şirvan prensi Burhan Ali Karadeniz üzerinden Şirvan tarafına yönelirken Elkas Mirza ise Doğu Anadolu'yu aşarak Tebriz'e doğru ilerlemiştir. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 256-257.

²⁴³ Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 436.

²⁴⁴ Ulama Sultan ile Karaman Beğlerbeğisi olan Piri Paşa Van kalesini ele geçirmekle mükelleftiler. Elkas Mirza Safevî topraklarındaki taraftarlarını toplamak ve Şirvan'ı ele geçirmek üzere o tarafa gönderilmişti. I. Süleyman ise 14 Cemaziyelahir 955/21 Temmuz 1548 tarihinde Hoy şehrine yerleşmiş, Şah'ın Tebriz'de olduğunu haber alır almaz da (yaklaşık bir hafta sonra) Tebriz üzerine saldırıya geçmişti. Bu sırada Van kalesi ile Şirvan Osmanlı kumandanları tarafından ele geçirilmişti. Şah ise Osmanlı ordusu şehre varmadan Tebriz'i terk edip Karacadağ yolundan kaçmıştı. Sultan Süleyman Tebriz'i ele geçirip bir süre burada dinlenmişti. Şehir yönetimini Anadolu defterdarı Çerkes İskender Paşa'ya tahsis ettikten sonra da Diyarbakır'a çekilmişti. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1315-1318; İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 269-275; Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 509-510; Lütü Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 269-275, 437-438.

²⁴⁵ Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 510.

²⁴⁶ İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 284-285.

²⁴⁷ Fars kronikleri Şah Tahmasb'ın Osmanlı ülkesine hücumu geçme sebebini Erzurum'da görevli Osmanlı serdarlarından İskender Paşa'nın Van hakimiyeti sırasında Hoy şehri hakimi Hacı Bey Donbali'yi öldürmesi ve sonrasında Çukursa'ad kazasına gelip burayı yakıp yıkması olarak gösterir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1349; Kummî'nin aktardığı üzere İskender Paşa bu faaliyetlerinden sonra Şah'ın önde gelen emirlerine mektuplar göndermiş ve şöyle demişti; *Ben Ordıuc (Orluc)-ı Gürcistan'ı kuşattım. Eğer Şah benim üzerime gelip savaşıacak olursa ve ben onu yenersem Şark Padişahını mağlup etmiş olurum. Şayet onlar beni yenerser bir köleyi yenmiş olacaklar. Ben Şirvan ve Gürcistan Paşasıyım ve benim namım Hüsrev ve Hamide'dir. Bunu böyle bilsinler.* Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 352-353.

yaylağı üzerinden Erciş'e yapıldı, ancak buradaki Osmanlı kuvvetleri Kızılbaşları geri püskürtmeyi başardı. Muş ve Bitlis halkı ise Kızılbaş ordusuna teslim olduğundan katl ve yağmaya maruz kaldı²⁴⁸.

Safevî saldırılarıyla eş zamanlı olarak Osmanlı serdarı İskender Paşa'nın, Gürcistan'a saldırması, Şah'ı daha da öfkeliendirdi. Oğlu İsmail Mirza'yı bir bölük askerle İskender Paşa'nın idaresindeki Erzurum üzerine gönderirken, önde gelen Kızılbaş emirlerini de Pasin kuşatmasıyla görevlendirdi. Pasin'de başarılı olan Safevî ordusu İsmail Mirza'nın komutasında bu defa Erzurum üzerine yürüdü ve İskender Paşa'nın şehri terk etmemesi üzerine meydan savaşı kaçınılmaz oldu. Top ve tüfeğin ağırlıklı olarak kullanıldığı bu savaşta İsmail Mirza galip gelirken Osmanlı kuvvetleri Erzurum kalesine sığınmak durumunda kaldılar. Ancak Erzincan'da bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa ve Hızır Paşa Dulkadir'in Erzurum'a yardıma gelmesi üzerine Kızılbaş askerleri geri çekildiler²⁴⁹.

Bu saldırılarda Şah'da bizzat görev almış ve Erciş kuşatmasını üstlenmişti. Nihayet İsmail Mirza'nın kuşatmanın üçüncü ayında şehre gelmesiyle kale Safevîlerin eline geçi. Adilcevaz ve Ahlat'ta da Osmanlı ve Safevî kuvvetleri arasında benzer çatışmalar yaşandı ve bölge büyük tahribata uğradı. Anlaşıldığı üzere Şah'ın bu saldırılarla amacı Doğu Anadolu'ya hakim olmak değil, bölgeyi harabeye çevirmektir. Nitekim öyle de yapmış, Osmanlı Devletine büyük kayıplar vermek suretiyle tüm bu yerlerden çekilmiştir²⁵⁰.

Solakzâde ise Osmanlı Padişahının karşısına çıkamayan Şah'ın, I. Süleyman'ın İstanbul'a geri dönmesi üzerine gerçekleştirdiği olağan bir saldırı olarak değerlendirmiştir. Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 518; Danişmend'de Şah'ın daha önceki saldırılarını hatırlatarak Tahmasb'ın, Kanuni'nin merkeze geri dönmesini fırsat bilerek Osmanlı hududuna zayıf vermek düşüncesiyle Doğu Anadolu'ya hücum ettiğini nitekim bazı yerleri yağmalayıp harabeye çevirdikten sonra da bölgeyi terk ettiğini söyler. Danişmend Tahmasb'ın bu saldırılarını 958 yılında gerçekleşmiş gibi aktarmışsa da kroniklerden anlaşıldığı üzere saldırılar kesinlikle 959 yılında vuku bulmuştur. Danişmend *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 259, 265; Peçevi ise Şah'ın böyle bir şeye cesaret etmesini Kanuni'nin Edirne'de bulunmasına ve Macar sınırındaki kaleleri ele geçirmekle meşgul olmasına dayandırmaktadır. İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 296.

²⁴⁸ Şah Tahmasb'ın bu sefer için görevlendirdiği emirler ve göre yerleri şöyledir; Masum Bey Sufî, Allah Kulu Bey, Ali Sultan Tekelü, Şeref Han Kürd'ün oğlu Şemseddin Han, Halife-i Ensar, Hamza Bey Taleş, Elğ Han Bey Su'dlu Erciş tarafına, Şahverdi Sultan Ziyadoğlu ve Edhem Bey Rumlu Pasin tarafına, İbrahim Han Zulkadir, Şah Kulu Sultan Afşar ve Çerağ Sultan Irak Arap tarafına hücum etmekle görevlendirilir. Masum Bey Ali Sultan ile birlikte Erciş'e saldırırken Şemseddin Han Muş ve Ahlat bölgesine hücum eder. Allah Kulu Bey Adilcevaz'ı kuşatır. Hamza Taleş ile Halife-i Ensar da ona yardıma gider. Bayram Bey Kaçar ve Yoygun Bey Kaçar ile Gürcistan valisi Keyhüsrev Davaili'ni ele geçirmek üzere o tarafı hareket eder. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1349-1350; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 353.

²⁴⁹ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 353-359; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1350-1360.

²⁵⁰ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 353-359; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1360-1364; Osmanlı kronikleri, Erciş hakimi İbrahim Paşa'nın Kızılbaş askerleri tarafından değil bizzat kendi adamları tarafından

Tüm bu olaylar neticesinde Sultan Süleyman, üçüncü İran seferini başlattı. Amacı Nahcivan vilayetini ele geçirmek ve Şah'a bir darbe daha indirerek Doğu Anadolu'da yapılanların intikamını almaktı. Osmanlı Sultan'ı doğuya gerçekleştireceği bu son sefer için H. 18 Ramazan 960/M. 28 Ağustos 1553 tarihinde Üsküdar'a geçti ve oradan Halep'e gidip kış boyunca İran seferi için hazırlıklarla meşgul oldu²⁵¹. Nihayet Osmanlı ordusu H. 17 Cemaziyelahir 961/M. 20 Mayıs 1554'de harekete geçti, Erzurum ve Kars üzerinden ilerleyip H. 10 Şaban 961/M. 11 Temmuz 1554 tarihi itibarıyla Safevî topraklarına doğru yol katetti. H. 27 Şaban/M. 28 Temmuz'da Nahcivan sahrasına ulaşan²⁵² Osmanlı birlikleri yine karşılarında Safevî ordusunu bulamadı. Çünkü Şah Tahmasb, her zaman yaptığı gibi kaçmayı tercih etti. Luristan dağlarına çekilerek Osmanlı ordusunun geri dönmesini beklemeye koyuldu. Bu defa Osmanlı askerleri Safevî ülkesini tahrip edip yağmalamakta, Şah'ın tüm müstahkem mevkiilerini harap edip çok sayıda Kızılbaş esir almaktaydı²⁵³.

Osmanlı ordusunun uzun süre bölgeden ayrılmaması Şah'ı tedirgin etmiş ve gönderdiği elçiler vasıtasıyla devamlı surette sulh talebinde bulunmuştu²⁵⁴. Kanuni, Şah Tahmasb'ın karşısına çıkıp harp etmemesi, tüm geçiş noktalarını tahrip etmek suretiyle Osmanlı ordusunu iâşesiz bırakması, Özbekler'den talep ettiği yardımın ulaşmaması ve en önemlisi kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle²⁵⁵ İran'dan çekilme sonra da barış teklifini kabul etme kararı aldı. H. 8 Recep 962/M. 29 Mayıs 1555 tarihinde taraflar arasında Amasya muahedesi imzalandı. Böylece Şah batısındaki en büyük tehlikeyi saltanatının geri kalan sürecinde bertaraf etmiş oldu. Bu uğurda ise Tebriz merkezli Azerbaycan topraklarını, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap coğrafyasını Osmanlı hakimiyetine terk etti, Kızılbaş taifesinin Osmanlı hudutlarına

aralarında yaşanan anlaşmazlık sonucunda öldürüldüğünü söyler. İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 297; Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 519; Osmanlı kroniklerinden Fars kroniklerinden farklı olarak Erzurum valisi İskender Paşa ile İsmail Mirza'nın kuvvetleri arasında vuku bulan çatışma Erciş'in ele geçirilmesinden sonra zikredilir. İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 296-301; Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 518-519; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 450-451; Karaçelebizâde Abdulaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, İstanbul 1248, s. 433.

²⁵¹ İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 301-302, 306-307.

²⁵² İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 309, 312-314.

²⁵³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1372-1375; Nahcivan ve Karabağ'ın Osmanlı ordusu tarafından yağmalandığı ve tahrip edildiği Osmanlı kroniklerinde de dile getirilmektedir. Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 455; İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 312-315; Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 433.

²⁵⁴ İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 326-327, 328-336; Solakzâde son İran elçisi Şah Kulu'nun H. 962 yılının Zilkade ayında Osmanlı ülkesine ulaştığını söyler. Mehmed Hemdemi, *Târih-i Solakzâde*, s. 531.

²⁵⁵ Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, Tez Yay., İstanbul 2001, s. 60-63.

gerçekleştirdiği saldırı ve yağmalara son verdi. Ayrıca Safevîlerle anlaşmazlığın en önemli sebebi olarak gösterilen Şia ehlinin Hz. Ali haricindeki Hulefa-i Raşidin için hakaretler yağdırması ve hutbelerde onlara lanet okunması eylemini de terk etti²⁵⁶.

Yapılan antlaşmaya rağmen Osmanlı-Safevî ilişkileri H. 966/M. 1559 yılında şehzade Bayezid'in maiyeti ile birlikte İran'a sığınması üzerine tekrar bozuldu. Şah Tahmasb başlangıçta Bayezid'in kendisine sığınmasını Elkas Mirza'nın intikamının alınması için bir vesile kabul etmişse de²⁵⁷. Sultan Süleyman'ın ard arda elçiler göndermesi ve zaman içerisinde Osmanlı şehzadesiyle Şah arasında güven sorunu yaşanması neticesinde Tahmasb, mültecileri teslim etmeye karar verdi²⁵⁸. Böylece iki ülke arasındaki ilişkiler yine normale döndü.

2.1.2. Özbek ve Babür Devletleriyle Mücadeleler

Hint-Babür Devletiyle daima iyi ilişkiler içinde olan Safevî Şah'ı Özbeklere karşı ittifak karşılığında Kandahar'ın Moğol hakimiyetinde kalmasına izin vermişti. Bu vilayet İran-Hindistan arasındaki seyahatleri mümkün kılan bir koridordu. Aynı zamanda Horasan coğrafyasının bir parçası olması hasebiyle Safevîler açısından önem arz etmekteydi. Kandahar'ın başka elde olması Hint padişahının da işine gelmiyordu. Çünkü burası Moğol idaresindeki önemli bir şehir olan hatta vaktiyle Babür'ün ikamet ettiği Kabil'e oldukça yakındı.

Şah Tahmasb, H. 941/M. 1534-1535 yılında Kanuni'nin doğu seferini durdurmakla meşgulken Horasan'dan sorumlu emirleri Sam Mirza ve Ağzivar Han Şah'dan izinsiz Kandahar'a hücum ettiler. Amaçları burayı ele geçirip Horasan'da Şamlu isyanı baş gösterdiğinde kendileri için bir sığınak olarak kullanmaktı. Şehir anılan tarihte Hint Padişahı Hümayun'un üvey kardeşi Kamran Mirza idaresindeydi.

²⁵⁶ İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 339-340; Danişmend *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 291, 294-295; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II. Cilt İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, TTK yay, Ankara 2006, s. 361; Rumlu da Şah'ın Osmanlı Padişahı huzuruna elçisini gönderdiğini ve ondan sulh talep ettiğini söylemiştir. Ancak sulhun hangi tarihte imzalandığı ve ne tür şartlar içerdiği hususlarında kronikte herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1372-1375.

²⁵⁷ İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 397; Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 555; Danişmend *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 315; Karaçelebizâde, şehzade Bayezid'in Safevî ülkesine iltica ederken yanında 10.000 kadar askerin ve dört oğlunun bulunduğunu söyler. Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 436.

²⁵⁸ Gönderilen ilk Osmanlı elçilerinin Kazvin'e varış tarihleri H. 22 Recep 968 olarak zikredilir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1421; Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 558-565; İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 399, 402-409; Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 436; Şah da Osmanlı ülkesine elçi göndermiş ve şehzade Bayezid'e karşılık Bağdad'ı istemişti. Bu talep karşısında çok öfkelenen Veziriazam Rüstem Paşa "anın cevabı bendedir dışarı çıkın ve cevabınızı alın" demiştir. İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 402; Sonuç itibarıyla savaşa hacet kalmadan Şah, mültecileri teslim etmeye razı olmuştur.

Bu Moğol serdarı Safevî kuşatması nedeniyle güçlü bir orduyla Kandahar'a gelince Safevî birlikleri geri çekilmeye karar verdiler. Ancak bu çekiliş esnasında Agzivar Han öldü, Sam Mirza ise Herat'a doğru kaçmak suretiyle canını kurtarabildi.

Şah Tahmasb için Sam Mirza'nın bu girişimi gerçekte bir isyandı. Ancak daha önce halledilmesi gereken bir mesele vardı ki o da Safevî birlikleri karşısında galip gelen Moğolları cezalandırmak ve kendilerine yapılan bu hakaretin bedelini ödetmekti. Şah, bu işin bedeli olarak Kandahar, Zemin-Daver ve Germsir'in dahil olduğu tüm bölgenin yeni hakimi olmayı seçti ve H. Zilhicce 943/M. Nisan 1537'de Herat'tan harekete geçti. Kandahar'a vardığında şehir yöneticisi 7-8.000 Gürci karşısında korkuya kapılıp kaçtı. Şah da kendi adına ve imamlar adına hutbe okutup para bastırmak suretiyle Kandahar'da hakimiyetini ilan etti²⁵⁹.

Başlangıçta Gücerat ve Bengal'da hızlı bir yayılma kaydeden Sultan Hümayun ise bu tarihlerde Hint coğrafyasında ard arda yaşadığı yenilgiler üzerine Tahmasb ile iyi geçinme yolunu seçti ve Kandahar ve civarının elden çıkmasına karşın sessiz kalmayı tercih etti.

Bu dönem yukarıda daha ayrıntılı izah edildiği üzere Özbek-Safevî ilişkilerinde en büyük çatışmaların yaşandığı bir süreçti. H. 937/M. 1530 yılında 70.000 askerden oluşan büyük bir orduyla Horasan ülkesine giren Şah Tahmasb, kendisine mukavemet gösteremeyen Özbekler karşısında savaşmaksızın başarı elde etmiş ve tüm Horasan'a hakim olmuştu. Bu zaferle yetinmeyip Maverâünnehir üzerine yürüyecekken bu defa batıda Osmanlı saldırıları vuku bulmuş ve Şah payitahtına geri dönmek zorunda kalmıştı.

Ubeydullah Han, Sultan Süleyman'ın Azerbaycan ve Irak bölgesindeki fetihleri karşısında Şah'ın kayıtsız kaldığını ve Osmanlı ordusunun karşısına çıkmak yerine hep kaçmaya yeltendiğini görünce H. 941/M. 1535 yılında emirlerini tekrardan Horasan üzerine sevk etmişti. Ancak onların kayda değer bir başarı elde edemeyip Maverâünnehir'e geri dönmeleri üzerine ertesi yıl bizzat kendisi Meşhed'i

²⁵⁹ Münşî Sam Mirza'nın Şah'a isyanının, araya giren fesatçılar yüzünden olduğunu söylemiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 102-103, 108; Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1230-1233; Riazul Islam, *Indo-Persian Relations*, s. 22-25.

kuşattı. Kızılbaş emiri Sufiyan Halife onu durdurmayı başaramayınca Özbekler yeniden Meşhed ve Herat'ın sahibi oldular.

Ancak H. 942/M. 1536 itibariyle Osmanlı saldırılarının son bulması ve Sultan Süleyman'ın İstanbul'a çekilmesi üzerine Şah, H. 7 Rebiülahir 943/M. 23 Eylül 1536 tarihinde Horasan'a yönelme fırsatı yakaladı. Özbeklerin Safevî askerleri karşısında mukavemet gösteremeyip geri çekilmesi üzerine Meşhed ve Herat yönetimi bir kez daha el değiştirdi. Bu tarihten sonra uzun bir süre taraflar arasında şiddetli bir çatışma yaşanmadı, Horasan ise Safevî yönetiminde kaldı.

2.1.3. İç İsyanlar

Safevi ülkesindeki iç karışıklıklar Şah Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarından itibaren kendisini göstermiş ve doğudaki Özbek saldırılarına karşı Safevî Devletini hep güçsüz düşürmüştür.

H. 940'lı yıllara geldiğimizde benzer hadiselerin devam ettiğini görmekteyiz. H. 944/M. 1537-1538 yılında eski Esterabad hakimi Hacı Muhammed Salih Bitikçi merkezi otoritenin karşısında yer aldı ve Harezm'deki Özbek Sultanı Ömer Gazi'yi de Esterabad seferi için kendisiyle müttefik olmaya ikna etti. Esterabad hakimi Sadreddin Han ise müttefik ordu karşısında Bistam'a sığınmak durumunda kaldı. Şah bu olaylardan haberdar olduğunda emirlerinden bir grubu Esterabad'a gönderdi. Kızılbaş emirleri Bistam'a uğrayıp Sadreddin Han'ı da yanlarına aldılar ve H. Ramazan 944/M. Şubat-Mart 1538 tarihi itibariyle Esterabad'a ulaştılar. Nihayet Salih Bitikçi ve askerleri merkezden gelen ordu karşısında tutunamayıp Esterabad'ı terk ettiler²⁶⁰.

Bir sonraki sene Şah, Şirvan halkına zulm eden ve adaletsiz davranan vilayetin hakimi Şahruh b. Sultan'ın yönetimine müdahale etti, onu görevden alıp yerine kardeşi Elkas Mirza'yı atadı²⁶¹. H. 946/M. 1539-1540 yılında Kürdistan vilayetinde, Behram Mirza ve Gökçe Sultan Kaçar'ın gayretleri sonucunda otorite kuruldu. H. 947/M. 1540-1541 yılında ise Şah, ilk Gürcistan seferini başlattı ve H. 961/M. 1553-1554 yılı itibariyle bu Hıristiyan ülkeyi Safevî hudutları içerisine

²⁶⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1257-1259; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbasi*, s. 64.

²⁶¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1260-1266.

aldı²⁶². Gürcistan hakimiyeti Tahmasb'ın Şah İsmail'den sonra elde ettiği tek başarıydı.

H. 953/M. 1546-1447 yılında Safevî Devletini zor durumda bırakan bir diğer hadise Şirvan hakimi Elkas Mirza'nın merkeze isyanı oldu. Elkas Mirza, karşısında merkezden gönderilen kalabalık birlikleri görünce Şah'dan af dileyip tekrar onun hizmetine girse de aynı yıl Şah'ın izni olmaksızın Çerkezler üzerine hücumla geçmekle bir kez daha Şah'ı öfkelenirdi. Tahmasb, derhal 30.000 kişilik ordusunu Elkas Mirza ile savaşması için Gürcistan üzerine sevk etti. Elkas Mirza merkezi ordunun saldırısıyla çok sayıda askerini kaybetmiş olarak Şemhal'e sığındı, oradan da Azak ve Kefe yoluyla İstanbul'a gidip Osmanlı Sultanı'na iltica etti²⁶³.

Görüldüğü üzere H. 940/M. 1534 yılından Tahmasb'ın ölüm yılı olan H. 984/M. 1576'ya kadar Şah'ı meşgul eden başlıca vakıalar, Osmanlı hücumları, Kandahar hakimiyeti üzerine Hind padişahıyla gerçekleştirilen savaşlar, Gürcistan seferleri, içte şehzade ve emirlerin muhalif hareketleri ile Safevî Devletine tâbi olan Harezm Özbek Hanlarının bazı zamanlar isyan çıkarıp muhalif gruplarla birlikte hareket etmesidir.

Nitekim bu süre zarfında Şah Tahmasb, Maverâünnahir Özbek Hanlarıyla ciddi bir çatışmaya girmemiştir. Batıdan ve güneyden gelen tehlikeler karşısında ülkenin doğusundaki meselelerle ilgilenemeyen Şah Tahmasb, şehzadelerini Horasan'a vali olarak atamakla bölgenin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Bu tedbir sonucunda iki taraf arasında yaşanan küçük çatışmaların Safevî tarafını, Horasan vilayetlerinde vali olarak bulunan Kızılbaz şehzade ve emirleri oluşturmaktadır. Yukarıda zikredilen gelişmeler Safevî Devleti'nin Horasan politikasını uzun bir süre değiştirmesine neden olmuştur. Özellikle batıdan gelen saldırılar karşısında merkezdeki gücünü bu saldırıları durdurmak ve kaybedilen toprakları geri almak için kullanan Şah'ın, Horasan ve Maverâünnahir üzerindeki emelleri zaafa uğramıştır.

²⁶² Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s.1274-1276; Şah, Gürcistan üzerine toplamda dört kez sefere çıkmıştır. O, ikincisi Gürcistan seferini H. 953, üçüncüsünü H. 958, dördüncüsünü ise H. 961 yıllarında gerçekleştirmiştir. Bu seferlerin ardından tüm Gürcistan Safevî topraklarına dahil edilmiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.I, s. 138-144.

²⁶³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1299-1300; 1305-1307, 1428-1429, Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C. I, s. 315-318; Safevî şehzadesi Elkas Mirza'nın İstanbul'a geldiği I. Süleyman'a duyurulduğunda o şehzadenin en iyi şekilde ağırlanmasını emretmiştir. Kendisi de onunla görüşmek için derhal Edirne'den İstanbul'a geçmiştir. Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solakzâde*, s. 507-508; Lütî Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, s. 435; İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 267; Karaçelebizâde, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 430.

Bundan sonra yeni yerler feth etmek yerine mevcut yerleri korumak düşüncesiyle tamamen savunmaya yönelik bir siyaset takip etmiştir.

2.2. ÖZBEK HANLIĞI'NDA YAŞANAN TAHT KAVGALARI

Ubeydullah Han'ın vefatına kadar Şeybanî Han'ın kurduğu merkezi otorite büyük oranda bozulmamış, tüm Özbek Sultanları Hanlık tahtına oturan şahsa daima itaat etmişlerdi. Ancak Ubeydullah Han'ın ölümüyle birlikte ülkede iki farklı yönetim peyda olmuştu. Maverâünnehir ve Türkistan olarak ikiye ayrılan bu hükümetler güçlü Hanlar zamanında birlik olabilmişlerse de otorite boşluğundan istifadeyle çoğu zaman Türkistan Sultanları merkeze direnmişlerdi. Bu tür isyanlar nedeniyle Özbek Devleti, Safevî Şah'ının en nazik zamanlarında Horasan'a hücum etmekten geri kalmış ve fırsatları lehine çevirememiştir.

Türkistan ve Maverâünnehir bölgelerine hükümet eden ve Muhammed Şeybanî Han'ın kurucusu olduğu Özbek Hanlığı, M. 1598 yılında Abdülmümin Han'ın vefatına kadar Ebu'l-Hayr Han'ın soyundan Özbek Sultanları tarafından yönetilmiş bu tarihten sonra Özbek tahtı Astrahan hanedanlığının olmuştur.

Muhammed Şeybanî Han'dan itibaren hanedan üyelerinden en yaşlısı Özbek tahtına oturmuştur. Şehir hakimiyetleri ise Han'ın da izni ve miras anlayışı doğrultusunda aynı aileden büyük evlada intikal etmiştir. Bu nedenle uzun süre Hanlık içerisinde taht mücadeleleri yaşanmamıştır. Ubeydullah Han'ın vefatından sonra ilk önce şehir hakimleri arasında rekabet ve çekişme ortaya çıkmış zamanla bu durum Özbek tahtına kadar uzanmıştır.

Abdullatif Han döneminde (H. 946-959/M. 1540-1552)²⁶⁴ Ubeydullah'ın oğlu Abdulaziz ile Şeybanî Han'ın kardeşi, Hacı Muhammed Han'ın soyundan gelen Barak Han arasında Buhara hakimiyeti üzerine bir süre anlaşmazlık ve çatışmalar yaşandı. H. 951/M. 1544-1545 yılında Abdulaziz Han, Barak Han karşısında galip geldi ve Buhara'da adına hutbe okutup para bastırmak suretiyle hakimiyetini ilan etti.

²⁶⁴ Ubeydullah Han H. 946 yılında vefat etmiş, yerine Küçüm Han'ın oğullarından Abdullah Han geçmiştir. Onun hükümlerini sadece altı ay devam etmiş, tahttan indirilmek suretiyle yerine kardeşi Abdullatif Han geçmiştir. Howorth çalışmasında Abdullatif'in tahta geçtiği tarihi H. 947 olarak göstermekteyse de dönemin kroniklerinde H. 946 yılına işaret edilmektedir. Henry H. Howorth, *History of the Mongols From The 9th to Th 19th Century*, C.II/2. Kısım, London 1880, s. 723; Kutgan, I. Abdullah'dan söz ederken onun hükümlerini kısa süreli olduğunu söylemekle yetinmiştir. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 154.

Abdulaziz'in Buhara hakimiyeti ise vefat ettiği tarih olan H. 957/M. 1550 yılına kadar sürdü²⁶⁵.

Abdulaziz Han'ın vefatı sonrasında Buhara erkani ve ümerası, aralarında meşveret edip yeni Buhara hakimi olarak Muhammed Şeybanî Han'ın torunu, Suyunç Muhammed Sultan'ın oğlu Muhammed Yar'ı seçtiler²⁶⁶. Ancak Hacı Muhammed Han'ın torunu²⁶⁷ Canibeg'in oğlu Pir Muhammed, Buhara tahtına göz koymuş olduğundan bu kararı kabullenmek istemedi²⁶⁸. O, Abdulaziz Han'ın vefatı üzere taziyede bulunmak gerekçesiyle Belh'den ayrıldı²⁶⁹ ve H. 3 Şaban 957/M. 17 Ağustos 1550 tarihinde Buhara'ya gelip şehri ele geçirdi. Ancak onun Buhara hakimiyeti sadece bir yıl sürecekti²⁷⁰. Çünkü Buhara'daki Celayir (Cubari) şeyhleri onun hakimiyetine karşı çıkmışlar ve Pir Muhammed Han'ın yerine kardeşi oğlu olan Abdullah Han'ı Buhara yönetiminde görmek istediklerini beyan etmişlerdi²⁷¹.

Tüm bu gelişmeler karşısında Yar Muhammed Sultan, oğlu Burhan Han ile birlikte derhal Buhara'dan ayrıldı ve Abdullatif Han'dan yardım istemek üzere Semerkand'a gitti. Onların bu yardım talebi üzerine Abdullatif Han, Taşkent hakimi Barak Han ile birlikte Buhara üzerine yürüdü. Amacı, Yar Muhammed Sultan'ı Buhara'nın başına geçirip akabinde Canibegleri cezalandırmak üzere Miyankal üzerine hücumla geçmekti²⁷². Böylece Buhara hakimiyeti nedeniyle Hacı Muhammed Han'ın soyundan gelen Canibeg ailesi iki cepheye bölünürken Küçüm Han ile Muhammed Şeybanî Han'ın torunları arasında Canibeglere karşı ittifak oluşturuldu. Bu durum tamamen amca-yeğen ve kuzenler kavgasıydı. Bu nedenle anlaşmazlığa düşenlerin iki farklı Özbek taifesinden olduğunu söylemek mümkün değildir.

²⁶⁵ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 141.

²⁶⁶ Hafız Taniş İbn Mir Muhammed Buharî, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Sazman-ı Esnad ve Kitâbhâne-i Millî Cumhuriyet-i İslam-i İran, Bahş-i İranşenasi, V. 57a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 186.

²⁶⁷ Hacı Muhammed Han'ın Canibeg'den olan torunları için bundan sonra "Canibegliler" lafzı kullanılacaktır.

²⁶⁸ Belh hakimi Pir Muhammed Han, bölgesinin Hint ve İran'daki devletlerin tehdidi altında olması hasebiyle burayı bırakıp Buhara'da hakimiyet kurmak istemekteydi. Burton, *The Bukharans*, s. 8; Howorth, *History of Mongols*, s. 726.

²⁶⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, V. 57a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 155.

²⁷⁰ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 187.

²⁷¹ Burton, *The Bukharans*, s. 8-9; Celayir şeyhlerinin Abdullah Han'ı kendilerine yakın görmesi onun bu cemaate karşı gösterdiği saygıdan kaynaklanmaktaydı. Abdullah Han'ın, Özbek Han'ı Abdullatif ile savaşmaya karar verdikten sonra bu şeyhlerden dua istemesi de duyduğu saygının bir göstergesiydi. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 156.

²⁷² Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 155-156.

Abdullatif Han'ın Miyankal seferi haberi yayıldığında Canibeg soyundan tüm şehzade ve Sultanlar oradan uzaklaştılar. Onlar arasında II. Abdullah'ın babası İskender Han da yer almaktaydı. Sadece genç yaştaki Abdullah, maiyetiyle birlikte Kermine kalesinde kaldı ve Han'ın ordusunu bekledi. Semerkand ve Taşkent'ten gelen merkezi ordunun kuşatmada başarılı olmamasına rağmen, Kermine askerlerinin mukavemet gücü azaldığından Abdullah Sultan, kuşatmanın kaldırılması şartıyla Yar Muhammed'in Buhara hakimiyetini tanıdı. Böylece Canibeg ailesi bir süreliğine Buhara hakimiyeti iddialarından vazgeçtiler²⁷³.

Küçüm Han'dan itibaren saltanat uzun yıllar bu ailede kalmış Nevruz Ahmed²⁷⁴ ile birlikte Ebu'l-Hayr'ın diğer oğlu Suyunç Hacı ailesine geçmişti. Ancak bu iki kardeş çocuklarının iyi anlaşılıyor olmaları ve özellikle Nevruz Ahmed zamanında olmak üzere Canibeglere karşı her fırsatta ittifak oluşturabilmeleri hanedanlığın bir süre daha el değiştirmedeği anlamına geliyordu.

Nevruz Ahmed'in Hanlığı zamanında Pir Muhammed hep muhalefette kalmış hatta bazı zamanlar yeğenleri İbadullah Sultan ile Abdullah Han'ı da yanına çekmişti. Ancak II. Abdullah'ın asıl hedefi Horasan üzerine sefere çıkmaktı. Taniş'in ifadesiyle güneşi günden güne daha da yükselen Abdullah Han Safevîlerle ilgili düşüncelerini şu sözlerle izah ediyordu:

Çok uzun yıllardır Horasan eyaletleri ve diğer ülkeler kafir toplulukların ve zalimlerin elindedir. İslam'ın önde gelen şahsiyetleri bu ülkelerden geçip hac vazifeleri için Kâbe'ye gidememektedirler. Allah onları cezalandıracaktır. Şayet ben bu ülkeler üzerine yürürsem Allah beni muvaffak kılacaktır²⁷⁵.

Bunun için ilk önce maiyetindeki asker sayısını arttırmak zorundaydı. Hedefindeki ilk yer ise Küçüm Han soyundan Hüdayibirdi'nin kontrolündeki Kesbi ile öz yeğeni Kılıç Kara idaresindeki Nesef şehirleriydi. Abdullah Sultan, H. 959/M. 1551-1552 yılında ilk olarak Kesbi'ye saldırdı. Bunun üzerine Hüdayibirdi derhal Barak Han'dan yardım istedi. Ancak Han'ın ordusu ulaşmadan Kesbi ele geçirildi²⁷⁶.

²⁷³ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 57b-59b.

²⁷⁴ Abdullatif Han 959 yılında vefat etmiş yerine Maveraünnehir tahtına Nevruz Ahmed Barak Han geçmişti.

Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 156.

²⁷⁵ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 60b.

²⁷⁶ Abdullah Han Nesef ve Kesbi kuşatmasından önce Celayirli (Cubari) Şeyhlerden Hacı Muhammed İslam'ın hayır duasını almış ve bu sırada Şeyh onu dünya üzerindeki tüm insanların yöneticisi ilan etmiş ve Abdullah Han'ın yakın gelecekte Maveraünnehir, Türkistan ve diğer ülkelerin yöneticisi olacağını ve tüm kralların ona itaat edeceklerini söyleyerek başarısı için dua etmiştir. Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 60b-63a.

Kılıç Kara'nın tüm mukavemetine rağmen Nesef de Abdullah'ın himayesine girdi²⁷⁷. Abdullah Han Nesef'de hükümetini kurduğunda onunla birlikte hareket eden kardeşi İbadullah Sultan da Şehr-i Sebz (Keş)'i ele geçirdi.

Tüm bu gelişmeler üzerine Nevruz Ahmed Han, H. 959/M. 1551-1552 yılında Taşkent, Türkistan ve Hocend'deki askeri taburları bir araya getirdi. Diğer taraftan dönemin Buhara hakimi Burhan Sultan ile ittifak edip aynı anda Şehr-i Sebz ve Karşi üzerine iki koldan saldırı düzenledi. Kuzeyindeki bu gelişmeler karşısında Abdullah Sultan da amcası Pir Muhammed ile güçlerini birleştirdi²⁷⁸. Netice itibariyle Canibeg askerlerinin Karşi'de elde ettiği başarı, Nevruz Ahmed Han'ın, Şehr-i Sebz kuşatmasını kaldırıp Taşkent'e geri dönmesini sağladı²⁷⁹.

Barak Han'ın, Küçüm Han soyundan Sultan Said'in hakimiyetindeki Semerkand'a göz koyması ve H. Recep 961/M. Haziran-Temmuz 1554 tarihinde buraya saldırması üzerine yıllardır devam eden Küçüm Han-Suyunç Han kardeşlerin dostluğu bozuldu. Sultan Said, Semerkand'ı terk edip Abdullah Han'a sığındı. O da bu olayı Barak Han ile tekrar savaşmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirerek Miyankal'daki tüm askerlerini topladı, kardeşleri ve emirleriyle birleşerek Semerkand üzerine yürüdü. Bu sırada Barak Han, hâlâ Semerkand'daydı. Canibeg ordusu şehre ilk hücumunu gerçekleştirip Nesef'e çekildiğinde Barak Han işin vahametini anladı ve Buhara'yı Sultan Said'e vermeyi taahhüt ederek onu tekrar kendi yanına çekmeye çalıştı. Bu defa da Han'ın Buhara hakimi Burhan Sultan'la olan ittifakı sarsılmıştı.

Barak Han, bölgesindeki siyasi gerilim ve kargaşadan sorumlu tuttuğu Abdullah Han'dan intikam almak düşüncesindeydi. Bu nedenle hiç vakit kaybetmeden Miyankal, Kermine ve Şehr-i Sebz'i de zapt edip oğlu Dost Muhammed Sultan'ı Kermine hakimi tayin etti. Diğer oğlu Baba Sultan'ı ise büyük bir orduyla Nesef de bulunan Abdullah Han üzerine gönderdi. Şehrin kuşatması sırasında Canibeglere tabi çok sayıda asker ve önde gelen emirler öldürüldü.

²⁷⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 67b-68b.

²⁷⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 69a-69b, Howorth, *History of Mongols*, s. 727; Burton, *The Bukharans*, s. 9-10; Howorth, *History of Mongols*, s. 727.

²⁷⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 71b.

Abdullah Han da bu olumsuz gelişme üzerine Ceyhun'u geçip Belh'e babasının yanına gitti²⁸⁰.

Abdullah Sultan ile Özbek Hanı Nevruz Ahmed arasındaki bir sonraki çatışma H. 962/M. 1555'de gerçekleşti. Sebebi ise Barak Han'ın H. Recep 962/M. Haziran 1555'de Buhara'yı kuşatması sonucunda Burhan Sultan'ın Canibegler'den yardım istemesiydi²⁸¹. Buhara hakiminin bu çağrısından memnuniyet duyan Abdullah Han, H. Ramazan 962/M. Temmuz-Ağustos 1555'de yanına aldığı 300 atlı ve kılıç kuşanmış askerleriyle bir yıl öncesinin intikamını almak üzere Buhara'ya gitti. Barak Han ise onun karşısına, oğlu Dost Muhammed Han ile müttefiki Sultan Said Sultan komutasında 30.000 kişilik kuvvet gönderdi²⁸².

Taraflar arasındaki çatışma Buhara yakınındaki Farab mevkisinde gerçekleşti. Nevruz Ahmed'in serdarları asker sayısının çok olmasının kendilerine kazandırdığı özgüvenle doğrudan Canibegler üzerine saldırıya geçtiler²⁸³. Ancak Abdullah Han'ın da bizzat katıldığı bu çatışma Canibegler lehine sonuçlandı, Taşkent ordusu ise geri çekilmek mecburiyetinde kaldı²⁸⁴.

Abdullah Han elde ettiği bu başarıyla ilk defa Maverâünnehir Han'ı Nevruz Ahmed karşısında üstün konuma geçti. Hanlığı zamanında kendisine payitaht yapacağı Buhara vilayetini ele geçirmek suretiyle ciddi kazançlar elde edip yenilmezlik sıfatını aldı.

Nitekim Barak Han, H. 18 Zilkade 963/M. 23 Eylül 1556 tarihinde Semerkand vilayetindeyken vefat etti. Maverâünnehir tahtına ise Ebu'l-Hayr sultanlarının aralarında meşveret edip üzerinde anlaştığı bir isim olan Canibeg ailesine mensup Pir Muhammed Han geçti. Böylece Maverâünnehir ve Türkistan

²⁸⁰ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 72a-75a, Howorth ve Burton çalışmalarında Barak Han ile Abdullah Han arasındaki mücadeleleri genel hatlarıyla belirtmiş olup onlar da Taniş'in kroniğinden istifade ederek bu bilgilerle ulaşımlardır. Howorth, *History of Mongols*, s. 727; Burton, *The Bukharans*, s. 10.

²⁸¹ Aslında Burhan sultan merkezi ordu karşısında iyi mukavemet göstermiş, kuşatma üç ay boyunca devam etmişti. Ancak kazanma ihtimali çok düşüktü ve bu nedenle Abdullah Han'a Mirza Velican Celayir eşliğinde bir mektup göndermiş ve ondan şu sözlerle yardım talep etmişti. "Ben sizin aciz bir köleniz, hizmetçinizim. Yüce Hükümrana tabiiyetimi sunarım. Eğer beni kalede mahkum olmaktan ve başıma gelen bu felaketten kurtaracak olursanız karşılığında Buhara'yı size teslim edeceğim ve hayatım boyunca sizin köleniz olarak kalacağım." Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 75a-75b. Burton, *The Bukharans*, s. 10.

²⁸² Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 76a.

²⁸³ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 77a.

²⁸⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 79a-79b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 224-225; Howorth, *History of Mongols*, s. 727-728.

ülkelerinde onun adına hutbe okutulup para bastırıldı²⁸⁵. Taşkent ve Fergana bölgesinin yeni hakimi ise Barak Han'ın en büyük oğlu Derviş Han oldu²⁸⁶. Diğer oğlu Baba Sultan ise Semerkand'ın yöneticiliğini üstlendi²⁸⁷.

Barak Han'ın ölümünden sonra Maverâünnehir hakimiyetine göz koyan Abdullah Han fetihlerine hız verip, ilk olarak Şehr-i Sebz'i ele geçirdi²⁸⁸. Sonra Semerkand-Taşkent hakimleri arasındaki çekişmelerde taraf olup, Baba Sultan'a karşı Sultan Said Sultan'ın yanında yer aldı ve onu desteklemek üzere H. Cemaziyelahir 964/M. Nisan 1557'de Semerkand'a gitti²⁸⁹. Kuşatma Canibegler'in zaferiyle sonuçlandı. Ancak Nevruz Ahmed'in oğlu Derviş Han bu mağlubiyeti kabullenmedi ve Taşkent, Andican, Hocend ve Türkistan askerlerini toplayıp Semerkand üzerine yürüyerek "İlan-otu" mevkiinde Canibeglerle karşı karşıya geldi²⁹⁰. Her iki ordu da asker sayısı bakımından oldukça güçlüydü. Ayrıca genç ve tecrübeli askerlerden teşekkül etmekteydi. Bu muvazi durum Canibegler'in gösterdiği gayret sonucunda onların lehine bozuldu, savaşın galibi Abdullah Han oldu.

Bu mağlubiyet iki kardeşin yani Baba Sultan ile Derviş Sultan'ın yollarını ayırdı. Ayrıca eskisine nazaran daha güçlü ve cesaretli olan Abdullah Sultan'a Semerkand hakimiyetini elde etme olanağı sundu. Nitekim II. Abdullah, bu başarısının ardından Buhara'ya yöneldi²⁹¹.

Çünkü Burhan Sultan, Abdullah Han'a itaatten vazgeçmiş ve Buhara'ya gelip hakimiyetini ilan etmişti. Bu sırada Buhara halkı da Burhan Sultan'ı desteklemekteydi²⁹². Bu isyan karşısında Hüsrev Sultan idaresindeki ordusuyla duruma müdahale eden Abdullah Han, tekrar şehri ele geçirdi²⁹³.

²⁸⁵ Pir Muhammed Han'ın saltanat tahtına geçirilme sebebi onun Şeybani ailesi içerisindeki en yaşlı fert olmasıydı. Bu nedenle Abdullah Han da onun saltanatını kabul etmek durumunda kaldı. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 187; Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 85a.

²⁸⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1396.

²⁸⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 88a-88b.

²⁸⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 86a-88a. Kutgan, Canibeg ordusunun Şehr-i Sebz üzerine harekete geçip burayı kuşattığı tarihi 963 yılının sonları olarak zikreder. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 225.

²⁸⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, Vr. 88b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 225.

²⁹⁰ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 90a-91a. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 225.

²⁹¹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 91b-93b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 225.

²⁹² Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C.I, Vr. 93b, Kutgan, şehir halkının Burhan Sultan'ı daveti etmesi üzerine bu şehzadenin Buhara'ya geldiğini söylemiştir. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 225.

²⁹³ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 94a-95b.

Şeybanî Han'dan itibaren Türkistan ve Taşkent havalisinde hüküm süren Küçüm Han ve Suyunç Han evlatlarına ağır bir darbe indiren II. Abdullah artık dış düşmanla yani Safevîlerle mücadeleye hazırды. O, gerçekleştirmek istediği Horasan seferinden önce Özbek Han'ı olan amcası Pir Muhammed Han ile görüşmek ve onun onayını almak istedi. Ancak görüşme sırasında Pir Muhammed Han'ın Buhara yönetimini talep etmesi üzerine ilişkiler gerginleşti. Abdullah Sultan da bunu fırsat bilip amcasına cephe aldı ve onu tahttan indirmek için harekete geçti²⁹⁴.

Bunun için ilk olarak Buhara'nın önde gelenleriyle meşveret etti ve babası İskender Han'ı Maverâünnehir tahtına çıkarmayı kararlaştırdı. Bu kararı hemen uygulamaya geçirmek üzere kardeşi İbadullah Sultan'ı İskender Han'ın ikamet ettiği Kermine vilayetine gönderdi. Nihayet İskender Han, H. 968/M. 1560-1561 yılında Buhara'ya gelip tahta çıktı. Akabinde onun adına Maverâünnehir hakimi olarak hutbe okutup para bastırıldı²⁹⁵. İskender Han'ın hakimiyeti oğlu Abdullah Han'ın gölgesinde sürüp gitmiştir. Özbek Hanlığına dair işler daima Abdullah Han tarafından karara bağlanmış veya onun bilgisi dahilinde yürütülmüştür.

H. 971/M. 1563-1564 yılında Taşkent hakimi Derviş Sultan, Abdullah Han'a tabi olmayı kabul edince Özbekler arasında bir süreliğine birlik sağlanmış olsa da bu uzun sürmemiştir. Çünkü Nevruz Ahmed soyundan gelenler gerçekte Canibeglere muhalif olma ve Özbek Hanlığı'nı ele geçirmek emellerinden hiçbir vakit vazgeçmemişlerdir.

Sonuç itibariyle denilebilir ki Ubeydullah Han'ın vefatından beri Maverâünnehir ile Türkistan hakimleri taht üzerinde anlaşmazlığa düşmüşler ve Özbek Hanlığını ele geçirmek maksadıyla her fırsatta karşı karşıya gelmişlerdir. Nevruz Ahmed'in saltanatı sırasında rekabet ve husumet daha da artmıştır. İskender Han'ın Hanlığıyla üstünlük her ne kadar Canibeg ailesine geçse de Baba Sultan ve Derviş Sultan idaresindeki Türkistan ve Taşkent yönetimi bu durumu hiçbir vakit kabullenmemiştir.

²⁹⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 111a-112a.

²⁹⁵ İskender Han'ın Maverâünnehir hakimi olarak hüküm sürdüğü yıllarda Özbek Hanlığının hudutları Kaşgar vilayetinin sonundan Harezmi sınırlarına, Deşt-i Kıpçak'ın en kuzeyinden Kandahar'ın en güneyine kadar genişlemiştir. Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 113a-113b.

Tüm bu gerekçelerle yaşanan çekişmelerin bir yenisine H. 975/M. 1567 yılında tesadüf etmekteyiz. Ebu'l-Hayr Sultan²⁹⁶, miras hakkını öne sürerek H. Cemaziyelahir 975/M. Aralık 1567 tarihinde bir bölük askerle Buhara'ya tabi Şehr-i Sebz vilayetine el koydu. II. Abdullah şehri geri almak için harekete geçtiğinde bu defa Türkistan, Hocend, Andican, Taşkent ve Semerkand yöneticilerinin Buhara'ya doğru ilerledikleri haberini aldı. Bunun üzerine derhal Şehr-i Sebz'den ayrılp payitahta geri döndü²⁹⁷.

Bu sırada Baba Sultan idaresindeki Türkistan ve Fergana bölgesindeki Özbekler, H. Recep 975/M. Ocak 1568 tarihi itibariyle yön değiştirip Şehr-i Sebz'e yöneldiler ve Ebu'l-Hayr Han'a destek olmak suretiyle vilayetteki muhalifleri yok ettiler²⁹⁸. Abdullah Han ise amcası oğlu Din Muhammed Sultan da dahil olmak üzere kendisine tabi tüm emir ve valileri Kesbi bölgesinde topladı²⁹⁹ ve H. Şaban 975/M. Ocak Şubat 1568'de Semerkand'a doğru ilerledi. Nitekim Türkistan ve Fergana Sultanlarının Abdullah'ı durdurmak üzere Semerkand'a yönelmesiyle savaş alanı Maverünnehir'in kuzeyine kaymış oldu.

Buhara ordusu Ribât-ı Cam mevzisinde ordugahını kurdu³⁰⁰ ve bir süre sonra iki Özbek ordusu aynı mevkiide karşı karşıya geldi. Buhara ordusunun önde gelen serdarı Ali Merdan Bahadır düşman üzerine ilk saldırıyı başlattı. Ancak iki taraf da bir başarı gösteremeyip kendi taraflarına çekildiler³⁰¹. Bir sonraki yıl Türkistan

²⁹⁶ Ebu'l-Hayr bin Civanmerd Ali Sultan Sultan bin Ebu Said Han bin Köçküncü Han.

²⁹⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr. 130a-131a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 258-259.

²⁹⁸ Taniş ve Kutgan, Abdullah Sultan ile kardeşlerinin karşısında yer alan ve Şehr-i Sebz üzerine harekete geçen Özbek şehzadelerinin adlarını vermektedir. Buna göre Semerkand Hanları; Giray Han Sultan Said Han, Hüdayibirdi Sultan, Civanmerd Ali Sultan, Abdal Sultan, Ebu'l-Hayr Sultan, Muzaffer Sultan ve Mehdi Sultan'dır. Taşkent Sultanları; Baba Sultan, Emin Sultan, Dost Muhammed Sultan, Harezmi Şah, Kasım Sultan ve Tahir Sultan ile Hisar yönetimine bağlı; Haşim Sultan, Fakir Sultan, Mehmed Kasım Sultan, Muzaffer Sultan Mehmed Şerif ve Ebul Kasım Sultan'dır. İsimleri aktarırken kitaplardaki bazı farklılıklar dikkatimizi çekmiştir bunlar; Taniş'den bu bilgiyi aktaran Burton'un Giray Han ismini "Gadai" olarak telaffuz etmesi ki bizi Kutgan'daki bilgiler de doğrulamaktadır. Ayrıca Kutgan'da Fakir Sultan ismi yer almazken Taniş'den farklı olarak Cafer Sultan ismine yer verilmiştir ki bu iki isim birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr. 131b-132b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 259-260; Burton, *The Bukharans*, s. 21.

²⁹⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr. 132b-133a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 260; Abdullah Han, Din Muhammed Han'a gönderdiği elçi vasıtasıyla bu şehzadeye şöyle söyler; "Babana rağmen sen benim için bir oğul gibisin hatta oğuldan daha değerlisin, İkimiz arasındaki mesafeler arttıkça ve anlaşmazlıklar çoğaldıkça bu durum fesatçıların işine yarayacaktır. Nitekim bizim yıldızlar kadar çok sayıda olan düşmanlarımız Sehr-i sebz bölgesine saldırmış ve kardeşim Hüsrev Sultan'ı kuşatmışlardır. Gerek ki rüzgar hızıyla gelesin ve Kesbi kasabasında Buhara ordusuyla birleşsin." Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr. 133a.

³⁰⁰ Bu yer Semerkand yakınında bir bölgedir ve hatırlanacağı üzere daha önce Ubeydullah Han ile Şah Tahmasb arasındaki en büyük muharebeye mekan olmuştur. Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr.133b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 260.

³⁰¹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhi*, C. II, Vr. 134a. Kutgan bu Buhara serdarının ismini Ali Murad Bahadır olarak zikreder. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 260.

askerleri Şehr-i Sebz ve Miyankal üzerine saldırılarına devam etmişlerse de bölgede uzun süre tutunamayıp Türkistan havalisine döndüler. Ancak özellikle de Miyankal'daki tahribat Abdullah Sultan'ı çileden çıkarmaya yetti. O, 20.000 kişilik kuvvetle Semerkand'a doğru ilerleyip Karabaliğ mevkiisinde ordugahını kurdu ve derhal düşman üzerine saldırıya geçti³⁰²

Bu seferki çatışma Abdullah Sultan'ın Türkistan Sultanları karşısında galibiyeti ile neticelendi, Nevruz Ahmed'in iki oğlu da kendi ülkelerine çekildi. Abdullah Sultan ise zaferine rağmen Semerkand halkının direnişleri nedeniyle şehir üzerinde hakimiyetini tesis edemedi³⁰³.

H. 976'daki savaşın ardından H. 977/M. 1569-1570 yılında hem Baba Sultan hem de Derviş Sultan ile II. Abdullah'ın kuvvetleri arasında yer yer çatışmalar vuku bulmuş ve taraflar ağır kayıplar vermek suretiyle büyük darbe almışlardı³⁰⁴. Ebu'l-Hayr soyundan Sultanlar arasında yaşanan iç çekişmelere bu yıl itibariyle Yadigar Han soyundan Harezmi Özbekleri de dahil olmuştu. Taniş'in ifadesiyle Harezmi lideri 20.000 kadar askeriyle Baba Sultan'ın Miyankal saldırısına destek vermiş ancak bu ittifak Abdullah Han'ı mağlup etmeye yetmemişti. Baba Sultan'ın Buhara'yı yağmalaması ise bardağı taşıran son damlaydı³⁰⁵. II. Abdullah yine kalabalık bir ordu hazırlayıp Baba Sultan'ın karşısına çıktı. Bu Türkistan Sultanı ise aynı cesareti gösteremediğinden barış sözlerinin ardına gizlendi. Netice itibariyle bu iç çekişmelerin devlet ve millet adına hiçbir faydası olmadığını gören Abdullah Han, ülke içindeki ikiliğe son vermek düşüncesiyle hiç tereddüt etmeden sulh teklifini kabul etti³⁰⁶.

Ancak bu sükunet ortamı H. 980/M. 1572 yılında Semerkand valisi Sultan Said Sultan'ın vefatı ve Derviş Han ile Baba Sultan'ın burayı ele geçirmek istemesi üzerine tekrar bozulacaktır. Abdullah Han bu gelişmelere kayıtsız kalmayacak, onları

³⁰² Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 141b-143a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 264-266; Savaşın seyri için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 147a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 266-267.

³⁰³ Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 267-268.

³⁰⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 150a-150b, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 269.

³⁰⁵ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 150b-151a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 270, 284.

³⁰⁶ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 151b-15a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 270-271.

durdurmak için H. Safer 980/M. Haziran-Temmuz 1572 yılı itibariyle Semerkand'a giderek³⁰⁷ Türkistanlı askerleri geri püskürtecektir³⁰⁸.

Anlaşıldığı üzere Maverâünnehir-Türkistan mücadelesi bu yeni dönemde ve Abdullah Han'ın güçlenen otoritesi karşısında sadece Semerkand ve Şehrisebz'in hakimiyeti üzerine şekillenmiştir. Bu şehirlerin Buhara hükümetinin tasarrufunda olmasına katlanamayan Baba Sultan, her fırsatta saldırıya geçmiş ancak Buhara'dan askerlerin yetişmesiyle kuşatma çalışmaları hep başarısızlıkla neticelenmiştir.

H. 980/M. 1572 yılında gerçekleşen bu karşılaşma iki taraf arasındaki son mücadeleyi teşkil etmiştir. H. 983/M. 1575'de Semerkand hakimiyeti üzerine taraflar yine karşı karşıya gelmişlerse de her birinin içte yaşadığı sorunlar nedeniyle Türkistan-Maverâünnehir çatışması başlamadan son bulmuştur.

2.3. ÖZBEK HANLIĞI'NDAKİ İÇ ÇATIŞMALARIN ANALİZİ

Maverâünnehir ve Türkistan hakimleri arasında Abdullatif Han ile başlayan ve bitmek tükenmek bitmeyen savaşların karakteristik yapısı kinden çok rekabet ekskenliydi. Bu rekabette hedef Özbek tahtı idi. Ebu'l-Hayr Han'ın bütün evlatları da bu hedefe eşit uzaklıktaydı. Kimisi vaktiyle kendi babası ya da dedesinin taşıdığı Han unvanını elde etmek istiyordu (Küçüm Han'ın evlatları ile Nevruz Ahmed'in oğulları gibi). Kimisi bu zamana kadar var olan usulle yani ekberiyet sistemiyle tüm Özbeklerin lideri olmayı bekliyordu (Belh hakimi Canibeg soyundan Piri Muhammed Han gibi). Kimisi de sahip olduğu cesaret, hırs, özgüven ve hükmetme yeteneğiyle zorla da olsa tahta sahip çıkmayı istiyordu (II. Abdullah Han gibi).

Nitekim H. 946-980/M. 1539-1573 yılları arasında Maverâünnehir-Türkistan çatışmaları tarafların askeri güç ve özgüven noktasında eşit olmaları dolayısıyla bir türlü son bulmuyor, taraflardan biri mutlak galibiyete erişemiyordu. Sadece daha gayretli olan taraf karşısındakini bir süreliğine yıldırıyordu ki buda çatışmalara ara verilmesi şeklinde zuhur ediyordu.

³⁰⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 162a-163a.

³⁰⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 163a-163b.

Abdullah Sultan hedefini daha büyük başarılarla kilitlemişti. O, Özbek Hanlığını ele geçirecek, ülke sınırlarını olabildiğince genişletip uzun yıllar Horasan'a sahip çıkan Safevî Devletini ortadan kaldırmak suretiyle tüm Önasya'nın hakimi olacaktı. Şu durumda babası İskender'in Hanlığı döneminde ilk olarak içteki sıkıntıları gidermeli ve dış tehlikelere karşı güçlü bir devlet olmalıydı.

İşte Abdullah Sultan'ın icraatları bu hedefe hizmet ediyordu. H. 980/M. 1573 yılına geldiğimizde, II. Abdullah'ın Belh hakimi olan ve zaman zaman kendisine baş kaldırmak suretiyle merkezin gücünü zayıflatan Pir Muhammed'in oğlu Din Muhammed'in üzerine saldırıya geçtiğini ve on aylık bir kuşatmanın ardından bu şehzadeyi kendisine tâbi kıldığını görmekteyiz. Netice itibariyle bu girişimi ona Belh ve çevresinin kontrolünü de sağlamıştı³⁰⁹. Aynı tarihlerde Harezmi valisi Suyunç Muhammed Sultan bin Hacim Han, Buhara'ya gelmiş, Abdullah Han'ın huzuruna çıkıp ona itaatini arz etmişti. Çünkü H. 977/M. 1569'da yaptığı gibi bir daha Abdullah'ın ordusunun karşısına çıkmaya cesareti yoktu. Nitekim Harezmi yönetimi Buhara'ya tâbi olmakla da yetinmeyecek, H. 980/M. 1573 yılında Belh'deki isyana son vermek üzere Abdullah Sultan'ın hizmetine askeri birlik göndererek ona duyduğu bağlılığı açıkça göstermek isteyecektir³¹⁰. H. 977/M. 1569 yılından itibaren Türkistan Sultanlarıyla da sulh görüşmeleri içerisinde olunması Abdullah Han'ın, Maveraünnehir'in dışında yer alan Türkistan, Harezmi ve Belh bölgesinde hakimiyetini tesis etmesini sağlamıştır. Bu birliktelik sayesinde Özbek Hanlığının dış güçlere karşı mukavemet gücü daha da artmıştır.

Görüldüğü üzere H. 946-980/M. 1539-1573 yılları arasında Maveraünnehir ve Türkistan Hanları arasında aralıksız devam eden iç çatışmalar Özbeklerin dış politikasını oldukça zayıflatmış, yeni topraklar ele geçirmek ve ülke sınırlarını genişletmeye yönelik politikalarını ertelemiştir. Üstelik bu tarz iç savaşlar H. 980/M. 1573 yılında son bulmayıp sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Lakin II. Abdullah'ın gücünü kanıtlayıp merkezi otoriteyi güçlendirdiği bu yıl onu "*Büyük Özbek Hanlığı*"nı tesis etme hayaline çok yaklaştırmıştır. İskender Han'ın H. Evail-i Cemaziyelahir 991/M. Haziran 1583 tarihinde vefat etmesiyle de II. Abdullah

³⁰⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 173b, 189a-190b.

³¹⁰ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 180b, 184a, Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 285.

resmen Maverâünnahir tahtına oturmuş ve Özbek Han'ı unvanıyla tüm Maverâünnahir'i, Türkistan ve Horasan bölgesini hakimiyeti altına alarak bölgede istikrar oluşturmuştur.

Diğer taraftan Özbeklerin ikiye bölünüp kendi ülkelerinde çatışmaları Safevîlerin ezeli düşmanlarına karşı işini kolaylaştırıyordu. Ancak Safevî ülkesinde de benzer anlaşmazlıklar ve çatışmaların yaşanıyor olması Özbeklerin bu zayıf anlarından yeterince yararlanamamaları anlamına geliyordu. Nitekim devletin kurucu kadrosu olan Kızılbaş taifelerin liderleri yönetimde söz sahibi olmak için birbirleriyle kıyasıya mücadele ediyorlardı. Hatta zaman zaman merkezi sıkıntıya sokan ciddi başkaldırıları vuku buluyordu. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin M. 1533-1555 yılları arasında Safevî topraklarına gerçekleştirdiği saldırılar, Azerbaycan ve Irak'da ele geçirdiği yerler Tahmasb'ın batı cephesine öncelik vermesine sebep teşkil etmişti. Şu durumda Horasan coğrafyası ele geçirilmeye en müsait olduğu bu zamanda Safevî şehzadesi ve birkaç Kızılbaş emiri tarafından idare edilmek suretiyle en sakin yıllarını geçirmekteydi.

2.4. H. 943-984/M. 1536-1577 YILLARI ARASINDA ÖZBEKLERİN HORASAN'DAKİ FAALİYETLERİ

H. 943/M. 1536 yılında Herat'tan çekilen Özbekler uzun süre Safevîlerle büyük bir çatışmaya girememişler sadece küçük gruplar halinde Horasan üzerine birkaç kez akınlar düzenlemişlerdir. Bu akınlarla hedefleri, Herat ya da Meşhed'i ele geçirmek olsa da Kızılbaşlarla mukavemet etmeye güçleri yetmediğinden bölgeyi yağmalayıp geri dönmekle yetinmişlerdir.

İlk olarak H. 957/M. 1550 yılında Taşkent valisi Barak Han, Maverâünnahir hakimi Abdullatif Sultan'ı ve Hisar-ı Şadman hakimi Şah Muhammed Sultan'ı ikna etmiş, onlarla ittifak kurup Horasan üzerine sefere çıktı. H. 5 Cemaziyelevvel 957/ M. 22 Mayıs 1550 tarihinde Herat'a ulaşan Özbek ordusu şehri kuşatma altına aldı. Herat hakimi Şerafeddinoğlu Muhammed Han da şehrin dışında barikatlar kurdurup topçu ve tüfekçi birlikleriyle savunmaya geçti.

Özbekler, şehirde kurulan barikatlarda çok iyi mücadele etmiş olmakla birlikte Şah Muhammed Sultan'ın³¹¹ öldürülmesiyle ümitsizliğe kapılıp Barak Han'ın izniyle H. 27 Cemaziyevvel 957/M. 13 Haziran 1550'de Maverâünnehir'e geri çekildiler³¹². Aynı savaşta Safevî tarafından Muhammed Han Şerafeddinoglu vefat ettiğinden ve oğlu Kazak Han, Özbekler tarafından tutuklandığından şehzade Muhammed Hüdabende, Horasan valiliğini bırakıp merkeze geri döndü³¹³.

H. 967/M. 1559-1560 yılında Özbek Han'ı Pir Muhammed'in aklında Horasan'a sefer düzenleme planı yer almaktaydı. Amacı Sünni Özbeklerin Mekke ve Medine'yi ziyaretlerini engelleyen Safevîleri bölgeden def etmek ve hacıların kutsal ziyaretini yerine getirmeleri için seyahat olanaklarını iyileştirmektir. Pir Muhammed bu düşüncesini planlamakla kalmamış, yeğeni II. Abdullah'ı Özbek askerlerinin başında bölgeye göndermek üzere huzuruna çağırmıştı. Ancak bu görüşme sırasında Abdullah Sultan ile Pir Muhammed Han arasında Buhara hakimiyeti üzerine anlaşmazlık peyda oldu. Pir Muhammed Han, Belh'e karşılık Buhara'yı istedi, II. Abdullah ise Celayir Şeyhlerinin itirazı üzerine bu teklifi reddetti. Diğer taraftan Din Muhammed Han, babasının Belh'i kendisinden alıp Abdullah'a vereceği düşüncesinden rahatsız olarak isyan bayrağını kaldırdı. İşte tüm bu gelişmeler Horasan seferinin ertelenmesine sebep oldu³¹⁴.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bu sadece bir ertelemeydi. Çünkü bu amacından vazgeçmeyen ve daima fırsat kollayan Pir Muhammed Han, sadece Belh hakimi unvanını taşıdığı H. 971/M. 1563-1564 yılında ordusunu toplamış ve çok sayıda askerle Meşhed üzerine saldırıp şehri harabeye çevirmiştir. Özbeklerin, Şia için kutsal addedilen bu şehre saldırımları üzerine Şah da Ebu Talip Mirza, Mir Gıyaseddin Mehmed ve Mir Şerif Musevî'yi elçilik vazifesiyle Pir Muhammed'in yanına göndermiş ve şehre zarar gelmemesi için sulh yapılmasını istemiştir. Pir

³¹¹ Buradaki Şah Muhammed Sultan, Nevruz Ahmed Barak Han'ın torunu Derviş Sultan'ın oğlu Şah Muhammed olmalıdır. Şecere için bk. Burton, *The Bukharans*, s. 549.

³¹² Rumlu, *Ahseñü 't-Tevârih*, C. III, 1334-1336, Kummî, *Hulasatu 't-Tevârih*, C.I, s. 344-345; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 152-153.

³¹³ Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 62; Münşî, Muhammed Mirza'nın Şah'ın emriyle ve yanında yeni atanan lalasıyla tekrar Herat'a gönderildiğini söylemiştir. Sonra da Şehzadenin Herat yolundayken Abdullah Han Özbek'in saldırısına uğradığını, ancak merkezden destek kuvvetlerinin gelmesiyle Özbeklerin kısa sürede dağıldığı bilgisini eklemiştir. Yazar bu olayın tarihini belirtmemiş ve H. 957'deki olayın akabinde aktarmış olsa da biz H. 974'deki olayı zikrettiğini düşünmekteyiz. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 153.

³¹⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I, Vr. 111a-111b.

Muhammed şehre girme başarısına rağmen ordusunun yorulduğunu ve savaş gücünün azaldığını görünce sulha razı olmuş ve Belh'e dönmüştür. Şah'ın Meşhed intikamı için Belh'e saldıracağı düşüncesi onu tedirgin etmiş olmalı ki bir süre sonra özrünü bildirmek üzere Şah'ın huzuruna bir de elçi göndermiştir. Şah da Hüseyin Kulu Bey Şamlu aracılığıyla onu affettiğini bildirmiştir³¹⁵.

Aynı yıl içerisinde Özbek şehzadelerinden Köçküncü ailesinden Ali Sultan ile kardeşi Ebu'l-Hayr Han'ın Horasan'ı ele geçirmek ve kendilerine yurt yapmak üzere bölgeye saldırdıklarını görmekteyiz. Bu Özbek şehzadeleri, Meşhed yakınına gelip Tark mevziisine yerleştiler. Ancak Meşhed'deki Kızılbaş emirlerinden Safi Veli Halife-i Rumlu, Kanber Sultan Ustaclu ve Sultan İbrahim Mirza pek çok Özbek askerini katl ederek Özbek saldırılarını durdurdu. Bunun üzerine korkuya kapılan Ali Sultan derhal bölgeyi terk etti ve Maverünnehir'e geri döndü³¹⁶.

Tüm bu çatışmalara ve düşmanca girişimlere rağmen Özbeklerle Safevîler arasındaki sosyal ilişkiler din eksenini çerçevesinde devam ettirilmiştir. Şöyle ki H.971/M. 1563-1564 yılında Maverünnehir ayanlarından ve Özbek sultanlarından bir grup, hac vazifesini yerine getirmek üzere Kazvin'e gelmişler ve burada bir süre dinlendikten sonra Hicaz tarafına harekete geçmişlerdi³¹⁷. Şah'ın bu seyahate müsaade etmesinin temelinde muhtemelen Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmaya sadık kalmak ve de Özbeklerle aralarında ciddi problemler çıkmasına mahal vermemekti. Bu maksatla Özbek Müslümanlarının bu doğal isteklerini geri çevirmek yerine seyahate göz yummayı tercih etmişti.

Bu dönemde Özbek ve Safevî kuvvetleri arasında gerçekleşen en önemli çatışma H. Evahir-i 974/M. 1567 yılı itibariyle Maverünnehir hakimi İskender Han'ın oğlu Abdullah Sultan ile dönemin Horasan hakimi Şah Tahmasb'ın oğlu Muhammed Hüdabende arasında vuku bulmuştur.

Abdullah Sultan, Maverünnehir tahtını emniyet altına alıp Barak Han'ın evlatları üzerinde kısa süreli de olsa hakimiyet kurduktan sonra Horasan'ı yeniden

³¹⁵ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 442; Rumlu Pir Muhammed Meşhed bölgesindeyken Şah'ın gönderdiği ilk elçiden bahsetmez. Sadece bu Özbek Hanı'nın pişman olduğunu ve Şah'ın affına sığındığından bahseder. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1432.

³¹⁶ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1432; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 442.

³¹⁷ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 442.

İslam çemberi içerisine almak ve hakimiyet sahasını güney batı tarafına doğru genişletmek istedi. Taniş'e göre Han'ın Horasan seferini başlatmaktaki gayesi küffara karşı savaşmaktan ibaretti³¹⁸. Fars kroniklerinde Abdullah Han'ın Horasan seferindeki rolünden sadece ordu komutanı olarak bahsedilmektedir. Şöyle ki Şah Tahmasb H. 974/M. 1566-1567 yılı itibariyle oğlu Muhammed Hüdabende'yi Şah Kulu Ustaclu ile birlikte Herat valisi tayin edip Horasan'a göndermiştir. Bunu öğrenen Özbek Han'ı İskender Han da oğlu Abdullah Han'ı diğer oğulları ile birlikte Kızılbaş şehzadesini durdurmak ve Horasan'dan atmak üzere bölgeye sevk etmiştir. Rumlu'nun ifade ettiği üzere Özbek ordusunda 30.000 süvari yer almaktadır³¹⁹.

Bu sefer sırasında Abdullah Han'a destek olan Özbek şehzadeleri; Abdullah'ın kardeşleri İbadullah Han ile Hüsrev Sultan ve H. 971/M. 1563-1564 yılı itibariyle Abdullah Han'a itaatini arz eden Taşkent hakimi Derviş Han'ın kardeşi Tahir Sultan'dı. Aynı zamanda Semerkand'daki Özbek askerleri de bu sefere dahil olmuşlardı³²⁰.

Muhammed Hüdabende, Abdullah Han'ın Horasan üzerine gelmekte olduğunu öğrenince derhal Türbet Kalesine sığınmış ve şehrin savunma hatlarını sağlamlaştırdı. Bu gelişme üzerine Özbekler de Türbet'e yöneldi³²¹. Kalabalık Özbek ordusu karşısında tüm Horasan halkı teslimiyeti tercih etmekte ve II. Abdullah'a hediyeler takdim ederek aff dilemekteydiler³²². Özbekler nihayet Türbet kalesi yakınına vardıklarında burada yaşayan Kızılbaş taifesinin sokaklarda kurdukları barikatlarla şehri savunmak üzere hazır beklediklerini gördüler. Ancak Özbek askerinin çokluğundan çekinen ve Özbek kılıcından canını kurtarabilen Kızılbaşlar derhal kaleye sığındılar ve saldırıya geçmek yerine savunmaya öncelik verdiler. Abdullah Han ise askerlerini kaleye yönlendirdi ve top atışlarıyla surların yıkılmasını emretti³²³.

³¹⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 122a.

³¹⁹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1445-1446, 1548; Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 456-457.

³²⁰ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 122b.

³²¹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 123a, Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1446; Rumlu aynı eserin bir başka bölümünde Safevî şehzadesinin beraberindeki 300 süvariyle Özbeklere karşı mücadele ettiğini, onlardan bir kısmını katil edip Horasan'da görev yapan emirlerin yardıma gelmelerini beklemek üzere Türbet'e çekildiğini söyler. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1548; Kummî, şehzadenin Türbet kalesine vardığı tarihi H. 4 Cemaziyelevvel 974/M. 17 Kasım 1566 olarak zikreder. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 457.

³²² Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 124a.

³²³ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 124b.

Bu sırada ortada dolaşan bazı iftiralar nedeniyle Özbek şehzadeleri Hüsrev Sultan ile Abdullah Han arasındaki ilişki bozulmuştu. Hüsrev Sultan Abdullah Han'a itaat etmeyi bırakıp, izin almaksızın Şehr-i Sebz'e geri dönmüştü³²⁴. Bu haberi duyan Meşhed ve Esterabad hakimleri ise Türbet'te bulunan Muhammed Mirza'ya yardım etmek üzere harekete geçtiler. H. 13 Cemaziyelevvel 974/M. 26 Kasım 1566'da ise Şah Tahmasb oğlunun bu zor durumundan haberdar oldu. Kummî, Şah'ın bizzat kendisinin Horasan'a gittiğini söylemektedir³²⁵. Taniş ise kuşatmayı kaldırmak üzere 80.000 kişilik bir kuvveti Horasan ülkesine gönderdiğini aktarmıştır. Netice itibariyle Safevî ordusunun üzerine geldiğini öğrenen Abdullah Sultan, derhal Hüsrev Sultan'ın gönlünü almış ve onu savaş alanına davet etmişti. Hüsrev Sultan da bu davete icabet edip Özbek ordusunda yeniden yerini almıştı. Böylece her birliğin serdarlık görevini bir Özbek şehzadesi üstlenmişti.

Bu durum II. Abdullah'ı oldukça cesaretlendirmiş olmalı ki o, Türbet şehrini kuşatmaktan vazgeçip gelmekte olan Kızılbaş ordusunu karşılamak üzere İran üzerine harekete geçmiştir. Özbek ordusu bu sefer sırasında ilk olarak Buryabad kalesi üzerine hücum etti³²⁶. Kale halkı ateşli silahlarla şehri korumaya çalıştıysa da Özbek zaferinin önüne geçemedi. Özbek askerleri şehir ve kaleyi tahrip ederken halktan da pek çok kişiyi katl etti³²⁷.

Buryabad zaferinden sonra Hüsrev Sultan tekrar kendi başına hareket etmeye başladı. Bu defa Pir Muhammed Han'ın oğlu Din Muhammed ile işbirliği yaparak Şehr-i Sebz'i tekrar ele geçirdi. II. Abdullah ise içte yaşadığı bu anlaşmazlık nedeniyle Horasan'da daha fazla ilerlemek düşüncesinde değildi ve bu ikiliği ortadan aldirmek maksadıyla rotasını Buhara'ya çevirecekti. Ancak Horasan seferini de tam olarak sonlandırmamıştı. Nitekim dönüş yolundayken İslam alemi için büyük öneme haiz Merv şehrini ele geçirmeyi kararlaştırmış ve bunun için H. 975/M. 1567-1568 yılında Merv seferini başlatmıştı. Bu sefere Abdullah Sultan Emir Can Ali, Emir

³²⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 125a.

³²⁵ Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 457-458.

³²⁶ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 125a. Kutgan bu kasabanın ismini "Buryanaf" olarak ifade eder. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 226,

³²⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 126a-126b.

Nazar Sultan Yar Bey, Emir Taniş, Emir Terum (Torum) Emir Cangeldi Bey ve Emir Kulbaba liderliğindeki Özbek askerleri iştirak etmişti³²⁸.

Merv kalesine ilk yaklaşan Emir Nazar Bey'di. O maiyetindeki askerlerle gece yarısı şehrin kuzeyindeki Ahmed Pehlivan kapısından saldırıya geçip şehre girmeye çalıştı. Ancak başarılı olamadığından geri çekildi. Bir sonraki saldırı batı tarafından gerçekleşti. Ancak Özbek emirlerinden biri, çatışma sırasında öldürülünce Özbek askerleri mukavemetini kaybetti ve bu girişim de sonuçsuz kaldı. Bu nedenle Merv'in kuşatılması bir sonraki güne ertelendi. Bölgeye ulaşan Abdullah Sultan, kale yakınlarında ordugahını kurdu ve akşam saatlerinde tekrar hücum emri verdi. Ama kaledeki Kızılbaşlar surlara tırmanıp ateşli silahlarla öyle güçlü bir savunma gerçekleştirmişlerdi ki Özbekler geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Abdullah Sultan ise pes etmeyerek bu defa kendi birliğiyle Merv kalesine saldırdı. Özbek askerleri bir yandan surlara tırmandı, bir yandan da savunma amaçlı oluşturulan hendekleri aşarak kale eteğine toplarını kurdular.

Tüm gayretlerine rağmen kale bir türlü ele geçirilemedi. Abdullah Han'ın yanındaki bazı emirler kalenin mücadeleye ele geçirilmesinin zorluğundan dolayı Murgab sahiline gidilmesini ve kaleye giden su kanallarının tahrip edilmesini tavsiye ettiler. Bu şekilde Merv halkının susuz kalması ve güçsüz düşmesi planlanmıştı. Emirlerinin bu isteğini kabul eden Han, askerleriyle birlikte Amuderya'yı geçip Buhara'ya doğru ilerlerken Merv'in su kaynağını oluşturan baraja ulaştı, su yollarını tahrip edip Buhara'ya çekildi³²⁹. Taniş, Merv halkının susuzluktan çok etkilendiğini ve çaresiz kaldıklarını söylemekle birlikte Merv'in ele geçirilip geçirilmediği hususunda bilgi vermez. Fars kroniklerinde ise Abdullah Han'ın Türbet kuşatmasının dışındaki faaliyetlerine hiç değinilmeden, doğrudan Buhara'ya geri çekildiği ifade edilir. Tüm bu veriler ve Abdullah Han'ın Buhara'ya gittikten sonra Şehr-i Sebz'de ortaya çıkan karışıklıkla ilgilenmesi üzerine bu Özbek seferinin sonuçsuz kaldığını ve yeni yerler feth etmekten ziyade Safevîler'e zayıat verilerek geri dönüldüğü söylenebilir.

³²⁸ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 127a-128a.

³²⁹ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, C. II, Vr. 128b-129b.

Abdullah Han, Buhara'ya geri dönerken dahi Horasan'a tekrar sefer yapacağı düşüncesindeydi. Ancak o uzun bir süre daha Taşkent ve Semerkand'da Barak Han soyundan Özbeklerin merkeze isyan etmesi nedeniyle içteki karışıklıklarla uğraşmak ve devletin istikrarını muhafaza etmekle meşgul oldu³³⁰.

Safevî idaresindeki Horasan ülkesine Özbeklerin gerçekleştirdiği bir diğer sefer H. 977/M. 1569 tarihlidir. Bu seferi gerçekleştiren ise Abdullah Han'a tabi şehzadelerden Özbek Sultan'dır. II. Abdullah H. 976/M. 1568'de Şehr-i Sebz ve Karşi vilayetlerini Türkistanlı Özbeklerin elinden almış ve bu yerlerin hakimiyetini amcası oğlu Özbek Sultan'a vermişti. Özbek Sultan'ın ilk icraatı, ertesi yıl çok sayıda askerle Horasan bölgesine girip Cam vilayetine yerleşmesiydi. Cam valisi Kızılbaş emiri Zeynel Bey, Özbekler'i def etmek üzere bir grup askerini onlar üzerine sevk etti. Ancak bu Safevî kuvvetlerinin başarılı oldukları söylenemez. Çünkü çatışma sırasında Kızılbaş serdarı Hamza Beğ katl edilmiş, askerler ise korkuya kapılıp kaçmışlardı. Özbekler ise bölgeden elde ettikleri ganimetlerle Şehr-i Sebz'e yönelmişlerdi.

Fakat Zeynel Han bu yenilgi karşısında sessiz kalmamış, Horasan emirlerinden Emir Hüseyin ile Hacı Sultan'ı da yardıma çağırarak, yaklaşık 1900 kadar askerle Cam'a yürümüştü. Özbeklerin Cam'dan çekildiklerini görünce de onları takibe başlamıştı. Nihayet Hatun köprüsü denilen yerde taraflar karşılaştı. Bu sırada Özbek Sultan'ın ordusunda 7.000 asker yer almaktaydı. Ancak o, Safevî birliklerini şaşırtmak için az sayıdaki askerini onlar üzerine gönderdi, kendisi de geride bekledi. Çatışma başlar başlamaz da Özbek Han ve maiyetindeki askerler ortaya çıkarak düşman saflarına saldırdılar. Netice itibariyle savaşın galibi Özbekler oldu. Zeynel Han ile Emir Hüseyin 1000 kadar Kızılbaşla birlikte öldürülürken, Cam ve çevresi de Özbek Sultan'ın hakimiyet sahasına dahil edildi³³¹. Ancak Özbeklerin Cam'daki hakimiyetleri sadece bir yıl sürdü. Çünkü Özbek Han ile savaşta hayatta kalan Hacı Sultan bir önceki yılın intikamını almak üzere H. 978/M. 1570-1571 yılında Özbekler'in karşısına çıktı. Özbek Han'ı öldürmek suretiyle Cam vilayetini ele geçirdi. H. 23 Zilhicce 978/M. 18 Mayıs 1571 tarihi itibariyle de Şah'a zaferini

³³⁰ Burton, *The Bukharans*, s. 20.

³³¹ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1467-1468; İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 358-359.

müjdeledi. Nitekim Tahmasb da başarısından dolayı Cam şehrinin yönetimini ona devretti³³².

Bu süre zarfında Yadigar Han soyundan gelen Harezmi Özbekleriyle Kızılbaşlar arasında da çeşitli olaylar vuku bulmaktaydı. Harezmi Özbekleri zaman zaman Şah Tahmasb'a itaatten uzaklaşıp Şah'ın bu bölgedeki hakimleriyle çatışmalara girmişti. Bunlardan ilki H. 952/M. 1545-1546 yılında Din Muhammed Sultan ile Şah Kulu Ustaclu arasında vuku bulmuş, Din Muhammed Sultan'ın Meşhed'i ele geçirmek istemesi savaş sebebi olmuştu. Bu Özbek şehzadesi başlangıçta başarılı olsa da akabinde Ürgenç'e çekilmek durumunda kalarak isyanına son vermişti³³³.

Bir diğer hadise H. 956/M. 1549-1550 senesinde Ali Sultan Özbek'in Esterabad'ı yağmalamak istemesi üzerine gelişti. Ancak Özbeklerin çoğu Şah Kulu Ustaclu'nun askerleri tarafından katle maruz kaldılar. Yine aynı yıl Gürcistan hakimi Bayram Oğlan Özbek ile Herat hakimi Muhammed Han Şerafeddinoğlu arasında anlaşmazlık vuku buldu. Buna göre Bayram Oğlan kendisine tabi Kıpçak ve Özbek halkıyla birlikte Herat'a gidip, halktan vergi almış ve Gürcistan'a geri dönmüştü. Muhammed Han bu haberi duyar duymaz bir grup askeriyle Gürcistan tarafına harekete geçti. İki taraf arasında Akgönbed yaylağında çatışma vuku buldu, ancak taraflar birbirleri karşısında üstünlük sağlayamayıp geri çekildiler³³⁴.

Harezmi Hanlarından Yunus Han da H. 964/M. 1556-1557 yılında kardeşi Ebul Muhammed Han ile ittifak edip Esterabad ve Ebiverd'i kendi başına idare etmeye yeltenerek Şah Tahmasb ile olan dostluğuna zarar verdi. Ancak Şah, onun başına buyruk hareket etmesine müsamahakar yaklaşmayıp Harezmi'e sefer düzenleyerek burayı hakimiyeti altına aldı. Yunus Han ise bu mağlubiyetin ardından Kazvin'e gidip Şah'dan affını diledi ve bir kez daha itaatini arz etti³³⁵.

³³² Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.I, s. 566; Rumlu Özbek Sultan'ın katl edildiğinden bahsetmediği gibi onun H. 980 yılında Özbekler arasında vuku bulan anlaşmazlık sırasında aktif rol oynadığını ancak Abdullah Han karşısında güç gösteremeyip Şebergan ve Endehod'u ona teslim ettiğini hatta Abdullah Han'a tabi olduğunu söyler. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1480-1481.

³³³ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1296.

³³⁴ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1325-1327.

³³⁵ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1402.

Safevî ve Özbek Devletleri arasında gerçekleşen bu küçük hadiseler sonuçları itibariyle büyük yankılar yaratmamış olmakla birlikte iki devlet arasındaki nifak ve düşmanlığın son bulmadığını göstermesi açısından önemlidir. Bu iki ezeli düşmanın karşılıklı saldırılarından dolayı en mağdur olan bölge ise çatışmaların gerçekleştiği Horasan'dır. Burada yaşayan halk yönetimin devamlı el değiştirmesi yüzünden yağma ve zulm gibi büyük acılara maruz kalmaktaydı. XIV. yüzyıldan itibaren Kuzey-güney, Doğu-batı ticaretinde merkezi bir konuma sahip olan Horasan'ın en gözde şehri Herat aynı zamanda kalabalık ve zengin bir nüfus potansiyelini de barındırmaktaydı³³⁶. Ancak 16. yüzyılda bu görüntüsünden tamamen uzaklaşmış harap bir hal almıştı. Bunun önemli sebeplerinden biri de Özbek-Safevî rekabetine dayalı bölgede gerçekleştirilen çatışmalardı.

Ayrıca yukarıda da görüldüğü üzere Merkezi Özbek Hanlığına rağmen Harezm'deki varlığını devam ettiren ve bu uğurda zaman zaman Şah'ın tabiiyetine giren Özbekler de fırsatını buldukça Şah'a baş kaldırmakta, Safevî ve Buhara Hanlığı arasında güçlü ve geniş coğrafyaya sahip bir Harezm Hanlığı oluşturmaya gayret sarf etmekteydi.

Bu durum yani Harezm Özbeklerinin ne Safevî devletine ne de Merkezi Özbek Hanlığına sadık kalmaması, genel olarak Özbek şehzadelerinin başına buyruk hareket etme istekleri ve her birinin kendi iradeleri altında hükümet kurma çabalarından kaynaklanıyordu. Bu durum onların tek bir yönetim altında kalmalarını engellediği gibi Harezm'i de içine alan merkezi otoritenin kurulması çabalarını da sonuçsuz bırakıyordu.

Horasan topraklarının aidiyeti meselesi ise aynı çatı altında yaşayan Türkistan hakimleriyle Canibeg ailesinin kendilerine vazife tayin ettiği bir meseleydi. Aynı zamanda Harezm Özbekleri de Nisa, Derun ve Ebiverd bölgesine sahip olmakla yetinmediklerinden Horasan'ın kuzeyine yani Serahs nehrinden Astrabad'a kadar olan bölgeye göz koymuşlardı. Dolayısıyla bu üç grup farklı zamanlarda özellikle de birbirleriyle çatışma halinde olmadıkları anlarda Horasan'a seferler düzenlemiş buradaki Kızılbaş taifesini def etmek ve Horasan'ı tasarruf altına almak için gayret

³³⁶ W.E.D. Allen, *Problems of Turkish Power in The Sixteenth Century*, Central Asian Research Centre press, London 1963, s. 8.

sarf etmişlerdir. Bu noktada onların en büyük eksikliği birlikte hareket etmek yerine ayrı ayrı saldırılar düzenlemeleridir ki ortaya çıkan bu durum Özbekleri Safevî kuvvetleri karşısında hep güçsüz ve savunmasız bırakmaktadır.

3. SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIKLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL

Şah İsmail ile Yavuz Sultan Selim arasında M. 1514 yılında gerçekleştirilen Çaldıran savaşı iki ülke arasında M. 1555 Amasya antlaşmasına kadar devam eden husumet döneminin başlangıcını teşkil etmiştir. Kütükoğlu'nun ifade ettiği üzere Sultan Süleyman tahta çıktığında Safevîlere karşı duyduğu nefretten dolayı ilk iş olarak İran seferine çıkmayı düşünmüş ancak Macaristan ve Avusturya seferinin aciliyeti bu düşüncesini ertelemesine sebep olmuştur³³⁷. Onun Safevî varlığına karşı duyduğu bu nefret babasından intikal etmiş olabileceği gibi, Şah'ın doğu Anadolu'da bitmek tükenmek bilmeyen tahrikleri ile Horasan bölgesine hakim olmak isteyen Özbek Hanlarının Safevî aleyhine gönderdiği mektuplar da bunda etkili olabilir.

Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında Özbeklerle ilk mektuplaşma Osmanlı'nın şark seferine hazırlandığı M. 1534 yılında gerçekleşti. Yapılan incelemeler neticesinde ilk mektubun Özbek Hanı Ubeydullah tarafından Osmanlı Sadrazamı ve aynı zamanda şark seferinin serdarı olan İbrahim Paşa'ya gönderildiğini görüyoruz. Ubeydullah Han mektubunda Şiî Safevîlerin Sünnî İslam alemi için büyük tehdit oluşturduğunu ve Özbekli hacı adaylarının Mekke ve Medine ziyaretine mani olduklarını bildirmekte ve Safevî üzerine gerçekleştirilecek saldırıda Osmanlı ile müttefik olmayı teklif etmekteydi³³⁸.

Sadrazamın Ubeydullah Han'a nasıl bir cevap verdiği malum değildir³³⁹. Ancak M. Şubat 1535 tarihli Ubeydullah Han'ın mektubundan anlaşıldığı üzere

³³⁷ Bekir Kütükoğlu, "Şah I. Tahmasb", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 306.

³³⁸ TSMA, E. 5686'dan naklen Nisar Ahmed Asrar, *Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devletinin Dini Siyaseti ve İslâm Âlemi (1520-1566)*, Doktora Tezi, İstanbul 1970-1971, s. 163-164; Remzi Kılıç, "Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555)", *Türk Kültürü*, Yıl 37, Sayı 437, Ankara, Eylül 1999, s. 534-525.

³³⁹ Remzi Kılıç'tan öğrendiğimiz kadarıyla bu mektuba bizzat Sultan Süleyman cevap vermiş, Ubeydullah Han'ın isteğini müspet karşıladığını bildirmiştir. Hatta böyle bir ittifaktan çok memnun olacağını, Safevîler'e karşı açılacak savaştan başarı ümit ettiğini ve bu mücadeleye sonuna kadar devam edeceğini ifade etmiştir. TSMA, E. 6915'den naklen Kılıç, "Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri", s. 525.

Sultan Süleyman da Özbek Hanı'na hitaben bir mektup kaleme almış, şark seferine çıkma niyetinde olduğunu bildirmişti³⁴⁰. I. Süleyman mektubunda Safevî taifesini ortadan kaldırmaya kararlı olduğunu ve bu amaç doğrultusunda Özbeklerle ittifak halinde olup el birliğiyle tâife-i küffârın pis vücutlarının yok edilmesini istedi. Bu talebinin ehl-i sünnet ve cemaatin yararına olduğunu söyleyerek, “*dünyevî ve uhrevî hasenâtlarda bulunan İslam büyüklerinin hatırına bu defa Safevî üzerine birlikte gidilsin*” şeklindeki ifadesiyle ittifakın önemine vurgu yaptı. Ayrıca, Ubeydullah Han'ın İbrahim Paşa'ya yazdığı mektuba atıfta bulunarak “*Allah'ın izniyle bu tâife etkisiz kılınsın ki hacı adayları emn ü emân içerisinde Beytullâh-ı Harâm'ı ziyaret edebilsin*” dedi. Süleyman'ın sözleri arasında “*bu defa*” ifadesine yer verilmesi dikkat çekicidir. Bu ifade taraflar arasındaki mektuplaşmanın ve ittifak taleplerinin daha önceden de tekrarlandığını hatıra getirmektedir. Ancak bilindiği üzere Sultan Süleyman babasından sonra şark seferlerine uzun bir süre ehemmiyet vermeyip batıya yönelmişti. Ubeydullah Han da her mektubunda üstü kapalı bundan sitem etmiş olmalıydı ki Osmanlı Sultanı ona şöyle sesleniyordu: “*Azerbaycan hududuna varıp diyâr-ı şarktaki fesâd ehlini külliyyen ortadan kaldırmadıkça garptaki işlerle meşgul olmayacağız.*” Sultan Süleyman bu sözleriyle şark seferindeki kararlılığını bir

³⁴⁰ Sultan Süleyman'ın Tebriz seferine çıkarken Buhara hakiminden de Horasan'a saldırmasını istediği bir mektubu vardır ve biz bu bilgiye TSMA, E. 8332'de kayıtlı bulunan Buhara Hükümdarı Ali Sultan'ın, Sultan Süleyman'a gönderdiği namesiyle ulaşabiliyoruz. Mektubun gönderiliş tarihi belli değildir. Mektupta Sultan Süleyman'ın “*Biz gaza niyetiyle atlanıp Tebriz üzerine yöneldik onlar da o taraftan atlanıp Horasan'a yürüsünler*” sözüne yer verilmişti. Şayet bahsi geçen ilk İran seferiyse “Buhara hakimi Ali Sultan” denilen kişinin Ubeydullah Han olması gerekir. Çünkü Ubeydullah Han Özbek tahtına oturduğunda şehzadeligi zamanında yönettiği Buhara şehrini payitaht yapmış ve Buhara'da H. 946/M. 1540 yılına kadar hüküm sürmüştü. Ubeydullah Han, Osmanlı Sultanı'nın bu mektubuna olumlu cevap vermiş, Safevîler karşısındaki cesurca tavrını bozmadan “*biz başımıza bu yola koyduk Allah'dan ümidimiz budur ki o kafiri biz öldürüp gazi olalım ve o kafire yenilsek şehitlik mertebesine varalım*” demiştir. Kanuni'den isteği ise kafir Safevîleri yok etmeden geri dönmemesiydi. Bk. TSMA, E. 8332'de kayıtlı belgeyi nakleden Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 56-57; Remzi Kılıç, Sultan Süleyman'ın aynı mektubu Semerkand'da bulunan ve Ubeydullah Han'dan önce Özbek Hanı olan Ebu Said'e de gönderdiğini söylemekte ve bu bilgiyi Uzunçarşılı'dan aktardığını bildirmektedir. Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, s. 34; Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti'nin İran Politikası (16. ve 17. yüzyıllar)”, *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi-*, ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkuşe Yay., İstanbul 2008, s. 86; Ancak Uzunçarşılı Özbek Hanlarına mektup gönderdiğinden değil de TSMA, E. 1291'deki belgeden yararlanarak Sultan Süleyman'ın İran seferine başlamadan önce Orta Asya'daki Sünnî Türk devletlerinin içinde bulunduğu ahvali ve sahip oldukları askeri gücü tahkik ettirdiğini söylemiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II.Cilt İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, TTK. Yay., Ankara 2006, s. 348; Arşivde bununla ilgili herhangi bir kayıda tesadüf edilmemiştir. Aynı zamanda 940 yılı Ebu Said'in vefat ettiği tarihtir. Ancak olayların ard arda yaşandığı hesap edilecek olursa ve 940 yılına kadar Özbek Devlet liderinin Ebu Said olduğu hatırlanırsa bu bilginin doğru olabileceği de akla gelmektedir.

kez daha ortaya koymakta ve Ubeydullah Han'ı samimiyetine inandırmak istemektedir³⁴¹.

Sultan Süleyman şark seferini kararlaştırdıktan sonra Şah Tahmasb'a yazdığı mektubunda da Özbek Hanıyla ittifaka müspet baktığını göstermekteydi. Sultan Süleyman tahta çıktığında, Şah Tahmasb uzun bir süre huzuruna adamını gönderip bağlılığını bildirmemişti. Buna mukabil Safevî üzerine yürümeyi kafasına koyan Sultan, Rodos ve Belgrad fetihleri nedeniyle bu işi bir süre ertelemişse de M.1533'de tekrar gündemine aldı. Mektubunda bu fesâd ehlini ortadan kaldırmak için harekete geçeceğini ve çadırını Tebriz ve Azerbaycan'da belki daha da ilerleyip Semerkand ve Horasan vilayetlerini de içine alacak şekilde Memâlik-i İnan ve Turan sahralarında kurmayı kararlaştırdığını söyledi³⁴². Sultan bu ifadeyle muhtemelen Safevî ile savaşta Özbeklerin de kendisiyle müttelik olduğunu belirtmek istemiştir. Çağdaş tarihçiler ise mektuptaki bu ifadeyi Kanuni Sultan Süleyman'ın Türk dünyasını Osmanlı bayrağı altında birleştirmek idealini ifşa etmesi şeklinde yorumlamışlardır³⁴³.

Ubeydullah Han'ın Şeybanî Han'ın ölümünden sonra sürekli olarak Safevîlerle çatışmalara girdiği M. 1524 yılından itibaren ise Safevî birlikleri karşısında önemli galibiyetler elde ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Sultan Süleyman'ın İnan seferini başlattığı tarihte ise Şah Tahmasb, Özbekleri mağlup etmiş ve kısmen Horasan'dan çıkarmayı başarmıştı. O bu galibiyetle yetinmeyip Maverâünnehir üzerine yürüyecekken de Osmanlı ordusunun başkent Tebriz'e sefere çıktıklarını duymuştu. Osmanlı'nın bu sefer için zamanlaması dikkat çekicidir. Sınır beyleri vasıtasıyla doğudaki gelişmeleri yakından takip eden Bâb-ı Âli, muhtemelen Buhara-İstanbul arasında gelip giden mektuplar vasıtasıyla da Özbek mağlubiyetinden haberdar olmuş³⁴⁴ ve doğudaki bu işbirlikçisinin Rafizilerin kılıcı altında yok olmaması için derhal harekete geçmişti.

³⁴¹ Mektubun aslına ulaşamamıştır. Muhtemelen bu mektup Remzi Kılıç'ın alıntı yaptığı TSMA, E. 6915 numaralı kayıttır. Biz ise Ubeydullah Han'ın Sultan Süleyman'a yazdığı mektuptan istifade ederek Süleyman'ın sözlerini aktarmaya çalıştık. Ubeydullah Han'ın mektubu için bk. TSMA, E. 5905.

³⁴² Feridun Bey, Münşeatü's-Selâtin, C. I, s. 478-479.

³⁴³ Kırzioğlu, *Kafkas-Elteri*, s. 126; Feridun Emecen, "Kanuni Süleyman Devri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. X, Çağ Yay., İstanbul 1989, s. 330; Kılıç, "Osmanlı Devleti'nin İnan Politikası", s. 84-85.

³⁴⁴ İnan seferine memur Veziriazam İbrahim Paşa'nın imza ve mührü ile Halep'den İstanbul'a gönderilen arzda serdar, Kızılbaşların H. 940 kışını Horasan'da geçirmeye karar verdiğini, aldığı bu haber üzerine kendisinin de

Belki de Tebriz'deki boşluğu kendisi için fırsat bilmiş ve ülke sınırlarını daha öteye taşımak adına Şah Tahmasb'ın yokluğundan yararlanmak istemişti. Her halükarda Osmanlı'nın bu girişimi Özbeklerin lehine sonuçlanmış, Maverâünnehir ve Türkistan Safevî işgalinden kurtulmuştur.

Osmanlı'nın Azerbaycan ve Irak bölgesindeki fetihleri sırasında Özbek Hanı Ubeydullah, H. 940/M. 1534 tarihli mektubuyla Sultan Süleyman'ı Bağdad'ın fethinden dolayı onu tebrik etti³⁴⁵. Ubeydullah Han'ın bu mektubu Osmanlı Sultanına Safevîlerle olan çatışmasına müdahil olduğu ve ülkesini büyük bir felaketten kurtardığı için teşekkür mahiyetinde yazmış olması da kuvvetle muhtemeldi.

Özbek Hanı tebriknamenin ardından Sultan Süleyman'a hitaben bir mektup daha kaleme almıştı. H. 11 Şaban 941/M. 15 Şubat 1535 tarihli bu mektup aslında Sultan Süleyman'ın şark seferine başlamadan önce Ubeydullah Han'a ittifak çağrısında bulunduğu mektubuna cevap teşkil etmekteydi.

Özbek Hanı Sultan Süleyman'a Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, küffârın ve müşrik-i rafızın karşısında duran kahraman, ehl-i sünnetin lideri şeklindeki hitabıyla onu kendinden üstün gördüğünü, Osmanlı Devleti'nin İslam alemindeki hamiliğini kabul ettiğini ve Süleyman'ın kendi fikriyatlarında oluşturduğu saygıyı ifade etti. Akabinde Sultan Süleyman'a ait mektubun kendilerine ulaştığını ve sözlerine vakıf olduğunu bildirdi. Süleyman'ın şark seferine çıkmaya niyet etmesine karşılık Özbek yöneticilerin Bâb-ı Âli ile bu hususta defalarca yazıştığını ve Allah'ın rızası ve şeriatın gerektirdiği üzere Kızılbaşla cihadın Frenkle cihattan daha elzem olduğunu kendilerinin de bu yola baş koyduğunu söyledi. Maksatlarının sadece Hz. Muhammed'in dininin itibarını arttırmak, bu zelil taifenin viran ettiği mescid ve mabetleri yeniden ihya etmek ve Safevî kılıcı altında yaşayan Müslümanları bu zulümden kurtarmak olduğunu ayrıca vurguladı.

Halep'den Diyarbakır taraflarına hareket ettiğini merkeze bildirmekteydi. M. Tayip Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı", *Belleten*, C.XXI, S. 83, Ankara Temmuz 1957, s. 452-453, 471-476.

³⁴⁵ Topkapı Sarayı Arşiv Kataloğunda E. 5441'de olduğu belirtilen mektuba arşivde uzun süredir devam eden kataloglama çalışmaları nedeniyle ulaşmak mümkün olmamıştır. Arşivin eski kataloğunda yer alan belgeyle ilgili açıklamaya ve Remzi Kılıç'ın ifadelerine dayanılarak bu bilgi aktarılmıştır. Kılıç, "Osmanlı-Özbek Siyasî İlişkileri", s. 525.

Bunu tek başlarına başaramayacaklarının farkında olan Ubeydullah Han, Osmanlı ordusunun Safevî ülkesine saldırmamasını çok önemseydiğini, şayet iki taraftan hücumla geçilirse nihai hedefe ulaşılacağını söyledi. Sonra Osmanlı'nın bu girişiminin aciliyetine işaret etmek için Safevîlerin, İslamın mirasını yakıp yıktıklarını, minberlere çıkıp kötü sözler söylemekle ibadethaneleri kirlettiklerini ve Safevîlerin yaptığı çirkinliklerin her geçen gün arttığını belirtti.

Süleyman'ın Safevî Devleti'ne son verme, Müslüman hacı adaylarının seyahatlerinin emniyet altına alınması gerekliliğine dair sözlerine de şöyle cevap verdi.

Bu fakirin de sabah ve akşam fikri ve zikri şudur ki Hameyn-i Şerifeyn'e giden yol açılıp halkın bu doğrultudaki talepleri ve zaireleri istenilen amaca ulaşsın. O taifenin pis vücutlarının yok edilmesi bütün Müslümanlara vacip olduğu gibi bize de vaciptir. Eğer bu gazaya eşlik etmeyenler varsa hesap günü Resullulaha ne cevap verirler. Bu vesileyle sizinle ittifak ve itihadımız o kadar muhkem olsun ki kıyamet gününe kadar sizden ve bizden gelenlerin de sözü bunun üzerine olsun. Bilinsin ki Allahın izniyle bu iş için ne kadar çaba göstermek gerekirse biz o kadar ihtimamda bulunacağız.³⁴⁶

Ancak mektubun tarihinden de anlaşılacağı üzere ilk İran seferi için artık geç kalmıştı. Osmanlı ordusu Süleyman'ın mektubunda bildirdiği üzere ilk olarak Azerbaycan üzerine yürümüş ve Safevî başkenti olan Tebriz'i ele geçirmişti. Sonra da Irak-ı Arap havalisine yönelmiş, Uzakdoğu ve Hindistan ticaretinin geçiş noktası olan aynı zamanda Sünni İslam'ın önemli merkezlerinden Bağdad şehrini³⁴⁷ ele geçirmişti. Özbekler ise H. 939/M. 1532 yılında Safevîlerin önünden kaçarken büyük kayıplar verdiklerinden olsa gerek Osmanlı ile aynı anda Horasan akınlarını başlatamamışlardı.

Sultan Süleyman'ın Bağdad'ın fethi sonrasında bir süre bölgede kalması Tahmasb'ı harekete geçirdi. Bir yandan Osmanlı padişahının huzuruna elçiler gönderip sulh isteyen Tahmasb öte yandan Van kalesini muhasara etti. Bu olumsuz

³⁴⁶ TSM, E. 5905.

³⁴⁷ Şehrin dini ve ticari önemi ile iki düşman devlet olan Safevî ve Osmanlı Devleti için ne ifade ettiği hususunda bk. Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XVI-XVII.yüzyıllar)", *International Journal of History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, İzmir 2010, s. 228-230.

gelişme üzerine Osmanlı Sultan'ı onun barış isteğini geri çevirmiş olsa da Tahmasb'ı daha fazla takip etmeyecekti³⁴⁸.

M. 1533-1534 yılları, aslında Safevî Devleti'nin ortadan kaldırılması için en uygun zamandı. Tahmasb henüz devleti üzerinde otoritesine kuramamışken çağın iki büyük Sünnî devletinin saldırılarına maruz kalıyordu. Onun en büyük şansı ise her iki devletin aynı anda saldırıya geçememiş olmasıydı. M. 1532'de kendi ülkesine çekilmek zorunda kalan Özbekler, M. 1535'de toparlanıp Safevî üzerine yürümeye karar vermişken bu defa Osmanlı, bir buçuk yıldır devam eden şark seferinden yorgun düşmüş, M. 1534 yılı kışını çok zor şartlar altında geçirip büyük kayıplar verdikten sonra merkeze çekilmeye karar vermişti. Belki de Faruk Sümer'in ifade ettiği üzere Safevî Devleti'ni ortadan kaldıramayacağını anlayıp elde ettiği yerlerle yetinmiş ve şark seferine bir süreliğine ara vermişti³⁴⁹.

Bunun üzerine Ubeydullah Han H. 20 Recep 942/M. 14 Ocak 1536 tarihinde bir kez daha tek başına Horasan üzerine saldırıya geçti ve Tahmasb'ın merkezdeki sıkıntılarla meşgul olması nedeniyle sadece bölgedeki kuvvetlerle çatıştı. Bu durum onun için iyi bir avantajdı. Sufiyan Halife'yi yenen Özbek kuvvetleri kısa sürede Herat'a tekrar hakim oldular. Ancak bu hakimiyet de kısa ömürlü oldu. Çünkü Tahmasb, M. Eylül 1536'da Kazvin'den Horasan'a doğru harekete geçti. Bunu öğrenen Özbekler de Horasan'ı terk etmek durumunda kaldılar. Böylece tıpkı Osmanlı-Safevî çatışmaları gibi Özbek-Safevî savaşları da uzun bir süre duraklama süreci yaşadı.

Irakeyn Seferi diye tanınan ilk doğu seferinden sonra Kanuni'nin oniki yıl boyunca hep Avrupa ve Akdeniz hakimiyeti ile uğraşması, Şah Tahmasb'ın İran'da yeniden dirlik ve düzen kurmasını, Gürcistan ile Şirvan'a hakim olmasını özellikle de Özbekleri Horasan'dan geri püskürtmesini kolaylaştırmıştı³⁵⁰. Bu şekilde yeniden güçlenen, Amuderya'dan Van'a kadar olan sahada hakimiyetini kuran Tahmasb,

³⁴⁸ Bekir Küçüköğlü, "Şah I.Tahmasb", s. 307; Kılıç, "İran Politikası", s. 88; Sadettin Tokdemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselme Devrinde Türk Ordusunun Savaşları ve Devletin Kurumu, İç ve Dış siyaseti: (Celâlzade Mustafa, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik)*, Askeri Matbaa İstanbul 1937, s. 141-142; Mustafa Nuri Paşa Tahmasb'ın Van'a saldırması üzerine Sultan Süleyman'ın tekrar harekete geçtiğini ancak Şah'ın af talebi ve asıl amacı olan Bağdad bölgesini ele geçirmesi üzerine İstanbul'a geri döndüğünü yazmıştır. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukûat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, C.I-II, Yay. Haz. Neşet Çağatay, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 98.

³⁴⁹ Sümer, *Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 65.

³⁵⁰ Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 179.

akabinde Doğu Anadolu'ya saldırmaya başladı. Bu gelişme üzerine Osmanlı hükümeti yeniden hareketlendi ve şark seferi için hazırlık aşamasına geçildi. Aynı zamanda Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza başta olmak üzere Safevî Devleti'nden yüz çevirenlerin Osmanlı himayesine girmesi ya da Osmanlı'dan yardım istemesi de ikinci şark seferini başlatan unsurlardandı.

M. 1547-1548 kışında İstanbul'dan vilayet ve sancaklara gönderilen fermanlarda baharda gerçekleştirilecek ikinci doğu seferi için gerekli hazırlıkların yapılması bildiriliyordu. H. 18 Safer 955/M. 29 Mart 1548'de Elkas Mirza serdarlığındaki Osmanlı öncü birliği Üsküdar'dan ayrıldı, Sultan Süleyman ise Haziran ayı itibarıyla İstanbul'dan yola çıktı³⁵¹.

Sultan Süleyman şarka düzenlediği bu ikinci seferiyle ilk önce Tebriz'i ele geçirdi, sonra Van ve Diyarbakır'daki Safevî hakimiyetine son verdi. Şah Tahmasb'ın savaşmaya meyilli olmadığını görünce ve kendisinin de onu yakalamaya ümidi kalmayınca kışı geçirmek üzere M. 1548 sonbaharında Haleb'e geldi. Bu defa Şah Tahmasb ile savaşmaya kararlı olan I. Süleyman, Haleb'e vardığında kışı burada geçirmeyi ve baharda başlayacak savaş için eksiklerini tamamlamayı planlıyordu³⁵². O, Halep'te iken H. 946/M. 1539 yılında Özbek tahtına çıkmış olan Abdullatif Han'ın tebaasından Baba Şeyh Tabet isimli bir zat hükümdarın huzuruna çıktı ve hac farızasını gerçekleştirmek istediğini ancak Safevî halkının şerri ve zulmü nedeniyle bunun mümkün olmadığını bildirdi.

Bu gelişmeyi fırsat bilen Sultan Süleyman, Abdullatif Han'a hitaben bir mektup kaleme aldı ve ona İran seferiyle elde ettiği başarıları bildirdi. İfade ettiği üzere Osmanlı ordusu gerçekleştirdiği bu son seferle iki yıla yakın bir sürede Azerbaycan'ı Irak-ı Acem'in bazı yerlerini ve Gürcistan'ın pek muhkem kale ve burçlarını feth etmiş ve buradaki Safevî hakimiyetine son vermişti. Böylece hacı adayı ya da tüccar Özbeklerin, Osmanlı ülkesine geçiş güzergahları emniyete alınmıştı.

³⁵¹ Kırzioğlu, I. Süleyman'ın Özbek Han'ı Abdullatif'e hitaben bir mektup yazdığını ve bu mektubu şark seferine çıkan öncü birliklerle eş zamanlı olarak Ahmed Çavuş vasıtasıyla Azak-Astrahan yolu ile Özbek Hanlığına gönderdiğini söylemiştir. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 180-181.

³⁵² Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 46-52.

Sultan Süleyman, Sünni Özbek kardeşine bu güzel haberi müjdeledikten sonra ona bir de sitemde bulundu. “Eğer ol taraflardan dahi fi’l-cümle cüyüş-ı din hica karin ile tahrik-i inan-ı azm zafer iktirân olunsa taife-i dalâlet â‘mal ve hüsrân-ı nevâlin vücud-ı mezerret âlûdları sahayif-i rüzgârdan ma‘dum ve nâbud olması muhakkak idi”³⁵³. Yani sizin tarafınızdan zafer kazanan ordunuz düşman üzerine gelse bu zelil taifenin yok edilmesi muhakkak idi demek suretiyle Özbek tarafından defalarca İstanbul’a elçi geldiğini buna karşılık Ahmed Çavuş adlı elçileriyle Buhara’ya mektup gönderdiğini ve Safevî ile savaşa davet ettiğini hatırlattı. Buna rağmen Özbeklerin davete icabet etmediklerini ve bu durumdan kaynaklanan üzüntüsünü dile getirdi.

Böylece yıllardır iki tarafın da hayallerinde yer alan tâife-i dalâletin nâbud olması bir kez daha Özbeklerin ihmali sonucunda ileri bir tarihe ertelendi. Osmanlı ordusunun tek başına bu işin üstesinden gelememesi, Tahmasb’ın İran’ın zor coğrafi koşullarından yararlanarak kaçması ve yakıp yıkmak suretiyle ardında virane yerler bırakmasından kaynaklanıyordu. Hatta ikinci seferde Şah, Nişabur’un da ötesine geçmiş Horasan’a sığınarak canını kurtarmıştı. Şu vaziyette Özbekler, Kanuni’nin de tasavvur ettiği üzere Amuderya’yı geçip Tahmasb üzerine hücum etselerdi muhtemelen Kızılbaş’ın sonu gelmiş olacaktı.

Tüm bunlara rağmen I. Süleyman, İran seferinin hala devam ettiğini, Sünni Müslümanlara zulm eden, Mekke ve Medine’ye gitmelerine engel olan bu taifeyi ortadan kaldırmak için şartların uygun olduğunu belirtti. Çünkü bu taifenin gücü tükenmiş, zaaf halleri “derece-i kemal”de idi. Şöyle ki iki yıldır Şah Tahmasb Osmanlı ordusunun önünden kaçmış, kendi eliyle ülkesine zarar vermişti. Üstelik ordusu da dağınık haldeydi. Kendisi Halep’te saldırmak için uygun zamanı kolluyordu. Şayet Özbek tarafından da düşman üzerine saldırıya geçilirse bu dinsiz taifeyi mahv etmek mümkün olacaktı³⁵⁴.

³⁵³ Feridun Bey, *Münşeatü’s Selâtin*, C.I, s. 494.

³⁵⁴ Mektubun tarihi H. 14 Cemaziyelevvel 957/M. 31 Mayıs 1550, Feridun Bey, *Münşeatü’s Selâtin*, C.I, s. 493-495; TSMA, E 9696’da kayıtlı mektup Topkapı arşiv kataloğunda Abdullatif Han’dan Kanunî Sultan Süleyman’a gelen name olarak gösterilmektedir. Ancak içeriği değerlendirildiğinde mektubun Abdullatif Han’ın halefi Nevruz Ahmed Barak Han tarafından Sultan Süleyman’a gönderildiği anlaşılmaktadır. Katalogdaki ifade başta Ayten Sarıyar olmak üzere birçok araştırmacıyı bu hataya düşürmüştür. Bk. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 61-62.

Özbeklerin desteği Osmanlı için oldukça mühimdi. İran coğrafyasını tanımayan, şiddetli soğuklarla mücadele etmek zorunda kalan ve en önemlisi iâşe sıkıntısı yaşayan Osmanlı için Safevî problemini kısa sürede ortadan kaldırmanın önemi tartışılmazdı. Bu bağlamda Maverâünnehir ordusunun doğudan gerçekleştirecekleri saldırılar ile Tahmasb'ı ve Safevî ordusunu iki ateş arasında bırakması, kısa sürede bu taifenin ortadan kaldırılması için büyük bir fırsat olacaktı. Bu nedenle Kanuni'nin Abdullatif Han'a yaptığı ittifak çağrısı Safevî ile mücadele sürecinde en mantıklı icraat olarak değerlendirilebilir. Ancak tüm ısrarlara rağmen Özbek tarafından beklenen destek vuku bulmamıştır. Bunun üzerine Sultan Süleyman 1549 yaz itibariyle serdarları idaresinde Gürcistan fetihlerine hız vermiş, sonbahar itibariyle de İstanbul'a çekilmiştir.

Üçüncü ve Kanuni dönemindeki son İran seferi ise fazla zaman kaybedilmeden M. 1552 yılı yazında başlatıldı. Bu defa Osmanlı ordusu oldukça kalabalıktı. Üstelik Özbek Devleti'nin yanı sıra Kırım Hanlığıyla da iletişime geçildi ve doğudan ve kuzeyden olmak üzere Safevî üzerine yürümeleri istendi³⁵⁵.

Bu defa Sultan Süleyman, işi şansa bırakmak istemediğinden Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e yazdığı minvalde bir mektup kaleme alıp Tahmasb'a gönderdi. Amacı Tahmasb'ı hiddetlendirmek ve savaş alanına çekmekti. Buna karşılık Şah Tahmasb babasının düştüğü hataya düşmemek adına İstanbul'a defalarca elçiler gönderdi ve özür dilemek suretiyle barış talep etti. Ancak onun bu tavrı Sultan Süleyman'ı durdurmak için yeterli olmayacaktı. I. Süleyman M. 1553 yazı itibariyle Halep'e geçecek M. 1554'de ise Nahcivan üzerine yürüyecekti. Bu son sefer Osmanlı-Özbek ilişkisi ve Safevî düşmanlığının geldiği aşama bakımından oldukça önemlidir. Tahmasb ile savaşmayı çok arzulayan I. Süleyman, İran Şahının karşısına çıkmaması halinde bir başka planı devreye sokacaktı. Bu plan doğudaki müttefikini bir şekilde bu sefere dahil etmeyle ilgiliydi. Osmanlı Sultanı, Özbekleri savaşa teşvik etmek adına ilk defa Buhara tarafına hem askeri birlik hem de savaş teçhizatı gönderecekti.

Olayların seyrinden de anlaşılacağı üzere bu durum aslında Safevî karşısındaki Özbeklere yardım etmek anlamına gelmiyordu. Çünkü bu tarihlerde

³⁵⁵ Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, s. 55-56.

Safevî-Özbek çatışmaları tamamen durmuştu. İlgili bölümde ayrıntılı olarak izah edildiği üzere Özbekler ülkede yaşanan taht kavgalarından dolayı birkaç gruba ayrılmış birlik ve düzenleri bozulmuştu. Aslında Özbek Devleti'nde yaşanan bu kargaşa Ubeydullah Han'ın ölümüyle başlamıştı. I. Süleyman, gönderdiği destek kuvvet ile Özbekleri bir şekilde bu savaşa dahil etmeye ve kaçacak yeri kalmayan Şah Tahmasb'ı tüm çaresizliğiyle savaş alanına çekmeye çalışıyordu.

Sultan Süleyman'ın Semerkand'a gönderdiği yardım kuvvetlerine dair bilgiye sadece iki kaynaktan ulaşmamız mümkün oldu. İlki H. 957/M. 1551 yılında vefat eden Abdullatif Han'ın yerine Özbek tahtına çıkan Barak Han³⁵⁶'dan gelen mektuptur. Diğeri ise bu tarihte Basra donaması komutanı olan Seydi Ali Reis'in hatıratıdır³⁵⁷.

Barak Han, H. Evail-i Şaban 961/M. Temmuz 1554 Semerkand'a ulaşan Osmanlı kaptanlarından Seydi Ali Reis'e, Sultan Süleyman'ın Safevîlerle savaşı için Ahmed Çavuş eşliğinde gönderdiği askeri birlikten bahsetmiş ve Abdullatif Han'ın ölümünden sonra ülkede yaşanan fetretini ayrıntılarıyla anlatmak suretiyle Nahcivan seferine neden katılmadığını izah etmeye çalışmıştır. Sonra *"bu işi yapmayarak Saadetli padişahın yanında yalancı düştük, eğer şimdi bize yardımcı olursa bu iş olacaktır"* diyerek Sultan'a iletmek üzere yardım çağrısında bulunmuştu³⁵⁸. Barak Han erken davranıp bulduğu ilk fırsatta Sultan Süleyman'dan tekrar yardım istediye de Ali Reis'in İstanbul'a ulaşması ancak Recep 964/Nisan-Mayıs 1557 yılında vaki olduğundan³⁵⁹ bu zamana kadar onun tarafından iki defa elçi gelmiş ve Sultan'ın huzura çıkarak bu isteği bizzat iletmışlerdi.

Barak Han'ın H. Rebiülahir 963/M. Şubat-Mart 1556 tarihinde Sultan Süleyman'la yazışmasının sebebi Osmanlı Sultanı'nı Özbek Devleti'ndeki taht değişikliğinden haberdar etmek ve kendi saltanat döneminde de aradaki dostluk ve ittifakın devam etmesini istemektir. Ayrıca Sultan Süleyman'ı Safevîlerle savaşmaları için kendilerine gönderdiği destek kuvvetinin akıbetinden haberdar etmektir. İfade ettiği

³⁵⁶ Abdullatif Han ve Barak Han'ın Özbek Devletinde saltanat sürdükleri tarihler için bk. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 155-156, 159.

³⁵⁷ Seydi Ali Reis Basra donanmasının komutanı olduktan sonra Hint okyanusuna açılmış, İstanbul'a dönüşünde ise Semerkand ve Buhara'dan geçmek suretiyle Maveraünnehir'deki durumu gözlemleme şansına erişmiştir. Bk. Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik*, Haz. Mehmet Kiremit, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 70-71.

³⁵⁸ Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik*, s. 129-130.

³⁵⁹ Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik*, s. 166.

üzere Osmanlı ülkesinden gönderilen 300 yeniçeri ile bir miktar top ve darbzen, Abdullatif Han henüz hayattayken Semerkand'a ulaştı³⁶⁰. Amaçları bu kuvvetle birlikte Horasan'daki Kızılbaşların üzerine saldırmakken, Özbek Han'ı vefat etti ve tahta kendisi geçti. Aynı anda hem Türkistan'da hem de Maverâünnehir'de kendisine muhalif şehzadeler ayaklanınca Barak Han, saltanatının ilk üç yılında bu iç isyanlarla meşgul oldu. Ancak şimdi Özbek ülkesinde sükunet hasıl olduğundan Horasan'a yürüme vakti gelmişti³⁶¹.

Barak Han'ın elçisi Mübarezeddin Kutluk Fuladi, Buhara'ya da uğramış şehrin hakimi Burhan Sultan'ın mektubunu da alarak I. Süleyman'ın payitahtına doğru yola koyulmuştu. Burhan Sultan, tâbi olduğu Barak Han'a nazaran daha cesur sözler sarf etmişti. Mektubunda ilk olarak Safevîlerle uzun süre mücadele eden dedesi Ubeydullah Han'ın kahramanlıklarından bahsetti. Sonra kendisinin de aynı gayeyle Buhara yönetimini devr aldığını belirtmek için "*niyetim rafizilere karşı gaza ve cihada çıkmak ve bu tâife-yi nâ-bekârı yok etmektir*" dedi. Ayrıca Mekke ve Medine yolu üzerindeki fesad ve müşriklerin tüm engellerini kaldıracağını, Kızılbaş kılıcı altında bulunan ülkeleri yeniden tasarrufuna alarak buradaki Müslümanları baskı ve zulümden kurtaracağını ifade etti.

Tabî ki onun Sultan Süleyman'dan bir isteği de vardı. Bu istek taraflar arasındaki dostluk ve ittifakın devam etmesi ve haber ağının hiç koparılmaması olduğu gibi Safevîlere karşı doğrudan destek verilmesini de kapsıyordu. Barak Han, sadece Safevîlerle savaşaacağını bildirip takdiri Sultan Süleyman'a bırakırken Burhan Sultan açık yüreklilikle Safevîler üzerine gerçekleştirilecek saldırılarda yer almaları

³⁶⁰ Sarı Abdullah Efendi, *Düsturu'l-İnşâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu: 3332, Varak 243b, Hammer askeri yardımın H.961/M.1554 yılında gönderildiğini söyler. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 872; Kırzioğlu asker ve savaş teçhizatının Azak ve Astrahan yolu üzerinden Özbek ülkesine gönderildiğini bildirmektedir. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 220; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt 2. Kısım XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, TTK. Yay., Ankara 2003, s. 254.

³⁶¹ Barak Han ülkesindeki isyana son vermiş olduğu için saltanatının bundan sonraki zamanını sadece gaza ve cihatla geçireceğini ve bu durumu Sultan Süleyman'a bildirmesi için Osmanlı elçisi Ahmed Çavuş'u en kısa zamanda İstanbul'a göndereceğine dair söz vermişti. Abdullah Efendi, *Düsturu'l-İnşâ*, Varak 243b-244a, Mektubun tamamı için bk. Görüntü Nu. 243-244, Varak 242b-244a, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb*, s. 314-315; Bu mektup muhtemelen Ahmet Çavuş ile birlikte İstanbul'a gelen Özbek elçisi Dost Muhammed tarafından Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir. *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 26a.

için Osmanlı sultanının, en güçlülerinden bir grup yeniçeri ve askerini kendi ülkesine göndermesini istedi³⁶².

Barak Han'ın mektuplarına karşılık Sultan Süleyman da iki mektup kaleme aldı ve Özbek Han'ına gönderdi. Mektuplardan ilki H. Recep 964/M. Nisan-Mayıs 1557 tarihinde Edirne'den yazılmıştı. Osmanlı Sultan'ı bu mektubunda Şah Tahmasb ile sulh yolunda olduklarını söyledi ve bunun sebebini Barak Han'ın ülke içinde yaşadığı sıkıntılar ve taht kavgaları yüzünden Safevîlerle mücadeleyi bir süre ertelemiş olması ve Osmanlı gücünden çekinen Tahmasb'ın defalarca elçilerini gönderip barış talebinde bulunması olarak izah etti³⁶³.

İkinci mektubunda da Şah'ın sulh teklifinin kabul edildiği ve Kızılbaşlara aman verildiğini belirtti ve bu yeni durumun Özbek-Osmanlı ilişkisine zarar vermemesini istedi. Nitekim Sultan Süleyman, Kızılbaşla yapılan antlaşmada sadece kendi çıkarlarını gözetmemiş bu kadim müttefiki için de Şah'dan istekte bulunmuştu. Bu cümleden olmak üzere Süleyman, Kızılbaşların Özbek ülkesine saldırmamasını hiçbir Müslüman'a zarar vermemesini şart koşmuş, böyle bir şeye asla rıza gösteremeyeceğini bildirmişti³⁶⁴.

³⁶² Münşeatta name “*Bu nâme dahi Buhârâ Hakimi Seyyid Burhan Barak Han'ın elçisiyle dergâh-ı mu'allâya gönderilmiştir*” başlığı altında verilmektedir. *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 25a-27a, Tarih H. 20 Cemaziyelahir 963/M. 1 Mayıs 1556, Mektubun tamamı için bk. *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 23b-27a, Ancak Nevaî tarafından hazırlanan mecmuada bu name Barak Han'ın Sultan Süleyman'a gönderdiği ikinci mektup olarak gösterilmiştir. *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb*, s. 316-317; Remzi Kılıç bu mektubun Sultan Süleyman'a gönderilme sebeplerinden biri olarak Buhara'nın Barak Han tarafından fethini göstermiş ve alıntı yaptığı kaynak olarak da 1956 Nolu bu münşeât mecmuasına işaret etmişti. Ancak Buhara'nın fethi meselesi *Düstürü'l-İnşâ*'da Vr. 243b'de zikredilmektedir ve kanaatimizce Barak Han'ın bu hadiseden söz etmeyle kastı ülkesindeki taht kavgalarının son bulduğunu göstermekti. Remzi Kılıç 1956 nolu *Münşeât*'ın Vr. 27a-31a aralığında ki mektupta da Buhara'nın fethi meselesinin I.Süleyman ile Barak Han arasındaki yazışmaya konu olduğunu söylemiştir. Kılıç, “Osmanlı-Özbek Siyasî İlişkileri”, s. 530; Fakat durum böyle değildir. *Münşeât* mecmuasının ilgili kısımlarında İstanbul'dan Semerkand'a gelen Şeyh Muslihiddin Mevlana Mustafa adlı bir ulemanın dini eğitim üzerine meşguliyetinden, Hanlık yönetiminin ona sağladığı kolaylıklara ve yardımlara dair Barak Han'ın sözleri yer almış ve onun İstanbul'da kalan akrabaları hakkındaki duyuları sorulmuştu. Barak Han'a gelen cevap da bu sualin yanıtını içermekteydi. bk. *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 27a-31a.

Mustafa Budak, Burhan Sultan'ın bu mektubunu Barak Han'dan habersiz atılmış bir adım olarak göstermektedir. Budak, *Osmanlı-Özbek Siyasî Münasebetleri*, s. 22; Ancak o tarihte Ubeydullah'ın oğlu ve sonrasında torunu Burhan Sultan'ın Buhara hakimiyeti Barak Han tarafından desteklenmektedir. Bu Özbek Han'ı Buhara'yı Canibeg ailesinden Pir Muhammed ile Abdullah Han'ın elinden almış ve Ubeydullah'ın ailesine teslim etmiştir. Burhan Sultan'da Barak Han'a tabi olmuş ve ona itaat etmiştir. Bu mektup da bize göre Şeybani ailesinin iki ferdi tarafından atılmış ortak adımın bir ürünüdür. Barak Han'ın dile getiremediklerini Burhan Sultan söyleyerek Osmanlı Sultanının tepkisi öğrenilmek istenmiştir. Nitekim Burhan Sultan bu mektuptan yaklaşık bir yıl sonra (H. 7 Şaban 964/M. 5 Haziran 1557 tarihinde), Abdullah Han'ın şehri kuşattığı sırada Buharalı emirlerinden biri tarafından öldürülmüştür. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 142-143.

³⁶³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb*, s. 318; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 873.

³⁶⁴ Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 73; *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb*, s. 319; Aslında Amasya antlaşmasının şartlarını içeren Süleyman'ın Tahmasb'a mektubunda özel olarak Özbek mülküne saldırmayacağına dair bir şart öne sürülmemişti. Genel olarak Müslüman halka zarar verilmemesi, Hac vazifesini yerine getirmen isteyenlerin

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti sadece Maverâünnehir Özbekleriyle değil Harezmi bölgesinde yaşayan Yedigöller Han soyundan Özbeklerle de irtibat halindeydi. Muhtemelen onların ilişkisi sadece taraflar arasındaki dostluğa ve Orta Asya’da yaşayan Müslümanların Hac yolculuğuyla ilgili bir takım sıkıntılara dayanıyordu. Safevî Şah’ının Maverâünnehir’in güney batısından Arap yarımadasına uzanan güzergahı tehlikelere açık hale getirmesiyle seyahatler, kuzeyden gerçekleştirilir olmuş ve bu noktada Harezmi coğrafyası büyük önem kazanmıştı.

Sultan Süleyman’ın H. Evasıt-ı Cemaziyelahir 964/M. Nisan 1557 tarihinde Harezmi Hanı Hacim Sultan’a gönderdiği cevabi mektubu da tam olarak bu konuyla ilgiliydi. Hacim Han mektubunda Osmanlı Sultanıyla daima barış ve dostluk içerisinde olduklarını ve aralarındaki dayanışmanın bu minvalde devam etmesi arzusunu bildirmekteydi. Sultan Süleyman ise Hacim Han’ın İslam dini ve şeriatı için nasıl çaba sarf ettiğinden haberdar olduğunu ve kendi isteğinin de bu dostluğun ve haberleşme ağının canlı tutulması olduğunu söyledi³⁶⁵. Muhtemelen Sultan Süleyman’ın Hacim Han’a övgüsü Hac yolcularını her türlü tehlikeden koruyarak Astrahan’a sevk etmesiyle ilgiliydi.

Harezmi Hanlarının Safevî Devletiyle ilişkisi düşmanlık boyutunda olmadığından Osmanlı-Harezmi arasındaki mektuplar sadece Hac farızasına ait sıkıntıları içermiştir. Harezmlilerin Maverâünnehir Hanlarıyla arasındaki husumet ise Osmanlı’nın müdahale etmekten kaçındığı bir unsur olduğundan bahsi açılmayan meseleler arasında yer almıştır.

Nitekim Kanuni Sultan Süleyman, Amasya Antlaşmasıyla Safevî Devleti ile olan çatışmalarına kendi lehlerinde alınan kararlar çerçevesinde son vermişti. Ancak Safevî tarafı sulh kararlarına sadık kalmıyordu. Şah’ın sulhu ihlal eden davranışlarından biri de M. 1559 yılında babasına isyan edip İran’a kaçan Şehzade Bayezid’a sığınma hakkı tanımasıydı. Şah’ın, verdiği sözde durmayıp Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya gönderdiği halifeler vasıtasıyla Şiiliği yayma gayretine ses çıkarmayan Sultan Süleyman, Bayezid vakiasında aynı müsamahakârlığı

Mekke ve Medine’ye geçişlerine müsaade edilmesi ve onların refah ve huzur içerisinde seyahatlerini tamamlamaları istenmişti. Ayrıca ashâb-ı güzîn ve hulefâya kötü söz söyleyen teberriyân sınıfının faaliyetlerine son verilmesi bildirilmişti. Feridun Bey, *Münşeatü’s Selâtin*, C.I, s. 511-512; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 76.

³⁶⁵ Feridun Bey, *Münşeatü’s-Selâtin*, C. II, s. 225-226.

gösteremedi. İlk önce Şah Tahmasb ile yazışmalar başlatıldı, onun oyalayıcı sözleri karşısında bir yandan da sınırda, olası bir Kızılbaş saldırısına karşı hazırlıklar yürütüldü.

Bu hazırlıklar kapsamında H. Zilhicce 967/M. Ağustos-Eylül 1560 tarihli bir mektup Özbek Hanı Pir Muhammed Han'a gönderilmişti. Sultan Süleyman mektubuna sitemle başlamış ve iki ülke arasındaki mesafenin uzak olmasına rağmen daima birbirleriyle iletişim halinde olduklarını hatırlatarak bir süredir devam eden sessizlikten yakınmıştı. Mektubunda ifade ettiği üzere tarafların dostluk ve muhabbetinin temelinde aynı mezhebe inanmaları yer alıyordu. Nitekim İslamiyet kendilerine bazı yükümlülükler atfediyordu. Bunlardan biri de Müslümanların Hac farızasını yerine getirmelerini sağlamaktı. Bu noktada Mekke'ye gitmek üzere İstanbul'a gelen Derviş Muhammed Bedehşanî'den bahsetmiş ve bu kişinin isteği üzere yola çıkarıldığı bildirilmişti.

Asıl konuya geçmeden önce ve aradaki soğukluğun son bulması için “*ümit edilir ki aramızdaki muhabbet ve ihlâs güçlendirilsin her seferinde devletler arasındaki ilişkiler muhabbet üzere olsun aradaki fesâtçılar helâk edilsin*” demiştir. Sonra Özbek-Osmanlı muhabbetini azaltan sebep olarak gördüğü Amasya Antlaşmasına değinerek Şah ile sulha razı olunmasının Tahmasb'ın becerisizliği ve zelliliğini kabul ederek defalarca af dilemesine bağlamıştı.

Ama şimdi Tahmasb, isyancı Şehzadeyle ittifak etmiş ve sulha riayet göstermemişti. Bu nedenle artık onların sözlerine itimat edilmeyecek ve şark seferleri yeniden başlatılarak bu fitne ve fesat halk yok edilecekti. Sultan'ın, Pir Muhammed Han'dan isteği ise Safevî ile savaşta yanında yer alması Osmanlı mücahitlerine destek olmak adına tüm gayretiyle savaşa dahil olmasıydı³⁶⁶.

Sultan Süleyman, şehzade Bayezid'in teslim edilmemesi halinde Safevî Devleti üzerine sefere çıkmaya kararlıydı. Onun bu kararı Özbek Hanına gönderdiği mektuptan aylarca önce Erzurum, Diyarbakir, Halep, Bağdad, Van ile Anadolu ve Rumeli Beğlerbeğine ve de Veziri Mehmed Paşa'ya gönderdiği hükümlere olduğu gibi yansımıştı. Sultan Süleyman hükm-i şerifinde

³⁶⁶ Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 71-72; *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 77b-79a, Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Tahmasb*, s. 414-415; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.III, s.881; Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 253.

beğlerbeğlerinden, emrindeki askerleri düşmanla savaş için hazırlamalarını ve ordunun tüm savaş araç gereçlerini temin etmelerini istedi. Hükümlerde hangi düşman üzerine yürüneceği ve ne vakit harekete geçirileceği bildirilmiyordu. Ancak özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki birliklerin sefere hazırlanmalarının istenmesi dolayısıyla hedefin Safevîler olduğunu söyleyebiliriz. Sefer çağrısının Anadolu ve Rumeli Beğlerbeğlerine yapılması da kanaatimizce Osmanlı'nın büyük bir kuvvetle Şah Tahmasb üzerine yürümek istediğini ortaya koymaktaydı³⁶⁷.

Özbek Hanıyla mektuplaşma mevzusuna dönecek olursak Pir Muhammed'in Sultan Süleyman'ın mektubuna cevap verip vermediği bilinmemektedir. Lakin Özbek Hanı muhtemelen bu teklifi olumlu karşılamış olmalıdır ki aynı yıl içinde Horasan üzerine yürümek üzere hazırlıklar yaptı. Kızılbaşlar'a saldıracak ordunun başına da yeğeni II. Abdullah'ı tayin etti. Ancak Han'ın, Abdullah ile Horasan seferine dair görüşmeleri esnasında Buhara hakimiyeti ki, bu tarihte şehrin hakimi Abdullah idi, üzerine anlaşmazlık yaşanınca Kızılbaş seferi belirsiz bir tarihe ertelendi.

Pir Muhammed, Sultan Süleyman'a mahcup olmamak adına ve hanlık unvanı elinden alınmasını rağmen H. 971/M. 1563-1564 yılında çok sayıda askerle Belh'den Meşhed üzerine saldırıya geçti ve şehri harabeye çevirdi. Şah ise muhtemel bir Özbek-Osmanlı ittifakından korktuğu için mi bilinmez Meşhed'deki zayıfatı sineye çekti ve elçiler gönderip şehirden çekilmesi şartıyla Pir Muhammed'e sulh teklifinde bulundu. Pir Muhammed de ordusunun yorgun düşmesi üzerine ve tek başına Kızılbaş karşısında duramayacağı düşüncesiyle sulha razı oldu³⁶⁸.

Tüm bu mektuplar kanalıyla Özbek-Osmanlı dostluğu ve müttefikliğin öneminden bahsedilmesi aslında yersiz değildi. Safevî Devleti iki ülke için de büyük bir tehdit oluşturuyordu. Üstelik Şahlar bu gücünü İslam dinindeki bölünmüşlüğe ve Şia inancındaki hüznü dayandırıyorlardı. Hz. Ali ve evlatlarının katli ve bunu gerçekleştiren Muaviye soyunun şimdiki Sünni ehlinin temsilcileri olduğu söylentisi

³⁶⁷ Bahsi geçen hükümler için bk. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, Beğlerbeğlerine gönderilen hükümler 769, 770 nolu hükümlerdir. Vezir Mehmed Paşa'ya gönderilen hüküm ise 776 noldur, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara 1993, s. 345-348, 354-355; Hükümlerin tarihleri H. 15 Cemaziyelevvel 967/M. 15 Şubat 1560-H. 18 Cemaziyelahir 967/M. 16 Mart 1560 arasındır.

³⁶⁸ Bk. II. Bölüm, "2.4. H. 943-984/M. 1536-1577 Yılları Arasında Özbeklerin Horasandaki Faaliyetleri" s. 114-122.

göçebe Türkmen halk üzerinde yüzyıllardır etkiliydi. Şah da İslam tarihinin bu en feci olayını daima zihinlerde canlı tutarak Türkmenler üzerindeki nüfuzunu arttırmaya ve Sünni İslama karşı nefreti körüklemeye kararlıydı.

Safevî liderleri, Türkmenlerden elde ettiği güce öylesine güveniyordu ki hiç tereddüt etmeden sınır ihlallerinde bulunuyor, şeyhleri vasıtasıyla Şia propagandası yapıyor dolayısıyla ülke sınırlarını daima genişletmeye çalışıyordu. Sünni komşuları ise hem hakimiyetleri altındaki yerlerden vazgeçemiyor hem de Sünni İslam hareketini güçlü kılmak adına Şii Safevî Devletiyle mücadele etmekten korkmuyordu. Üstelik Safevî doğu ve batı cephelerinden bu devletlerle kuşatılmış olduğundan Safevîler karşısında başarılı olunması ihtimali yüksekti.

Ancak tüm avantajlara rağmen Safevî Devleti en zayıf anında bile yok edilememişti. Bu noktada Osmanlı ve Özbek Devletleri'nin bu işte ve dostluk sözlerinde ne kadar samimi olduklarını sorgulamamız gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere Sultan Süleyman her ne kadar batıda küffarla savaşmaya öncelik vermişse de, şarkta da üç büyük sefer gerçekleştirmiş üstelik seferlerin her birine kendisi eşlik etmişti. Daha ilk seferden itibaren de doğudaki Özbek unsurunu kendi lehine avantaja çevirmek düşüncesi hasıl olmuştu. Bu nedenle Ubeydullah Han ile ilişkisine ve onun ittifak söylemlerine önem veriyor hatta kendisi de bu dostluğun ve müttefikliğin devam etmesini istiyordu. Özbek Hanının şehzadelikinden itibaren Safevîlerle yaptığı mücadeleler ve her ne kadar kalıcı olmasa da elde ettiği galibiyetler aslında Sultan Süleyman'ı daha da cesaretlendiriyordu.

Ancak ilk hatta ikinci seferinde I. Süleyman'ın kendi ordusunun gücüne de inancı tamdı. Fakat Sultan Süleyman Safevî topraklarında ilerledikçe Tahmasb'ın daha sarp mevkilere saklanıyor ve meydan savaşından kaçıyor olması Osmanlı ordusunu birtakım sıkıntılara maruz bırakmıştı. Bu noktada Özbekle ittifakın önemi daha da artıyordu. Bunun üzerine Süleyman üçüncü şark seferini başlattığında Özbek tarafına da askeri yardım göndermiş ve Yavuz Sultan Selim'den beri bir türlü sağlanamayan birlikteliği gerçekleştirmek noktasında kararlılığını ortaya koymuştu.

Aslında Osmanlı, bu yardımı kendi çıkarı için Semerkand'a göndermişti. Çünkü I. Süleyman'ın doğu seferleri görünürde zaferle tamamlansa da Safevî ordusu savaşmadığı için gücünü kaybetmiyor ve Osmanlı ordusunun geri çekilmesiyle ele

geçirilen birçok yeri Şah tekrar tasarrufuna alıyordu. Böylece şark seferleri devamlılık arz ediyordu. Bu bağlamda Osmanlı-Safevî ilişkisi Safevî-Özbek ilişkisiyle de bağdaşyordu. İlkinde Safevîler kaçan taraf olurken ikincisinde Özbekler aynı rolü üstleniyordu. Böylece Safevîler karşısında ne Osmanlı Devleti ne de Özbek Devleti kesin sonuca ulaşamıyordu.

Özbek Hanları ise Safevî Devleti'ne karşı duyduğu nefrette gerçekten samimi görünüyordu. Ancak öyle anlaşılıyor ki içteki isyanlar vb. talihsizlikler yüzünden bir türlü Osmanlı ile birlikte hareket edemiyordu. Tabii Özbek Devleti de müttefik olmayı sadece hamisi kabul ettiği Osmanlı'nın talebi doğrultusunda yapmıyordu. Şayet başarılı olursa en azından Horasan topraklarının kendi hakimiyetinde kalacağı düşüncesiyle bunu en çok isteyen taraf oluyordu. Ancak istenen ve beklenen birlikteliğin gerçekleşmemesi Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmak için elde edilen en büyük fırsatın kaçırılması anlamına geliyordu. Bundan sonraki dönemlerde de benzer söylemler hatta askeri yardımlar gündeme gelecek ancak hiçbir dönem amaca bu kadar yaklaşamayacaktı.

Bu dönemde Tahmasb'ı Osmanlı ile barışa mecbur bırakan en önemli unsur Osmanlı Devleti'nin tüm gücüyle ve padişah serdarlığında şark seferine çıkmasıydı. Bu noktada Özbek ile ittifakın tesirinin olduğundan söz edilemez. Çünkü Özbek Devleti, Ubeydullah Han'dan sonra kendisini bir türlü toparlayamamış ve tüm gücüyle Safevîler'e karşı mücadeleye girişememişti. Dolayısıyla karşısında güçlü bir müttefik görmeyen Tahmasb yeni ittifak arayışlarına girmemiş³⁶⁹, Özbek tehdidinin bir süreliğine de olsa son bulmuş olmasından istifadeyle Osmanlı askerleri karşısında daime güney doğu istikametinde geri çekilmişti. Sultan Süleyman'ın batı seferlerinde

³⁶⁹ Safevî Devleti ile Hürmüz körfezinde hakimiyetini tesis eden Portekizliler arasında Şah İsmail'den itibaren devam eden bir anlaşma söz konusu idi. M. 1515 yılında imzalanan bu anlaşma çerçevesinde Portekizliler, Osmanlıların İran Seferlerine karşı Şah'ın yanında yer almış ve Safevî ordusuna bir miktar tüfek ve yeni savaş araç gereci temin etmiştir. Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim'in Memlük karşısındaki başarısı ve sıranın kendisine geldiği düşüncesiyle M. 1517 yılında Macaristan ve Lehistan hükümetlerine de elçi göndermiş ve ortak düşmanları Osmanlı'ya karşı müttefik olmayı teklif etmişti. Macar Kralı II. Lui M. 1522 yılında gönderdiği elçiyle Şah'ın mektubuna müspet yanıt vermişti. II. Lui'nin teklifi üzere I. İsmail, Alman ve İspanya kralı Şarlken ile de iletişime geçmiş, ancak onun olumsuz yanıtını alamadan vefat etmiştir. Bu olaydan dört yıl sonra yani 1529'da Şarlken bir mektup daha göndermiş ve bu defa Safevî ile ittifak etmek istediğini kendisi beyan etmiştir. Nitekim bu tarihten sonra da taraflar arasındaki yazışmalar yirmi yıl kadar devam edip gitmiştir. Sultan Süleyman'ın zaferleri karşısında taraflar hiçbir zaman birlikte hareket edemeseler de Avrupalı devletler, Osmanlı'nın batıdaki seferlerine son vermek için mektuplar yoluyla Tahmasb'ı sürekli tahrik etmişlerdir. Abdul Rıza Hoşeng Mehdevî, *Târih-i Revâbit-ı Hâric-i İran Ez İbtidâ-yi Devrân-ı Safevî tâ Pâyân-ı Ceng-i Dovvom-ı Cihânî*, İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran 1375, s. 22-23, 25-28; Şah İsmail ile V. Şarlken arasındaki ilk yazışmalar için bk. Vilâyetî, *Şah İsmail Safevî*, s. 268-274.

elde ettiği başarılar da Avrupalı devletler ile Safevî arasında ittifak oluşumuna engel oluşturmuştu. Bu dönemde Macar, Alman ve Leh kralının en büyük sıkıntısı Osmanlı askerlerinin kendi topraklarına girişine mani olmaktı. Bu bağlamda Safevî-Osmanlı harpleri amaçlarına çok iyi hizmet ediyor, Osmanlı ordusunu bir süreliğine de olsa Avrupa'dan uzak tutuyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞAH ABBAS DÖNEMİNİN ARKA PLANI

1. ŞAH II. İSMAİL'İN FARKLI DİN POLİTİKASI VE BU BAĞLAMDA SAFEVÎ-ÖZBEK İLİŞKİLERİNDEKİ DEĞİŞİKLİKLER

Tahmasb'ın ölümünden sonra oğlu II. İsmail, H. 27 Cemaziyelevvel 984/M. 22 Ağustos 1576 tarihi itibarıyla Safevî tahtına çıktı³⁷⁰. Onbeş ay süren hakimiyeti sresince zamanının çoğunu isyancı kardeşlerini ve onları destekleyen emirleri itaat altına almakla geçirdi. Kardeşlerinin bir kısmını bu uğurda katl etmiş olmasına rağmen yine de emirleri üzerinde otorite kuramadı ve H. 13 Ramazan 985/M. 24 Kasım 1577 tarihinde yakın adamlarından Hasan Beğ Helvacıoğlu tarafından öldürüldü³⁷¹.

Bu dönemde Özbek-Safevî çatışmalarının yaşandığına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak İsmail'in hakimiyetinin uzun soluklu olması durumunda belki de taraflar arasında dostluk ve din birliğinin ortaya çıkmasını sağlayacak bazı gelişmeler yaşanmıştır. Bunlar arasında en dikkat çeken İsmail Mirza'nın devlet tarafından Şia itikadına verilen desteği azaltmasıdır. Hatta yeni Şah, halkını bu itikatla yaşayıp yaşamamakta serbest bırakmıştır. Ayrıca başta Hace Efdal Terke olmak üzere tüm saray ulemasına, Şia mezhebinde Hz. Ayşe'nin neden suçlandığına ve ona hakaretler edildiğine dair bilgilerin yeniden sorgulanmasını emretmiştir. Bu araştırma sonucunda Hz. Ayşe'nin tüm yaptıklarına rağmen Hz. Ali tarafından affedildiği gündeme getirilerek Hz. Muhammed'in zevcesi için kötü sözler söylenmesi bizzat Şah tarafından yasaklanmıştır.

Nitekim bu durum halk arasında ve devlet erkanının zihninde Şah'ın Sünnî itikadına eğimli olduğuna dair şüphelerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Münşî'ye

³⁷⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1522; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 319; Burton, *The Bukharans*, s. 561.

³⁷¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 336; Conabedî yılı H. 985 yerine H. 986 olarak gösterilmiştir. Ancak bu yanlıştır. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 585.

göre bu gelişme, İslam'ın önde gelen bazı zatlarına lanet okunması geleneğini kendilerine geçim kapısı yapan din adamlarını rahatsız etmişti. Bu nedenle de İsmail Mirza'nın Sünni olduğuna dair söylentileri yaymışlardı. Şah, vaazlardan tamamen kaldırdığı hakaret ve lanet sözlerinin yasağa rağmen hala sarf edildiğini duyunca kurçilerden³⁷² bir grubu bu haberleri tahkik etmeleri için görevlendirdi. Cuma vaazlarından birinde Derviş Kanber Teberrâî şöyle demektedir:

Yüce Ali'ye candan ve gönülden salavat olsun

*Ki Ali'nin düşmanlarına lanet yağdırılsın*³⁷³

Bunu duyan saray görevlileri vaazı veren kişiye saldırdılar ve onu sopayla döverek cezalandırdılar. Bu olayın halk arasında yayılmasıyla II. İsmail'in Sünni olduğuna dair şüpheler daha da arttı³⁷⁴.

Şia ulemanın ve din görevlilerinin Hz. Ali ve ecdadı dışındaki sahabeye küfr etmelerini engellemek üzere Şah İsmail bir ferman hazırladı ve “*Din-i İmamiye'ye muhalif olanlara küfr ve hakaret etmekten vazgeçilsin*” şeklinde açık bir hükümde bulundu. Devamında ise “*Şia mezhebine küfrü dahil eden Teberriyân zümresi bundan sonra üç halifeye küfr etmeyi caiz göstermeyecek ve hiç kimse lanet okumayacaktır. Aksi takdirde o kişinin kafası bedeninden ayrılacaktır.*” diyerek İslam ehlini ikiye bölen ve birbirine düşman eden bu meseleyi sonlandırmayı çalıştı. Bu ferman Irak, Kirman, Fars, Horasan ve Azerbaycan memleketlerine gönderildi ve her yerde aynı anda uygulanmaya başlandı³⁷⁵.

II. İsmail, bu emrini yerine getirmeyenlere karşı da sert bir tutum takındı. Ayrıca Şia ehline özellikle Teberrüoğullarına mensup kişilere eskiye nazaran daha az iltifatlarda bulunmaktaydı. Hatta bu zümrelere bağlı şahısları ordudan ihraç

³⁷² Kurçi, Korçu, qurci, ya da Osmanlı kaynaklarındaki kullanımıyla korucular: Safevî Devleti'nin kurulduğu ilk andan itibaren varlık gösteren bu birlikler Şah'ı ve efradını korumakla görevli saray muhafızlarıdır. Maaşları saray hazinesinden ödenmektedir ve tıpkı Kızılbaş birlikleri gibi Türkmen kabilelerinden seçilerek saraya alınmaktadır. Şah I. İsmail döneminde sayıları 3.000 iken Şah Tahmasb döneminde 5.000, Şah I. Abbas yönetiminde ise 10-15.000 arasında değişmektedir. Özellikle Şah Abbas döneminde büyük önem kazanan kurçiler bu dönemde Kızılbaş beyleri yerine önemli eyaletlerin valileri olarak atanarak yönetimdeki Kızılbaş emirlerinin nüfuzunun azalmasında önemli rol oynadılar. Ayrıntılı bilgi için bk. Masashi Haneda, “Evolution of the Safavid Royal Guard”, *Iranian Studies*, V.XXII, Nu. 2/3, Taylor&Francis press., 1989, ss. 57-85; Hanbaba Beyânî, *Tarih-i Nizâmî İrân cenkhâ-yı devre-yi Safeviyye*, İntişârât-ı Sitâd-ı Bozorg-ı Erteştârân, Tahran, 1353, s. 74.

³⁷³ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 329-330.

³⁷⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 331.

³⁷⁵ Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 583.

etmekteydi. Nitekim o, Şahlığı süresince Hz. Muhammed'in ashabına özellikle Aşere-i Mübeşşere'ye lanet okunmasına dair uygulamaları kaldırmak için mücadele etti. Kazvin uleması da bu husus da Şah'ı destekleyici yönde fetvalar vermektedir. Münşî, Kazvin ulemasının bu girişimini, bölgenin eskiden Şâfi itikadına bağlı olmasına ve de İsmail Mirza'nın ılımlı davranışları sonucunda bu inancın yeniden ortaya çıkmasına bağlıyordu³⁷⁶.

Fars kroniklerinden tespit edemesek dahi Osmanlı dönemine ait belge ve kroniklerden Şah İsmail'in Sünni halka yönelik mutedil politikalarının ülke sınırlarını aşır Doğu Anadolu'da da yoğunluk kazandığını açıkça görmekteyiz. Şah, bu bölgede yaşayan Kürtleri kendi yanına çekmek üzere Sünni Şeref Han'ı, Kürdistan emiri olarak atamış ve bu şekilde etnik ve mezhebi değerler üzerinden Kürtlerle yakınlık kurmuştur. Ancak Doğu Anadolu'daki faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmamıştır. O, aynı zamanda görevlendirdiği halifeler vasıtasıyla Türkmen halk arasındaki Şia inancını güçlendirme yönünde de bir takım çalışmalar yürütmüştür³⁷⁷.

İsmail Mirza'nın Sünniliğe meylettği söylentilerine İsfahanî itibar etmez. O, bu söylentilerin II. İsmail'i tahttan indirip yerine Hasan Mirza'yı geçirmek isteyen emirler tarafından halk arasında ifşa edildiğini söylemektedir. İsfahanî itikat değişikliğine dair sözlerin asılsız olduğunu ve kesinlikle gerçeği yansıtmadığını açıkça ifade eder³⁷⁸.

Osmanlı kroniklerinde de konuyla ilgili bilgiye ulaşmak mümkündür. Selânikî, Fars vakanüvislerinden farklı olarak kesin ifadeler kullanmayı tercih ederek, İsmail Mirza'nın Acem ülkesinin hakimi olduktan hemen sonra Şia itikadını terk edip İmam Şâfi'nin mezhebine teveccüh ettiğini söylemiştir. Hatta Conabedî'nin sözlerini destekleyecek şekilde dört bin kadar Teberriyânın³⁷⁹ katl edildiğini

³⁷⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 331.

³⁷⁷ Mustafa Eravcı, "II. İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, ed. Orhan Kılıç-Mehmet Çevik, Elazığ 2002, s. 296-298.

³⁷⁸ İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 553.

³⁷⁹ "Teberrâ'nın Sözlük anlamı sevmeyip yüz çevirmektir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1993, s. 1047; Şia mezhebinde ise Ehl-i Beyt düşmanlarına düşman olmak onlara lanet okuma eylemine denir. Bu işi yapan kişilere de "Teberriyân" denmektedir. Şemseddin Samî, *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul 1987, s. 377; İmamiye şiasında tevellâ ve teberrâ şeklinde iki kavram vardır. Bunlardan ilki Ehl-i beyti sevmek, onları dost kabul etmek ve onlara sevgi besleyenlere muhabbet duymak anlamına gelirken diğeri Hz. Ali başta olmak üzere imamlara ve Ehl-i Beyt mensuplarına düşman olanlara kin ve

belirtmiştir³⁸⁰. Mustafa Ali ise II. İsmail'in katlini mevzu bahis ettiği sırada bu Şah'ın Sünni itikadına meyilli olduğunu ifade etmiştir. Şah'ın Teberriyân sınıfına Hulefa-i Raşidine ve Hz. Ayşe'ye lanet okumalarının yasakladığı duyularına karşın temkinli yaklaşmış sadece söylenti olarak değerlendirmiştir. Şah İsmail'in neden böyle bir girişimde bulunabileceğini sorgularken de iki ihtimalden bahsetmiştir. Buna göre Şah, Sünnî mezhebi benimsemiş olabilir ya da Sünnî halkı kendi yanına çekmek için bu tarz bir yaklaşımda bulunmuştur. Ancak anlaşıldığı üzere Osmanlı Devleti bu söylentileri dikkate almamış ve Kızılbaşlara kafir muamelesinde bulunmaya devam etmiştir³⁸¹.

Görüldüğü üzere II. İsmail'in hakimiyeti süresince hangi itikadı benimsediği dönemin kaynaklarında malum değildir. Genel olarak Sünnîliğe eğilimli olduğu kastedilmekteyse de açıklayıcı bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Araştırmacı Walter Hinz de "Schah Esmail II" adlı eserinde konuyla ilgili iddialara yer vermiştir. Ona göre İsmail Mirza saltanat tahtına çıktıktan sonra ya da henüz Kahkaha kalesinde mahkum olduğu sırada Sünnî itikadını benimsemiştir. Ancak araştırmacı bu söylemlerin iddiadan öteye gitmediğini de vurgulamaktadır. Çalışması içerisinde Şah'ın neden mezhep değiştirmeye tevessül göstereceğini sorgulayan Hinz, İsmail'in kendi otoritesi altındaki Şia mezhebi ile Sünnî mezhep arasındaki anlaşmazlıklara son vererek daha güçlü bir millet oluşturmak arzusundan kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir. Ona göre bir ihtimal daha söz konusudur. Şöyle ki Şah İsmail kendisini hapse atan babası Tahmasb'a büyük bir kin beslemekteydi. Bu nefret de onu babasının sözünden çıkarak mezhep değişikliğine kadar giden eylemlere sürüklemiş olabilirdi³⁸².

Roemer da benzer açıklamalarla İsmail'in Sünni mezhebe geçtiğini ifade etmektedir³⁸³. Bekir Kütükoğlu ise Osmanlı kroniklerinden yaptığı alıntılarla İsmail Mirza'nın Şia halkına karşı muhalif tavırlar takınmasının, halka inanç özgürlüğü

düşmanlık beslemeye ve onlardan uzaklaşmaya işaret eder. Daha ayrıntılı bilgi için bk. J.Calmard, "Tabarru", *El. C.X*, ed. P.J. Bearman, Th. Bianquis vd., Leiden 2000, s. 20-22.

³⁸⁰ Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânîkî* C. I, s. 116.

³⁸¹ Mustafa Ali, *Nusretnâme*, hzl. Mustafa Eravcı, C.II, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edinburg 1998, s. 15-16.

³⁸² Walter Hinz, *Şah İsmail Devvomi Safevî (Schah Esmail II)*, Farsçaya çev. Keykavus Cihandarî, İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1381, s.126-128.

³⁸³ H.R. Roemer, *Târîh-i İran Devre-yi Safeviyye, (The Safawid Period)*, Farsçaya çev. Yakub Ajand, İntişârât-ı Cami, Tahran 1380, s. 68.

vermesinin ve Sünnî akidelere ters düşmemek adına Hulefâ-i Râşidine küfrü yasaklamasının sebebini onun, Anadolu'daki Sünnî halkı kendi tarafına çekmek gayretinden kaynaklandığını söylemektedir³⁸⁴.

“II. İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi” adlı makalesinde konuyu derinlemesine ele alan Eravcı, Şah İsmail'in bu yaklaşımını iki ihtimale dayandırarak meseleyi analiz etmiştir. Bunlardan ilki Şah II. İsmail'in, Çaldıran savaşından bu yana Safevî ülkesinde yerleştirilmeye çalışılan İmamiye akidelerinin halk tarafından tam manasıyla benimsenmediğini görüp buna çözüm yolu aramasıdır. İkinci ihtimal Osmanlı ve Özbek Sünnî devletlerinin İran'a karşı takındıkları düşmanca tavırlarını asgariye indirmek ve içinde buldukları itikadi yalnızlıktan kurtulmak düşüncesidir. Eravcı özellikle ikinci ihtimalin geçerliliği üzerinde durmuştur³⁸⁵ ki bu tespit çalışmamızla doğrudan ilgili olduğu için ayrıca önem arz etmektedir.

Dönemin önde gelen Şia uleması Kadı Nurullah Şoşteri'nin bu konuda aktardığı düşüncesi de dikkat çekicidir. Ona göre II. İsmail hükümdarlığına kadar geçen süre zarfında hatta Şahlığı döneminde Sünnî din adamlarının etkisi altında kalmıştır. Sünnî ulema, Safevî Devleti'nin Osmanlı ve Özbek Devletlerine olan husumetini en aza indirmek ya da çatışmalara son vermek üzere Şah İsmail'i mezhepler arasında mutedil olması yönünde etkilemişlerdir³⁸⁶.

Fars kroniklerinden yola çıkarak ve de Şah İsmail'in tahta geçişi sırasında onu destekleyen Türkmen aşiretlerinin ve askerlerin dışında Türk ve Tacikler'in de yer aldığını³⁸⁷ hesaba katarak Şah'ın onlara duyduğu minnet duygusuyla Sünnî mezhebe karşı tavrını yumuşattığını düşünmekteyiz. Ancak Safevî halkının büyük bir kısmının Şia olduğu ve Şah'ın bu kitlenin desteğinden vazgeçmeyeceği hesaba katılacak olursa İsmail Mirza'nın mezhep değiştirdiği hususu sahih bir bilgi olarak görülmemektedir.

³⁸⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul 1993, s. 16-17, 23.

³⁸⁵ Eravcı, “Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi”, s. 295-296.

³⁸⁶ Nurullah Şoşteri, *Mecalisü'l-Müminin*, C.II, s. 53'den naklen Eravcı, “Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi”, s. 296.

³⁸⁷ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1520.

Fakat o dönem için bu tarz söylentiler yaymak bazı Kızılbaş emirlerinin işine geliyor olmalıydı. Çünkü ancak bu tarz bir iddia ile II. İsmail tahttan indirilebilirdi. Nitekim devletin Şia merkezli bir devlet olarak kurulduğu, yönetim ve adalette Şia şeriatının işletildiği hesaba katıldığında bu mezhebe karşı gelmenin devlete ihanetle eşdeğer olduğu söylenebilir. O halde Şah da mezhep değiştirerek kendi devletine ihanet etmişti. Şu durumda yapılacak en iyi şey onu tahttan indirmek ve yerine devlet düşüncesine ters düşmeyen bir başka Safevî şehzadesini başa geçirmektir. Kısacası II. İsmail hakkında yayılan söylentiler yönetimden uzak kalmış ve Şah'a sözünü geçiremeyen Türkmen Beyleriyle bazı din adamlarının yaydığı iftiralarından oluşuyordu. Bu noktadan bakıldığında Gelibolulu Ali'nin olaya temkinli yaklaşması hem Osmanlı'nın dış politikasına yönelik çıkarlarını gözetmesinden hem de Safevî Devleti'nin yönetimde yaşadığı sıkıntıları biliyor olmasından kaynaklanmıştır denilebilir.

Sonuç itibariyle muhalif Kızılbaş emirleri bu düşüncelerini çok iyi işlemiş olmalı ki II. İsmail 13 Ramazan 985/24 Kasım 1577 tarihinde bir emiri tarafından öldürülmüş, yerine ise diğer kardeşi Muhammed Mirza getirilmiştir.

Şoşteri'nin iddiası yani Sünni ulemanın Şah İsmail'i etkilediği yönündeki düşüncesi ise zayıf bir ihtimal olarak görülmektedir. Çünkü gerek Osmanlı, gerekse Özbeklerin en son isteyeceği şeyin Safevîlerin Sünni mezhebe yaklaşımları olduğunu düşünmekteyiz. Zira Safevî ile husumetin başlıca kaynağı mezhepsel farklılıklar ve Şia'nın hak mezhep arasında yer almamasıdır. Elleriindeki bu koz onlara şeriata uygun şekilde Safevîlere savaş açmak ve İran topraklarına seferler düzenlemek fırsatı tanımaktayken böyle bir kozu kaybetmek istememeleri de makul bir gerekçe oluşturmaktadır.

Eravcı'nın öne sürdüğü ve fikren desteklediği ikinci ihtimal bize göre de doğru bir yaklaşımdır. Şah İsmail'in babasına olan düşmanlığı ya da Sünni ulemanın tesiriyle böyle bir politika takip ettiğini söylemek II. İsmail'in Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini her yönüyle aydınlatmadığından kanaatimizce gerçekçi bir bakış tarzı değildir. Ancak uzun yıllar devam eden Osmanlı-Safevî, Özbek-Safevî savaşlarını ve de Safevî düşmanı bu devletlerin ittifakından doğan tehlikeleri göz önüne

aldığımızda Şah İsmail'in ülkesini bu iki ateş arasından kurtarmak adına böyle bir yöneme başvurduğunu söylenebilir.

Nitekim büyük zaferlere imza atan Şah I. İsmail, Çaldıran savaşıyla Osmanlı Sultanına yenilmişse de ülke topraklarını kaybetmemiş, hatta Doğu Anadolu'daki icraatlarına devam ettirebilmişti. Ancak halefi Tahmasb, Horasan'ı Özbeklere terk etmemek için batı cephesindeki savaflara son vermiş ve Amasya barışıyla Osmanlı üstünlüğünü kabul etmiştir. Böylece Azerbaycan ve Irak bölgesindeki bir takım yerleri de Osmanlı tasarrufuna bırakmıştır. Ayrıca Şah Tahmasb ömrünün sonuna kadar antlaşmaya sadık kalarak Doğu Anadolu'yu Şiileştirme faaliyetlerinin de kesintiye uğramasına sebep olmuştur.

II. İsmail, dedesi gibi çok idealist ve yeni zaferleri arzulayan birisidir. O, tahta çıktığı andan itibaren Doğu Anadolu'daki faaliyetlerine hız kazandırmış, bu suretle dedesi zamanında olduğu gibi Anadolu'da güçlenmek istemiştir. Ancak onun faaliyetleri siyasi olmaktan ziyade kültürel ve dini içerikli çalışmalar şeklinde görülmektedir³⁸⁸. Osmanlı yönetiminin bundan rahatsızlık duymaması veyahut Sünni halkı kendisine karşı kışkırtmaması için de ülke içinde itikadda serbestlik getirmiş, aşırı Şia akideleri yasaklamış, hatta yönetimde Sünni kesimden yöneticilere yer vermek suretiyle imaj değişikliğine gitmiştir. Bu şekilde Safevî Devleti'nin İslam'a ters düşen uygulamalardan kaçındığını göstererek Osmanlı'nın elinden en büyük kozunu almak istemiştir. Ancak ömrü buna vefa etmediğinden Şah İsmail'in yönetime dair planlarının tam olarak ne olduğunu ve nasıl bir sonuç doğuracağını görmek mümkün olmamıştır.

³⁸⁸ Şah II. İsmail'in Doğu Anadolu'da yürüttüğü faaliyetlerin ayrıntıları için bk. Eravcı, "Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi", s. 298-301.

2. MUHAMMED HÜDABENDE İLE BİRLİKTE YENİDEN BAŞLAYAN ÇATIŞMALAR

2.1. HORASAN BÖLGESİNDE ÖZBEKLERLE DEVAM EDEN ÇATIŞMA HALİ

Şah II. İsmail'in Safevî şehzadelerinden birçoğunu katl etmesiyle, sadece iki kişinin hayatta kaldığı, bunlardan birinin kardeşi Şah Hüdabende diğerinin ise bebeklik çağındaki Abbas olduğu söylentileri komşu ülkelere yayıldı. Safevî hanedanının bu güçsüz durumu Kızılbaş emirleri arasındaki anlaşmazlıkları daha da körükledi. Tam bu sırada İsmail Mirza katl edildi ve kardeşi Muhammed Hüdabende H. 9 Zilhicce 985/M. 17 Şubat 1578 tarihinde tahta çıktı³⁸⁹.

Safevîler'in bu zaafiyeti, komşu devletlerin özellikle de Özbeklerin dikkatinden kaçmadı. Merv'deki Özbek hakimi Celal Han b. Din Muhammed Han emri altındaki Nayman Özbeklerinden 6-7.000 savaşçıyla Horasan'ı yağmalamak üzere H. 986/M. 1578 yılında Merv'den çıktı, Nisa ve Ebiverd üzerinden Meşhed'e doğru ilerledi³⁹⁰. Meşhed şehrine varıncaya kadar Ebiverd vilayeti ile Gorz deresi arasında bulunan Kuçan, Ratkan, Habuşan, Tus³⁹¹, İsfarayn, İl-Giraylı, Cüveyn, Sebzvar, Sultan Meydanı ve Nişabur'u yağmalayıp, Roh yolundan Zave çayırına geçerek burada konakladı. Amaç Merv'in güney batısında yer alan ve Meşhed'in de dahil olduğu Horasan topraklarını yağmalayıp kısa zamanda Serahs yolundan Merv'e geri dönmektir³⁹². H. 986/M. 1578 yılında başlattıkları bu sefer onları amaçlarına ulaştırdı. Celal Han, bölgedeki hayvanlara el koyup Meşhed üzerine yürüdü³⁹³.

Durumdan haberdar olan Meşhed valisi Murtaza Kulu Han Purnak ise Özbeklere engel olmak üzere kale savunmasını güçlendirdi. Meşhed'i Özbeklere

³⁸⁹ Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.II, s. 661.

³⁹⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 352; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 673; Conabedî, Celal Han'ın Horasan üzerine sefere çıkmasının sebebinin Şah Tahmasb döneminde Merv askerlerinin her yıl Horasan hakiminden 300 tümen-i Tebrizi vergi temin ederken Şah'ın ölümüyle ödenen verginin aksatılmasına dayandırır. Nitekim Celal Han'ın bu seferi yağma yapmak ve Horasan halkının değerli eşyalarını ele geçirmek maksadıyla gerçekleştirdiğini hesaba katarsak bu gerekçenin de ifade edilmesi doğru olacaktır. Ayrıca Conabedî Horasan seferi sırasında Celal Han'ın maiyetinde 20.000 savaşçının olduğunu ifade etmekteyse de bu rakamın abartılı olduğu söylenebilir. Bk. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 592.

³⁹¹ Safevî kaynaklarında Tus bazen Meşhed isminin yerine kullanılmakta bazen de Meşhed'in yakınında bir yer olarak gösterilmektedir. Gerçekte Tus ayrı bir yerleşim yeridir. Ancak Meşhed'in dini açıdan önem kazanmasıyla zaman içerisinde geri planda kalmış ve küçük bir yerleşim yeri olarak varlık göstermiştir.

³⁹² Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 592-593.

³⁹³ Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 673.

teslim etmemeye kararlı olan Purnak, Celal Han ile kıyasıya sürececek bir savaş için hazırды ve bu durumu meşveret meclisinde görüşerek Özbeklerle savaşmayı istemeyen şehrin önde gelenlerine de kabul ettirmişti. Bir sonraki adımı diğer Horasan hakimlerinden destek kuvvet talep etmek oldu. Bu sırada Meşhed'de sadece 1500 kadar Kızılbaş askeri bulunmaktaydı. Bu nedenle Meşhed valisi, Şah Hüdabende'yi de durumdan haberdar etti. Meşhed'den gelen bu haberler üzerine Şah, Horasan'daki tüm Kızılbaş birliklerinin Purnak'a yardıma gitmesini ve Celal Han'ın yağmaladığı malları geri almalarını emretti.

Safevî tarafında yaşanan bu gelişmeler ve tereddütlerin bir benzeri de Celal Han liderliğindeki Özbekler arasında yaşanmaktaydı. Horasan'daki Safevî kuvvetlerinin kendisiyle savaşmak üzere toplandığını duyan Celal Han, bu büyük savaş için hazırlık yapmaktayken ona tâbi emirlerden bir kısmı savaş kararına karşı çıktı³⁹⁴. Onların başında da Nur Muhammed Han gelmekteydi. Bu Özbek emiri itirazına gerekçe olarak, Horasan'a savaşmak için değil yağma yapmak üzere geldiklerini ve bu nedenle savaşa hazır olmadıklarını söyledi³⁹⁵. Lakin Celal Han onların uyarılarını dikkate almayıp harekete geçti. Nur Muhammed Han'ı ise maiyetine verdiği 5.000 kişiyle yağmalanan malların muhafazasında görevlendirdi. Ancak bu emir, Celal Han'ın buyruğuna itaat etmedi ve maiyetindeki askerler ve ganimetlerle birlikte bölgeyi terk edip Merv'e çekildi.

İlk önce Purnak'ın öncü birlik olarak gönderdiği 300 savaşçı Ribat-ı Heşte Pohte bölgesinde bir grup Özbekle karşı karşıya geldi ve iki taraf arasında şiddetli bir çatışma gerçekleşti. Çatışma sonucunda Özbeklerin çoğu katl edilirken bir kısmı da esir düştü. Nihayet iki tarafın asıl kuvvetleri H. 27 Rebiülevvel 986/M. 3 Haziran 1578 tarihinde Cam vilayetine bağlı Bend-i Feriman mevzisinde karşı karşıya geldiler. Kızılbaş ordusu üç cepheden savaşa dahil oldu. Murtaza Kulu Han merkezde beklerken Veli Han sağ cenahta, Budak Han Çegeni sol cenahta savaşıyordu. Celal Han ise Safevîleri Murğab suyu kenarından uzaklaştırmak maksadıyla sağ ve sol cenahlarda görevlendirdiği güçlü serdarlarıyla onlara karşı çok iyi mukavemet gösterdi. Ancak Celal Han'ın esir düşmesi ve birçok Özbek askerinin

³⁹⁴ Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 593-594.

³⁹⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 353.

katl edilmesi üzerine savaşın kaybeden tarafı Özbekler oldu. Ayrıca Nur Muhammed Han tarafından korunan ganimetler ele geçirilip Horasan halkına dağıtıldı³⁹⁶.

2.2. MERKEZİ OTORİTENİN ZAYIFLIĞI VE HORASAN EMİRLERİNİN İTAATSİZLİĞİ

H. 986/M. 1578 muharebesinden sonraki üç-dört yıllık süreçte Özbeklerin bölgeye yönelik başka bir saldırısı vuku bulmadığı gibi Safevî kuvvetleri de Horasan'daki hakimiyet sahalarını genişletmeye yönelik gayret sarf etmediler. Çünkü bu tarihlerde Şah'ın Horasan'da görevlendirdiği emirler arasında birtakım anlaşmazlıklar baş gösterdi. Bölgedeki olaylar kimi zaman büyüyüp merkeze itaatsizlik noktasına ulaşırken kimi zaman da Şah'ın Horasan'a gönderdiği serdarların müdahalesiyle Meşhed-Herat çatışması şeklinde zuhur etti. Bu çatışmalar kaynaklarda Meşhed-Herat mücadelesi şeklinde zikr edildiği gibi şehirde ikamet eden taifenin adıyla yani Ustaclu-Şamlu anlaşmazlıkları olarak da ifade edilmektedir. Horasan'da zuhur eden bu çatışmalara Şah'ın müdahalesi ise kimi zaman bizzat bölgeye gidip bu isyankar girişimleri engellemesi, kimi zaman da emirlerini sevk etmesi şeklinde vuku buldu.

Olayları kısaca zikretmek gerekirse Tahmasb'ın vefatını müteakip, Şamlu taifesinden olan ve Herat yönetimini elinde bulunduran Ali Kulu Han, Muhammed Hüdabende'ye karşı diğer şehzade İsmail Mirza'yı destekleyip onun tahta çıkmasında önemli bir rol oynamıştı³⁹⁷. Ancak İsmail Mirza'nın kısa zaman sonra öldürülmesi ve Muhammed Hüdabende'nin tahta çıkmasıyla bu Şamlu emirinin akıbeti tehlikeye girdi. Nitekim H. 988/M. 1580 yılında Hüdabende'nin emriyle Ali Kulu Han'ı geçmişteki itaatsizliği yüzünden cezalandırmak suretiyle Irak tarafında bulunan ailesi katl edildi. Bu gelişme, Türkmen emirini Hüdabende yönetiminden daha da uzaklaştırdı ve yeni yönetime karşı intikam duygularını tetikledi. Hüdabende'nin Horasan'daki hakimiyetini bitirmek isteyen Ali Kulu Han Şamlu, Herat valisi olarak görev yapan şehzade Abbas Mirza'yı tahta çıkarmak amacıyla

³⁹⁶ Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 594-599; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 353-354; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 674-676.

³⁹⁷ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 374.

yanına aldı ve Meşhed üzerine yürüdü. Horasan emirlerinin başı olan Murşid Kulu Han Ustaclu da Abbas Mirza'nın Safevî tahtına çıkması hususunda destek verdi³⁹⁸.

Horasan'daki emirlerin bu eylemlerinden haberdar olan Şah Hüdabende, merkezden gönderdiği haberciler vasıtasıyla Abbas Mirza'nın Kazvin'e gönderilmesini talep etti. Meşhed hakimi Murtaza Kulu Han da dahil olmak üzere tüm Horasan beyleri Şah'ın bu isteğine itiraz ettiler ve şehzadenin Horasan'dan ayrılmaması hususunda Ali Kulu Han'a destek verdiler. Horasan'daki bu güçlü ittifak karşısında Hüdabende'nin adamları merkeze geri dönmek durumunda kaldılar ve durumu Şah'a bildirdiler. Şah ise İbrahim Bey liderliğindeki ikinci heyetini bölgeye gönderdi. Bu heyet Horasan'a vardığında Ali Kulu Han ile Murşid Kulu Han'ın kuvvetleri, onların karşısına çıkıp bir kez daha şehzadenin merkeze götürülmesine engel oldular. Hüdabende'nin nefretini kazanan bu iki emir Kazvin'deki kuvvetler karşısında güçlenmek için tüm Horasan emirlerinden Abbas Mirza'nın desteklenmesini istediler. Horasan'daki ikilik de bu aşamada kendini gösterdi. Çünkü Ali Kulu Han'ın daha fazla güçlenmesini istemeyen Murtaza Kulu Han bu teklifi reddetti³⁹⁹. Böylece Horasan'ın bu iki Türkmen emiri arasındaki rekabet gün yüzüne çıktı.

Şehzade Abbas Mirza'nın kendisine teslim edilmeyeceğini anlayan İbrahim Bey, bir süre Meşhed'de bekleyip sonra Kazvin'e döndü ve durumu Şah'a rapor etti. Hüdabende'nin sağ kolu Mehdi Ulya ise Ali Kulu Han'ı durdurmak için onun babasını yani Sultan Hüseyin Han Şamlu'yu Horasan'a gönderdi. Bu kişi başta oğlu olmak üzere tüm Şamlu kabilesinden Şah'a itaat etmesini istedi. Ancak Ali Kulu Han bu teklife yanaşmadı. Hüseyin Han da bir süre daha onların arasında kalarak durumu müşahede etti. Sonra, Mehdi Ulya bir zamanlar Tahmasb'ın veziri olan Mirza Ahmed'i Herat'a elçi olarak gönderdi ve şehzadenin teslim edilmesi halinde Şamlu taifesinin canlarına ve mallarına zarar verilmeyeceği mesajını iletiler. Bu teklifi uzunca bir süre değerlendiren Şamlu ve Ustaclu taifelerinin önde gelenleri bir süre sonra ikileme düştüler. Murtaza Kulu, Şah'a itaatten yana tavır sergilerken Ali Kulu

³⁹⁸ Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 711-712; Irak'ta Ali Kulu Han'ın akrabalarının katline dair ayrıntılar için bk. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 397-399.

³⁹⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 376-378.

Han, Mehdi Ulya'nın da vefat etmesi dolayısıyla işlerinin kolaylaşacağı düşüncesiyle Abbas Mirza'yı sonuna kadar desteklemeye karar verdi⁴⁰⁰.

Şamlu ve Ustaclu emirlerinin Horasan'da başlattığı bu isyan hareketi Horasan'ın, merkeze uzak olması nedeniyle kısa sürede büyüdü ve müdahalesi zor bir hal aldı. Ancak bölgenin Özbek tehlikesine açık olması, Şah'ın bölgedeki isyana müdahil olmakta gecikmemesini gerektiriyordu. Nitekim Horasan'daki birliğin bozulması ve isyanın Meşhed-Herat emirleri arasında rekabete dönüşmesiyle merkezin işi biraz daha kolaylaşmıştı.

Murtaza Kulu Han'ın Şah Hüdabende'ye itaatini bildirmesi Ali Kulu Han'ı harekete geçirdi. Şamlu lideri ona bir elçi gönderdi ve Şah'ın hem merkezde sorunlar yaşadığını hem de Azerbaycan topraklarına saldıran Osmanlı Devleti ile mücadele halinde olduğunu hatırlattı. Sonra da Horasan'ı Özbek saldırılarından korumanın tek yolu olarak Abbas Mirza'ya tabi askerler olmayı teklif etti. Nitekim kendisi böyle yaparak Güryan ve İsfezar'ı ele geçirmiş onları da isyana katılmaya mecbur bırakmıştı. Ali Kulu Han'ın amacı Murtaza Kulu'yu da ikna ederek tüm Horasanı şehzadenin otoritesi altına almaktı⁴⁰¹.

Ancak Meşhed hakimi bu teklifi kabul etmeyince Ali Kulu Han, Şah'ın destekçisi olan bu adamı Horasan bölgesinden def etmek ve bu önemli vilayeti kontrol altına almak için Meşhed üzerine saldırdı. Murtaza Kulu Han ise Şah'a tabi Hubuşan, Cam, Nişabur ve Tun vilayet hakimlerine haber salıp onları yardıma çağırdı. Karşılarında kalabalık bir ordu bulan Ali Kulu Han ve Murşid Kulu Han Meşhed'i dört ay boyunca muhasara ettiler. Tüm çabaları sonuç vermeyince de muhasaraya son verip Nişabur üzerine yürüdüler. Şehir, Şamlu taifesi tarafından güç kullanılarak ele geçirildiyse de Ali Kulu Han'ın bölge de tutunması mümkün olmadı. Çünkü Nişabur halkı Şah'a isyan eden bu taifeyi içlerine almamış, yeni yönetimi kabullenmemişti. Kendilerini güvende hissetmeyen her iki Kızılbaş emiri de bunun üzerine Herat'a geri dönmüşlerdi. Kuşatmadan büyük zararla kurtulan Meşhed

⁴⁰⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 379-381.

⁴⁰¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 392-393.

hakimi Murtaza Kulu Han ise bu son durumu Şah'a rapor edip merkezden gelecek yardımı beklemeye koyuldu⁴⁰².

Herat emiri sonuçsuz kalan bu kuşatmaya rağmen ümitsizliğe kapılmayıp, 989/1581 yılında Meşhed üzerine ikinci saldırısını gerçekleştirdi. Ali Kulu Han'ın yanında bu defa Abbas Mirza da yer almaktaydı. Ancak bu sırada Meşhed kuvvetleri merkezden aldıkları destekle daha da güçlüydüler. Bunun farkında olan Heratlılar da önceliği Nişabur'a verip ilk olarak burayı ele geçirmeyi kararlaştırdılar. Murtaza Kulu Han ise şehri Heratlılara karşı savunmak üzere Nişabur'a destek kuvvet gönderdi. Şehrin dışında gerçekleşen savaşın galibi yine Ali Kulu Han oldu. Bu zaferin sağladığı güçle Şamlu ve Ustaclular tekrar merkeze karşı ayaklandılar ve Abbas Mirza'nın Şahlığını istemeye başladılar. Hatta onun adına hutbe okutup Abbas Mirza'yı Horasan Sultan'ı ilan ettiler⁴⁰³.

Bunu öğrenen Şah Hüdabende, H. 990/M. 1582 yılında Gürcü birliklerini Horasan üzerine sefere çıkmakla görevlendirdi. Kendisi de Horasan seferi için ordusunu toplamaya başladı. Sefer hazırlığı üç ay kadar devam etti. Bu süre zarfında gönderdiği haberciler vasıtasıyla Herat emirlerinin isyandan vazgeçmelerini ve kendisine itaat etmelerini istedi. Heratlılar ise daha Şah'ın Horasan üzerine sefer hazırlığında olduğunu öğrenir öğrenmez Meşhed bölgesini terk edip Herat kalesine çekildiler. Murşid Kulu Han, Türbet kalesine sığındı ve buranın savunma hatlarını güçlendirdi. Ali Kulu Han ise Herat'a döndü.

Şah'ın Horasan seferini başlatıp bölgeye ulaşmasıyla Meşhed kuvvetleri de merkezi Safevî ordusuna dahil oldu. Büyük bir orduyla Herat tarafına ilerleyen Şah, ilk olarak Türbet kalesini kuşatma altına aldı. Ancak sağlam bir yapıya sahip olan bu kaleyi ele geçirmek hiç de kolay değildi. Muhasaranın altı ay boyunca devam etmesi ve kesin bir sonuç elde edilememesi üzerine Şah, kaleye haberciler gönderdi ve Murşid Kulu Han'ın kendisinden af dilediği takdirde hayatını bağışlayacağını bildirdi. Savunma hatlarının zayıflaması sebebiyle Şah'ın askerleri karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Ustaclu Emiri de mücadeleden vazgeçti. Şah'ın yanına adamlarını gönderip özür dilemek suretiyle isyanına son verdi.

⁴⁰² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 394-396.

⁴⁰³ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I, s. 426-427.

Muhammed Hüdabende, Türbet'i ele geçirdikten sonra Herat üzerine yöneldi. Murtaza Kulu Han'ın da dahil olduğu merkezi ordu, Tir-i Pol'ü geçip şehre ulaştı ve kaleyi kuşatma altına aldı⁴⁰⁴. Herat önlerinde yapılan görüşmeler neticesinde iki taraf arasında anlaşmaya varıldı ve savaş gerçekleşmeksizin isyan sona erdirildi. Yapılan anlaşmaya ve tüm Horasan halkının Abbas Mirza'yı desteklemesi üzerine Şah, bölgenin valisi olarak tekrar bu şehzadeyi görevlendirdi. Ali Kulu Han da Şah'a tabi olmak ve sözüne sadık kalmak koşuluyla Abbas Mirza'nın lalası tayin edildi. Murşid Kulu Han'ın ise Meşhed'de ikamet etmesi kararlaştırıldı⁴⁰⁵.

Bu olaydan sonra bölgede sükunet hakim olduysa da küçük hadiseler ve bölge hakimleri arasındaki anlaşmazlıklar ve çekişmeler devam etmiştir. Hatta yeni Meşhed hakimi Murşid Kulu Han tekrar Ali Kulu Han ile ittifak etmeyi ve Şah'a karşı isyan bayrağını kaldırmayı istemiştir. Şöyle ki H. 992/M. 1584 yılının başlarında Murşid Kulu Han, kardeşi İbrahim Han'ı Herat'a Ali Kulu Han'ın yanına gönderdi ve onun aracılığıyla Ali Kulu Han'dan Abbas Mirza'yı da yanına alarak Meşhed tarafına gelmesini istedi. Murşid Kulu Han'ın hedefi Ali Kulu Han ile ittifak edip Bistam, Damgan ve Esterabad bölgesine sefer düzenlemek ve Irak sınıra kadar olan yerleri hakimiyeti altına almaktı.

İbrahim Bey'in Herat'a varmasından kısa süre sonra kendisi de harekete geçti ve Ali Kulu Han'ı ikna etmek üzere Herat'a geldi. O, Abbas Mirza'ya itaatini sunup Ali Kulu Han'dan meseleyi konuşmak için görüşme talep etti. Ancak Ali Kulu Han, Şah Hüdabende'ye karşı onunla yeniden bir ittifaka yanaşmadı.

Murşid Kulu Han'a Herat'ta ikamet ettiği süre zarfında bir suikast düzenlendi. O, bu olayın müsebbibini Ali Kulu Han zannederek derhal Herat'tan ayrılıp Meşhed'e döndü. Bu hadise nedeniyle iki eski müttelik arasındaki güven ve dostluk zedelendi, hasımlık devri başladı. Herat'taki emirlerin teşvikiyle Ali Kulu Han, Meşhed'e gitmeyi ve habersizce Herat'tan ayrılan Murşid Kulu Han'ı bu saygısızlığından dolayı cezalandırmaya kararlıydı. Murşid Kulu Han'ın bölgedeki tüm otoritesini yıkmak isteyen Herat hakimi, ilk olarak Meşhed'e tabi Kain'e saldırdı. Şehri ele geçirip tüm mallara el koydu. Kain'den sonra Terşiz istikametinde

⁴⁰⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 429-440.

⁴⁰⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 455.

ilerlerken Sosfid-i Terşiz köyünde Ustaclu ordusuyla karşı karşıya geldi. Çatışmanın başlamasından kısa bir süre sonra Murşid Kulu Ustaclu'nun adamlarından biri Abbas Mirza'nın yanına yaklaştı, onu yakalayarak Ustaclu ordusuna dahil etti. Ali Kulu Han bu olumsuz gelişme karşısında Herat'a geri çekilirken Murşid Kulu Han ise Abbas Mirza ile birlikte Meşhed'e gitti. O, kendisini Abbas Mirza'nın yeni lalası tayin ederek hem Ali Kulu Han'a meydan okudu hem de bölgenin yeni hakimi oldu. Buna bağlı olarak da onun Horasan'daki gücü her geçen gün artış kaydetti⁴⁰⁶.

Şah Muhammed Hüdabende'nin batı sınırında Osmanlı Devleti ile mücadelelere girişmesi ve Osmanlı kuvvetlerinin Gürcistan ve Azerbaycan topraklarına sürekli akınlar düzenlemesi nedeniyle Horasan'daki bu isyan girişimlerine karşı ciddi müdahaleler gerçekleşmemişti. Bu durum isyanın uzun yıllar sürüp gitmesine ve Horasan'ın isyancıların elinde kalmasına sebep oldu. Bölgedeki otoritersizlik ayrıca burayı düşmanların özellikle de Özbeklerin saldırısına açık bir yer haline getirdi. Şah Hüdabende, hakimiyeti süresince Horasan'daki gelişmeleri daima yakından takip etmiş olmakla birlikte olaylar karşısında etkisiz kalan müdahalelerde bulunmuştu. Kimi zaman emirlerini göndererek isyancıları itaati altına davet etmiş, kimi zaman ise bizzat kendisi bölge üzerine sefere çıkmıştı. Ancak kendi seferi dahi isyancı emirlerin gözünü korkutmaktan öteye gidememişti. Nitekim onun getirdiği bu geçici çözümler ülkenin doğu sınırında uzun vadeli etki yaratmamış, merkezi otorite bir türlü kurulamamıştı. Böylece Horasan'daki güçlü emirler merkezdeki zayıflıktan yararlanarak sık sık Şah'a karşı ayaklanmışlardı.

2.3. SAFEVÎ VE OSMANLI DEVLETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN PANORAMASI

Şah Hüdabende'nin merkezi otoritesini kurmaya çalışırken karşılaştığı önemli sorunlardan bir diğeri Osmanlı İmparatorluğu'nun Gürcistan ve Azerbaycan'da ilerlemesiydi. Osmanlı Devleti II. İsmail döneminden itibaren Amasya Antlaşmasına riayet etmeyen Safeviler'e karşı H. 986/M. 1577-1578 yılında Lala Mustafa Paşa

⁴⁰⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. I, s. 466-471; *Don Juan of Persia A Shi'ah Catholic 1560-1604*, ed. Denison Ross and Eileen Power, George Routledge & Sons press. London 1926, s. 207.

serdarlığında Gürcistan ve Şirvan seferini başlattı⁴⁰⁷. H. 4 Cemaziyelahir 986/M. 8 Ağustos 1578'de Ardahan'dan harekete geçip Gürcistan topraklarında ilerleyen Osmanlı kuvvetleri Altun, Vale ve Akça kalelerini ele geçirdi ve Çıldır istikametinde yoluna devam etti. Buna mukabil Şah Muhammed Hüdabende de vezirlerinden Tokmak Han ile Gence hakimi İmam Kulu Han'ı bölgeye sevk etti. Safevî ordusunun kalabalık olduğunun duyulması üzerine Diyarbakir, Halep ve Erzurum Beğlerbeği de Çıldır'daki Osmanlı kuvvetlerine yardıma gittiler. Nihayet H. 5 Cemaziyelahir/M. 9 Ağustos'da Gürcistan'ın Çıldır nam kasabasında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın da dahil olduğu Osmanlı kuvvetleri, 20.000 kişiden oluşan Safevî ordusuyla karşı karşıya geldi ve onları mağlup ederek Çıldır'ı ve sonrasında Tümek, Hirtız ve Ahikelek kaleleri ile Tiflis şehrini ele geçirdi. H. 6 Cemaziyelahir 986/M. 10 Ağustos 1578'de Gürcistan yöneticileri Menuçehr ve Melik Gurgura'nın Osmanlı Devleti'ne tabi olduklarını bildirmeleri üzerine Osmanlı, Gürcistan'ın büyük bir bölümünde hakimiyetini tesis etti⁴⁰⁸.

Ancak Osmanlı ilerleyişi buralarla sınırlı kalmadı. Lala Mustafa Paşa ve maiyetindeki Osman Paşa Kuzey-doğu istikametinde doğu seferini idame ettirip Sultan Murad'ın emriyle Şirvan ve buraya bağlı Şemahi kazasını zapt ettiler. Bu gelişmeler karşısında Şah Hüdabende, oğlu Hamza ve veziri Selman idaresindeki Ustaclu ve Tekelülerden oluşan 30.000 kadar Kızılbaş neferini Erdebil ve Karabağ güzergahı üzerinden Şirvan'a hücumla gönderdi. Aynı zamanda Tebriz hakimi Emir Han, Bağdad Hakimi Solak Hüseyin ile Nahcivan Bey'i Şeref Han da bu sefere dahil edildi. Koyun Geçidini geçip savaş düzeni alan Safevîler, karşılarında Osman Paşa ile Halep Beğlerbeyi Mehmet Paşa ve Dulkadir Beğlerbeği Mustafa Paşa'yı buldular. İki taraf arasında H. 6 Recep 986/M. 8 Eylül 1578 tarihinde gerçekleşen çetin mücadelelerin galibi yine Osmanlı kuvvetleri oldu ve Safevî kuvvetleri geri çekilmek durumunda kaldı⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Seferin sebepleri için bk. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri*, s. 8, 11-12; Eravcı, "Doğu Anadolu'da Safavî Tehdidi", s. 297-300; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 85-89.

⁴⁰⁸ Mustafa Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa: Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi, Proje Nu. Proje/041.FENED.04, Afyonkarahisar, s. 37-43; Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 288-290; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 54-57; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 93-94.

⁴⁰⁹ Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 43-44; Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 291-299; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, s. 94-95; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri*, s. 57-61.

Bu zaferin ardından Şirvan'a doğru ilerleyen Osmanlı ordusu şehrin hakimi Aras Han'ın tüm mukavemetine rağmen bölgeye hakim oldu ve zaferin sahibi Osman Paşa, Şirvan serdari tayin edildi. Şirvan Beğlerbeğisi Osman Paşa'nın gönderdiği ve H. 16 Şevval 986/M. 16 Aralık 1578 tarihinde payitahta ulaşan mektuba göre Eski Şemahi hakimi Aras Han bölgeyi tekrar ele geçirmek üzere emri altındaki 15.000 kadar askerle H. 9 Ramazan 986/M. 9 Kasım 1578 tarihinde Şemahi üzerine hücum etti. H. 11 Ramazan/M. 11 Kasım tarihi itibarıyla Osmanlı'nın Kırım'dan talep ettiği destek kuvvetlerin Adil Giray komutasında Şemahi'ye ulaşmasıyla Safevî birlikleri kısa sürede geri püskürtüldü. Böylece Şemahi üzerindeki Kızılbaş tehdidi bertaraf edildi. Bu savaş esnasında Safevî serdari Aras Han, esir edilip çok sayıda Kızılbaş askeri ile birlikte öldürüldü⁴¹⁰.

Aynı tarihlerde İmam Kulu Han ile Emir Han da Kaytas Paşa'nın muhafaza ettiği Ereş kalesine saldırdılar. Osmanlı kuvvetleri kaleden çıkıp Safevî kuvvetlerini durdurmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar. Dolayısıyla Ereş şehri Safevîler tarafından yağmalandı, buradaki Sünni halk da katledildi. Ancak Şirvan'daki Osmanlı kuvvetleri Ereş'i bu katliamdan ve yağmadan kurtarmak üzere derhal bölgeye yöneldi ve Kızılbaş askerlerini dağıttı⁴¹¹.

Şah Hüdabende bir sonraki saldırısını, oğlu Hamza ile veziri Selman Han idaresindeki Safevî kuvvetleriyle Şemahi üzerine gerçekleştirdi. H. 24 Ramazan 986/M. 24 Kasım 1578 tarihinde gerçekleşen kuşatma nedeniyle Şemahi muhafızı Serdar Osman Paşa oldukça zor durumda kaldı. Kızılbaşlara karşı mukavemet gösterebilmek için Kırım Tatarları'ndan yardım talep etti. Adil Giray da bu davet üzerine harekete geçti. Ancak Molla Hasan ırmağı kenarında, Tatar ordusu Safevî birlikleri tarafından pusuya düşürüldü. Adil Giray esir edilerek etkisiz hale getirildi⁴¹². Bu gelişmeler karşısında özellikle de Şemahi'deki Osmanlı askerinin

⁴¹⁰ Mustafa Ali, *Nusretname*, C.II, s. 247-248; Asafî, Şemahi bölgesinde Kızılbaşlarla savaş cereyan ederken Tatarların 3 gün süren mücadelelerin ardından bölgeye ulaştığını belirtmekle birlikte tam bir tarih vermez. Asafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme*, hzl. Mustafa Eravcı, MVT yayıncılık İstanbul 2009, s. 57-58; Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 56-57.

⁴¹¹ Mustafa Ali, *Nusretname*, C.II, s. 249; Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 53-55.

⁴¹² Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 58-59.

takatten düşmesi ve kaledeki erzak sıkıntısı nedeniyle Osman Paşa maiyetindeki askerler ile birlikte Demirkapı'ya çekildi⁴¹³.

Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra Osmanlı Padişahı tekrar Kırım Hanın'dan yardım istedi. Kardeşi Adil Giray'ın Safevî Devleti'nin esareti altındayken öldürülmesi nedeniyle intikam almak isteyen Kırım Hanı Mehmed Giray çok sayıda Tatar askeriyle H. 1 Cemaziyelevvel 987/M. 26 Haziran 1579 tarihi itibariyle Bahçesaray'dan harekete geçip Şaban ayının ortalarında Osman Paşa'nın yanına geldi ve Osmanlı kuvvetleriyle birleşti. İki ordu bu sefer esnasında Gürcistan topraklarında geçerek Şirvan'a kadar olan yerleri ele geçirdi. H. 2 Ramazan 987/M. 23 Ekim 1579'da ise Şirvan'a girdi. Böylece gerçekleştirilen üçüncü Gürcistan seferi, Gence'yi de içerisine alacak şekilde Gürcistan'ın güney bölgesinden Dağıstan coğrafyasına kadar uzandı.

16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın süregelen Gürcistan ve İran seferleri Eravcı'nın ifade ettiği üzere son derece kaygan ve değişken mücadeleler⁴¹⁴ şeklinde tezahür etmiş ve Kırım'dan gelen destek kuvvetler sayesinde geçici başarılar elde edilmişse de Safevî güçleri kaybettikleri yerleri tekrardan ele geçirmeye muvaffak olmuşlardır. Ancak H. 991/M. 1583 senesinde vuku bulan Meşaleler savaşı ile Osman Paşa büyük bir zafer elde etmiş, Şirvan ve çevresi uzun vadeli Osmanlı hakimiyetini tanımıştır. H. 993/M. 1585 senesinde gerçekleştirilecek Tebriz seferinde de buradan Osmanlı üssü olarak istifade edilmiş ve ele geçirilen bu kent yirmi yıla yakın bir süre Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır. Ancak bu süre zarfında şehzade Hamza Mirza idaresindeki Safevî kuvvetlerinin şehri geri alma hırsları ve bölgeye yönelik saldırıları hiç eksik olmamıştır⁴¹⁵.

16. yüzyılın son çeyreğinde cereyan eden ve oniki yıl kadar süren Osmanlı-Safevî savaşları tüm bu zaman zarfında Kırım Tatarlarının kalabalık askeri birlikler halinde ve yaz-kış demeden bölgedeki Osmanlı ordusuyla birlikte Safevîlere karşı

⁴¹³ Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 60; Seyyah Angiolello, Demirkapı'nın Tatar ki muhtemelen bu ifadeyle kasıt Özbek ülkesidir ve Çerkez memleketlerine geçişte tek geçit olduğunu belirterek, aynı zamanda deniz ticaretinde ehemmiyet arz eden bir limana sahip olduğunu söyleyerek Osmanlı için önemine işaret etmektedir. Gündüz, *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 91.

⁴¹⁴ Bu yeni Şirvan seferi için Kırım'dan gelen asker sayısı hakkında kaynaklarda farklı malumatlar yer almaktadır. Eravcı, Ebubekir bin Abdullah'ın *Şark Seferleri* ve Anonim bir eser olan *Tarih-i Osman Paşa*'dan yola çıkarak sayının 50.000 ile 100.000 arasında bir rakam olduğunu söyler. Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 67-68, 74.

⁴¹⁵ Daha ayrıntılı bilgi için bk. Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 80-84, 98-104.

savaşması⁴¹⁶ Özbekler için de olumlu sonuçlar doğurmuştur. Abdullah Han, Kırım Hanlarıyla Astrahan seferi vasıtasıyla oluşturmak istediği ittifak şansını hiç beklemediği anda Safevî ile mücadeleler çerçevesinde yakalamıştır. Her ne kadar Kırım Tatarları bu savaşa Osmanlı'nın isteği üzerine iştirak etmişlerse de Osmanlı'nın bölgede uzun süreli tutunmasını ve şark seferlerinde başarıya ulaşmasını sağlayarak Özbeklere de destek vermiş sayılırlar.

2.4. ABDULLAH HAN'IN TÜRKİSTAN SEFERİ VE BÖLGE HAKİMİYETİ ÜZERİNE

H. 980/M. 1573 yılında Türkistan'daki isyanları bastırıp bölgede Buhara hakimiyetini tesis eden Abdullah Han'ın bu başarısı uzun soluklu olmadı. H. 985/M. 1577'de Abdullah Han'ın sadık mütteliklerinden olan Civanmert Han, araya giren fesatçıların kışkırtmaları sonucunda isyana kalkıştı. Küçük oğlu Muzaffer Sultan, isyanı desteklerken en büyük oğlu Ebu'l-Hayr Sultan ise Abdullah Han'a itaatten vazgeçmedi. Civanmert Han, Abdullah Han karşısında daha da güçlü olmak için başta Baba Sultan olmak üzere Türkistan, Hocend ve Taşkent yöneticilerinin desteğini istedi⁴¹⁷. Yardım istemek için gönderdiği heyetin başında oğlu Muzaffer Sultan yer alıyordu ve heyet H. Muharrem 986/M. Mart-Nisan 1578 tarihinde Taşkent'e doğru yola koyuldu. Muzaffer Sultan'ın ilk işi Türkistan Sultanlarını, abisi Ebu'l-Hayr Sultan'ı cezalandırmaları için Semerkand seferine ikna etmektir.

Abdullah Han'ın en büyük düşmanı Baba Sultan bu teklifi hiç düşünmeden kabul etti ve 30.000 bin askerini, dört büyük emirinin komutasında Muzaffer Sultan'ın yanına katarak Semerkand kuşatmasıyla görevlendirdi. Ebu'l-Hayr Han ise

⁴¹⁶ H.Mustafa Eravcı, "The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavid War (1578-1639)", *Historical Yearbook*, V.IV, Bucharest/Romania 2007, s. 155-160.

⁴¹⁷ Taniş, *Şerefnâme-i Şâhî*, Vr. 207b. Civanmert Han'ın Abdullah Han yönetimine muhalif olması Civanmert Han ile Abdullah Han arasındaki savaşın kısaca zikredildiği Musahharü'l-Bilâd'da daha farklı anlatılmaktadır. Buna göre Civanmert Han ile en büyük oğlu Ebul Hayr Han arasında anlaşmazlık ortaya çıkmış ve Ebul Hayr babasına karşı koymak üzere Abdullah Han'ın yanına gidip onun desteğini kazanmıştır. Bunun üzerine Civanmert Han da Baba Sultan'dan kendisine desek kuvvet göndermesini talep etmişti. Kutgan, *Musahharü'l-Bilâd*, s. 148; Ancak metnin devamında Türkistan askerlerinden bir grubun Semerkand'a geldiği, şehri Civanmert Han adına teslim aldığı, Ebul Hayr Han'ın da canını zor kurtararak Cam vilayetine kaçtığı ifade edilmektedir. Ebul Hayr'ın savaş başladığı sırada Semerkand'da olduğu bilgisi Taniş'in aktardıklarını onaylamış olması açısından önemlidir.

kardeşinin Türkistan ordusuyla birlikte Semerkand üzerine gelmekte olduğunu haber alınca durumu derhal Belh'de bulunan Abdullah Han'a bildirdi⁴¹⁸.

Abdullah Han, Bedeşhan dönüşü Ceyhun'a vardığında Ebu'l-Hayr Sultan'ın ikinci elçisi geldi ve isyancıların Semerkand'a doğru ilerlemekte olduğunu rapor etti. Bu olumsuz gelişme karşısında Abdullah Han rotasını Semerkand'a çevirdi. Deşt-i Şiraz'da konakladığı sırada hem Ebu'l-Hayr hem de Civanmert Han'ın birbirlerini şikayet ettikleri mektupları Han'a ulaştı. Başlangıçta Civanmert Han'ın sözlerine itibar eden Abdullah Han, olan biteni anlamak üzere Nesef'e doğru ilerlerken Ebu'l-Hayr Sultan'ın yardım çağrısını yinelediği üçüncü mektubuna vakıf oldu⁴¹⁹.

Bu sırada Civanmert Han ve Muzaffer Sultan liderliğindeki Türkistan askerleri Semerkand'a yaklaşmışlardı. Ebu'l-Hayr Sultan H. 25 Muharrem 986/M. 3 Nisan 1578 tarihinde onları karşılamak için kalenin dışına çıktı. Ebu'l-Hayr'ın tüm gayretine rağmen zafer kalabalık Türkistan ordusunun oldu. İsyancıların elinden kurtulmayı başaran Semerkand emirleri ile Ebu'l-Hayr Han, Cam vilayeti dolaylarında Buhara ordusuna dahil oldular. H. 3 Safer/M. 11 Nisan günü Abdullah Han Semerkand'a yakın bir yerde ordugahını kurdu⁴²⁰. Bu sırada Civanmert Han da şehrin savunma hattını güçlendirdi ve tüm emirlerini kale kapılarının güvenliğinden mesul tuttu⁴²¹.

Semerkand kuşatması bir ay kadar devam etti. Bu süre zarfında Semerkand'daki kuvvetler çok güçsüz düştüğünden tekrar Türkistan askerlerinin desteğine ihtiyaç duydular. Ancak mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu anlayanlar, çareyi Abdullah Han'dan aman dilemek ve isyana son vermekte bulduklarından Han'ın huzuruna bir elçi gönderdiler. Civanmert Han aynı zamanda oğlu Ebu'l-Hayr

⁴¹⁸ Bu sırada Abdullah Han'ın hedefinde, başına buyruk davranan Şahruh Mirza'yı cezalandırmak vardı. O, bu iş için Bedeşhan tarafına yöneldi. Ancak Abdullah Han'ın gücünden çekinen ve korkuya kapılan Bedeşhan hakimi gönderdiği mektup vasıtasıyla tekrar sadakatini arz etti. Abdullah Han da bu gelişme üzerine onu affedip, Bedeşhan seferini iptal etti. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 208a-209a. Abdullah Han'ın Şahruh Mirza'yı bu kadar kolay affetme sebebi muhtemelen Türkistan bölgesinde yaşanan sıkıntılardır. Aynı anda hem Türkistan'daki isyanlarla hem de Babür Devletiyle mücadele edemeyeceğinin farkında olan Özbek Hanı, M. 1572'den itibaren Ekber Şah ile arasında var olan dostluğu zedelemek istemiyordu. Nitekim en son M. 1577'de gönderdiği elçisi vasıtasıyla Ekber Şah'dan Özbek Devleti'nin maruz kaldığı iç isyanlar ve dış tehditler karşısında tarafsız kalmasını istemiş ve Özbekler için tehlike oluşturmayacağından emin olmaya çalışmıştı. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mansura Haider, "Relations of Abdullah Khan Uzbek with Akbar", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, V. XXIII/S.3, 1982, s. 314-317.

⁴¹⁹ Ebu'l-Hayr Han mektubunda şöyle diyordu: "Allah'ın yardımıyla Çarşamba gecesi Deşt'i ordusunu yendik. O hazretten isteğim budur ki hızla bu fakire yardıma gelin" Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 209a-209b.

⁴²⁰ Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 209b-211b.

⁴²¹ Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 212b.

Han'ın yanına da adamlarından birini gönderdi ve barış için Abdullah Han'ı ikna etmesini istedi. Nitekim Semerkand'dan gelen barış teklifi olumlu karşılandı ve H. 2 Rebiülahir 986/M. 8 Haziran 1578 itibariyle görüşmeler başlatıldı.

Barış görüşmeleri sırasında Civanmert Han, Baba Sultan'ın ve beraberindeki Türkistan askerlerinin kalabalık bir orduyla Seyhun'u geçip Semerkand'a doğru gelmekte olduklarını öğrendi. Bunun üzerine Abdullah Han'ı kuşkulandırmadan oyalamaya çalıştı. Ancak oğlu Muzaffer Sultan barışın yapılması hususunda kararlı olduğundan kardeşi Ebu'l-Hayr Han'ı babasının bu gizli plandan haberdar etti. Abdullah Han da Civanmert Han'ın her iki oğlunu ordunun başına geçirip iki koldan Semerkand'a girmelerini emretti. Netice itibariyle Semerkand ele geçirildi, Civanmert Han ise esir edilerek isyana son verildi. Tüm bu gelişmelerden haberdar olan Baba Sultan ise tek başına Abdullah Han ile savaşmayı göze alamadığından geri çekildi⁴²².

Abdullah Han, Türkistan'daki bu isyancılara ağır bir darbe vurmak ve Baba Sultan'a Buhara yönetimini kabul ettirmek için onları takip etmeye başladı. H. Evasıt-ı 986/M. 1578 yılında iki ordu Zamin civarında karşı karşıya geldiler⁴²³. Abdullah Han'ın, birliklerini tüm cephelerden savaşa dahil etmesiyle muharebenin seyri değişti. Baba Sultan yenilgiyi kabul etmek ve muhafızlarıyla birlikte savaş alanından ayrılarak Taşkent'e çekilmek durumunda kaldı⁴²⁴.

Abdullah Han'ın şimdiki hedefi Taşkent dahil olmak üzere tüm Türkistan'ı ele geçirmektir. Bu amaç doğrultusunda Zamin'den ayrıldı. Seyhun nehri kıyısına vardığında Baba Sultan'ın Türkistan (Yesi) şehrine kaçtığını öğrendi. Böylece Taşkent savaşılmaksızın ele geçirildi ve şehir halkının merkeze itaati sağlandı. Nitekim Baba Sultan'ı yakalamak isteyen Abdullah Han, onu takip ederken tüm Türkistan'ı ele geçirmeyi başardı ve bölgenin yönetimini sadık adamlarından Ebu'l-Hayr Han'a verdi. Kendisi de Buhara yolunda ilerledi⁴²⁵.

⁴²² Savaşın ayrıntıları için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, 213a-219b.

⁴²³ Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 221b.

⁴²⁴ Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 225b-226a

⁴²⁵ Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 226b-227a, 228a, Semerkandi, Taniş'in de ifade ettiği gibi Türkistan ordusunun geri çekilmesi üzerine Abdullah Han'ın Buhara'ya geri döndüğünü söyler. Ancak aynı yıl içinde yani 986'da Ebul Hayr Sultan'ın İbadullah Sultan tarafından oluşturulan bir ziyafet meclisinde katl edildiği bilgisi Taniş'de yer almamakla birlikte Abdullah Han ile Ebul Hayr Sultan arasındaki ilişkilerin bir süre sonra bozulduğunun

Her ne kadar H. 986/M. 1578 yılı itibariyle Türkistan zapt edilmiş olsa da bu durum bölgedeki isyancıların sonu olmadı. Çünkü Baba Sultan'ın merkeze itaati sağlanamadığı gibi ele geçirilmesi de mümkün olmamıştı. Öte yandan bölge hakimleri arasındaki rekabet, Ebu'l-Hayr Han'ı tekrar isyancı sultanların safına çekti. Baba Sultan ise Taşkent'in sahibi olmak için harekete geçti. O ilk olarak Andican'a saldırdı ve ordusuyla bu bölgede konuşlandı. Bölge hakimi Şeyhüm Sultan'ın Buhara'ya haber göndermesi üzerine Abdullah Han da H. Evahir-i Zilhicce 986/M. Şubat 1579 tarihi itibariyle Buhara'dan harekete geçti. Ura Tepe mevkinde toplanan birlikler Abdulah Han'ın emriyle H. Muharrem 987/M. Şubat-Mart 1579 tarihinde Zamin vilayetine doğru ilerledi ve bu yerde ordugah kuruldu⁴²⁶.

Savaş için tüm hazırlıklarını H. 18 Safer 987/M. 16 Nisan 1579 tarihi itibariyle tamamlayan Abdullah Han ertesi gün saldırıya geçilmesini buyurdu ve yer olarak da Pişkent'i gösterdi. Bu emir üzerine Buhara ordusu serdarların komutasında sağ ve sol cenahlara ayrılarak Pişkent nehri kıyısına gitti ve isyancılarla muharebe burada başlatıldı.

Deşti Kıpçak bölgesindeki Kazakların katılımı sayesinde Türkistan ordusu asker sayısı bakımından Buhara ordusuna karşı üstün durumdaydı. Abdullah'ın askerlerinin büyük bir kısmı ise göçebe halktan ve savaş giysisine dahi sahip olamayan Türk ve Arapların yer aldığı düzensiz birliklerden oluşuyordu. Bu birlikler tüm güçleriyle düşmana mukavemet etmişse de karşı tarafın sayısal üstünlüğü başarıya engel olmuştu. Savaşı birkaç gün uzaktan takip eden Abdullah Han, gidişattan memnun kalmayınca kendi birlikleriyle savaşa müdahil oldu. Bu gelişme üzerine Baba Sultan her geçen gün artan askerine rağmen Abdullah Han'ın karşısında durmaya cesaret edemedi. Netice itibariyle Türkistan ordusu dağıldı⁴²⁷, zaferin sahibi yine Buhara yönetimi oldu. Böylece ilk zaferle Türkistan bölgesi üzerinde tesis edilen hakimiyet ikincisiyle perçinleştirildi.

ifade edilmesi Semerkandî'nin verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit eder. Mir Seyid Şerif Rakım Semerkandî, *Târih-i Râkım*, hzl. Menuçehr Sutude, İntişârât-ı Movkufât, Tahran 1380, s. 150.

⁴²⁶ Andican'ın kuşatılması ile ilgili bilgi için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 234a, Abdullah Han'ın yeni Türkistan seferi için Buhara'dan ayrılışı için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 236b-237a, Buhara ordusunun Zamin bölgesine yerleştiği bilgisi için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 240a.

⁴²⁷ Savaş yerinin Pişkent olmasıyla ilgili bilgi için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 242a, savaş tarihi için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 243a-243b, savaşı sona götüren gelişmeler ve Abdullah Han'ın zaferi için bk. Taniş, *Şerefnâme-i Şahî*, Vr. 250a-250b.

3. SULTAN II. SELİM DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIKLARI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL

Osmanlı-Özbek ilişkisi, Kanuni Sultan Süleyman döneminde olduğu gibi II. Selim ve III. Murad'ın hükümdarlık yıllarında da oldukça yoğun yaşandı. Tarafların münasebetleri, her ikisinin de Sünni İslam'ın temsilcileri olmaları hasebiyle mezhebî ittifaka dayanıyordu. Maverâünnehir ve Türkistan dolaylarından kalkıp Mekke ve Medine'ye gitmek isteyen Hacı adayları bu vesileyle Osmanlı payitahtına uğruyor, Anadolu'yu dolaşarak Arap yarım adasına geçiyorlardı. Hac ziyaretleri, bölgeler arasındaki ticari ilişkileri canlandırıyor olması hasebiyle de önem arz etmekteydi.

Osmanlı-Özbek ilişkisini daima canlı tutan bir diğer unsur 1500'lü yıllardan beri her iki tarafın gündemini meşgul eden Safevî husumetiydi. Ortak düşman karşısında oluşturulan bağlar zamanla o kadar güçlenmişti ki Safevî Şahları onların karşısında tek başına kalmamak için Avrupa Devletleri, Rusya ve Hindistanla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştı. Bu dönemde özellikle Portekiz ve Rusya'dan alınan yardımlar dikkat çekmektedir.

Aynı zamanda Özbekler'in Türk olduğu ve Deşt-i Kıpçak, Horasan ve Kafkasya bölgesindeki Türk ve Türkmen nüfusun sayıca fazla olduğu gerçeği Osmanlı Padişahlarının bu iki coğrafyayı birleştirmek en azından aradaki irtibatı kuvvetlendirmek isteğini arttırmıştı.

Tüm bu etkenler, Sultan Süleyman'dan itibaren Osmanlı Padişahlarının dikkatinin Karadeniz'in kuzeyindeki coğrafyada yoğunlaşmasını sağladı. Tabii bu tarihlerde Moskov Çarı IV. Ivan'ın İdil'in güneyinden itibaren Kırım Hanlığı da dahil olmak üzere tüm Karadeniz sahillerine sahip olma arzusu ve bu yöndeki icraatları işin ehemmiyetini bir kat daha arttırmıştı.

3.1. M. 1556'DAN İTİBAREN YAŞANAN SÜREÇ VE ASTRAHAN SEFERİNİ GEREKLİ KILAN AMİLLER

I. Süleyman'ın hükümdarlığının son yıllarında Kırım Hanlığı, Rusların yayılma tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Rusların M. 1552 yılında Kazan, M. 1556'da

ise Astrahan Hanlıklarını yıkarak bölgeye hakim olmaları, Karadeniz'in kuzeyindeki faaliyetlerine hız kazandırmıştı. Bu gelişmeler üzerine bölgedeki Çerkez nüfusu Ruslarla ittifak etmiş, böylece hem Rus yayılcılığına katkıda bulunmuşlar hem de Hıristiyanlığı benimseyerek bu dine Kafkaslar'da yeniden hayat vermişlerdi. Bu müttefik gücün Osmanlı aleyhine ilk icraatı ise M. 1559 yılı baharında Dmitri Visnevetski komutanlığında Azak kalesini kuşatmaları ve buradaki halkı zor durumda bırakmalarıydı⁴²⁸. Rusların bu tarz saldırgan faaliyetleri karşısında sadece Kırım Han'ı değil Kefe Beği de Osmanlı'ya başvurdu ve bu ilerleyişi durdurmak üzere merkezden yardım talep etti. Bu minvalde kaleme alınan ilk mektuplardan biri Devlet Giray Han'ın kadirga isteğine karşılık Sultan'ın verdiği kararı içeriyordu. Kırım Hanı, Sultan Süleyman'a gönderdiği mektupta Rusların, Özi nehrini geçip İslam ülkesine zarar verdiğini söylemiş ve Ruslara karşı bölgenin savunulması için kadirga istemişti. Buna mukabil I. Süleyman istenilen miktarda kadirgayı askeri birlikler eşliğinde hazırlattığını ve yakında yola çıkacaklarını bildirdi⁴²⁹.

22 Recep 967/18 Nisan 1560 tarihinde Kefe Beğine yazılan hükümden anlaşıldığı üzere 1559 seferinden sonra Ruslar, bir kez daha Azak'a saldırmak için hareketlenmişlerdi. Bu defa Ruslarla ittifak kuranlar sadece kuzeydeki Çerkezler değil aynı zamanda Halep'de sancak sahibi olan Çerkez soyundan Jane Beg oğullarıydı. Kefe Beği bu ittifaktan erken haberdar olduğunu ve derhal hazırlıklarını yapıp, Jane Beg oğulları henüz Rus ordusuna katılmadan Özi nehri sahilinde aniden karşılarına çıktıklarını hatta onları mağlup ettiklerini beyan etti. Jane Beg oğullarının yenilgisi üzerine Dmitri idaresindeki Rus ordusu da geri çekildi. Bu mektup vesilesiyle bölgenin her an Rus saldırısına maruz kalabileceğini anlayan Sultan da

⁴²⁸ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay., Ankara 1966, s. 56. Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabtinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", TTK, Yay., Ankara 1948, s. 362-364; H. 29 Zilkade 966/M. 1 Eylül 1559 tarihinde Azak kalesi muhafızı Ali Reis'e gönderilen hükümden anlaşıldığı üzere Rus kuşatması Osmanlı donanmasının Azak denizine varmasıyla derhal kaldırılmıştır. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm 266, s. 123; Bu tarihten sonra Osmanlı Sultan'ı bölgede daima bir donanma bulundurmuş ve bölgenin muhafazasıyla görevli yeniçerilerin zahire ihtiyacının karşılanması için de Kefe Beyi'ni sorumlu tutmuştur. Bk. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm 305,343 s. 139-140, 158.

⁴²⁹ Devlet Giray mektubunda ayrıca Nogay Mirzalarının da kendi aralarında anlaşmazlığa düştüğünü ve bir grup eşkıya Nogay'ın, Azak kalesine saldırıp kaledeki halkı yağmalamak suretiyle zarar verdiklerini bildirmişti. Kırım Han'ı bu yardımı sadece Ruslar için değil, Nogay saldırılarını durdurmak için de istemekteydi. Bk. *3 Numaralı Mühimme Defteri*, Hüküm 954, s. 429; Recep 967/Mart-Nisan 1560, Ayrıca bk. Ahmed Refik, "Onuncu Asırda Açık Deniz Meselesi ve Azak Muhasarası", *TOEM*, 16. Sene, Nu. 94, 1 Eylül 1926, s. 262-263.

Kefe Beğinin emrine yedi adet gemi gönderip, bunların Kefe ve Azak bölgesinin muhafazası için kullanılmasını istedi⁴³⁰.

Ahmed Refik'in de ifade ettiği üzere o tarihte Osmanlı'nın kara yoluyla Azak'a büyük bir askeri kuvvet göndermesi oldukça zordu ve muhtemelen gönderilen destek kuvvetler vakitlice bölgeye ulaşamayacaktı. Bu nedenle Sultan Süleyman, Ruslara karşı Kırım ve Kefe Beğini devreye sokuyor ve bu tehlikeyi sadece kısa süreliğine savuşturuyordu⁴³¹. Kendisi de batıdaki seferlerle meşgul oluyordu. Ancak Sultan Süleyman, 1562'de Avusturya cephesindeki savaşlara, barış yapmak suretiyle son verince Kırım Hanı'nın 1559-1560 yıllarında dikkat çektiği Rus tehlikesine karşı ciddi tedbirler almak istedi. Bunun için Devlet Giray'a haber gönderdi ve baharda gerçekleştirilecek Astrahan seferi için hazırlık yapmasını istedi⁴³². 1563'de ise Osmanlı, Ruslara karşı koymak üzere merkezden birlikler göndermek istedi. Ancak Devlet Giray, bölgedeki nüfuzunun yok olacağı endişesiyle türlü bahanelerle Sultan'ı bu işten caydırdı⁴³³.

Ahmed Refik de aynı tarihlerde Sultan ile Han arasında yazışmaların vaki olduğunu belirtmekte ancak olayların seyrini farklı aktarmaktadır. Refik'e göre Astrahan'ın feth edilmesi gerekliliği ilk olarak H. 972/M. 1564-1565 yılında Kırım

⁴³⁰ 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 961, s. 433; 22 Recep 967/18 Nisan 1560. I. Süleyman, Silistre Beyi'nden ülkesindeki tüm askerleri toplamasını ve İskenderiye, Çirmen, Vidin, Vulçitrın, Selanik, İnebahtı, Alaca-hisar ve Akkırman Beyleri ile Eflak ve Boğdan Voyvodalarıyla birlikte hareket ederek Ruslar'ın hücumları vaki olduğundan Kefe Beyi'ne yardım etmek üzere harekete geçmelerini emretmişti. 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 1047, s. 464-465; 6 Şaban 967/2 Mayıs 1560. Kırım Hanına gönderilen hüküm de Kefe Beyi'nin Ruslarla ilgili verdiği malumattan ayrıntılı olarak bahsedilmiştir. Buna göre Dmitri komutasındaki Rus ordusu 70.000 tüfek ile 7.000 askerden oluşuyordu ve gemilerle Özi nehrini geçip bu baharda Azak'a saldırırlardı. Bu noktada Devlet Giray Han'ın da Kefe Beyi Sinan Paşayla birlikte hareket etmesini ve bölgeyi Rus saldırısından korumasını istemiştir. Bk. 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 1048, 1453 s. 465-466, 630-631; Hükümlerden ilki 6 Şaban 967/2 Mayıs 1560, ikincisi ise H. 27 Zilkade 967/M. 19 Ağustos 1560 tarihlidir. Kırım Hanına gönderilen bir başka hükümde de Rus, Çerkez ve Nogay saldırılarına karşı daima Kefe Beyi ile hareket etmesi ve Azak kalesinin tamiri ya da bölgenin muhafazası hususunda elinden gelen gayreti göstermesi isteniyordu. Bk. 3 Numaralı Mühimme Defteri, Hüküm 1453 s. 630-631; H. 27 Zilkade 967/M. 19 Ağustos 1560, Aynı defterin 1072 ve 1390 nolu hükümleri de bu konuyu ihtiva ediyordu.

⁴³¹ Refik, "Azak Muhasarası", s. 264.

⁴³² İnalçık bu bilgiyi aynı tarihte Kırım'da bulunan Moskov elçisi Nagoy'dan aktarmaktadır. Elçinin Çar'a ilettiği raporda Sultan Süleyman'ın sefer için kalabalık bir ordu göndereceği üstelik Çerkez, Nogay ve Kazan halkının ve Astrahan'daki Tatarların da bu kuşatmada Osmanlı tarafında yer alacağını bildiriyordu. Seferin gerekçesi olarak da Hac ziyareti için Astrahan'dan geçmek durumunda kalan Kuzey Kafkasya Müslümanlarına Ruslar tarafından mani olunmasını göstermişti. İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 366.

⁴³³ İnalçık'ın 1562 yılı itibarıyla Kırım'da bulunan Rus elçisi Nagoy'dan aktardığına göre Sultan Süleyman 1563'de Astrahan seferine çıkılacağını Devlet Giray Han'a bildirmiş ve bunun için hazırlık yapmasını istemiştir. Kırım Han'ı da Moskov Çarı'nın kendisiyle barış yaptığını, ayrıca Astrahan ele geçirilse dahi şehrin muhafaza edilmesinin mümkün olamayacağını ileri sürerek seferin ertelenmesi hususunda gayret sarf etmiştir. Bk. İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 366-367.

Han'ı tarafından gündeme getirildi⁴³⁴. Devlet Giray'ın konuyu ihtiva eden mektubuna cevaben H. Şaban 972/M. Nisan 1565 tarihinde Bâb-ı Âli'den gönderilen mektupta Ruslar üzerine sefere çıkılmasının şimdilik imkansız olduğu ifade edildi. Gerekçe olarak da Akdeniz'den Mısır'a geçmek isteyen Hacı kabilelerinin ve tüccarların Malta'da bulunan eşkiyalarca yağmalandığı ve zarara uğratıldıkları, bu nedenle Malta seferinin daha acil olduğu öne sürüldü. Osmanlı Devleti ordu ve donanmadan oluşan büyük bir kuvvetle Akdeniz'e açılacağından Astrahan seferinin daha sonraya bırakılmasının uygun olacağı Kırım Hanına bildirildi⁴³⁵. Bu yazışma Osmanlı'nın siyasi çıkarlardan önce dini görevlerine öncelik verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Zira o tarihte Astrahan ve Kırım güzergahının hacı ve tüccar kabilelerinin geçişlerinde henüz yaygın olarak kullanılmadığı, bu nedenle Osmanlı'nın Karadeniz'den ziyade Akdeniz'e daha ehemmiyet verdiği düşünülmektedir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin M. 1563-1565 yıllarında Rusların önünde set oluşturmak üzere Astrahan seferini gerçekleştirememesinin iki sebebi vardır. İlki Devlet Giray'ın, Kırım'ın bir Osmanlı eyaleti olmasını istememesi⁴³⁶, hatta Karadeniz'in kuzeyinde sadece kendi hakimiyetini tesis etmeye uğraşmasıdır. Bu noktada Devlet Giray, Ruslarla bazen iyi ilişkiler kurarken bazen de çatışmak durumunda kalıyordu. Onun bu niyetini sonraki süreçte yani Osmanlı'nın M. 1569 yılında gerçekleştirdiği Astrahan seferinde daha açık göreceğiz. Şu durumda Kırım Hanı, henüz güçlü bir devlet olmayan ve Tatar askerlerinin saldırılarına maruz kalmamak için Devlet Giray'a hediyeler gönderen Rus Çarlığı⁴³⁷ yerine cihan hakimi Osmanlı Sultanı'nın bölgedeki varlığından rahatsızlık duyuyordu.

Astrahan seferine ikinci engel ise Malta kuşatmasıydı. Osmanlı Devleti M. 1564-1565 yılı kışı itibariyle baharda gerçekleştireceği Malta seferi için hazırlıklara başladı. H. Cemaziyelevvel 972/M. Ocak 1565 tarihinden itibaren Cezayir⁴³⁸,

⁴³⁴ Ahmed Refik, "Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi", *TOEM*, Cüz 43, İstanbul Nisan 1333, s. 1.

⁴³⁵ Kırım Hanına gönderilen mektup için bk. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, C.II, Hüküm 868, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1995, s. 33-34; 24 Şaban 972/27 Mart 1565, Refik, "Ejderhan Seferi", s. 1-2.

⁴³⁶ İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 367.

⁴³⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay., Ankara 1999, s. 157-159.

⁴³⁸ *6 Numaralı Mühimme Defteri* C.I, Hüküm 444, 455, s. 240-241, 249; Cemaziyelevvel 972-Rebiülahir 972.

Karlılı⁴³⁹, Karaman⁴⁴⁰ Beğlerine ve İstanbul kadısı⁴⁴¹ ile Batı Trablus Beğlerbeğisi Turgud Paşa'ya⁴⁴² yazılan hükümlerden anlaşıldığı üzere Osmanlı, Malta seferini ciddiye almakta ve donanmaya katılacak birlikleri tespit edilip hepsinin bahardaki sefer için hazırda beklemelerini istemekteydi. Şu durumda Osmanlı donanmasının hem güneyde hem kuzeyde faaliyet gösteremeyeceği düşüncesi ve Akdeniz'de sürekli yayılan İspanyol nüfuzuna karşın Osmanlı'nın bölgedeki ticaret ve hac güzergahının tehlikeye girmesi nedeniyle Malta kuşatmasının aciliyeti Astrahan seferinin ileri bir tarihe ertelenmesine sebep oldu.

Tabi bu sırada Ruslar da boş durmuyordu. Terek boyunda kale inşa etmek isteyen Rus Çarı, M. 1563 yılından itibaren hep planlar yapmıştı. Ancak ittifak halindeki Kırım-Osmanlı gücünden çekindiği için bu işi devamlı ertelemek durumunda kalıyordu⁴⁴³.

M. 1565 yılında ise Kırım Hanlığında Ruslar aleyhine bir hareketlilik yaşanıyordu. Devlet Giray Han, Sultan Süleyman'a yazdığı mektubunda devamlı surette güneye doğru yayılmakta olan ve İslam ülkesini tahrip eden küffar Rus'a karşı gaza niyetinde olduğunu söyledi. İfade ettiği üzere M. 1564-1565 kış aylarında soğğun şiddetinden dolayı Rus ülkesinde davarlar kırılmış, yağmur yağmaması üzerine kıtlık baş göstermişti. Devlet Giray Han bu durumu araştırmak üzere bölgeye asker gönderdiğinde Dmitri komutasındaki 400 Rus askerinin 5.000 tüfekle Kırım'a doğru gelmekte olduklarını öğrenmiş ancak sonradan bu olayın gerçek olmadığını anlamıştı. Şu durumda şayet Sultan da müsaade eder ve kendilerine destek verecek olursa Rusların bu çaresizliğinden istifade ederek küffar üzerine gazaya çıkma isteğini beyan etti. Ayrıca Tatar askerlerinin Ruslar karşısında zafer kazanacaklarına dair inancını bildirdi.

⁴³⁹ 6 Numaralı Mühimme, Hüküm 453, 594 s. 246-248, 326-328; 22 Cemaziyellevvel 972- 12 Cemaziyelahir 972. Bu hükümler aynı zamanda Çirmen, Eğriboz, Mora, İnebahtı, Midilli, Rodos, Menteşe, Teke, Karesi, Aydın, Biga, Kırşehri, Aksaray, Niğde, Hamidili, Bolu, Sultanönü ve Selanik Beylerine de gönderilmiştir.

⁴⁴⁰ 6 Numaralı Mühimme, Hüküm 454,595 s. 248-249, 328-329.

⁴⁴¹ 6 Numaralı Mühimme, Hüküm 597 s. 330.

⁴⁴² 6 Numaralı Mühimme, Hüküm 562 s.307; Malta'nın fethiyle görevlendirilen devlet erkanı IV. Vezir Mustafa Paşa, Kaptan-ı derya Piyale Paşa ve Batı Tarablus Beyi Turgud Paşa idi. Kuşatma doğrudan Malta çevresindeki liman kalelerin ele geçirilmesi şeklinde başlatılmıştır. Ancak sıra Malta'ya gelmeden Turgud Paşa da dahil olmak üzere çok sayıda zayıat verilmiş ve sefer amacına ulaşmadan son bulmuştur. Daha fazla bilgi için bk. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 900-902; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, C. I-II, s. 105; Peçevî seferin tarihini H. 969/M. 1562 olarak gösterir ki bu yanlıştır. İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevî*, C.I, s. 410-412.

⁴⁴³ Nitekim M. 1567 yılına geldiğimizde IV. İvan'ın Terek nehrine akan Sunja çayı üzerinde kale inşa ettiğini ve buraya Rus Kazakları ile bir miktar asker yerleştirdiğini görmekteyiz. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 57.

Sultan Süleyman, Han'ın yardım isteğine karşı büyük nehirler geçecek gemiler tedarik etmenin ve onlarla birlikte asker sevk etmenin ve zahire temin etmenin hayli vakit alacağını söyleyerek merkezden gönderilecek yardımdan ümidini kesmesini söyledi. Ancak gazaya çıkması için ona müsaade etmişti. Ayrıca Kırım Hanına başarı temennisinde de bulunmuştu⁴⁴⁴.

Nitekim M. 1566 yılında Sultan Süleyman vefat etti ve Astrahan seferi yeni Padişah II. Selim'in inisiyatifine kaldı. Konun bu dönemde tekrar gündeme gelmesi ise Kırım Hanıyla, Maverünnehir ve Harezm'deki Özbek Hanlarının Sultan II. Selim'e başvurması üzerine gerçekleşti.

3.2. ASTRAHAN SEFERİ

Sultan Süleyman'ın Karadeniz'in kuzeyindeki gelişmeleri bu kadar yakından takip etmesinin başlıca sebebi bölgenin hacı adayları ve tüccarların geçişine imkan sağlayan bir güzergaha sahip olmasıydı. 16. yüzyılın ikinci yarısında Asya'dan Anadolu'ya geçişler üç güzergahla mümkündü. Bunların ikisi kuzey, biri güney cepheliydi. İlki Deşt-i Kıpçak'tan Saraycık'a oradan da Astrahan ve Kırım üzerinden Edirne'ye uzanıyordu. Ancak IV. Ivan'ın Astrahan'ı ele geçirmesi üzerine ortaya çıkan Rus ve eşkıya Mangıt tehlikesi, ayrıca kış şartlarının bu bölgede çetin yaşanması gibi etkenler diğer alternatif yolları daha işlek kılıyordu. Kuzey cepheli bir diğer güzergah Harezm, Hazar Denizi ve Şirvan üzerinden Anadolu'ya geçişi mümkün kılıyordu. Ancak bu güzergahta da Gürcüler, şayet Osmanlı'ya tabi değillerse hac ve ticaret kervanları için büyük sıkıntı yaratıyorlardı. Şu durumda Horasan Özbek elindeyse tehlikenin en az olduğu güzergah Harezm'den Meşhed'e oradan Irak-ı Arap bölgesine uzanan güney cepheli yoldu. Bağdad M. 1534'den itibaren uzun yıllar Osmanlı hakimiyetinde kaldığı için geçişlerin en rahat sağlandığı güzergah da burası oluyordu⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ Ahmed Refik, "Azak Muhasarası", s. 272-273; Hükmün tarihi H. 23 Ramazan 972/M. 24 Nisan 1565. Feridun Bey'e ait Münşeat mecmuasında yer alan mektup bu hükmün özetlenmiş halidir. Üstelik onda Rusların yaşadığı sıkıntılar ile bir miktar asker eşliğinde Dmitri'nin olası seferinden hiç bahsedilmemektedir. Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C.II, s. 445-446.

⁴⁴⁵ Osmanlı kaptanı Seydi Ali Reis H. 960 yılında Basra körfezinde görevlendirilmiş, bundan sonraki dört yıl içerisinde Hindistan, Maverünnehir, Harezm ve Irak-ı Arap coğrafyalarını dolaşmış Mısır'dan Anadolu'ya giriş yapmıştır. Bu vesileyle Orta Asya Müslüman halkının Anadolu'ya geçiş güzergahları hakkında ayrıntılı bilgi

Ancak Osmanlı, Safevî tehlikesine karşı daima alternatif bir güzergah oluşturmak ve seyahate elverişli hale getirmek durumundaydı. Gürcü bölgesi sürekli Safevî-Osmanlı tarafları arasında el değiştirmekte ve yerli isyancı beğlerin bölge hakimiyetini ellerinde tutma gayretlerine sahne olduğundan şimdilik en elverişli güzergah olarak Astrahan-Kırım yolu görünüyordu. Üstelik Astrahan'ın fethi her geçen gün güçlenen Moskov Çarının önünde bir set oluşturmak, isyancı Çerkezleri hizaya getirmek, Kırım Hanı'nın faaliyetlerini daha yakından takip edebilmek anlamına geliyordu.

Bu işin dini yönü de bir o kadar ağır basmaktaydı. Zira Osmanlı Devleti'nin öncelikli politikalarından biri Yavuz Sultan Selim ile birlikte devr aldıkları İslam dünyasının hamisi unvanın gereklerini yerine getirmektir⁴⁴⁶. Kanuni Sultan Süleyman, politikaları ve icraatlarıyla Müslümanlara ticaret ve hac yolları üzerinde tehlike oluşturan tüm devletlere karşı askeri harekate geçilmesi taraftarıydı⁴⁴⁷.

Osmanlı Devleti ile Özbek Hanlığı arasındaki ilişkilerde de birinci derecede önem arz eden konu hac ziyareti meselesiydi. Her iki devlette Sünni İslam'ın temsilcileriydi. Osmanlı Devleti ise çağın en güçlü Müslüman devleti olması ve Memlük Devletine son verdikten sonra Haremeyn-i şerife'nin hizmetkarlığını kabul etmesi hasebiyle İslam dünyasının “*Halife-i rû-yi zemin*”i yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olmuştu. Bu da ona İslam aleminin tüm sorunlarıyla ilgilenme mesuliyeti veriyordu.

edinmiştir. Nitekim kendisi de üçüncü yolu kullanarak ülkeye geri dönmüştür. Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik*, s. 138-140.

⁴⁴⁶ Yavuz Sultan Selim'in halifelik unvanını son Abbasi halifesi XII. Mutevekkil'den alıp almadığı konusu daima tartışılma gelmiş, ancak Barthold ile birlikte birçok araştırmacı Osmanlı Sultanlarının halifelik yerine Mekke ve Medine'nin hizmetkarlığı görevi üstlendikleri ve bu görevi hakkıyla yerine getirmek için çaba sarf ettiği söylene gelmiştir. Ancak Sümer'in aktardığına göre Sultan Selim Mısır hakimi Tomanbay'a yazdığı mektupta eskiden Bağdad halifesine gönderilen verginin her yıl kendisine teslim edilmesini istemiş gerekçe olarak da kendisini Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi, Haremeyn-i Şerife'nin hizmetkârı olduğunu söylemişti. Faruk Sümer, “Yavuz Halifeliği Devraldı mı?”, *Belâten*, C. LVI/S. 217, Ankara Aralık 1992, s. 685; Ancak halifelik meselesinin asıl gündeme gelmesi 1539 yılında Bağdad halifesinin vefatıyla olmuştur. Bu tarihten itibaren Ebu Suud Efendi Kanunamelere “Hilâfet-i Kübrâ” yani Sultan'ın tüm Müslümanların halifesi olduğuna dair ifadeler yerleştirerek meseleyi meşrulaştırmak istemiştir. Nitekim II. Selim'in tahta cülusu töreninde “hilâfet-i uzma” ya biat edilmeye başlanmış, böylece Osmanlı Sultanı dünyadaki tüm Müslümanların hem din hem devlet lideri olmuştu. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Ş.Tufan Buzpınar, “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi” *Türkiye Araştırmaları Literatür Değerlendirmesi*, C.II/S. 1, İstanbul 2004, s. 113-131.

⁴⁴⁷ Asrar, Sultan Süleyman'ın hac ve ticaret güzergahlarındaki geçişlere engel oluşturan Hıristiyan devletlerine karşı askeri harekate geçtiğini söyler. Ancak biz biliyoruz ki İran seferlerinin altında yatan sebeplerden biri de Özbek hacılarının Safevî Devletine dair bu yöndeki şikâyetleridir. Ahmet Nihat Asrar, “Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti'nin Dinî Siyaseti ve İslam Âlemi (1520-1566)”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, ed. M. Tayyip Gökbilgin, C. IV, S. 3-4, İstanbul 1971, s. 83.

Nitekim Safevîlere duyduğu kinin dayanağı da temelde Şia mezhebini benimseyen Şahlara, Sünni İslam alemine karşı takındığı olumsuz tavırdan kaynaklanıyordu. Sünni Özbekler, Safevî Devleti kurulduğu andan beri hac ziyaretini sıhhatli bir ortamda gerçekleştiriyorlardı. Bu durum özellikle Sultan Süleyman'ın son yıllarından itibaren Özbek Hanları tarafından sürekli gündeme getirilmekteydi. I. Süleyman, Safevî Devleti'ni ortadan kaldırarak bu meseleyi halletmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştı. II. Selim zamanında ise farklı çözüm arayışları başlatıldı. Özbek Hanları da kendileri için en güvenli yol olarak Astrahan-Kırım güzergahını seçmiş, Sultan Selim'den bu yolun daha işler hale gelmesi için Astrahan'ın Osmanlı hakimiyeti altına alınmasını ve bölgedeki Rusların yok edilmesini rica etmişlerdi. Tabii bu tarz istekler sadece Hanlar vesilesiyle değil hac ziyaretiyle payitahta gelen şeyhler vasıtasıyla da Osmanlı hükümetine bildirilmişti.

H. 22 Recep 975/M. 22 Ocak 1568 tarihinde kaleme alınan ve Şam'a uzanan güzergahtaki kadınlara gönderilen hükümden anlaşılacağı üzere Şeyh Ahmed Yesevî'nin soyundan önemli bir zat Hac ziyareti niyetiyle Maverâünnehir'den yola çıkıp İstanbul'a ulaştı. Hükümden bu kişinin Şam'a ulaşmaya kadar tüm ihtiyaçlarının giderilmesi seyahatinin güvenli hale getirilmesi istenmekteydi⁴⁴⁸. Muhtemelen bu Şeyh payitahta kaldığı süre zarfında, devlet erkanını hac güzergahında yaşanan sıkıntılar konusunda bilgilendirmiş ve doğrudan yardım talebinde bulunmuştu⁴⁴⁹.

Özbeklerin bu arzularının altında tabii ki sadece dini kazançlar elde etmek yoktu. Onlar için hac seyahati aynı zamanda bir ticari faaliyetti. Hac niyetiyle oluşturdukları kervanlara doğunun üretimini yüklüyor, bunları Volga havzası, Anadolu, Hint ya da Arap ülkelerinde ihtiyaç duydukları mallarla değiştiriyorlardı. Barthold'un ifade ettiği üzere Volga havzası Harezmi'nin ticari hayatında büyük ehemmiyete sahipti⁴⁵⁰. Karamzin'den öğrendiğimiz kadarıyla da Harezmi Hanları,

⁴⁴⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.I, Hüküm 748, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998, s. 364; Benzer bir hüküm de aynı defterin 760 ve 761 nolu ve H. 28 Recep 975/M. 28 Ocak 1568 tarihli hükümlerinde yer almaktadır. s. 368-369.

⁴⁴⁹ Kurat'ın ifade ettiği üzere M. 1560 yılından beri İstanbul'a gelen Maverâünnehir, Türkistan ve Harezmi hacı adayları, Osmanlı devlet erkanını Astrahan seferiyle ilgili olarak sürekli tahrik ediyor ve bu yerin ele geçirilmesinin, hem İran seferleri açısından avantaj sağlayacağını hem de günlük bin altın kadar vergi getirisi sayesinde Osmanlı hazinesine büyük katkıda bulunacağını bildiriyorlardı. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 95,96.

⁴⁵⁰ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. K. Y. Koprman-İ.Aka, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1975, s. 132; İncalcık, "Don-Volga Kanalı", s. 369.

Astrahan'ın Rus eline geçmesine rağmen bölgedeki ticari faaliyetlerinden vazgeçmek istemedi ve ilişkileri iyi tutup Volga sahillerine girebilmek adına Moskov Çarına elçi ve hediyeler gönderdi⁴⁵¹. Ancak bu durum kısa vadeli bir çözümdü. Zira Çarlık Rusyası güçlendikçe hediyelerin yerini ağır vergiler almaktaydı. Bu bakımdan Özbek Hanlarının M. 1568-1569 yıllarında Osmanlıyla yazışmaları ve Sultan Selim'i tahrikleri Moskov faktörünü tamamen ortadan kaldırmaya yarayabilirdi.

H. 15 Rebiülahir 976/M. 7 Ekim 1568 tarihli hüküm ise Mekke ve Medine'yi ziyaret eden Maveräünnehirli hac kafilesinin ziyaretini tamamlayıp İstanbul'a gelmesi üzerine kaleme alınmıştı. Hüküm iki nüsha olarak hazırlanmış, biri kafilenin başı Abdülmecid'e verilmiş, diğeri Kırım Han'ı Devlet Giray'a gönderilmişti. Hükümde Azak'dan itibaren tüm geçiş noktalarında Semerkand hacılarının güvenliğinin sağlanması, can ve mallarına gelebilecek zararlara mani olunması bildirilmekteydi⁴⁵². Bir süredir Kırım-Astrahan-Harezmi güzergahının hac ve ticaret kervanlarının seyahatine açılması ve Halep tarafından yolcuların doğuya değil kuzeye gönderilmelerinin kararlaştırılması Osmanlı'nın Astrahan seferinin ehemmiyetini kavramasını sağlamıştı.

Osmanlı Sultanlarının hac ziyareti için kendisine başvuranlara bu kadar olanak sunmasının, Mekke ve Medine yolu üzerinde bulunan tüm engelleri kaldırmak için çaba sarf etmesinin, Yavuz Sultan Selim'den itibaren isimlerinin önünde taşıdıkları "*Halife-i rû-yi zemin*" sıfatından kaynaklanıyor olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu noktada Özbeklerin Osmanlı Sultanı'nı İslam aleminin en büyük hükümdarı ve hamisi kabul ettikleri ve mektuplarında bunu devamlı zikrettikleri bir gerçektir⁴⁵³. Özbekler her fırsatta güneyde Portekizlerin batıda ise Safevîlerin engelledikleri Hac seyahatlerine Osmanlı'nın çözüm bulmasını istiyorlardı. Osmanlı Sultanları ise kendilerine başvuran Özbek hac kabilelerini can

⁴⁵¹ Nikolay Karamzin, *Rusya'da İmparatorluğun Tarihi*, C.VIII, s. 252'den naklen İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 369-370.

⁴⁵² 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Hüküm. 2228, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1999, s. 125-126.

⁴⁵³ Özbek Sultanları genel olarak Osmanlı Sultanları için "*İslam dinini yaymak için gayret gösteren gazi*", "*Haremeyn-i şerifeynin hatemi (mühür sahibi)*", "*Hakkın ve Hakikatin ve hilâfetin ve saltanatın ve dinin ve dünyanın yüceltici*", "*İslam dünyasının koruyucusu*" Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 37, 56-57; ya da "*İslam'ın hamisi, müşrikleri kahreden, Türk Arap ve Acem memleketlerinin sahibi*" gibi sıfatlarla hitap etmişlerdi. Abdullah Efendi, *Münşeât*, Vr. 245b.

ve mallarına helal gelmeyecek şekilde Mekke'ye ulaştırıyor sonra da memleketlerine geri dönmelerini sağlıyorlardı.

Maveraünnehir Hanın güvenli yol taleplerine karşılık H. 7 Recep 975/M. 7 Ocak 1568 tarihinde Kırım Hanı'na bir mektup yazıldı, Maveraünnehir ve Semerkand tarafından hac ve ticaret seyahatine çıkanların geri dönüşte Astrahan'dan geçmesi için gerekli güvenlik önlemlerinin alınması bildirildi⁴⁵⁴. H. 8 Recep 975/M. 8 Ocak 1568'de ise benzer bir mektup Halep Beğlerbeğine de gönderildi. Buna göre hac ziyaretinden geri dönmekte olan Maveraünnehir ve Semerkand ahali Halep'e vardığında diyar-ı şarktan gitmeleri güvenli olmayacağından onların Anadolu'ya sevk edilmesi istendi. Bu şekilde hacı kafilisi İstanbul, Sinop veyahut Samsun'dan Kırım'a oradan da Astrahan yoluyla memleketlerine ulaşabileceklerdi⁴⁵⁵.

Harezm Hanı'nın isteği de Astrahan'ın feth edilmesi ve Harezm tarafından Hac ziyaretini gerçekleştirmek isteyen Müslümanlar için kuzeyden emniyetli bir güzergah tayin edilmesine dairdi⁴⁵⁶. Nitekim Osmanlı Sultanı, Özbek Hanlarının bu talebini olumlu karşılamış ve derhal Kırım Hanıyla iletişime geçmişti. Şimdi ki mektubunda Tatar Hanından Astrahan'ın fethiyle ilgili hazırlıkların ne aşamada olduğunu ve şu ana kadar ne tür icraatlarda bulunulduğunu sorguluyordu⁴⁵⁷.

Sultan Selim, Tatar Hanına Astrahan'ın fethi hazırlıklarının ne durumda olduğunu sorduktan sonra bir mektup da Harezm Han'ına gönderdi. Mektupta mevzu bahis edilen ilk konu Hac ziyaretini tamamlayan ve geri dönüş yolunda Safevî memleketinden geçerken tutuklanan Harezm Özbeklerinin akıbeti ile ilgiliydi. Sultan Selim İran'dan gelmekte olan elçisi vasıtasıyla Özbek hacıların ahvalinin öğrenileceğini ve onları kurtarmak için elinden geleni yapacağını bildiriyordu. Ayrıca Özbek tüccar ve hacıların emniyet ve refah içerisinde gelip gitmeleri için

⁴⁵⁴ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.I, Hüküm 667, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998, s. 325-326.

⁴⁵⁵ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.I, Hüküm 671, s. 327.

⁴⁵⁶ Harezm Han'ı, Haydar Bahadır adlı elçisi aracılığıyla İstanbul'a mektubunu göndermişti. Bu kişi ülkesine geri dönerken Edirne üzerinden Kırım Hanlığına geçecekti ki H. 9 Şaban 975/M. 8 Şubat 1568 tarihli hüküm bu konuyu ihtiva ediyordu. Hüküm Edirne'den Kırım Hanlığına giden yol üzerindeki kadılara ve beylere yazılmış ve bu kişinin yanına hisar erleri verilerek sağ salım Kırım'a ulaştırılması istenmişti. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.I, Hüküm 829, s. 400; Kurat'ın ifade ettiği üzere Harezm ve Buhara'dan gelen elçiler sadece Hanlarının yazdığı mektupla yetinmemiş aynı zamanda kendileri Osmanlı devlet erkaniyle özellikle de ulema zümresiyle irtibata geçerek Rusların Astrahan'da Müslüman tüccar ve hacılara baskı uyguladığını ve geçişlere mani olduklarını şifâhen bildirmişti. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 100.

⁴⁵⁷ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Hüküm 2722, s. 374-375.

Astrahan yolunun açılmasına niyet ettiğini ve şu an için hazırlıkların sürdüğünü beyan ediyordu⁴⁵⁸. Aslında hazırlıklar çok önceden başlatılmış ve Astrahan seferi için Anadolu'dan asker talep edilmişti⁴⁵⁹.

Osmanlı'nın bu yeni girişiminin kendi aleyhinde sonuçlar doğuracağını anlayan Safevî Şah'ı da M. 1569 yılında Rus Çarı IV. Ivan'a elçi gönderip Osmanlı'nın Astrahan seferiyle ilgili çalışmalarını belirterek amaçlarının Astrahan üzerinden Safevî ülkesine giden yolları açmak olduğunu söyledi. “*Sen ki Büyük Çarsın kuvvetli ve yüksek elinde Türk'e karşı bana yardımını esirgeme*” diyerek de ittifak talebini dile getirdi. Rus Çarı bu istek üzerine Safevîlere 100 adet top ve 500 adet tüfek yolladı⁴⁶⁰.

Peçevi'nin ifade ettiği üzere Astrahan seferi ve beraberinde düşünülen Don-Volga nehirleri arasında bir kanal oluşturma düşüncesi aslında Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın İran'ın fethini kolaylaştırmak için hazırladığı bir plandı. Amaç şark seferine gönderilen ordun iaşesini temin etmek, silah takviyesini zahmetsizce yapabilmektir⁴⁶¹. Gelibolulu Ali'ye göre ise Osmanlı'nın bu seferle tek arzusu Don-Volga nehirlerini birleştirip Osmanlı donanmasını Karadeniz'den Hazar Denizine indirmek ve böylece Gürcistan ile Azerbaycan memleketlerine fetihler düzenlemektir. Donanma kimi zaman zahire ve mühimmat taşıyacak ve bölgedeki Osmanlı ordusunun iâşe sıkıntısını giderecekti. Kimi zaman da askerleri bölgeye sevk

⁴⁵⁸ 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Hüküm 2723, s.375-376.

⁴⁵⁹ 8 Cemaziyelahir 976/28 Kasım 1568'de Çorum Beyine gönderilen hüküm ile Beyin 50 askerle kendi havalisinde kalması, geriye kalan askerlerin savaşa hazır hale getirilip ikinci bir emre kadar bekletilmesi isteniyordu. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Hüküm 2255, s.140; 976 yılına ait bir hükümdede Kefe vilayetine bağlı kale muhafızlarının ve azeb ağalarının kendilerinden talep edilmesi halinde Kefe Beyine istenildiği sayıda asker göndermeleri buyruluyordu. Bir başka hükümdede ise sefer için hazırlanan askerlerin Nevruzda gerçekleştirilecek Astrahan seferine katılmak üzere Kefe'ye gönderilmesi emrediliyordu. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Hüküm 2275, 2693 s.149-150; Yine aynı defterde 2280, 2302,2691,2692, 2693, 2745 ve 2757 nolu hükümler de Astrahan seferine dair bilgiler içermektedir. Tüm bu hükümlerden çıkarılabilecek sonuç Osmanlı'nın Astrahan seferine büyük önem verdiği ve sefer görevini Kefe Beyi'nin sorumluluğuna bıraktığıdır. Ayrıca hükümet, Anadolu ve Balkanlarda bir çok merkezden Kefe'ye asker ve gıda sevkiyatında bulunmalarını isteyerek seferin önemine dikkat çekiyordu.

⁴⁶⁰ Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ekler IV, Mal'tsev'in Sözleri, s. 19; Fars kroniklerinde 1969 Astrahan seferiyle ilgili olarak Şah ile Çar arasındaki ilişkileri yansıtan herhangi bir ibare yoktur. Astrahan seferi ve sonucuna dair bilgiler de Hammer'den istifade edilerek aktarılmıştır. Bk. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.III, s. 1471-1472; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.II, s. 567-568; Safevî ve Moskova ilişkisinin tam olarak hangi tarihte başladığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak ilişkilerin 1569 yılı öncesine dayandığı kesindir. Çünkü Tahmasb 970/1563 yılında Tebriz'e gelen Anthony Jenkinson aracılığıyla Çar İvan'a ipek ve kıymetli taşlardan oluşan hediyeler göndermiş ve bu şekilde kuzeydeki komşusuyla ilişkilerinin dostluk çerçevesinde gelişmesini istemiş olmalıdır. *Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*, C. I, ed. E. Delmar Morgan-C.H. Coote, Hakluyt Society press., New York 1886, s. 148-149.

⁴⁶¹ İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevi*, C.I, s. 468.

edecekti⁴⁶². Avusturya elçisi bu seferin amacını Astrahan'ın Osmanlı himayesine alınarak doğu ve kuzeydeki ticari emtiayı İstanbul'a zahmetsizce ulaştırmak olarak izah ederken⁴⁶³, Kırım'daki Rus elçisi Nagoy ise Astrahan seferini başlatan başlıca amil olarak Astrahan'da bulunan Rusların Türkistan ve Kafkaslardan yola çıkan hacı adaylarının batıya geçişlerine mani olması üzerine Osmanlı'nın bu soruna çözüm arayışından kaynaklandığını bildirmişti⁴⁶⁴.

Danişmend de tüm bu bilgileri dikkate alarak Don-Volga kanal projesinin hayata geçirme gayretinin gerekçelerini şöyle sıralar; 1- Rusların, Hazar denizine inmelerini engellemek ve böylece Harezmi ülkesini Rus saldırılarından korumak, 2- Don ve İdil nehrinin güneyi ile Hazar ve Azak Denizi arasındaki toprakların hakimiyetini ele geçirmek, 3- Safevî ülkesine deniz üzerinden geçiş sağlayabilmek 4- Hazar Denizinin hakimi olarak Orta Asya Müslümanlarıyla doğrudan sınır sahibi olmak⁴⁶⁵.

Bu iş için görevlendirilen ve Kefe sancakbeğliğine tayin edilerek bölgeye sevk edilen Çerkez Kasım Bey, yaptığı tahkikat sonucunda Azak Denizine dökülen Don nehri ile Hazar Denizine dökülen Volga nehrinin birbirlerine en çok yaklaştığı yerde dört fersah yer kazılarak Karadeniz ile Hazar Denizinin birleştirileceğini anlamış, böylece İran seferleri için iâşe temini ile tüm Gürcistan'ın Osmanlı tabiiyetine alınmasının mümkün olacağını merkeze bildirmişti⁴⁶⁶. Mustafa Nuri Paşa, çok sonra yazdığı kitabında, Kasım Bey'in raporunda “*Karadeniz'den Hazar Denizine gemi ile geçmek mümkün olacağından Türkistan tarafları Osmanlı ülkesine katılabilir*” şeklinde bir ifade kullandığını da bildirmektedir⁴⁶⁷.

Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra Osmanlı ordusu 20/Safer 977/4 Ağustos 1569 tarihinde hem Astrahan'ı fethetmek hem de bahsi geçen kanalı açmak

⁴⁶² Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, C.II, hzl. Faris Çerçi, Erciyes Üniv. Yay., Kayseri 2000, s. 6-7.

⁴⁶³ E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, C.II'den naklen İnalçık, “Don-Volga Kanalı”, s. 372-373.

⁴⁶⁴ P.A. Sadikov “Pochod tatar i turok na Astrachan' v 1569 g.”, s. 143'den naklen Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 97.

⁴⁶⁵ Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, s. 383-384.

⁴⁶⁶ İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 468-469.

⁴⁶⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, C. I-II, s. 109.

için çok sayıda askerle İstanbul'dan hareket etti⁴⁶⁸. Aynı anda Canibeg soyundan Özbek Sultan⁴⁶⁹ da Horasan'a saldırıya geçti. İlk olarak Cam vilayetini kuşatan Özbek Han, şehir hakimi Dulkadirli Zeynel Beğ'i mağlup etti ve ele geçirdiği ganimetle Maverâünnehir'e dönmek üzere yola koyuldu. Ancak Zeynel Han'ın yardım talebi üzerine merkezden 2.000'e yakın Kızılbaş askeri bölgeye ulaştı ve Özbekleri takip etmeye başladı. Hatun köprüsünde karşı karşıya gelen iki ordu kıyasıya mücadele etti. Savaşın galibi ise 1000 kişilik Safevî birliğini yok eden Özbekler oldu⁴⁷⁰.

Burton'un ifadesine göre Özbek Sultan, bu seferi Osmanlı ülkesini Şah'ın olası saldırısından korumak için düzenledi. H. 977/M. 1569-1570 tarihinde Serahs, Zorabad ve Cam vilayetlerini harap ederek Safevîlerin dikkatini bu bölgeye çekti⁴⁷¹. Bu yaklaşım doğru kabul edilebileceği gibi H. 974'de Abdullah Han'ın başlattığı Horasan seferinin bir devamı olarak da görülebilir. Muhtemelen Özbek Sultan, Abdullah Han ile birlikte başlattıkları Horasan seferindeki başarıyı bu tarz küçük seferlerle devam ettirmek istemiş ve ele geçirdikleri malları kendilerine kazanç saymıştır.

Özbek cephesinde bu hadiseler yaşanırken Osmanlı, Astrahan seferiyle ilgili kötü haberler almaya başlamıştı. Rus askerlerinin şiddetli taarruzu ve Osmanlı Devleti'nin bölgede güçlenmesini istemeyen Kırım Hanı Devlet Giray'ın askerler arasında saldırdığı korku nedeniyle Astrahan seferi başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ordu geri çekildiği gibi kanal projesi de yarım kalmıştı⁴⁷².

⁴⁶⁸ Hammer'in bildirdiğini göre Osmanlı ordusunda 3.000 yeniçeri 20.000 süvari vardı. Azak sahiline de 15 kadirge ile 5.000 kadar yeniçeri gönderilmişti. Aynı zamanda 30.000 kadar Tatar askerinin de Astrahan fethine katılması istenmişti. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 941; İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, C.I, s. 469-470; Kurat ise M. 16 Eylül 1569'da Astrahan'a varan Osmanlı ordusunun 15.000'e yakın Türk, 40-50.000 kadar Kırım ve 20-30.000 Nogay askerinden müteşekkil olduğunu söylemektedir. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 130-131.

⁴⁶⁹ Rüstem Sultan'ın oğlu, Pir Muhammed ile İskender Han'ın yeğenidir. Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C.III, s. 1467.

⁴⁷⁰ Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, C. III, s. 1467-1468.

⁴⁷¹ Burton, 1569 yılı Astrahan seferinin başarısızlığının ardından Osmanlı Sultanlarının, Özbekli hacılar için bir daha bu tarz bir özveride bulunmadığını Müslüman seyyahların haklarını hukukî yollardan savunmayla yetindiğini söylemektedir. J.Audrey Burton, "Relations Between The Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey, 1558-1702", *International Journal of Middle East Studies*, C.V, 1990-1991, s.86; Ancak bu doğru değildir. Çünkü Osmanlı aynı gerekçeyle 1583'de Terek kalesini inşa etmek istemiş, 1588 yılında bir kez daha Astrahan seferini gündemine almış, daha önemlisi Bakû'de donanma oluşturarak Hazar Denizinden geçişleri mümkün kılmaya çalışmıştır. Bu gelişmelerin ayrıntılarını daha sonraki bölümlerde görebilirsiniz.

⁴⁷² Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. III, s. 941-942; Gelibolulu Ali, kışın şiddetli yaşanması ve Astrahan çevresinde ikmal edecek zahire olmaması nedeniyle de askerlerin çatışmayı bırakıp geri dönmek için hamle

Bu tarihten sonra Rus Çarı Ivan'ın girişimi üzerine iki ülke arasında dostane yazışmalar başladı. II. Selim, Çar'ın barış isteğine cevaben yazdığı mektubunda Astrahan'dan geçip İstanbul'a gelmek isteyen Maverâünnehir ve Deşt-i Kıpçak Müslümanlarına Rusların engel olduklarını ve Özbek elçilerinin de İstanbul'a gelerek Osmanlı'dan yardım istediklerini bu nedenle Tatar askerlerinin de dahil olduğu kalabalık bir orduyu Astrahan'ın seferine gönderdiğini söylemiştir⁴⁷³. Şayet Çar barıştan yanaysa muhakkak Astrahan yolunu açmalı, Kabartay'da yaptırdığı kaleyi yıkıp buradan geçmek isteyen Müslüman seyyahların yolculuğu için tehlike oluşturmamalıydı⁴⁷⁴.

Şu durumda Osmanlı'nın Moskov Çarlığıyla sulha rıza göstermesi ancak "*doğudan batıya uzanan güzergahın açık tutulması*" şartını kabul etmesiyle mümkün olacaktı. Aslında aynı istek Safevî Devleti'nin barış isteği doğrultusunda da hep gündeme getirilmekteydi. Öyleyse Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'da yaşayan Özbek halkını çok önemseydiğini ve onların refah ve huzuru için ortak düşmanlar karşısında çaba sarf ettiği söylenebilir. Veyahut Doğu-batı ticaretini canlı tutmak ve bu ticaret ağını kuzeyde Ruslara güneyde ise Portekizlere kaptırmak istemeyen Osmanlı'nın tamamen çıkarları uğruna Safevî ve Rus karşısında Özbek Hanlığının yanında yer aldığı iddia edilebilir. Netice itibarıyla her iki faktör de Müslüman toplumun menfaatine olduğundan Osmanlı Sultanının halifelik görevini hakkıyla yerine getirdiği aşikardır.

IV. Ivan ile II. Selim arasındaki bir sonraki yazışma M. 1571 yılında gerçekleşti. Kırım Hanlığıyla arasındaki siyasi ilişkilerin gerginleşmesi ve Devlet Giray Han'ın M. 1570 yılından itibaren Ruslar üzerine yürüme planı karşısında IV.

yaptıklarını söyler. Ayrıca Devlet Giray'ın, Kırım Hanlığına eskisi gibi iltifat edilmeyeceğine dair düşünceleri dolayısıyla bu seferde gerekli çabayı göstermediğini belirtir. Çerçi, *Künhü'l-Ahbâr*, C.II, s. 8-9; İkinci Astrahan seferi gündeme geldiğinde Şirin Ali Bey'e gönderilen namede de Devlet Giray'ın ilk sefere muhalif olduğundan ve fetih hususunda hiç çaba göstermediğinden bahsedilerek başarısızlık ona atfedilmektedir. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 102, Hüküm 226, H. 16 Zilkade 995/M. 18 Ekim 1587; İnalçık çalışmasında Devlet Giray'ın Moskova ile giriştiği müzakerelerde Astrahan'ın Osmanlı elinde geçmemesi için kendi askerlerinin şehre taarruzuna engel olduğunu ve bunu özellikle Kırım hakimiyetini kaybetmemek için yaptığını itiraf ettiğini söyler. Solovyev, *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen* (History of Russia Since Ancient Times), C.VI, s. 221-222'den naklen İnalçık, "Don-Volga Kanalı", s. 384.

⁴⁷³ II. Selim'in Astrahan seferi için sıraladığı başka gerekçeleri de vardı. Buna göre Ruslar kadim dostluğu zedeleyecek şekilde Kabartay'da kale inşa etmişler ve Kırım Hanının Rus bölgesindeki ahvali öğrenmek üzere II. Selim'in emriyle gönderdiği elçisinin dört-beş yıl kadar Rusya'da esir tutulmasıydı. İnalçık, "Don-Volga Kanalı", Ekler XI (II. Selim'den IV. Ivan'a Nâme), s. 401.

⁴⁷⁴ İnalçık, "Don-Volga Kanalı", Ekler XI (II. Selim'den IV. Ivan'a Nâme), s. 400-401.

Ivan Osmanlı ile dostane münasebetler geliştirmeye çalıştı. Mektubunda Terek boyundaki kaleyi yıkacağını ve Astrahan yolunu Müslümanların seyahatine açacağını bildirdi⁴⁷⁵. Buna cevaben H. 17 Cemaziyelevvel 979/M. 8 Ekim 1571’de II. Selim’in gönderdiği mektupta Çar’ın Terek’deki kaleyi yıkması ve Semerkand-Buhara hattından yola çıkan Müslümanlara zarar vermemesi durumunda Osmanlı’nın da etrafındaki düşmanlarla ilgilenebileceğini, yeni fetihlere çıkabileceğini söyledi.

Ayrıca “*eğer dostluk ve eğer düşmanlık ile gelenlere asla men’ ve redd yoktur*” diyerek Çar’ı açıkça tehdit etti. Akabinde Astrahan ve Kazan’ın en eski tarihlerden itibaren İslam ülkesi olduğunu ve bugün yine öyle olması gerektiğini belirtti ve Astrahan’ın kendi adına Kazan’ın da himayesinde bulunan Kırım Han’ı adına iadesini talep etti. II. Selim, bu isteğini Çar’ın Osmanlı Sultanına itaatini arz etmesi üzerine sarf etmekteydi. Şayet Çar, bu itaat ve inkıyad sözlerinde samimiyse bu mektupta söylenenlerin gereğini yapmalı ve kaleleri teslim etmekte tereddüt etmemeliydi⁴⁷⁶.

Mektup muhtemelen M. 1571 baharında Moskova’ya saldıran ve burayı yerle bir edip şehri yağmalayan Kırım Hanı Devlet Giray Han’ın başarısı üzerine büyük bir özgüvenle kaleme alındı ve Çar’a pek bir çıkış yolu bırakılmadı. Ancak Çar, oldukça diplomatik davranmış, doğrudan bu teklifi reddetmek yerine zaman kazanmak düşüncesiyle hem Osmanlı’yı hem de Kırım Hanlığını bir süre oyaladı. Devlet Giray’ın M. 1572’de Moskova’ya gerçekleştirdiği ikinci saldırı başarısızlıkla sonuçlanınca da Sultan Selim’in isteklerini askıya aldı⁴⁷⁷.

Bu arada Astrahan üzerinden İstanbul ile Maverâünnehir arasındaki seyahatler devam etmekteydi. M. 1571 yılının sonlarında İstanbul’a ulaşan Özbek hac kafilesinde Taşkend hakimi Derviş Hanın elçisi de yer alıyordu. Bu elçi kabileyle

⁴⁷⁵ Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 151.

⁴⁷⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 16, Sayfa 2-3, Hüküm 3, H. 17 Cemaziyelevvel 979/M. 7 Ekim 1571; Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, Ekler, No VII, s. 49-50; Kurat, bu mektupta II.Selim’in Çar’ı itaate davet ettiğini söyleyerek Sultan’ın daha önce hiç duyulmamış bir talepte bulunduğu yorumunu getirmiştir. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 155-156; Ancak mektuptan da anlaşılacağı üzere II. Selim doğrudan böyle bir teklifte bulunmamıştır. Mektubun başında “*asitan-ı gerdun iktidarımıza enva’-i sadakat ve istikametle ubudiyet ve dostluk üzere olmanuzu ilam ve iş’ar eylemişsiz*”, mektubun sonunda ise “*nâme-i hümayunumuz vusul buldukda anun gibi asitan-ı gerdun iktidarımıza itâ’at ve inkıyâd üzere olmak aksa-yı maksudunuz ile zıkr olunan kaleleri bu canibe teslimde tereddüd etmeyünüz*” denildiğinden, gerçekte Çar’ın Osmanlı Sultanına itaatini sunduğunu, II. Selim’in de ancak yukarıda belirtilen şartlar yerine getirildiği takdirde Rus Çarlığının itaatini ve dostluğunu kabul edeceğini anlamak gerekir.

⁴⁷⁷ Devlet Giray’ın 1571 ve 1572 Moskova baskını ve sonuçları hakkında bk. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 152-156; Sadece ilk sefer için bk. Halim Giray, *Gülbün-ü Hanan*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1287/1870, s. 21.

birlikte Mekke'ye gitmek istediğini beyan edip, Osmanlı Sultanı'ndan can ve mallarına dair koruma talep etmekteydi. Bunun üzerine H. 19 Şaban 979/M. 6 Ocak 1572 tarihli hüküm kaleme alındı ve Şam emir-ül-haccına gönderildi. Buna göre Şam emiri, bu Özbek kafilesinin emniyet içerisinde Mekke'ye ulaşmasını sağlayacak şayet hacı adaylarından biri yolda vefat ederse muhallefatına kimse el koymayacaktı⁴⁷⁸.

Osmanlı Sultanı, sadece hacıların emniyetini sağlamakla kalmıyor, onların seyahatleri sırasında ihtiyaç duydukları zahirenin de karşılanmasını buyuruyordu. Bağdad Beylerbeyine ve Defterdarına gönderilen hükümden anlaşıldığı üzere seyyahların bu ihtiyaçları vakıflar kanalıyla karşılanıyordu. H. 16 Şaban 979/M. 3 Ocak 1572 tarihinden itibaren de seyyahlara zahire yerine para verilmeye başlanmıştı⁴⁷⁹.

Sultan Süleyman'ın vefatından sonra Maverünnehir Hanlarıyla ilk yazışma II. Abdullah ile II. Selim arasında vuku buldu⁴⁸⁰. Abdullah Han, mektubunda babası Sultan Süleyman'ın vefatından dolayı Sultan Selim'e taziyesini bildirmekte ve aradaki dostluk ve ittifakın devamını talep ederek iki ülke arasındaki irtibatın kesilmemesini rica etmekteydi⁴⁸¹.

Muhtemelen bu mektuba cevaben Veziriazam Mehmed Paşa tarafından Abdullah Han'a bir mektup gönderildi. Veziriazam İstanbul'a ulaşan Özbek elçisi Ali Bahadır'ın Osmanlı sarayında çok iyi karşılandığını ve tez zamanda Sultan Selim'in huzuruna çıkarıldığını bildirdi. Mektupta belirtildiği üzere Özbek elçisi, Sultan Selim'in huzurunda Hanının, Osmanlı Devletine duyduğu sevgi ve bağlılığı dile getirmişti. Sultan'ın da bu ittifaktan memnuniyet duyduğu ve tarafların dostluğu

⁴⁷⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 16, Sayfa 375, Hüküm 657, H. 19 Şaban 979/M. 6 Ocak 1572.

⁴⁷⁹ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 18, Sayfa 103, Hüküm 230, H. 17 Şaban 979/M. 4 Ocak 1572; Bu hükümden Taşkent Hanı Derviş Han'ın elçisi Seydi Ali'ye ve onunla birlikte gelen Hacı Hamis ve karındaşına Bağdad'da bulunan Şeyh Abdülkadir Geylani türbesinden karşılanmak üzere zahire yerine para verilmesi karara bağlanmıştı.

⁴⁸⁰ Abdullah Efendi münşeatında, mektup Nevruz Ahmed Han'dan gelmiş olarak kaydedilmişse de bu mümkün değildir. H. Rebiülevvel 975/M. Eylül-Ekim 1567 tarihli bu mektup muhtemelen Abdullah Han Özbek tarafından II. Selim'e gönderilmiştir. Bu yanlış anlaşılma sebebinde Abdullah Han'ın mektupta Sultan Süleyman tarafından Abdullatif Han'a gönderilen askeri yardıma değinmesi ve ondan sonra Hanlık tahtına miras yoluyla kendisinin ulaştığını ifade etmesiydi. Ancak Sultan Süleyman vefat ettiğinde Maverünnehir tahtında İskender Han oturuyordu ve oğlu Abdullah Sultan ise onun adına ülkeyi yönetiyordu. Şu durumda Abdullah Han amca çocukları olması hasebiyle aralarındaki muhalefete rağmen Abdullatif Han'ı atası olarak göstermiş ve bu şekilde Osmanlı-Özbek devletleri arasındaki dostluğun derecesini bu yeni Osmanlı Sultanı'na hatırlatmak istemiş olabilir. Sarı Abdullah Efendi, Münşeat, Vr. 245b.

⁴⁸¹ Sarı Abdullah Efendi, Münşeat, Vr. 246a-246b.

sayesinde dünyada nizamın sağlanacağı İslam dinin ihya edileceği kanaatinde olduğu ifade edildi⁴⁸².

Karşılıklı dostluk mesajlarından sonra kurulan ilk irtibat H. 980/M. 1573 yılında İstanbul'a gelmesi söz konusu olan bir hac kafilesine dairdi. Bu hac kafilesinde bir de Özbek elçisi yer almaktaydı. Muhtemelen Abdullah Han, elçisi vasıtasıyla Osmanlı Sultanına bir mektup göndermiş, Kâbe'yi tavaf etmek isteyen Özbek umera ve sulehasının korunmasını istemişti. Dolayısıyla Sultan'ın cevabi mektubunda da doğrudan bu konu ele alınmış ve “*memalikinizden kalkıp buraya gelen hacılar ve ziyaretçiler için uygun yol ve yoldaş temin etmek din-i devletin görevidir*”⁴⁸³ denilerek Osmanlı yönetiminin konuyla ilgili hassasiyeti ifade edilmek istenmişti.

Bu hac kafilesinde yer alanlardan biri de Semerkand uleması Mevlânâ Muslihiddîn Taşkendî idi. Hac farızasını tamamlayan bu zat ülkesine geri dönmek üzere tekrar İstanbul'a geldiğinde bu ulema için Kırım Hanlığına uzanan güzergahtaki tüm kadılara emir verildi ve Özbek ulemasının ve kervanda yer alan arkadaşlarının canlarına ve mallarına hiçbir surette zarar verilmemesi, tehlikeli geçitlerden ilerlerken kervana eşlik edilmesi ve onlara karşı daima saygılı olunması istendi⁴⁸⁴.

Kafilde yer alan Osmanlı elçisi ise ilk önce birtakım eşyalarını Edirne'ye göndermek istemiş ve bu seyahat sırasında eşyaların zarar görmemesi için Osmanlı hükümetine başvurmuştu. Bunun üzerine H. 8 Zilhicce 980/M. 11 Nisan 1573 tarihinde bir hüküm tertip edilmiş ve İstanbul'dan Edirne'ye uzanan güzergahtaki tüm kadılar uyarılmıştı. Hükümde Özbek elçisinin eşya ve adamlarına taarruz edilmemesi hatta gerekirse hisar erlerinin koruması altında Edirne'den öteye geçişlerinde kolaylık sağlanması istenmişti⁴⁸⁵.

⁴⁸² Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.II, s. 143-144; Bu mektup Sarıyar tarafından aynı kaynağa işaret edilmekle birlikte Ubeydullah Han'a yazılmış bir mektup olarak kaydedilmiştir. Araştırmacının mektubun tarihiyle ilgili tahmini de bu minvalde olup 1533-1539 arasına dikkat çekilmiştir. Ancak bu tamamen hatalı bir tahmindir. Bk. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 87.

⁴⁸³ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 21, Sayfa 193, Hüküm 465, H. Zilkade 980/M. Mart 1573.

⁴⁸⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 21, Sayfa 249, Hüküm 598, H. Zilkade 980/M. Mart 1573.

⁴⁸⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 21, Sayfa 264, Hüküm 631, H. 8 Zilhicce 980/M. 11 Nisan 1573.

Buhara elçisi İstanbul'daki işlerini tamamlayıp geri dönüş iznini aldıktan sonra da benzer titizlikle uğurlandı. Özbek elçi kafilesinin, Adil suyundan geçişinin zor olacağı kanaatinde olduğundan Kefe Beği aracılığıyla Azak canibindeki Nogay Mirzalarına çağrıda bulunuldu ve Özbek heyetine Adil suyundan geçerken gereken kolaylığı sağlamaları ve seyahatleri sırasında can ve mallarına gelebilecek saldırıları önlemeleri söylendi. Bu hususta merkezin Kefe Beğinden de bir beklentisi vardı. Şayet Özbeklerin herhangi bir şeye ihtiyaçları olursa kendi akçeleriyle ödemeleri suretiyle muhakkak karşılanması ve kafilenin mağdur edilmemesi isteniyordu⁴⁸⁶.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, Özbek heyetini hem Kâbe'ye seyahatleri esnasında hem de ülkelerine dönüş yolunda her türlü kolaylığı göstermekte ve bu seyahati mümkün kılmaktaydı. O dönemde Osmanlı koruması olmadan Özbeklerin bu şekilde bir seyahati kendi imkanlarıyla gerçekleştirmeleri imkansız görünüyordu. O tarihte Osmanlı-Safevî antlaşmasının yürürlükte olmasına ve Bağdad hakimiyetinin hala Osmanlı tasarrufunda bulunmasına rağmen Özbeklerin yine de Deşt-i Kıpçak-Astrahan hattını hac güzergahı olarak kullanması muhtemelen bölgenin ticari öneminden ileri geliyordu. Böylece Özbekler, Hac vazifelerini yerine getirmeden önce Müslümanların halefi Osmanlı Sultanını da ziyaret etmiş oluyorlardı. Dönüş yolunda aynı güzergahı tercih etmelerinin sebebi ise muhtemelen Venedik ve Portekiz koruması altındaki korsanların Akdeniz ve Basra körfezinde geçişlere müsaade etmemesiydi.

Osmanlıya vergi vermek suretiyle Kıbrıs'ın hakimiyetini elinde bulunduran Venedikler, bir süredir Müslüman kabilelerin Akdeniz'den Arabistan yarımadasına geçişine izin vermediğinden Sultan Selim Kıbrıs'ın fethi için M. 1573 yılı baharına işaret etmişti. Fethi icra etmek üzere de donanma-yı hümayunun hazırlanmasını emr etmişti. II. Selim, Abdullah Han Özbek'e yazdığı bir mektupla onu söz konusu bu gelişmelerden haberdar ederken, iki ülke arasındaki dostluk ve ittifak gereği ayrıca Özbek halkını düşmanın fesadından korumak ve himaye etmek lüzumundan dolayı hacı ve tüccar kabilelerinin seyahatleri esnasında refah ve emniyetlerinin sağlanacağı ve onlara hiçbir şekilde zarar gelmeyeceği hususunda Özbek Hanını

⁴⁸⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 21, Sayfa 304, Hüküm 716, H. 3 Muharrem 981/M. 5 Mayıs 1573.

bilgilendiriyordu⁴⁸⁷. Böylece Osmanlı hem kendi adına hem de diğer Müslümanlar adına bir kez daha küffarla karşı karşıya geliyordu. Bu durumu Abdullah Han'a ileterek de hamilik vasfını layıkıyla yerine getirmekte olduğunu dostuna bildiriyordu.

4. SULTAN III. MURAD DÖNEMİNİN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIĞI ÜZERİNDEKİ TESİRİ VE SAFEVÎ DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ NOKTASINDA OYNADIĞI ROL

Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlı ile Özbek Hanları arasındaki ilişkilerin en yoğun yaşandığı dönem Sultan III. Murad'ın saltanat yıllarıdır. Nitekim bu tarihte Osmanlı ile Safevî Devleti arasındaki barış bozulmuş ve oniki yıl devam eden ve bu defa Kafkaslar'ı da içine alan bir savaş süreci başlamıştır.

Aslında Osmanlı-Safevî arasında yürürlükte olan Amasya antlaşması, Şah II. İsmail'in saltanatı döneminde Safevîlerin bir takım icraatları neticesinde ihlal edilmişti. Bu icraatlardan ilki, Anadolu'daki Kızılbaş halk arasına halife unvanlı kişilerin gönderilmesi ve onların rehberliğinde İran'a ilticalarını temin etme gayretiydi. İkincisi, Safevî yönetiminin İran sınırındaki Kürt Beğlerine iltifat edip, rütbe ve yer vermek suretiyle Osmanlı'nın iç işlerine müdahalede bulunması, üçüncüsü ise bir Osmanlı kervanına Zengan (Zencan)'da hücum edilerek tacirlerin çoğunun öldürülüp, mallarının yağmalanması ve bu işi soruşturmaya giden Çavuşlar ile Van Paşası tarafından gönderilen Osmanlı görevlilerinin tevkif edilmesiydi⁴⁸⁸.

Sulhu bozan tüm bu olaylar II. İsmail döneminde zuhur etti. Şah İsmail, M. Kasım 1577 tarihinde vefat etti. Nevarki onun ölümü Osmanlı'nın Safevî Devleti'ne harp ilan etmesine mani olamadı. Sultan Murad, H. 20 Şevval 985/M. 31 Aralık 1577'de sınır beğlerinden Safevî ülkesine saldırmalarını istedi⁴⁸⁹. Sınır çatışmaları şeklinde başlayan bu saldırılar M. 1578 baharında Gürcistan topraklarının fethiyle devam etti ve M. 1579 yılı sonu itibariyle Gence, Şirvan ve Gürcistan'ın güneyindeki pek çok yer Osmanlı topraklarına dahil edildi.

⁴⁸⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 21, Sayfa 194-195, Hüküm 465, H. Zilkade 980/M. Mart 1573.

⁴⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleleri*, s. 259; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri*, s. 8-12, 19-21; Safevî askerlerinin Zengan baskını ve Şirvan üzerine taarruza geçilmesinin kararlaştırılmasına dair bk. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 32, Sayfa 371-374, Hüküm 665, H. 10 Safer 986/M 18 Nisan 1578.

⁴⁸⁹ Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri*, s. 23-24.

Şu ana kadar ortaya konan malumattan anlaşılacağı üzere Osmanlı ancak Safevîlerle çatışma halinde olduğunda ya da şark seferleri için fırsat bulduğunda Özbeklerle ittifak ve dostluğu gündeme getirmekteydi. Bu durum III. Murad döneminde de benzer şekilde cereyan etmişti.

Şah Tahmasb, II. Selim'in Osmanlı tahtına cülusu üzerine Şah Kulu adlı elçisiyle Osmanlı sarayına mektup göndermiş ve sulhun devamını talep etmişti. Sultan Selim de güney ve batı cephele fetihleri dolayısıyla Safevî ile sorun yaşamamak adına Amasya Antlaşmasını yenilemişti. Bu barış ortamı Sultan Murad tahta çıktığında da devam etmekteydi. Bu sırada Özbek Hanı Abdullah, önce Mehmed Giray'a sonra Osmanlı sarayına Emir Abdullah adlı elçisini gönderdi ve Safevîlerin Horasan ve Irak coğrafyasında ele geçirdiği yerlerde yaklaşık yetmiş yıldır Müslümanlara zulm ettiğini bildirdi. Bu zulme son vermek düşüncesiyle de H. Rebiülevvel 985/M. Mayıs-Haziran 1577'de Türkistan Sultanlarıyla birlikte Horasan üzerine harekete geçtiğini ve amacının Safevî ülkesini ele geçirmek olduğunu söyledi. Elçisi aracılığıyla Osmanlı Sultanının bu konudaki düşüncesini öğrenmek isteyen Abdullah Han, birlikte harekete geçilirse Safevî Devleti'nin ortadan kaldırılacağına olan inancını da dile getirdi⁴⁹⁰. Sultan Murad, M. 1577'de gelen bu yardım teklifini henüz Safevî ile arasındaki sulh geçerli olduğundan kabul etmedi. Ancak şartlar uygun olduğunda Özbeklere destek verilebileceğini ifade ederek bu kadim dostunu incitmemeye özen gösterdi.

M. 1578'de Herat'ı ele geçiren Abdullah Han, Kırım Hanı vesilesiyle bir kez daha Osmanlı Sultan'ından yardım istedi. Sultan Murad da sulhu bozan davranışları nedeniyle ve Özbeklerin aynı tarihte Kızılbaşla savaş halinde olduğundan istifadeyle tüm Safevî ülkesini ele geçirmek üzere savaş kararı aldı. Mehmed Giray'dan da

⁴⁹⁰ Kırım Hanı'na gönderilen bu mektupta Abdullah Han'ın namesine de değinilmiştir. Bk. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 32, Sayfa 214, Hüküm 403, H. 22 Cemaziyelahir 986/M. 26 Ağustos 1578, Abdullah Han mektubunda Horasan ile Irak arasındaki 1000 fersahlık yolda Safevîlerin 70 yıllık hakimiyetleri boyunca Müslüman halkı baskı ve zulm altında tuttuklarını bu nedenle Safevîler üzerine sefere çıktığını ve bu ülkenin bir gün feth edileceğine dair ümitli olduğunu dile getirmiş ve Osmanlı Sultanı'na alenen yardım çağrısında bulunmuştu. Ancak mektupta sefere çıktığı tarih ve Türkistanlı Özbek Sultanlarının da kendisiyle birlikte olduğuna dair herhangi bir ibare yer almamaktadır. Abdullah Han'ın farsça mektubu için bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.II, s. 484-485.

Safevî ve Özbek ülkelerindeki gelişmeleri tahkik ettirip merkeze bildirmesini aynı zamanda savaş için gerekli hazırlıkları yapmasını talep etti⁴⁹¹.

M. Kasım 1577'de Safevî ile harp kararı alan Sultan Murad, H. 5 Zilhicce 985/M. 13 Şubat 1578 tarihinde Kırım Hanına bir mektup gönderdi ve bu yeni durumdan onu haberdar etti. Ayrıca Özbek Hanı Abdullah ile arasındaki dostluk ve ittifakın pekiştirildiği bilgisini aktarır, Kızılbaş ile harp hususunda Sinan Çavuş vasıtasıyla Özbek Hanına da mektup gönderdiğini ve bu mektubun en kısa zamanda Özbek ülkesine ulaşması için Kırım Hanın'dan her türlü gayreti göstermesini istedi.

Aynı zamanda mektubun ne vakit Abdullah Han'a ulaştığı, Özbek tarafında ne tür hazırlıkların yapıldığı ve hangi tarihte harekete geçeceklerine dair malumatın en kısa zamanda İstanbul'a ulaştırılmasını istedi. Özbek tarafından gönderilecek mektubun da vakit kaybedilmeksizin divana ulaştırılmasını talep etti⁴⁹².

Nitekim M. 1578 yılında Osmanlı serdarının Gürcistan ve Şirvan topraklarına saldırması ve Kırım Hanının, kardeşi Adil Giray serdarlığında Tatar askerlerini bölgeye sevk etmesi üzerine Osmanlı-Safevî savaşları tekrardan başladı. Osmanlı Devleti ise bir kez daha Safevî'ye karşı Kırım Hanı, Safevî ülkesindeki Sünni beyler (Şirvan, Gilan gibi) ve Maverâünnehir ve Türkistan sahasında yer alan güçlü Özbek Hanlığıyla ittifak oluşturmaya gayret gösterdi.

Bu bağlamda M. 1579 yılı ve sonrası Osmanlı'nın Safevî ile harp etmek üzere hazırlık çalışmalarıyla geçti. H. 20 Rebiülahir 987/M. 16 Haziran 1579 tarihinde Sultan Murad, Kırım Hanına gönderdiği mektubunda Tatar askerlerinin Demirkapı'ya gitmesini ve Vezir Mustafa Paşa'nın işaret ettiği mevkide Osmanlı ordusuyla birleşmesini istiyordu. Onun bir başka isteği de İslam Giray'ın doğuda yaşanan bu gelişmelerden Buhara Hanı'nı haberdar etmesi ve onu da bu ittifaka katılmaya davet etmesiydi⁴⁹³.

Safevî Devletine karşı başlatılan harp için M. 1580 yılında Osman Paşa'nın Hazar Denizinde kurduğu Bahr-i Kulzüm Kapudanlığı da Osmanlı lehine önemli bir

⁴⁹¹ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 32, Sayfa 214, Hüküm 403, H. 22 Cemaziyelahir 986/M. 26 Ağustos 1578.

⁴⁹² BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 32, Sayfa 370-371, Hüküm 664, H. 5 Zilhicce 985/M. 13 Şubat 1578.

⁴⁹³ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 166, Hüküm 324, H. 20 Rebiülahir 987/M. 16 Haziran 1579.

girişimdi. Bu sayede Bakü limanından⁴⁹⁴ kalkan Osmanlı donanması, Hazar Denizi doğusundaki Yaka Türkmenleri ile Özbek ulusuna İran aleyhinde kullanılmak üzere top ve yeniçeri gibi mühimmat taşıyacak ayrıca Maverâünnehir-İstanbul ticaret ve Hac yolu Hazar Denizi üzerinden Osmanlı ülkesine bağlanarak daha güvenli ve kısa süreli bir seyahat imkanı sağlanacaktı. Bahr-i Kulzüm Kapudanlığı Osmanlı Devleti'nin Akdeniz, Karadeniz, Kızıldeniz ve Umman/Hind Denizinden sonra oluşturduğu beşinci donanma olması hasebiyle de önem arz etmekteydi⁴⁹⁵.

Osmanlı tarafında bu gelişmeler yaşanırken Safevî Devleti de boş durmamış aleyhine oluşturulan ittifaklar ve çeşitli hazırlıklar karşısında müttefik arayışına girmişti. 16. yüzyılın ilk yarısında Avrupa Devletleri ve Papa'ya yardım çağrısında bulunan ancak beklediği desteği göremeyen Şah, bu yüzyılın son çeyreğinde ise kuzeyindeki Moskov Çarından destek istedi. Nitekim Rus desteği M. 1578'de başlayan Osmanlı-Safevî çatışmalarında silah yardımı şeklinde zuhur etti⁴⁹⁶.

Gürcistan Beğlerinden Davud Han'a H. 9 Rebiülahir 990/M. 3 Mayıs 1582'de yazılan ve Gürcistan Meliki olan Başaçuk'a gönderilen mektuplarda Şirvan hakimiyeti üzerinde Osmanlı-Safevî arasındaki anlaşmazlığa vurgu yapılmakta ve Osmanlı himayesini kabul eden bu kişilerle birlikte ortak düşman kabul edilen bir diğer Gürcistan Beği Simon ile Şah Hüdabende'ye karşı ortak hareket teklifinde bulunmaktaydı⁴⁹⁷. Bu noktada Sultan Murad, Safevî karşısında yalnız olmadığını göstermek adına Özbek Hanı Abdullah'ın H. 990/M. 1582 yılı itibariyle kendisine gönderdiği mektuba da değinmişti. Buna göre Abdullah Han, asker sayısı 300.000'den fazla olan Safevî ordusu üzerine saldırıya geçmiş ve amacının Kazvin'e

⁴⁹⁴ Seyahati sırasında Bakü'ye de uğrayan Angiolello, burayı Tebriz'in önemli limanlarından biri olarak tanıtır. Ayrıca Bakü'nün en eski tarihlerden beri önemli sahil şehirlerinden biri olduğunu ve bu şehre nisbeten Hazar Denizine Bakü Denizi de denildiğini söyler. Gündüz, *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 90.

⁴⁹⁵ Kırzioğlu, *Kafkas-Elteri*, s. 387; Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa İç Asya'daki Müslümanların İstanbul'a seyahatleri için ilk olarak Don-Volga kanalı projesini hayata geçirmek istemiş, projenin başarısızlığından sonra da bu arzusunun Özdemiroğlu Osman Paşa'nın gayretiyle oluşturulan Hazar (Bahr-i Kulzüm) kaptanlığıyla bir nebze de olsa yerine getirmiştir. Safvet Bey, "Hazar Denizinde Osmanlı Sancağı", TOEM, Cüz 14, İstanbul 1328, s. 259; Eravcı, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, s. 114-115.

⁴⁹⁶ Safevî ülkesindeki gelişmeleri gerek Kırım Hanı gerekse doğu Anadolu'daki beyleri ve Bağdad Beğlerbeği vasıtasıyla takip eden Osmanlı, bu vesileyle Moskov Kralının, Osmanlı saldırılarını durdurabilmesi için Şah'a 5.000 tüfek yirmi beş kadar da darbzen(top) gönderdiği bilgisine hasıl olmuştur. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 32, Sayfa 381-383, Hüküm 672, H. 4 Ramazan 986/M. 4 Kasım 1578.

⁴⁹⁷ Bu tarihte Safevî Şah'ı Şirvan karşılığında Osmanlı'ya her yıl haraç vermeyi teklif etmekteydi. Ancak Osmanlı bu konuya sıcak bakmıyordu.

kadar ilerlemek olduğunu bildirmişti. Bu noktada Sultan Murad'dan isteği Osmanlı ordusunun çok sayıda askerle Safevî üzerine yürümesiydi⁴⁹⁸.

Abdullah Han'ın bu mektubunu taşıyan Hacı Mehmed Ali adlı Özbek elçisi H. 990/M. 1582'de İstanbul'a doğru yola koyulmuştu⁴⁹⁹. Hükümlerden birinde bu adamın mühim işler için İstanbul'a geldiği bildirilmekteydi. Yolculuğunu kuzeyden yani Kırım üzerinden gerçekleştiren elçi için yol üzerindeki tüm beylere ve kadırlara hüküm gönderilmiş ve şahsın seyahat güvenliğinin sağlanması ve ihtiyacı hasıl olduğunda ücretinin tarafından ödenmesi şartıyla karşılanması tembih olunmuştu⁵⁰⁰.

Aynı hassasiyet bu Özbek elçisinin ülkesine geri dönüşü sırasında da gösterildi. Demirkapı üzerinden Özbek ülkesine geçecek olan Hacı Mehmed Ali İstanbul'dan hareket ettiğinde ona refakat etmek için Mehmed Çavuş ve Ali Çavuş görevlendirildi. Akabinde Kefe Beğlerbeğine bir hüküm yazılarak Özbek elçisinin Kefe'ye ulaştığında hiç bekletilmeden Demirkapı'ya sevk edilmesi istendi. Osman Paşa'nın da bu heyeti Demirkapı'dan Özbek ülkesine göndereceği bildirildi⁵⁰¹.

Sultan Murad elçisi Hızır Çavuş'u⁵⁰² ve eski Harput Beği Piyale Paşa'yı da Özbek elçisi Hacı Mehmed ile birlikte⁵⁰³ Demirkapı'ya gönderdi. Piyale Paşa, muhtemelen Özbek Hanının isteği üzerine Özbek ülkesine top, tüfek ve asker göndermekle görevlendirildi. Sultan'ın emri doğrultusunda altı kıta darbzen ve 100 adet tüfekten oluşan mühimmat ve beraberinde bir miktar asker Demirkapı'da

⁴⁹⁸ Gürcistan bölgesi hakimlerinden Davud Han'a ve Başaçuk Melik'e yazılan name-i hümayun için bk. *Mühimme Defteri 44*, Sayfa 69,70, Hüküm 130,131, hzl. Mehmet Ali Ünal, Akademi Kitabevi, İzmir 1995, s. 54-57; BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 44, Sayfa 69-71, Hüküm 130-131, H. 9 Rebiülahir 990/M. 3 Mayıs 1582.

⁴⁹⁹ H. 24 Safer 990/M. 20 Mart 1582 tarihinde elçi henüz yolda olup İstanbul'a ulaşmamıştı. Özbek elçisinin geleceğinden haberdar olan Sultan Murad İstanbul'dan Kefe'ye kadar olan güzergahtaki tüm bey ve kadırlara, elçilik heyetinin tüm ihtiyaçlarının karşılanması ve eşkıyaların tuttuğu geçitlerden emniyet içerisinde ve kolayca geçirilmesini ve hızla İstanbul'a gönderilmesini buyurmuştu. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 20, Hüküm 54-55, H. 24 Safer 990/M. 20 Mart 1582.

⁵⁰⁰ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 133, "Özbekten asitaneye gelince yol üzerinde olan beylere ve kadırlara hüküm ki" H. 2 Cemaziyelevvel 990/M. 25 Mayıs 1582. Feridun Bey, Özbek elçilerinin isimlerini Hasan ve Mehmed olarak belirtmektedir. Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. II, s. 151.

⁵⁰¹ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 134, "Kefe Beğlerbeğine ve Nazırına hüküm ki" H. 2 Cemaziyelevvel 990/M. 25 Mayıs 1582.

⁵⁰² Vezir Osman Paşa'ya yazılan hükümde Hızır Çavuş'un Özbek tarafından haber getirmekle görevlendirildiği ve geri dönüş sırasında Demirkapı'da fazla bekletilmeden İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 137, Hüküm 340, "Özbekten asitaneye gelince yol üzerinde olan beylere ve kadırlara hüküm ki" H. 2 Cemaziyelevvel 990/M. 25 Mayıs 1582.

⁵⁰³ Kefe Beğlerbeğine ve Azak Beyi'ne yazılan hükümde birlikte yola çıkan Özbek elçisi ile Piyale Paşa'nın tüm ihtiyaçlarının karşılanması hatta onları korumak üzere yanlarına adam verilerek Demirkapı'ya gönderilmeleri istenmekteydi. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 137, Hüküm 341, H. 2 Cemaziyelevvel 990/M. 25 Mayıs 1582.

bulunan Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından Piyale Paşa'ya teslim edilecek ve heyet Buhara'ya doğru harekete geçecekti⁵⁰⁴.

III. Murad'ın Piyale Pařa ile birlikte gönderdiği mektup, aslında yardım talebinde bulunan Özbek Hanına cevaben yazılmıştı. Özbek Han'ı, III. Murad'ın cülusunu tebrik edip iki ÷lke arasındaki dostluğun yenilenmesini isterken bir yandan da Safeviler karşısında elde ettiği başarıları sıralamış, nihai hedefi olan Kızılbaş taifesini ortadan kaldırmak Horasan ve Irakeyn'i Safevî baskısından kurtarmak ve kutsal toprakların yolunu Maverünnehir seyyahlarına açmak için Osmanlı Sultanından bu hayırlı iře katkıda bulunmasını rica etmiřti⁵⁰⁵. Muhtemelen Abdullah Han doğrudan askeri yardım talebinde bulunmuş ya da Sultan Murad kendisinden beklenen desteği bu şekilde algılamıştı ki 1582'de Piyale Pařa eşliğinde Buhara'ya yukarıda bahsi gečen asker ve mühimmatı gönderdi.

Bu vesileyle Osmanlı ordusunun da Safevî topraklarında fetih halinde olduğunu Han'a bildirdi ve ortak düşman vurgusu yaptı. Osmanlı Sultanı ayrıca "*din-i mübîn*" için çok sayıda askerle serdarını şark seferiyle görevlendirdiğini, bu uğurda Osmanlı ordusunun uzun süre harp edip şirvan, Gürcistan, Revan ve Nahcivan'ı ele geçirdiğini ifade etti. Hatta Gence'de kale inşa ettiklerini ve Tebriz halkının Osmanlı askeri karşısında mukavemet gösteremeyip firar ettiklerini, bu sayede Safevî payitahtının tasarruf altına alındığını, Safevî ÷lkesini yağmalamak suretiyle özellikle Karabağ ve Erdebil'e büyük zayıat verdiklerini söyledi. III. Murad, Özbeklerin Horasan'daki başarılarının da Safevîlerin içine düştüğü bu çıkmazdan kaynaklandığını ifade ederek Özbek zaferinden kendine pay biçmişti.

⁵⁰⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 47, Sayfa 137, Hüküm 340, H. 2 Cemaziyevvel 990/M. 25 Mayıs 1582. Hüküm Vezir Osman Paşa'ya gönderilmiş ve yukarıda belirtilen mühimmat ve askerin Piyale Paşa emrine verilip zaman kaybetmeksizin Buhara tarafına gönderilmeleri emr olunmuştur; Zeki Velidî Togan'ın İbn Yusuf el-Vâ'iz'e ait El-Fütühât el-Murâdiyye Vr. 229b'dan yaptığı alıntıya göre Özdemiroğlu Osman Paşa içi toplar ve diğer savaş aletleriyle dolu kayıklarla ve yeniçeri kıtaları eşliğinde Piyale Paşa'yı 1588 yılında Bakü'den Harezmi Denizine (Hazar Denizi) oradan da şark diyarına göndermiştir. A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türki Türkiistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 135; A. Zeki Velidî Togan, *XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi*, Beyazıt Kütüphanesi, Nr. 133905 İstanbul 1965-1966, s. 62; Kaynaklar arasında olayın tarihi ile ilgili farklı bilgi söz konusudur. Bu noktada mühimme defterinin dikkate alınması daha doğru olacaktır.

⁵⁰⁵ Abdullah Han, mektubunda, *din-i mübîn*, seyyidü'l-mürselin için Herat'ı kuşattığını ve uzun süre çatışmaların ardından burayı ele geçirdiğini, akabinde Meşhed'e yöneldiğini bildiriyordu. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 151-152; "Sultan Murad Han ahinde Buhara Hanı Abdullah Han'a Nişancı Hamza Paşa marifetiyle irsal olunan name-i hümayundur" *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 28a-28b.

Yine mektubunda ifade ettiği üzere Sultan Murad'ın Şimdiki amacı Erdebil ve Kazvin dahil olmak üzere tüm Acem memleketini ele geçirmek ve bu yerlere İslam'ı geri getirmektir. Bunun için zbek Hanıyla ittifak oluşturmak ve onunla ortak hareket ederek Kızılbaşları kılıç gücüyle ortadan kaldırmak isteğini beyan eden Sultan, bu amelin kendi adlarına hasenat olarak kaydedileceğini söylemek suretiyle Safevyle savaşın dini açıdan önemine de temas etti⁵⁰⁶.

Sultan Murad, M. 29 Mart 1582'de İstanbul'a ulaşan Safevî elçilik heyetinin Şirvan'a karşılık yıllık vergi ödeme teklifini kabul etmeyip⁵⁰⁷ savaş hazırlıklarına giriştiği sırada bu mektubu ve Piyale Paşa idaresindeki bir grup yeniçeriyi Abdullah Han zbek'e göndermiş ve müttefikini Safevî ile harbe teşvik etmişti. Ancak Türkistan'daki muhalif zbek Sultanları Abdullah Han'a karşı isyan bayrağını kaldırıncaya zbek Hanı, Horasan seferini yarıda bırakmak durumunda kaldı. Onun Sultan Murad'ın mektubuna olumlu cevabı ancak M. 1587 yılında İstanbul'a ulaştı.

Abdullah Han mektubuna Sultan Murad'ın tahta çıktığı andan itibaren Safevîleri İslam ülkesinden def etmek, Horasan ve Irak'ı Kızılbaşların zulmünden kurtarmak, İslam dinini ihya etmek ve Mekke yolunu seyahate açmak için fazlasıyla gayret sarf ettiğinden haberdar olduğunu söyleyerek başlamıştı. Ayrıca smanlı Sultanı'nın Piyale Paşa aracılığıyla Özbekleri Safevî ile savaşa tahrik etmesi dolayısıyla Donuz yılı H. Evaili/M. Mart 1588'de içteki isyanlara son verildikten sonra kalabalık zbek ordusunu Kızılbaş zerine gönderdiğini ve dokuz aylık bir kuşatmanın ardından Herat'ı ele geçirdiğini ifade etmiŐti⁵⁰⁸.

Osmanlı ordusu ise M. 1582-1583 ve 1585 yıllarında sürekli Safevîler ile savaş halindedir ve en son zdemiroğlu Osman Paşa'nın M. Eylül 1585 tarihinde Tebriz'i ele geirmesi⁵⁰⁹ zerine Safevîler başarısızlığı kabullenmiŐ görünmektedir. Nitekim Şah Hüdabende Tebriz'i kaybettikten sonra Azerbaycan'ı Osmanlı tasarrufuna bırakmak karşılığında sulh teklifinde bulunmuştur.

⁵⁰⁶ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 152; *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 29a-31a.

⁵⁰⁷ Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, s. 164-165, 169-170; Kırzıoğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 343.

⁵⁰⁸ "Sultan Murad Han ahdinde Buhara Hanı Abdullah Han'dan gelen name-i hümayunun tercümesidir" *Münşeât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 32a-33a.

⁵⁰⁹ Kırzıoğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 356.

Sultan Murad, M. 1578'den itibaren ele geçirdiği tüm yerlerin kendisinde kalması şartıyla barışa razı olmuşsa da Şah Abbas'ın bu tarihte Meşhed'den Kazvin'e gelip yönetime el koyması ve akabinde Tebriz'e yönelik sefer hazırlıklarına girişmesi olası barış sürecini baltalamıştır.

Tüm bu olaylardan anlaşıldığı üzere Sultan Murad saltanatının ilk yarısında şark seferlerine oldukça ehemmiyet vermiştir. Bu noktada Abdullah Han'dan gelen her mektubu sevinçle karşılamış dostluk ve ittifak çağrılarını aynı duygularla yanıt vermiştir. Hatta Osmanlı'nın Özbek tarafına gönderdiği en önemli askerî yardımlarından biri bu dönemde Piyale Paşa serdarlığında bölgeye sevk edilmiştir.

Ancak gönderilen asker ve silahın akıbeti hakkında kesin bir malumatımız yoktur. Tek bilinen ise bu destek kuvvetle Abdullah Han'ın Safevîlere karşı herhangi bir cephede savaş başlatmadığıdır. Çünkü H. 990-996/M. 1582-1588 yılları arasında Abdullah Han tıpkı Barak Han zamanında olduğu gibi Türkistan'daki muhalif Özbek şehzadeleriyle çatışma halindedir. Remzi Kılıç, bu destek kuvvetlerin Safevîler yerine Türkistanlı Sultanlarla çekişmeler de kullanıldığını söylemektedir. Hatta Piyale Paşa'nın Özbek Sultanlarına hitaben "*Aranızda kavga ediyorsunuz. Bu size bir fayda vermez*" şeklinde bir söz sarf ettiğini aktarmaktadır. Şu durumda tıpkı Barak Han döneminde olduğu Abdullah Han'ın saltanat yıllarında da Rum askerlerinin içteki mücadelelerde harcandığı düşünülebilir⁵¹⁰.

Yine bu dönemde Bakü'de oluşturulan donanma ile bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak anlatacağımız Astrahan seferi Safevî ile mücadelelerde avantaj sağlaması düşüncesiyle planlanmışsa da aynı zamanda Abdullah Han'ın

⁵¹⁰ Remzi Kılıç, Piyale Paşa serdarlığında Maverâünnehir'e gönderilen askerlerin akıbeti ile ilgili bilgiyi Zeki Velidi Togan'ın *XVI. Asır'dan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi'de* aktarmaktadır. Togan'ın ifade ettiği üzere, Piyale Paşa 500 yeniçeri, bir miktar top ve silah yardımıyla Bakü limanından gemilerle Hazar'ı geçip Buhara'ya gitmiş ve burada Maverâünnehir ve Türkistan çatışmalarının arasında kalmıştır. Özbek Sultanları ise Osmanlı'nın destek kuvvetini Safevîlerle mücadelelerde kullanmak yerine kendi iç mücadelelerinde değerlendirmiştir. İstanbul'a dönüş yolunda da Mangıtlar tarafından soyulmuştur. Yaşanan olaylar birebir Kanuni döneminde Ahmet Çavuş'un başına gelenlerle aynıdır. Bu durum Togan'ın ya da Togan'ın alıntı yaptığı İbn Yusuf el-Vâ'iz'in iki olayı birbiriyle karıştırdığı ihtimalini akla getirmektedir. Ahmet Çavuş'un başına gelenler Seydi Ali Reis tarafından bizzat gözlemlenmiş ve hatıratına kaleme alınmıştır. Ancak Piyale Paşa hadisesini dönemin kaynaklarından tasdik etmemiz mümkün olmamıştır. Togan, *Asya Tarihi*, s. 62-63; Remzi Kılıç, "Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması", *Bilig*, S. 10, Ankara Yaz 1999, s. 48; Üstelik heyetin seyahat güzergahı hakkında da farklı bilgiler söz konusudur. Ebulgazi Bahadır'ın Şecere-i Türk'de dile getirdiği üzere Piyale Paşa, Şirvan, Hazar Denizi Harezmi üzerinden değil Hindistan üzerinden Buhara'ya üç yılda gitmiştir. Hive Hanı'nın Sale Şah olarak ismini zikrettiği Osmanlı elçisi Buhara dönüşünde Ürgenç, Mangışlak, Hazar Denizi, Şirvan güzergahını kullanmış, oradan da İstanbul'a ulaşmıştır. Ancak dönüş seyahatinde Ürgenç'den geçerken Harezmi Özbekleri tarafından soyulmuştur. Ebul Gazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*, hzl. Rıza Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul 1925, s. 270.

Maveraünnehir-İstanbul hattında emniyetli ve kısa mesafeli bir güzergah taleplerinden dolayı da gündeme getirilmiştir. Bu sayede sadece doğudaki Müslümanlar batıya geçirilmekle kalmayacak, gerektiğinde ve talep edildiğinde Özbek Hanlığına asker ve silah yardımı da yapılabilecektir. Ancak bilindiği üzere Astrahan seferi gerçekleştirilememiş ve Abdullah Han bu hususta hayal kırıklığı yaşamıştır.

Fakat Özbek tarafının Osmanlı'dan beklentilerine yönelik hayal kırıklıkları her zaman kısa süreli olmuştur. Özbek Hanları devletlerinin ebedi olması için dua ettikleri, “*ehl-i sünnet ve cemaatin hamisi küfr ve delalet eserlerinin mâhîsi (yok edicisi)*” “*saltanat ve hilafetin, dünya ve dinin Sultan'ı*”⁵¹¹ “*Arap ve Acem memleketlerinin Sultan'ı*” “*Adalet ve ihsan sahibi*” “*Kayser Saltanatının varisi*”⁵¹² “*Harameynü 'ş-serifeyn'in hadimi*”⁵¹³ olarak hitap ettikleri Osmanlı Sultanlarına karşı daima sadık kalmışlar onlar için güzel duygular beslemişler, kırgınlık ve küskünlüklerini aradaki dostluk ve ittifaka son verecek kadar sürdürmemişlerdir.

Osmanlı Sultanları da “*Hanefî mezhebinin temsilcisi*”, “*Turan ülkesini koruyan Hakan*”⁵¹⁴ olarak ya da “*Semer kand ve Buhara'nın hakimi*”⁵¹⁵ “*Tatar ülkesinin Sultanı*” şeklinde hitap ettikleri Özbek Hanlarına karşı daima samimi duygular beslemişler ve Safevî Devleti'yle girdikleri savaşlarda bu müttefikini devamlı Safevî aleyhine bir koz olarak kullanmışlardır. Osmanlı bu tarihe kadar daimi surette Özbeklerin İran ve Horasan ülkelerine saldırılarını gönülden desteklemiş, Kanuni Sultan Süleyman ve Sultan Murad dönemlerinde fiili olarak da yardımda bulunmuştur.

Muhammed Hüdabende'nin ılımlı politikasına karşın Şah Abbas'ın tahta oturur oturmaz takındığı hırçın tavır muhtemelen Sultan Murad'ı daha fazla kızdıracak ve Safevî ile savaşların önünü açacaktır. Nitekim olayların bundan sonraki kısmı ve Sultan Murad'ın, saltanatının ikinci yarısında Safevî ve Özbek Sultanlarına yaklaşımı dördüncü bölümde anlatılacaktır.

⁵¹¹ TSMK, E. 5905.

⁵¹² *Münşeât*, TSMK, R. 1956, Vr. 27b.

⁵¹³ Abdülmümin Han'ın Sultan Murad'a Mektubu için bk. Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 105.

⁵¹⁴ Bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 150; Abdullah Efendi, *Münşeât*, Vr. 87b.

⁵¹⁵ Bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 146.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ŞAH ABBAS DÖNEMİ SAFEVÎ-ÖZBEK MÜCADELELERİ

1. ÖZBEKLERİN HORASAN ÜLKESİNDEKİ İLERLEYİŞİ

1.1. ABDULLAH HAN'IN İKİNCİ HERAT KUŞATMASI

Daha önceden de ifade ettiğimiz üzere Abdullah Han'ın ilk Herat kuşatması henüz onun şehzadeligi zamanında vuku bulmuştu. O tarihte Horasan valiliği görevi Safevî şehzadesi Muhammed H. Mirza tarafından yürütülmekte ve bu şehzade lalası ile birlikte Herat'ta ikamet etmekteydi. Tahmasb'ın gönderdiği destek kuvvetlerin etkisiyle Abdullah Han'ın bu seferi sonuçsuz kalmış ve Özbekler geri çekilmişlerdi.

İkinci Herat kuşatması ise Abdullah Han'ın Maverâünnehir tahtına oturmasına müteakip gerçekleşti. Bölgedeki iki Safevî emirinin anlaşmazlığı ve taraflardan birinin Abdullah Han'dan yardım istemesi, kuşatma için uygun zemini hazırladı. Kuşatmaya kadar giden süreç kısaca şöyle cereyan etti.

Muhammed Hüdabende'nin Şahlığı döneminde, Herat'ta, şehzade Abbas Mirza'nın lalası olarak görev yapan Ali Kulu Han ile Meşhed hakimi Murşid Kulu Han arasında bölge hakimiyeti üzerine bir takım mücadeleler yaşandı. Murşid Kulu Han merkezin desteğini elde edince Ali Kulu Han'ı mağlup edip lalalık görevini üstlendi. Meşhed kuvvetleri karşısında güçsüz düşen Ali Kulu Han ise Abdullah Han Özbek'ten yardım istemek durumunda kaldı⁵¹⁶. Netice itibariyle Abdullah Han, bu Safevî emirinin isteğini olumlu karşılayıp yardıma hazır olduğunu bir elçiyle karşı

⁵¹⁶ Mahmud b. Hidayetullah Afuşte-yi Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr fi Zikri'l-Ahyâr der Târîh-i Safeviyye*, hzl. İhsan İşrakî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran 1373, s. 290-291; Conabedî Herat hakimi Ali Kulu Han'ın ilk olarak Pir Hacı Bey'i ikinci olarak da Ali Kulu Bey Sarukçu'yu Abdullah Han'ın huzuruna gönderdiğini ve iki defa bu Özbek'ten yardım isteğini söylemektedir. Conabedî'nin naklettiği üzere Abdullah Han'a giden mesaj şu şekildedir "Eğer serdarlarından bazılarını Horasan'a gönderirsen kısa zamanda burayı kendi ülkeneye dahil edersin. Böylece Kirman ve Irak ülkesini tasarrufuna alman da kolaylaşır." Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 663-664; Aynı bilgi için bk. Nasrullah Felsefî, *Zendegân-ı Şah Abbâs-ı Evvel*, C.I-II, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1375, s. 167-168; Münşî, Ali Kulu Han'ın sadece Abdullah Han'dan değil aynı zamanda Kandahar'da bulunan Babür valisinden de yardım istediğini ancak onun bu isteğe herhangi bir yanıt vermediğini aktarır. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C.I, s. 566.

tarafa bildirdiği gibi H. Evail-i 996/M. 1587-1588 Türkistan, Fergana, Seyhun, Cend, Hocend, Semerkand, Buhara Karagöl, Hisar-ı Şadman, Kunduz, Boğlan, Hotlan, Bedeşan, Ceyhun-Kenar, Belh ve Taharsitan vilayetlerindeki askeri birliklerin dahil olduğu kalabalık bir ordu hazırlattı. Bu gelişme üzerine Ali Kulu Han yaptığından pişmanlık duyup henüz Özbek desteğine ihtiyaç olmadığını bildirdi⁵¹⁷.

Buna rağmen Abdullah Han, Horasan seferi için topladığı ordusuyla aynı yıl Ceyhun nehrine doğru yola koyuldu. Özbek hareketinden haberdar olan Ali Kulu Han ise Kazvin'e elçi göndererek Şah Abbas'ı yardıma çağırdı. Murşid Kulu Han, bu sırada Şah Abbas'ın birinci adamıydı ve gerektiği zamanlarda Şah'ın yerine payitahta vekil olarak tayin edilebilmekteydi. Nitekim Horasan'dan gelen yardım çağrısı bu emirin müdahaleleri neticesinde başlangıçta yeteri kadar önemsenmedi. Nitekim olayın ehemmiyeti ancak Herat'ın Özbekler'in eline geçmesiyle fark edilecekti ki Şah bu kayıp nedeniyle önde gelen emirleri ve çok sayıda askeriyle H. Recep 997/M. Mayıs 1589 tarihi itibarıyla Horasan seferini başlatacağı.

80.000 askerden oluşan Özbek ordusu Herat yakınlarına geldiği anda öncü birlikler vasıtasıyla şehre Firuzabad kapısından saldırdılar. Şehrin her kapısını bir serdara teslim eden ve şehrin savunmasını ayrı gruplar halinde gerçekleştiren, burçları istihkam edip kale çevresinde hendekler kazdıran Ali Kulu Han çatışmayı başlangıçta şehrin dışından yürüttü. İlk gün taraflar birbirleri karşısında bir üstünlük elde edemedi ve Özbek askerleri geri çekildiler. Benzer şekilde iki gün boyunca devam eden çatışmaların üçüncü gün seyri değişti. Abdullah Han'ın 30.000 askerle Melik kapısı tarafından şehre hücum etmesiyle kuşatmanın şiddeti arttı. İki taraf arasında kıran kırana süren mücadele nedeniyle pek çok asker katl edildi. Ali Kulu Han'ın cesaretinden etkilenen Abdullah Han, onu yanına çekmek ve Herat'taki

⁵¹⁷ Natanzi, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 291; Felsefi, *Şah Abbas Evvel*, s. 168; Ali Kulu Han'ın pişmanlığının sebebi Âlem Ârâ-yı Abbasî'de şöyle anlatılmaktadır. Abdullah Han Horasan seferi için beklediği altın fırsatı yakalamış ve yardım etmek bahanesiyle H. 995 yılının sonlarına doğru Horasan yakınına varmıştı. Ali Kulu Han'a yazdığı mektubunda;

Sen bana dostluk teklif ettin ve çok güzel iltifatlarda bulundun. Ben de bunun karşılığında Horasan'ı feth etmeye karar verdim ve bu amaç uğruna ordumu buraya getirdim. Eğer sen sözlerinde samimiysen bana katıl ve bana itaat et. Eyaletin her yerinde hutbede benim adım okunsun ve para benim adıma bastırılsın. Sana da Maverünnehir, Türkistan ya da Bedeşan'da istediğin herhangi bir yerin yöneticiliği verilsin. Şayet sözlerinde samimi değilsen ve bana itaatini arz etmeyeceksen derhal Herat'ı boşalt ve geri çekil. Çünkü amacıma ulaşmadan geri çekilmeye niyetim yoktur.

diyordu. Bu sözler üzerine Ali Kulu Han, Herat'ı kaybedeceğini anlamış ve bu işten pişman olmuştu. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C.I, s. 566-567; Benzer ifadeler İsfahanî tarafından da sarf edilmektedir. Bk. İsfahanî, *Holdeberrîn*, s. 834; Conabedi durumu biraz daha farklı aktarır. Buna göre Ali Kulu Han Şia hareketinin karşısında yer almanın Müslümanlığa aykırı olduğunu ve şeytanın vesvesesiyle böyle bir harekete giriştiğini idrak ederek ihtilafa düşmekten son anda vazgeçmiştir. Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 665.

savaşa son vermek için kaleye bir elçi gönderdi ve Özbek Hanlığına tabi olduğu takdirde kendisine Horasan hükümetini vermeyi teklif etti⁵¹⁸.

Ali Kulu Han ise merkezden gelecek yardım kuvvetlerinin yetişmemesi ve kaledeki askeri gücün ve erzağın azalmasına rağmen yine de Özbeklerle mücadele etmekten vazgeçmedi. Şah'a gönderdiği mektupla son durumu ona izah ettikten sonra ordusunun başına geçip Özbekler üzerine hücum etti. Ancak bu girişimi çok sayıda Safevî askerinin katline, Ali Kulu Han'ın da çaresizce Herat kalesine geri çekilmesine sebep oldu. Herat çevresindeki Özbek-Safevî mücadeleleri, iki tarafın da pes etmemesi nedeniyle bir yıla yakın bir süre bu şekilde devam etti. Ancak kalede hayatın zor şartlar altında sürdürülmesi ve en önemlisi de erzağın tükenmesi nedeniyle kuşatmanın on birinci ayında bir grup Heratlı, Özbekleri kaleye aldı ve böylece dengeler bir kez daha Özbekler lehine değişti⁵¹⁹.

Özbeklerin Herat'a girdiğini öğrenen Ali Kulu Han, yanındaki askerlerle birlikte İhtiyareddin kalesine sığındı ve kaleyi Özbeklere karşı korumaya devam etti. Abdullah Han ise bu Kızılbaş emiriyle çatışmaya son vermek üzere bir elçilik heyeti oluşturup İhtiyareddin kalesine gönderdi. Özbek Han'ı, Ali Kulu Han'ın kaleyi terk etmesi halinde onu serbest bırakacağını ve tebaasıyla birlikte istediği yere gitmesine izin vereceğini bildirdi. Ali Kulu Han, onun bu sözlerine itimat etmemekle birlikte kaleyi savunacak durumda olamadığı için şehri terk etmeyi kabul etti. Ancak tasfiye sırasında Abdülmümin Han'ın birlikleri bu Kızılbaşlar üzerine saldırıp, onları katledince Abdullah Han'ın verdiği söz yerine getirilmemiş oldu. İhtiyareddin

⁵¹⁸ Abdullah Han, Ali Kulu Han'a hitaben şöyle diyordu:

Senin cesaretin ve erliğin tarafımızdan bilindi ve sana olan sevgimiz ve muhabbetimiz arttı. En iyisi budur ki aramızdaki çatışmaya ve düşmanlığa son verelim. Sen adamlarım arasında yerini al, ben de sana Horasan hükümetini vereyim. Sözümün doğruluğuna itimat et. Bu iş neticelendiğinde sen bölgedeki bütün hakan ve sultanların başı olacaksın. Bizden başka hiç kimse sana bu kadar iltifat etmez.

Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 292-297; Görüldüğü üzere Abdullah Han başlangıçta Ali Kulu Han'ı Herat'tan alacağını ve kendi ülkesinde bir yere görevli tayin edeceğini söylemesine rağmen Herat'taki direnişi karşısında bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Herat'ı teslim ettiği ve itaatini arz ettiği takdirde onu olduğu yerde bırakmayı taahhüt etmiştir. Bu durum Abdullah Han'ın Herat kuşatmasında ne kadar zorlandığını göstermesi açısından önemlidir. Ali Kulu Han'ın Özbek saldırılarına karşı aldığı önlemler için bk. Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 665.

⁵¹⁹ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 298-299; Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas Evvel*, C.I-II, s. 168; Özbek askerlerinin Herat kalesini nasıl aştıkları ve şehre girdikleri tam olarak bilinmemektedir. Kaynaklar bu konuyla ilgili farklı bilgiler aktarır. Bu cümleden Münşi, burçları korumakla görevli muhafızlardan bazılarının evlerine çekilmesi sonucunda Özbek askerlerinin kaleye sızdıklarını, Kummî, Abdullah Han'ın kaledikleri yanılmak adına kuşatmaya ara verip avcılıkla meşgul görünerek hile yoluyla şehre girdiklerini söyler. Nakâvetü'l-Âsâr'da aktarılan bilgi yukarıda verildiği gibi olup Conabedi, Şamlu taifesinin mukavemet edecek gücü kalmadığı için Özbekleri durduramadıklarını söyler. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C.II, s. 604; Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 877; Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 682.

kalesinin H. Evahir-i Rebiülevvel 997/M. Şubat 1589'da ele geçirilmesiyle Herat'ın tamamı Özbek tasarrufuna alındı. Şehir, Özbekler tarafından yağmalanırken binlerce Kızılbaş katledildi, binlercesi de esir alınarak Maverâünnehir'e götürüldü⁵²⁰.

Bu büyük zaferin ardından Abdullah Han şehrin yönetimini emirlerinden Mir Kulbaba Gönültaş'ın tasarrufuna bırakırken kendisi de Meşhed üzerine yürüyüşe geçti. Ancak Meşhed'deki asker sayısının fazla olması, kalenin iyi tahkim edilmiş olması ve en önemlisi Şah Abbas'ın Horasan seferini başlattığı duyumları üzerine Özbek Hanı, Meşhed muhasarasından vazgeçti. Serahs istikametine yönelen Abdullah Han bu şehri de ele geçirerek Güryan'dan Murgap kenarına kadar olan yerlerde Horasan'ın yeni hakimi oldu⁵²¹.

1.2. MEŞHED KUŞATMASI SÜRECİNDE ULEMA ARASINDAKİ SÜNNİ-ŞİA POLEMİĞİ

Abdullah Han, Meşhed sınırına ulaştığında şehri ele geçirmeye çalıştı, ancak muvaffak olamayarak kısa sürede pes etti. Meşhed halkının mukavemeti kuşatmayı durdurmayı başardıysa da Özbek askerlerinin bölgeyi yağmalamasına mani olamadı. Özbeklerin bu saldırılarından bizar olan Meşhed önde gelenleri bir mektup kaleme alıp Abdullah Han'a gönderdiler⁵²². Bu mektubun içeriğiyle ilgili bilgiye Fars kroniklerinden olan Kısasu'l-Hakanî vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Aynı zamanda Nevaî'nin Kadı Nurullah Şoşterî'den⁵²³ aktardıklarından yola çıkarak ve de Maverâünnehir ulemasının cevabi mektubunda Meşhedlilerin kendilerine

⁵²⁰ Münşî, Herat'taki katliamı oldukça ayrıntılı izah eder. Özbeklerin din adamları hatta Tacik milletinden olanlar da dahil olmak üzere tüm Herat halkını işkenceyle öldürdüklerini kadın ve çocukları esir alarak Maverâünnehir'e götürdüklerini beyan eder. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 604-605; Nakâvetü'l-Âsâr'da ise öldürülenlerin sayısının 60.000, esir edilenlerin ise 40.000 olduğu ayrıca esirlerin sanatçı ve işçilerden oluştuğu belirtilir. Ali Kulu Han'ın da Özbekler tarafından esir alındığı, ancak bir süre sonra katl edildiği belirtilir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 301; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 683; Felsefî, *Zendegân-ı Şah Abbas Evvel*, C.I-II, s. 169; Kummî ise Ali Kulu Han'ın savaş sırasında öldürüldüğünü beyan eder. Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.II, s. 878; *Don Juan of Persia*, s. 220.

⁵²¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 606-607; *Don Juan of Persia*, s. 220-222; Semerkandi, Abdullah Han'ın Horasan seferinin tarihini 995 yılı olarak gösterir ve ele geçirilen yerler arasında Meşhed'in de ismini verir. Semerkandî, *Târih-i Râkım*, s. 160-162; Horasan seferinin 995 yılında kararlaştırıldığı doğrudur. Ancak bu düşüncenin gerçekleşmesi 997 yılında vuku bulmuştur ve Meşhed bu sefer sırasında ele geçirilen yerlerden değildir.

⁵²² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 607.

⁵²³ Kadı Nurullah Şoşterî (Doğumu H. 956-Ölümü 1019), Horasan'da yetişmiş bir Şia ulemasıdır. Onun Şia düşünceleri Şah İsmail ve Şah Tahmasb dönemlerinden farklı olarak ilk üç halifeye ve peygamberin eşine küfre dayanmaz. Şoşterî dini eğitimi tamamladıktan sonra Hindistan'a gitmiş ve Babür Padişahı Celaleddin Ekber'in emriyle kendisine Kadı unvanı verilmiştir.

Bk. http://www.tebyan.net/Islam/ReligiousAuthorities_Thinkers/2008/12/3/79821.html, 09.11.2010.

yöneltiltikleri sorulara yer vermiş olmalarından faydalanılarak Meşhed'den gönderilen mektup hakkında malumat elde edilmiştir. Buna göre Meşhed fıkıhçıları mektuplarında Özbeklere özetle şöyle bir sual yöneltmişlerdi. “*Özbek Hanı ve onun askerleri hangi sebeple peygamberin zürriyetinin yaşadığı Meşhed-i Mukaddesi kuşatır ve buranın kıymetli halkını katl edip mallarına el koyar.*”⁵²⁴ Bu soru karşısında zor durumda kalan Özbek Hanı derhal karşı hamleye geçip, Meşhed halkının katl edilmesi ve mallarının yağmalanması için Maverâünnehir ulemasından fetva istedi. Bu fetva Maverâünnehir uleması tarafından yine bir mektupla Meşhed halkına bildirildi.

Maveraünnehir uleması, Meşhedlilerin bu sorusuna şöyle cevap verdiler.

Kelime-i şehâdet getirenler şayet küfre giren eylem ve sözlerde bulunmazlarsa, mallarına ve canlarına el uzatmak câiz değildir. Ancak bilinmektedir ki Şia tarikâtı ortaya çıktığı anda, bölge halkını Sünnilikten uzaklaştırmış ve Sünni uygulamalara son vermiştir. Hatta bu tarikata mensup olanlar Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ile onların kızlarına ve hanımlarına lanet okuyup hakaret etmişlerdir. İslam padişahı bu tarz davrananların katlini vacip ve lüzumlu görmüştür. Ayrıca bu kişilerin mallarının zapt edilmesini ve binalarının yıkılmasını buyurmuştur⁵²⁵.

Maveraünnehir uleması böyle bir cevapla Safevî din adamlarını ve önde gelenlerini geçmişte yaptıklarıyla yargıladıkları gibi geçerli olan uygulamaları yani İslam büyüklerine hakaret etmeleri noktasında da onları kınayarak bu hareketin cezasını canları ve mallarıyla ödeyeceklerini belirttiler. Böylece Meşhed'deki Özbek faaliyetlerinin İslam'a ters düşmediğini hatta şeriata uygun olduğunu ifade ettiler⁵²⁶.

Meşhedlilerin yönelttikleri bir diğer soru “*Meşhed'in mahsulatının ve ziraatinin telef edilmesi nasıl helal olur.*”⁵²⁷ idi. Maverâünnehir uleması bu sorunun cevabını onların Sünni akideleri terk edip Şia mezhebine itikat etmeleriyle ilişkilendirdi. Onların açıklaması şu şekildedeydi. “*Şia'yı tercih edenler Ehl-i İslam'ı ve imanı terk etmişlerdir. Ehl-i küfrü yağma ve katl etmek, onların imaretlerini,*

⁵²⁴ Mektuptaki ifadeler şu şekildedir. “*Cenâb-ı Hân ve onun askerleri ne sebeple belde-i Meşhed-i Mukaddes'i muhâsâra etmeyi, ekseriyetle halkı Hazret-i Resûlün soyundan gelen şehir halkını katl etmeyi, halkın mâlını ve hasadını yağma etmeyi kendinize helâl bildiniz. Zulm edenlerin devletine bağlı olan Maverâünnehir'in fâzıl kişilerine buyurduk ki ulemânın nâmesine cevâbınızı yazınız ve Meşhed ehlinin mâlının ve kanının hangi sebeple câiz olduğunu açıklayarak fâzıl zâtlarımızın huzûruna gönderiniz.*” *Şah Abbas Mecmua-i Esnad ve Mekâtibât Târih-i Hemrâh bâ Yâddâstehâ-yı Tafsîlî*, hzl. Abdü'l-Hüseyn Nevaî, C. I, İntişârât-ı Zerrin, Tahran 1367, C.I, s. 193.

⁵²⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 188.

⁵²⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 188-189.

⁵²⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 191.

*mahsullerini ve bağlarını yakıp viran etmek câizdir.*⁵²⁸ Ulemanın bu sözleri, onların Şia temsilcilerine bakış açısını ortaya koyması açısından önemlidir. Aynı Allah'a ve de aynı peygambere ibadet etmelerine rağmen Şia temsilcilerinin ilk üç halifeye ve Peygamber eşlerinden Hz. Ayşe'ye karşı takındıkları olumsuz tavır Sünniler nazarında Şia'nın ehl-i küfr olarak etiketlenmesine sebep teşkil etmiştir. Nitekim bu durum aynı dönem itibarıyla hem Osmanlı hem de Özbekler nezdinde aynı etkiyi yaratmıştır. Onlara göre Şah İsmail'in Safevî devletini yapılandırma çalışmaları sırasında bölge halkını Şiileştirmek uğruna gerçekleştirdikleri katliamlar ve de zulümler, Sünni yöneticilere karşı taarruzda bulunmaları noktasında cevap hakkı doğurmuştur.

Meşhedliler, Özbeklerin viraneye çevirdikleri yerler için, "*Meşhed-i Mukaddesin etrafındaki bağ ve bahçeler burada yer alan İmam Rıza'nın (Fayizü'l-Envâr) mezarı için Hazreti Şâh'ın ebâ ve ecdâdı tarafından vakf edilmiştir*" diyerek İmam Rıza'nın türbesinin ihtiyaçları için Safevî hanedanlığının bazı bahçeleri vakıf tayin ettiğini dolayısıyla Meşhed çevresindeki bahçelerin üstün bir amaca hizmet ettiğini ve bu nedenle yağma ve yıkımdan vazgeçilmesini tavsiye ediyorlardı. Özbek uleması ise bu diyarların daru'l-harp sahasına dahil olduğunu, İslam askerlerinin, ki burada kast edilen Özbeklerdir, nazarında bu vakıfların bir önemi bulunmadığını söyleyerek bir anlamda yıkımlara devam edileceğini bildiriyordu. Ancak buna alternatif bir teklifleri de mevcuttu. Şöyle ki şayet Meşhed bahçeleri ve buralardan elde edilen hasatın kullanımı Şah'ın tasarrufundan çıkarılıp Özbeklere teslim edilirse yağmaya son verilecekti. Aksi takdirde bölge Özbeklerin saldırılarına maruz kalacaktı⁵²⁹.

Şia ulemasının mektupta dile getirdikleri bir diğer mesele Meşhed halkının ekseriyetle peygamberin soyundan gelen salih kişilerden olduğu idi. Ayriyeten belirtildiği üzere onların nesli vaktiyle Mekke, Medine ve Şam'da ulemayla oturup kalkmış, sohbetler etmiş din alimlerine dayanmaktaydı. Bu nedenle katl edilmeleri doğru değildi. Özbekler buna bir ayetle cevap vermeyi uygun görmüşler ve "*senin*

⁵²⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 191.

⁵²⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 191.

oğlun senin ehlinden değildi ve gayr-i salih ameldeydi bunu duymadınız mı”⁵³⁰ diyerek Meşhed halkının da Nuh’un oğlu gibi salih kişilerden olmadığını iddia etmişlerdi.

Meşhedliler bölgeye gerçekleştirilen Özbek saldırılarını durdurmak için yukarıda zikrettikleri gerekçelerin geçersiz kalması durumunda son olarak Recep ayını bahane etmişlerdi. Zikrettikleri üzere Recep ayında harbe tutuşmak ve de katliamlar yapmak caiz değildi. Ancak Özbeklerin buna da verecekleri bir cevabı vardı. Şöyle ki Hz. Ali de bazı gazavatlara bu ayda girmişti. Bu durumda Receb’i Haram’da düşman üzerine yürümek yanlış değildi⁵³¹.

Mektubun sonunda Sünni ulema, kafir ile cihat etmeyi büyük bir ibadet kabul ettiklerini bu noktada Allah’a ibadeti terk edip sahabeler için kötü sözler sarf eden Şia ehliyle çatışmanın kaçınılmaz olduğunu belirtmişlerdi. Tek çıkış noktası olarak da Şia ve Sünni tarafların Meşhed’in dışında bir araya gelmesini ve münazara etmelerini göstermişti. Onların ifade ettikleri üzere Sünnileri temsilen Abdullah Han, bizzat bu görüşmelere katılacaktı. Şayet Şah da kendi görevlileriyle bu münazarada boy gösterecek olursa o vakit hak mezhebin hangisi olduğu ortaya çıkacaktı⁵³².

Tüm bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Meşhed önde gelenleri, Müslüman olduklarını hatırlatarak hatta peygamberin soyundan gelen ehl-i salih kişilerden müteşekkil bir halk olduklarını vurgulayarak Özbekleri yumuşatmaya ve Meşhed kuşatmasının kaldırılmasına gayret sarf etmişlerdi. Ancak Özbekler nezdinde onların her sözü ve suali yanıtını bulmuş ve ikna edici olamamıştı. Özbeklerin öne sürdüğü tek şart bölgenin kendilerine terk edilmesiydi. Bu şart yerine getirildiği takdirde Meşhed halkı yağma ve katliamdan azledilmiş olacaktı.

Meşhedliler, Şia-Sünni ulemanın bir araya gelip farklılıklar üzerinde tartışmalarına dair Özbeklerin sunduğu teklifi kabul etmediler. Bunun yerine Maverâünnehir ulemasının mektubunu karşılıksız bırakmayarak, tarafsızlığını ilan

⁵³⁰ Burada Hûd suresi 46. ayete atıfta bulunmaktadır. Ayetin alıntı yapılan kısmının çevirisi şöyledir. “*O asla senin ailenin değildir. Onun yaptığı, iyi olmayan bir iştir.*” Ayetin mealî için bk. http://www.diyaret.gov.tr/kuran/araqca.asp?page_id=226, 07.02.2011.

⁵³¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 192.

⁵³² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 192-193; Aynı mektup için bk. Veli Kulu bin Davud Kulu Şamlu, *Kıyasu’l-Hâkânî*, C.I, hzl. Seyid Hasan Sadat Nasırî, Tahran 1371, s. 140-146; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 608-611.

eden Meşhed ulemasından Molla Muhammed Müşekkek'in kalemiyle Sünni-Şia mezhepleri arasındaki farklılıkları izah ederek ve makul noktalarda uzlaşma yolları göstererek anlaşmazlıklara son vermek istediler. Molla Muhammed, mektubunda kendisini Özbeklere şu şekilde tanıtmaktaydı.

Şia ve Sünni ehlinden olan kitaplarda insanların ve cinnilerin Hazret-i İmamı olan Ebul Hasan Ali bin Musau'l-Rıza Aleyhü't-Tehiyya'nın Acem ülkesinde var olduğu yazmaktadır ki bu mektubu kaleme alan Muhammed Hadim (Mevlana Muhammed bin Fahreddin Ali Rüstemdari) onun hizmetkarı olmayı tercih etmiş ve onun türbesinde görevini ifa eden biridir. Bu kişinin ne Kızılbaşla bir dostluğu ne de Özbekle bir düşmanlığı ya da inatlaşması yoktur. Genel bir dini tahkikten sonra Hadis ve Kuran üzerine tahsil görmeyi tercih etmiş bir zattır⁵³³.

Molla Müşekkek, gerek Özbekler tarafından gönderilen mektup vasıtasıyla gerekse de Herat hakimi Gönültaş ve diğer Özbek emirleriyle görüşmeleri sonucunda, Maverünnehir ulemasının fikrinde Şia tarikatının sonradan icat edilmiş, aslı olmayan bir itikat olarak yer ettiğini öğrenmişti. Ona göre bu yanlış kanaatin sebebi her iki cemaate mensup din bilginlerinin hiçbir mecliste bir araya gelmemesiydi. Şayet iki tarafın uleması işbirliği yapmış olsaydı ve de gerekli araştırma ve incelemeleri yerine getirseydi tek bir mezhepte birlik sağlanması ve iki ülkede söz birliği temin edilmesi mümkün olacaktı⁵³⁴. Molla'nın bundan sonraki açıklamaları tamamen bu amaca hizmet etmek içindi. Madem böyle bir meclis oluşturulamamıştı o halde bu mektupla mecliste görüşülmesi muhtemel konular ele alınacak ve de Sünni ulema aydınlatılacaktı. Nitekim o, mektubun geri kalan kısmında Sünniler'in kafasında soru işareti oluşturan hatta Şia mezhebine taraf olanların küfre girdiğini düşündüren Şia uygulamalarına yer vermiş ve hepsine mantıklı açıklamalar getirmeye çalışmıştır. Ancak yer yer de kendilerini eleştirerek ortak bir noktada birleşmeyi hedeflemiştir.

Muhammed Müşekkek işe Şia ve Sünni mezheplerini tanımlamayla başlamıştı. Kısaca ifade ettiği üzere “*Peygamberin vefatından sonra Hz. Ebubekir'i halife bilenler Sünni, Hz. Ali'yi halife bilenler ise Şia'dır*” ve islam dini esasta bu iki

⁵³³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 194-195.

⁵³⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 195.

firkadan teşekkül etmiştir. Şu durumda her ikisinin de İslam ehlinde oluşan bir mecliste birleşmesi doğru, ayrılması ise batıldır⁵³⁵.

Sünni ulemanın kabul edemediği ilk mesele Şia ehlinin, Hz. Peygamber tarafından övgüye mazhar olan ilk üç halifeyi tanımaması ve onlar hakkında kötü sözler sarf etmesiydi. Bu durumda Şia taraftarları uygulamada, Hz. Peygamberin sözlerine muhalif düşmekte şirke girip ehl-i küfr grubuna dahil olmaktadır.

Molla'nın izah ettiği üzere bu meselenin kökenleri yani Şia halkının Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'a karşı nefretleri Hz. Peygamberin vefatı sonrasında ortaya çıkmıştı. Nefretin altında yatan sebep ilk üç halifenin, peygamberin vefatıyla birlikte onun vasiyetine uymayarak hilafette hak iddia etmeleriydi. Onlara göre böyle bir şey mümkün değildi. Çünkü Hz. Peygamber hayatının son döneminde yalancı peygamberlere karşı gönderdiği Usame'nin ordusuna ilk üç halifeyi de dâhil etmişti. Şu durumda vaktiyle Usame'ye metbu' olanlara şimdi nasıl tabi olunabilirdi. Aslında Ehl-i Sünnet taifesi ceş-i Usame'ye dahil olanları halifeleri olarak kabul etmekle peygamberin vasiyetini çiğnemiş ve küfre girmişlerdi. Molla bu noktada Kuran'ın Maide suresinin 44. ayetinde yer alan "*Allah'ın indirdiği ile hüküm etmeyenler kafirlerin ta kendileridir*" sözünü Şia ehlinin bu iddiasına dayanak göstermişti⁵³⁶.

Sünniler, Fetih suresinin 17. ayetinde yer alan "*Allah, sana o ağacın altında biat ederlerken mü'minlerden razı olmuştur*" cümlesinden hareketle ilk üç halifenin Peygambere biat ettikleri gün Allah'ın rızasını kazandıklarını ve bu nedenle onlara hakaret etmenin küfre girdiğini iddia etmekteydi. Bu noktada Molla, Şia ehlinde hiç kimsenin Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'ın halifeliğini inkar etmediğini ancak onların zaman zaman bazı kabahatler işlediklerini ve bu nedenle de haklarında kötü sözler sarf edildiğini söyledi. Halifelerin kabahatleri arasında da Hz. Ebubekir'in Hz. Fatıma'yı rahatsız eden davranışlarını örnek gösterdi. Molla Müşekkek, Şia ehlinin neden ilk üç halifeye karşı olumsuz bir tavır takındığını Azap suresinin 57. ayetinde yer alan "*Şüphesiz Allah ve Resûlünü incitenlere, Allah dünya ve ahirette lanet etmiş*

⁵³⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 195-196.

⁵³⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 196-197; Sürenin Türkçeye tercümesi için bk. http://www.diyaret.gov.tr/kuran/result.asp?ayet=tevat&page_id=&kuran_id=5&ayet_no=&Arama=Tamam, 22.11.2010.

ve onlara aşağılayıcı bir azap hazırlamıştır”⁵³⁷. sözünden hareketle açıklamaya çalışmıştır. İfade ettiği üzere peygamberin vasiyetine aykırı davranan ve onun emanetine sahip çıkmayan her kimse öbür dünya saadetinden mahrum kalacak hatta cezalandırılacaktır. Şu durumda Allah’ın lanetlediği kişiye kendilerinin de lanet okuması kadar doğal bir şey yoktur⁵³⁸.

Molla Müşekkek, tüm gerekçelerine rağmen yine de ilk üç halifeye lanet okuyan ve onlar hakkında kötü sözler sarf edenlerin gerçekte cahil Şia ehlinin kişilerden oluştuğunu söylemekte ve Şia mezhebinin uygulamaları arasında böyle bir amelin yer almadığını belirtmekteydi. Bu olayı Sünni ulemanın Şia ehlinin katline ferman vermesiyle karşılaştıran Molla Müşekkek her iki hareketi de cahillerin tevessül ettiği bir yaklaşım olarak değerlendiriyordu⁵³⁹.

Sünni ve Şia mezheplerindeki bir diğer farklılık Hz. Ayşe meselesiydi. Şia ehlinin Hz. Ayşe hakkında kötü ve ahlaksızca sözler sarf ettiğini beyan eden Sünni ulemaya karşı Molla Müşekkek böyle bir iddianın yalan olduğunu, hiçbir vakit Hz. Ayşe için kötü konuşulmadığını bildirdi. Ancak ona göre ortada Hz. Ayşe ile ilgili bazı problemler vardı ve o, problemleri şöyle izah etmekteydi.

Ayşe o zamanın imamı olan Hz. Ali’ye muhalefet etmiş ve Basra’ya gelerek onunla savaşmak için hamle etmişti. Hz. Emir (burada kast edilen Hz. Ali’dir)’in menkıbelerinden nakledildiği üzere Hz. Ali ile harp etmek Hz. Peygamberle harp etmektir ve peygamberle savaşmak kesinlikle kabul edilemez. Bu konuyla ilgili Şia tarafına ait hadis kitaplarında görülür ki Ayşe, Emirü’l-Müminin Ali’nin huzuruna çıkmış ve onunla harp ettiği için tövbesini bildirmişti. Muharebe sırasında Basra harabe hale gelmiş ve 40.000 kişi öldürülmüştü. Buna rağmen eğer Ayşe’nin tövbesi kabul edilmişse harpten dolayı ona lanet okunamaz. Ayrıca Ayşe’nin peygamberin torunlarına muhalif olduğu da kesin değildir. Bu kişi onların malına ve bedenine asla zarar vermez⁵⁴⁰.

İlk üç halifeye biat meselesi ve de onlara hakaret edilmesi hususunda Şia ehlinin uygulamalarını tamamen doğru bulmasa da daima gerekçelere bağlayarak haklılığını ispat etmeye çalışan Molla, Hz. Ayşe meselesinde inkarı tercih etmişti. Peygamberin zevcesi için kötü sözler sarf edildiğini kesinlikle kabul etmek istememişti. Ancak ona göre bu zat da tıpkı ilk üç halife gibi peygamberin sözünden

⁵³⁷ http://www.diyinet.gov.tr/kuran/araqca.asp?page_id=425, 22.11.2010.

⁵³⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 199-200.

⁵³⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 203.

⁵⁴⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 203-204.

çıkmişti. Ayşe'yi onlardan ayıran ise bizzat Hz. Ali'den bağışlanmasını talep etmesiydi. Müşekkek'in tüm izahatlarından yola çıkarak amacının Şia ehli için sarf edilen suçlamaları mezhebe bağlamadan bazı gruplar tarafından icraa edildiğini göstermektir diyebiliriz. Mesela ona göre hakaret ve lanet okumak gibi eylemler sadece cahil Şia ehlinin yaptığı bir takım aşırılıklardı. Şia mezhebinin işleyişinde bu tarz eylemler yer almazdı.

Molla Müşekkek'in tek amacının yukarıda izah ettiklerimizle sınırlı olmadığını da görüyoruz. Onun Sünni halka karşı en ciddi eleştirisini dile getirdiği son sözleri bizi bu noktada aydınlatmaktadır. Ona göre Sünni ulemanın yanlış fetvaları neticesinde Ehl-i İslam askerleri birçok milleti katletmişlerdir. Ancak kafir de olsalar insanları öldürmek Allah katında doğru bir davranış değildir. O halde, Özbek askerleri daha önceden olduğu gibi ulemanın fetvasıyla muhaliflerini katle yeltenirse, kıyamet gününde bunun karşılığını alacaklardır⁵⁴¹.

O, Özbek askerlerini sadece dini cezayla korkutmakla yetinmedi. Aynı zamanda Meşhed halkının güçlü olduğunu ve tüm güçleriyle karşılarında duracağını belirterek onların cesaretini de kırmaya çalıştı. Tüm bu açıklamalardan sonra Özbek liderine tavsiyede bulunmaktan da geri durmadı. Ona göre Maverâünnehir askerleri dünyevi işlerden vazgeçmeli, Meşhed'e kadar gelmişken İmam Rıza'nın türbesini ziyaret etmeli ve yağma, katl gibi kötü düşüncelerden arınarak kendi ülkelerine geri dönmeliydi⁵⁴².

Özetle Meşhed'den gönderilen her iki mektupla ulaşılmak istenen hedef Özbek kuşatması altında olan Meşhed'i bu kötü durumdan kurtarmaktı. Nihayetinde Özbekler Horasan'da elde ettikleri zaferlerle buraya kadar gelmişlerdi ve amaçları Şia ehli için kutsal olan ve de Harezmi'ye geçişi kolaylaştıracak bu şehri ele geçirmektir. Meşhed'de bulunan ordu nitelik ve nicelik bakımından üstün olmasına rağmen Özbeklerin verecekleri zararları durdurma noktasında yetersiz kalabilirdi. Şu durumda dini ve dünyevi gerekçelerle yazılmış bu mektuplar onları bu işten vazgeçirebilirdi. Ancak kuşatma, sonucu itibariyle ele alındığında Meşhed ulemasının sarf ettiği sözlerin herhangi bir tesir yaratmadığını lakin Meşhed halkının

⁵⁴¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 206-207.

⁵⁴² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 208; Aynı mektup için bk. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 612-621;

gösterdiği mukavemet ve Şah'ın gelmekte olduğu haberlerinin duyulması neticesinde Özbeklerin geri çekilmeye mecbur kaldığını görmekteyiz.

1.3. HERAT YENİLGİSİNİN ARDINDAN ŞAH'IN TUTUMU

Şah Abbas, Herat emiri Ali Kulu Han ile bölgede yaşayan Şamlu taifesinden pek çok kişinin öldürüldüğünü duyunca Horasan seferini başlatma kararı aldı. Bunun için H. Recep 997/M. Mayıs 1589'da Kazvin'den harekete geçti. İlk olarak Bistam'a oradan da İsfarayn'a geldi ve burada tüm ordunun toplanması için kırk gün kadar bekledi. Ancak Şah'ın yanında az sayıda askeri birliğin bulunması ve ordunun ateşli silahlar bakımından yoksun olması⁵⁴³, aynı anda Fars, Kirman ve Yezd'deki beylerin merkezi otoriteye karşı ayaklanması, batı sınırında ise Azerbaycan (Nahcivan) topraklarına gerçekleştirilen Osmanlı saldırısı Safevî kuvvetlerinin Kazvin'e geri dönmesine sebep olacaktı⁵⁴⁴.

H. 11 Rebiülahir 996/M. 10 Mart 1588⁵⁴⁵ tarihinde Safevî tahtına oturan Şah Abbas, karşısında Şah Tahmasb'ın vefatından itibaren batıda Osmanlıların doğuda ise Özbeklerin saldırılarına maruz kalmış bir ülke buldu. Üstelik içte de iktidar peşinde koşan beyler merkezi otoriteye sıkıntı yaratıyordu. Şah'ın H. 997/M. 1589 yılında gerçekleştirdiği Horasan seferinden kısa süre sonra vazgeçerek Kazvin'e geri dönmesi Osmanlı'nın batıdaki ilerleyişini durdurmak içindi. Bunu savaşıarak yapamayacağını anlayan Şah, M. 1586'da Safevî tahtının veliahdı olan ancak aynı yıl öldürülen Hamza Mirza ile Osmanlı serdarı Ferhad Paşa arasında görüşülen sulh şartlarını gündeme getirdi. Bir elçilik heyeti oluşturarak ve Hamza Mirza'nın oğlu Haydar Mirza'yı da bu heyete dahil ederek Paşa'nın yanına gönderdi. Nitekim Şah Abbas'ın Tebriz, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend ve Luristan'dan vazgeçmesi ve buralarda Osmanlı hakimiyetini tanınması üzerine H. Nevruz 998/M. 21 Mart 1590'da Osmanlı-Safevî barışı taraflarca onaylandı. Bu antlaşma⁵⁴⁶ M. 1555 yılında imzalanan Amasya Antlaşması gibi ağır şartlar içermekteydi. Şah'ın böyle bir

⁵⁴³ Burton bu bilgiyi 996/1588 yılında İran'da bulunan Rus elçisi Grigorii Borisovich Vasil'chikov'dan aktarır. Audrey Burton, "The War of Words between 'Abd al-Mu'min and Shah 'Abbas", *Central Asiatic Journal*, 39/1 (1995), s. 54.

⁵⁴⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 622-631; Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas Evvel*, C. IV-V, s. 1435; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 664; Kırzioğlu, *Kafskas-Elleri*, s. 376.

⁵⁴⁵ Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 133.

⁵⁴⁶ Antlaşma şartları için bk. Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, s. 129-131.

anlaşmayı kabul etmesi Özbeklerin Horasan'da giderek güçlenmesinden ve İran içlerine kadar ilerleyen seferler gerçekleştirmelerinden kaynaklanmıştı. İki cephede aynı anda savaşması mümkün olmadığı için ve bir tercih yapmak durumunda kaldığından Şah, Horasan sorununu öncelikli meselesi tayin edip batı cephesindeki savaşı bir süreliğine dondurdu⁵⁴⁷.

Şah, muhtemelen Kazvin yolundayken Abdullah Han Özbek'e bir mektup gönderdi. Nevaî, mektupta tarih ibaresinin yer aldığını ancak belirgin olmadığı için okuyamadığını söylemektedir. Ancak mektubun sonunda Özbeklerin eline esir düşen değerli bir zattan bahsedilmekteydi. Bu kişi Herat kuşatması sonrasında Özbek askerleri tarafından esir alınmış ve Buhara'ya götürülmüştü. Şah, onun değerli şahsiyetinden Abdullah Han'a kısaca bahsettikten sonra ondan adalet ve merhamet göstermesini ve bu kişiyi azat etmesini istedi⁵⁴⁸. Şu durumda mektup H. 997 yılının ikinci yarısında ya da H. 998/M. 1589 yılında kalem alınmış olmalıydı.

Şah Abbas, bu mektubu Herat valisi Mir Kulbaba Gönültaş'ın kendisine gönderdiği mektuba cevaben kaleme almıştı. Nitekim Şah'ın ifadeleri arasında bu Özbek emirinin elçisi vasıtasıyla kendisine hediyeler ve mektup gönderdiği ve bazı isteklerde bulunduğu dair bir bilgi yer almaktaydı⁵⁴⁹. Şah'ın mektubunu Özbek sarayına götürecek kişi olarak da en sadık kullarından Muhammed Kulu Bey seçildi⁵⁵⁰.

Mektup Abdullah Han'a sarf edilen güzel sözlerden ve uzun bir elkabla başlar ve Özbek Hanı için şu sıfatlar zikredilir.

Saltanat ve celalet penah, şevket ve nısfet-i destgah, übhet ve haşmet-i intibah, azamet ve adalet şî'ar gerdun-ı iktidar, hakan-ı kamkar, kahraman-ı akil-i adil-i kişveristan, şehriyar-i cihangir-i cihaniyan, husrev azam a'dil-i refiü'l-şan, müsta'id-i isti'la-yı mesned-i afitab, müstehık-ı istilay-ı serir-i Afrasyab, sahib kıran zafer karin nasıb-ı rayatü'l-izz ve't-temkin, zibende-i taht-ı Cengiz Hani berazede-i makam-ı Gürgani, kafil-i mesalihi'l-mülk ve'l-millet bi'l-adl ve'l-ihsan, basıt-ı besatî'l-emn ve'l-imtinan müizzen li's-saltanat ve'l-celalet ve'ş-şevket ve'l-haşmet ve'l-übhet ve'l-izzü'l-ikbal ve'l-iclal Abdullah Han⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Burton da benzer açıklamalar yapmıştır. Bk. Burton, "The War of Words" s. 55; H. 999/M. 1590 yılında Osmanlı-Safevî arasında imzalanan İstanbul antlaşması için bk. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 380-381; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/I.Kısım, s. 63.

⁵⁴⁸ Nevaî, *Mekâtübât-ı Şah Abbas*, s. 186.

⁵⁴⁹ Nevaî, *Mekâtübât-ı Şah Abbas*, s. 184.

⁵⁵⁰ Nevaî, *Mekâtübât-ı Şah Abbas*, s. 185.

⁵⁵¹ Nevaî, *Mekâtübât-ı Şah Abbas*, C. I, s. 181-182.

Kısaca o, Abdullah Han'a iş bilen hakan, adalet ve akıl ülkesinin kahramanı, zafer kazanan, Afrasyab ülkesinde oturmaya layık, Cengiz Han'ın tahtına yakışan, Gürgani makamını hak eden, millet ve memleketine adalet ve ihsan dağıtan diye seslenmişti. Sonra “*saltanatı ve şevketi kıyamet gününe kadar devam etsin*” diyerek ona dua etmişti. Şah Abbas'ın Abdullah Han'a bu tarz övgülerde bulunması ve böyle ılımlı bir giriş tercih etmesi mektubun içeriğinin de kötü sözlerden ve düşmanlıktan uzak olduğunu düşündürmektedir. Zira o, mektubunda da belirttiği gibi uzun yıllardır düşmanı olduğu ve bu süre zarfında aralarındaki tüm yazışmaların son bulduğu bu padişahla yeniden iyi ilişkiler kurmak istemekte, bu mektupla birlikte haberleşme yolunu açık tutmayı arzulamaktadır⁵⁵².

Elkabtan sonra Şah sözlerine Müslüman bir toplumun lideri olan kişide bulunması gerekli meziyetleri sıralayarak devam etmektedir. Buna göre Şah ya da Han olan kişi saltanatını adil yönetmeli ve bu şekilde Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olmayı hak etmelidir. Nefsini kendisinden uzak tutmalı, halk karşısında daima şefaatchi ve ihsan makamında olmalıdır. Ayrıca dünyadaki kötülük ve fesada son vermek üzere gayret sarf etmelidir. Şah'a göre bu son meziyet çok önemlidir ve her iki padişahı da yakından ilgilendirmektedir. Zira Özbek-Safevî Devletleri arasındaki hasımlık, aradaki fesatçılardan kaynaklanmaktadır. Dünyadaki kötülöklere son vermek ve fesatçıları ortadan kaldırmak hem Allah'ın rızasını kazanıp, hilafet esbabını giymek için hem de iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi için gereklidir.

Şah, Müslüman bir toplumun lideri olmayı hak ettiğini mektubun devamında kendi saltanatından ve yönetim anlayışından bahsederek göstermek istemiştir. Bunu muhtemelen Gönültaş'ın mektubundaki suçlamalara cevap mahiyetli zikretme gereği duymuştur. Bu cümleden olmak üzere Safevî tarafı, Müslüman halkın yaşadığı yerleri tahrip etmek ya da halkın malına göz koymak gibi iki ülke arasındaki düşmanlığı körükleyecek hiçbir şey yapmamıştır. Bu durum Şah'ın Horasan'daki icraatları için de geçerlidir. Safevîler, Horasan seferleri sırasında zapt ettikleri yerlerdeki halka zarar vermedikleri gibi ele geçirdikleri esirleri de en kısa zamanda serbest bırakmıştır. Ayrıca Şah, Müslüman kardeşlerine zarar vermek pahasına dünya

⁵⁵² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C. I, s. 184.

malına ve arzularına asla tevessül etmediğini, aksine sahip oldukları için Allah'a şükretmeyi ve tüm Müslümanların refahını temin etmek adına gayret göstermeyi tercih ettiğini ifade etmiştir.

Gönültaş'ın Şah'dan isteği ve Şah'ın bu noktada ona verdiği cevap önemlidir. Özbek tarafının hemen hemen her yazışmada dile getirdiği, Hac yolunun Safevîler tarafından kapalı tutulması hadisesi Özbeklerin bir kez daha sıkıntı duyduğu başlıca mevzu olmuştur. Gönültaş mektubunda *"Bu halkın isteği ve arzusu Beytullahü'l-Haram (Zadellahu şerefen ve ta'zimen)'ı tavaf etmek ve Medine-i Hayrü'l-Enam (Aleyhü's-salavat ve's-selam)'ı ziyaret etmektir"*⁵⁵³ demektedir. Şah da Özbek emirinin bu isteğini yerinde görmüş, ancak bunun sorumlusunun kendi yönetimi olmadığını da vurgulamıştır. Ona göre Hac seyahatini engelleyenler, aradaki fesatçılardır. Onların fitne sesleri en aza indirildiğinde Müslümanlar da refaha ereceklerdir. Şah, Gönültaş'ın bu ithamının mesnetsiz olduğunu söylemek adına ona bazı sorular yönelmiştir. Bu noktada Şah, sözlerine şöyle devam etmiştir.

Cengiz Han hanedanlığı ile bizim hanlığımız arasındaki anlaşmazlık ve sıkıntılar yüzünden neden Mekke ve Medine yolu kapatılmış olsun. Hesap günü geldiğinde bu nasıl izah edilecektir. Müslümanlar ve Allah'a bağlı olanlar neden bizim bu kavgamıza dahil olsunlar ve vacip olan hac emrini yerine getiremesinler⁵⁵⁴.

Şah'a göre böyle bir icraatın Safevî Devletine hiçbir yararı yoktur. Ayrıca dinen yükümlülüğü de ağır olduğu için tercih sebebi olamaz. Şu durumda Özbek Hanına seslenen Şah, Hac ziyaretini gerçekleştirmek isteyen Özbeklerin korkusuzca seyahate çıkabileceklerini, zira Safevî Devletinin sınırları içerisinde onlara hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini söylemiştir. Şah tüccarların da aynı imtiyazdan yararlanabileceklerini mektubunda dile getirmiştir. Sonra da Abdullah Han'a meydan okurcasına şöyle seslenmiştir; *"Bu sözlerim doğrultusunda girişimlerde bulunun. Eğer ki aradaki anlaşmazlığı ve kırgınlığı devam ettirirseniz bilinsin ki kâh sulha sulh, kâh cenke cenk."*

Bu mektup içeriği bakımından oldukça dikkate şayandır. Safevî tarafından kaleme alınan mektuplarda daima üsluba önem verildiğini ve muhatap alınan kişiye makamına uygun sözler sarf edildiğini daha önce aktarılan mektuplarda da

⁵⁵³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C. I, s. 184.

⁵⁵⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C. I, s. 185.

görmekteyiz. Bu mektupta diğerlerinden farklı olarak hatta öncesinde ve sonrasında gönderilen mektuplara ters düşecek şekilde Özbek Hanlığının Cengiz ve Timur soyundan geldiği kabul edilmektedir. Hatta Şah Abbas'ın Özbeklerin nesebini Türk soyunun başlangıcı kabul edilen Afrasyab'a kadar götürmesi, Tahmasb'ın Ubeydullah Han'a söyledikleriyle taban tabana zıt düşmektedir⁵⁵⁵. Şah'ın bu tarz bir üslup kullanması o tarihte yaşadığı sıkıntıyı gün yüzüne çıkarması bakımından önemlidir. Şah her ne kadar “*sulha sulh, cenke cenk*” şeklinde bir söylemle Abdullah Han'a meydan okusa da, onun Osmanlı saldırılarını durdurmadan böyle çetin bir savaşa girmesi mümkün değildir. Şu durumda mektupla ulaşılmak istenen gaye muhtemelen Abdullah Han'ın kinini ve de hırsını törpüleyerek onun daha fazla ilerlemesine engel olmaktır. Ayrıca doğu sınırında geçici bir ateşkes ortamı oluşturarak merkezdeki sıkıntılarla daha yakından ilgilenmektir.

2. ABDÜLMÜMİN HAN KOMUTASINDAKİ ÖZBEKLERİN ÖNLENEMEYEN FETİHLERİ

Safevî kuvvetlerinin Horasan seferinden vazgeçip merkeze çekilmesi Abdullah Han'ın Horasan seferine kaldığı yerden devam etmesine zemin hazırladı. Bu defa Han, Belh hakimi olan oğlu Abdülmümin'i bu sefer için görevlendirdi. Belh ordusuna katılmak üzere Herat hakimi Mir Kulbaba Gönültaş'ı ayrıca Endehod, Şebergan, Çiçekto, Meymene, Faryab, Hazara ve Kıpçak askerlerini de Abdülmümin'in emrine verdi. H. 998/M. 1589-1590 yılında başlatılan Horasan seferinde Özbek ordusunun ilk durağı Nişabur oldu. Buradaki Safevî emirleri Mahmud Han Sufioğlu ve Gaziyan Ustaclu, Özbeklerin sayısının çok olduğunu görünce mücadeleden vazgeçip Özbek şehzadesine haberci gönderdiler. Özbek saldırısını önlemek adına Abdülmümin'in dikkatini Meşhed'e çektiler⁵⁵⁶. Mahmud Han ile bu geçici sulha razı olan Özbek şehzadesi ordusuyla birlikte Meşhed üzerine yöneldi. Meşhed hakimi Ümmet Han ise Kızılbaş halkını kaleye toplayarak ve şehrin

⁵⁵⁵ Tahmasb, Ubeydullah Han'a yazdığı mektubunda Türk ulusunun hiçbir İslam kaynağında zikredilmediğini söyler ki bununla kastı Özbeklerin de içinde yer aldığı Türk soyunun uzun bir tarihi geçmişinin olmadığıdır. Bk. II. Bölüm s. 77.

⁵⁵⁶ Mahmud Han gönderdiği haberci vasıtasıyla Abdülmümin'e şöyle bir teklifte bulunmuştur; “*Nişabur, Meşhed-i mukaddese tabidir. Her ne vakit Meşhed'i ele geçirmeyi başarılırsanız biz bu vilayeti çatışmaksızın size vereceğiz*”. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 640-641; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 145; Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 109.

burçlarıyla giriş-çıkış kapılarını istihkam ederek muharebeye hazırlandı. Kale kapılarını muhafaza etmek üzere bir grup askerle bir emirini görevlendirdiği gibi merkeze gönderdiği haberciyle Şah'ı da durumdan haberdar etti. Bu haber üzerine Şah, Horasan seferini başlattı. Kazvin'den Rey-i Tahran'a geldi ve burada Safevî ordusunun toplanmasını bekledi. Akabinde Bistam'a ve son durak olarak da Meşhed'e gidilecekti.

Bu sırada Özbekler'in Meşhed'i kuşatması dördüncü ayını tamamlamasına rağmen iki taraf da mücadeleden vazgeçmediği için çatışmalar devam ediyordu. Ancak merkezden talep ettikleri destek kuvvetlerin henüz bölgeye ulaşmaması Meşhed yöneticilerini karamsarlığa itmişti. Netice itibariyle Ümmet Han serbest bırakılmaları şartıyla Meşhed'i Özbeklere teslim etmeye karar verdi. Bu gelişmeyi Kızılbaş halkının ve Safevî birliklerinin acziyeti olarak değerlendiren Abdülmümin Han ise bu teklifi reddetti ve tüm kuvvetleriyle tekrar burçlar üzerine saldırıya geçti. Özbek askerleri sahip oldukları toprakların sağladığı avantajla burçları yerle bir ettiler ve şehre girmeyi başardılar⁵⁵⁷. Mücadeleden yılmayan Ümmet Han ise İmam Rıza'nın türbesini kendisine sığınak yapıp, Ustaclulu birliklerle mukavemete devam etti. Ancak malum son çok sürmeden gerçekleşti ve Ümmet Han katl edildi. Böylece Meşhed tamamen Özbeklerin eline geçti⁵⁵⁸.

Abdülmümin'in hedefindeki ikinci kale Serahs'dı. Özbekler şehri kuşatmışlarsa da müdafaa hattını geçemediklerinden geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardı. Abdülmümin Han H. 998/M. 1589-1590 yılı itibariyle gerçekleştirdikleri Horasan seferiyle her ne kadar Serahs'ı ele geçirememişse de onun güneyinde yer alan Cam, Haf, Baherz, Kusuya, Guryan ve Fuşenç vilayetlerini zapt etmişti. Nişabur ve Bistam'ın da Safevî birlikleri tarafından boşaltılmasıyla Özbek hakimiyeti

⁵⁵⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 642; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 685; Nakâvetü'l-Âsâr'da Meşhed halkını en çok zorlayan meselenin açlıkla mücadele olduğu söylenir. Erzak tükenince halkın köpek ve kedi eti yediklerini hatta ölen insanların cesetlerini dahi yedikleri söylenir ki bu bilginin doğruluğu şüphelidir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 369-370.

⁵⁵⁸ Fars kroniklerinde Meşhed'in ele geçirilmesinin ardından şehir halkına Özbekler tarafından zulm edildiği ifade edilir. Zulmün en ağırının da Şîa mezhebine tabi seyyidlere uygulandığı belirtilir. İşkenceyle öldürülen seyyidlerden biri de İmam Rıza'nın türbesinde ikamet eden Mir Muhammed Hüseyin'dir. Vakainüvistler bu zatın bir Özbek askeri tarafından kolu kesilerek ve yerlerde sürüklenerek öldürüldüğünü beyan ederler. Özellikle bu mukaddes alanda Kızılbaş kanının su gibi akıtıldığını esir edilen kadın ve çocukların da her zamanki gibi Maveraünnehir'e götürüldüğünü söylerler. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 643-644; Nakâvetü'l-Âsâr'da bu bilgilere ek olarak kuşatmanın toplamda yedi ay sürdüğü söylenir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 371-372; Kummî, Meşhed'de gerçekleştirilen işkence ve katliamın şiddetini belirtmek adına olayı Kerbela vakiasına benzetmiştir. Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C. II, s. 898.

Horasan'ın büyük bir kısmına hatta İran içlerine kadar yayıldı⁵⁵⁹. Henüz Tahran bölgesinde olan Safevî birlikleri ise Horasan'daki mağlubiyet haberlerini alınca Özbek ordusu karşısında mukavemet gösteremeyecekleri düşüncesiyle Kazvin'e geri çekildiler⁵⁶⁰.

Şah Abbas'ın bu geri çekilişteki amacı, hükümetin başını ağrıtan diğer meselelere son vererek ve ordusunu büyük bir savaş için hazırlayarak tekrar Horasan üzerine yürümektir. Bu amaç doğrultusunda onun icraatlardan ilki Hint Sultanı Celaleddin Ekber'e mektup göndermek oldu. Şah Abbas, H. 999/M. 1590-1591 senesinde Yadigar Sultan Rumlu adında bir emirini değerli hediyelerle ve bir mektup eşliğinde Hint Sultanı'nın yanına gönderdi. Şah Abbas mektubunda ilk olarak Şah Tahmasb ile Muhammed Hümayun döneminde iki ülke arasında vaki olan dostluğa ve barışa işaret etti. Şah İsmail'den itibaren karşılıklı olarak dostluk ve birlik mesajları içeren mektupların gelip gittiğini ve bu birlikteliğin uzun süre devam ettirildiğini belirtti. Ancak şuan için dostluğun gereğinin Ekber tarafından yerine getirilmediğini zira kendisi Safevî tahtına çıkmış olmasına rağmen hala tebrik edilmediğini hatırlattı. Şah iki ülke arasındaki barışın ve dostluğun sürdürülmesini talep ettiği bu sözlerinden sonra Horasan'daki gelişmelere ışık tuttu ve Herat'taki Safevî tasarrufuna son verildiğini bildirdi. Akabinde Ekber'den Sünnî Özbeklere karşı kendi yanında yer almasını ve müttefiki olmasını istedi. Bu durumun iki taraf arasındaki dostluğu daha da güçlendireceğini söyledi ve mektubunu Hint-Safevî birliğinin sonsuza kadar sürmesi temennileriyle sonuçlandırdı⁵⁶¹.

Münşi ve Esterabadî'ye göre Şah, Celaleddin Muhammed Ekber'e Özbeklere karşı kendisiyle ittifak ettiği takdirde Horasan mülkünün sahibi olmayı vaat etmiştir⁵⁶². Ancak mektupta böyle bir ibareye tesadüf edilmemiştir. Şah'ın gönderdiği elçilik heyeti Moğol sarayında iyi karşılanmakla birlikte getirilen teklif Sultan Ekber tarafından reddedilmiştir. Aslında devletin önde gelen bazı bürokratları Ekber'den, Özbeklere karşı Safevîler'in müttefiki olmasını ve göndereceği birliğe

⁵⁵⁹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 645; Kazvini, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 109; Abdülmümin Han, Meşhed yönetimini Kasım Hacı Bey'e, Nişabur ve çevresini de Koydaş Bahadır'ın idaresine bıraktı. Conabedi, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 700.

⁵⁶⁰ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 645.

⁵⁶¹ Kazvini, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 112; Mektubun içeriği hakkında bilgi için bk. Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas-ı Evvel*, C. I-II, s. 276-279.

⁵⁶² Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 671, Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 147.

şehzadelerden birisinin refakat etmesini istemişlerdir. Ancak o sırada Abdullah Han ile sınırdaki şehirler üzerine anlaşmaya varılması üzerine Sultan Celaleddin Ekber, Şah'ın teklifini reddetmiştir⁵⁶³. Nitekim Babür yönetiminin konuyla ilgili ihtilafli düşünceleri nedeniyle İran elçilik heyeti uzun süre Hint sarayında alıkonulmuş, ancak 1004 yılında Ekber'in elçileri, Şah'a sunulacak hediyeler ve bir mektupla Kazvin'e gönderilebilmiştir. Elçilik heyetinin Şah'ın huzuruna ulaşması da bir yıl kadar sürmüştür. Netice itibariyle Hint padişahı mektubunda Şah Abbas'ı otorite kurmak adına ülkesinde ve Horasan'da gerçekleştirdiği katliamlar nedeniyle eleştirmiş ve ona Sünni ve Şia çatışmasından vazgeçmesine dair nasihatte bulunmuştur⁵⁶⁴.

Ekber'in tavrı ve Şah'ın kararsızlığı neticesinde yıl içerisinde Özbek-Safevî kuvvetleri arasında büyük bir çatışma gerçekleşmemiştir. Ancak bu cümleden H. 999/M. 1590-1591 yılında iki taraf arasında hiçbir çatışmanın yaşanmadığı da akla gelmemelidir. Sadece Hulâsatu't-Tevârîh'te zikredilmekte olan Tun vilayetindeki hareketlilik taraflar arasında ateşkes yaşanmadığının bir göstergesidir. Kummî'nin aktardığına göre Din Muhammed Han (Telim Sultan) Tun'daki siyasi boşluktan istifade ederek 400 Özbek savaşçısıyla şehri zapt etmeye yönelik saldırı düzenledi. Bunun üzerine Tun hakimi Süleyman Halife 500 kadar askeriyle şehri savunmaya çalıştı, fakat mağlup oldu. Tun kuşatma altındayken Tabes'deki kuvvetler Kızılbaşlara yardım etmek üzere yola çıktı. Özbekler ise Tabes birlikleri şehre varmadan onları Tun ve Tabes arasındaki Bestak karyesinde durdurup harp etti. Sonuç itibariyle bu savaş iki tarafa da zafer getirmedi, sadece çokça zayıat verilmesine sebep oldu. Ard arda gelen başarısızlıklar Kızılbaş emirlerini birbirleriyle ittifaka sürükledi. Bölge emirleri sadece Tun ve Tabes'i kaybetmemek için değil aynı zamanda Özbek hakimiyetindeki Terşiz'i, yeniden Kızılbaş mülkü yapmak adına tüm güçleriyle savaşıp bu yerleri ele geçirdiler. Bunun üzerine Din

⁵⁶³ Riazul İslam, *Indo-Persian Relations*, p. 56, Münşî ve Esterabadî, Sultan Ekber'in Şah'ın teklifini olumlu karşıladığını ve kendi elçilik heyetine bir şehzadesini de dahil ederek Şah'ın huzuruna gönderdiğini söylerler. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 671; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 147; Ancak sonrasında iki ülke arasında söz konusu ittifakın gerçekleştiğine dair bir bilgi ya da olay yoktur. Bu durum teklifin reddedildiği bilgisini teyit etmektedir.

⁵⁶⁴ Daha ayrıntılı bilgi ve Celaleddin Ekber'in mektubu için bk. Felsefî, *Zendegân-ı Şah Abbas-ı Evvel*, C. I-II, s.280, 283-287.

Muhammed Han, Herat'a çekildi ve oradan topladığı 2-3.000 kadar askerle geri dönerek Kızılbaşları mağlup etti⁵⁶⁵.

Özbeklerin Horasan'da durdurulamayan bu ilerleyişi, Safevî Devleti ile Harezmi Hanlığını da ittifak arayışlarına itmişti. Nihayet H. 1000/M. 1592 yılında arzu edilen birlik gerçekleşti. Daha önce de ifade edildiği üzere bu iki devlet arasında eskilere dayanan bir dostluk ve işbirliği söz konusuydu. Bu dostluk, Abdullah Han'ın Horasan'ın büyük bir bölümüne hakim olması nedeniyle ona karşı düşmanlık ekseninde daha da pekiştirildi. Nitekim Özbek Hanlığını kendi varlığı için tehdit olarak algılayan Harezmi hakimi Hacı Muhammed Han, Şah'a gönderdiği mektup vasıtasıyla ondan bir emirini Horasan seferine tayin etmesini istedi. Böyle bir durumda kendisinin de maiyetindeki kuvvetlerle Şah'ın ordusuna ilhak olacağını ve Abdullah Han'a karşı savaşacağını söyledi. Şah ise cevabi mektubunda, ülke içindeki meseleleri halletmek üzere kendisinin Kazvin'de kalacağını ancak güçlü serdarlarından Ferhad Han'ı bölgeye sevk edebileceğini belirtiyordu. Tüm bu yazışmaların ardından Safevî birlikleri M. Mart 1592 tarihi itibarıyla harekete geçti⁵⁶⁶.

Harezmi Özbekleriyle Safevî ordusu Bistam havalisinde bir araya geldiler ve savaş planını oluşturdular. Buna göre müttefik ordu Abdullah Han ile Abdülmümin Han'ın askerlerini Horasan'dan çıkaracaklardı. Sonra Harezmi kuvvetleri kendi menziline çekilecek Safevî kuvvetleri ise Nişabur'da ikamet edeceklerdi⁵⁶⁷.

Bu gelişmelerden haberdar olan Abdülmümin Han Belh, Bedehşan, Hisar-ı Şadman, Endehod ve Şebergan bölgesi askerleriyle Horasan'a yöneldi. Abdullah Han ise Maverâünnehir ve Türkistan askerleriyle Harezmi üzerine hücum etti. Harezmi Abdullah Han'a kaptırmak istemeyen Hacı Muhammed Han derhal güzergahını değiştirdi ve kendi bölgesini savunmak üzere Harezmi'e yöneldi. Serdar Ferhad Han

⁵⁶⁵ Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.II, s. 913-915.

⁵⁶⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 692-693; Kummî Ferhad Han'ın H. Evail-i Recep 1000 (Pars yılı)/M. Nisan 1592 tarihinde Horasan seferini başlattığını söyler. Kummî, *Hulâsatü't-Tevârih*, C.II, s. 923; Conabedî, Ferhad Han'ın merkezden ayrılırken yanında 30.000 silahlı süvarinin yer aldığını Nişabur bölgesine yaklaştığında İsfarayn, Sebzvar ve Zave'deki birliklerin de Ferhad Han'ın emri altına girdiğini söyler. Conabedî, *Ravzatu's-Safeviyye*, s. 701.

⁵⁶⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 693; Nakâvetü'l-Âsâr'da Hacı Muhammed Han'ın Şah'a haber gönderdiği ve onunla Maverâünnehir Özbeklerine karşı ittifak etmek istediğine dair açık bir bilgi yer almaz. Ferhad Han'ın Harezmi Hanıyla işbirliği yaptığından da söz edilmez. Eserde doğrudan isim verilmemekte ittifak çağrısı yapanların Horasan yöneticileri olduğuna dair genel bir ifade kullanılmaktadır. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 381-382.

ise Özbekler'e karşı koyamayacağını anlayıp geri döndü⁵⁶⁸. Abdülmümin Han Nişabur'a geldiğinde Safevî kuvvetlerinin çekildiğini gördü ve bundan güç alarak Nişabur yakınındaki Bayat yerleşkesine hücum etti. Bayat'ın önde gelenleri teslim olmayı istedilerse de Özbek şehzadesi buna razı olmadı ve hepsinin katlini emretti. Akabinde İsfarayn kuşatmasını başlattı. Abdülmümin Han, dört ay süren mücadelelerin ardından çok sayıda zayıat vererek burayı Özbek hakimiyetine dahil etti. İsfarayn'daki galibiyet Özbeklere Sebzar, Mezinan, Cacerm, Şağan (Şakan) ve Corbed kapılarını da açtı ve böylece Özbek askerleri Safevîlerin merkezine bir adım daha yaklaştılar⁵⁶⁹.

H. 1000/M. 1591-1592 senesine damgasını vuran Özbek galibiyeti Şah'ı oldukça rahatsız etmişti. Ancak içindeki sıkıntılar onun Horasan'a yönelmesine sürekli engel teşkil etmekteydi. Son olarak Gilan'daki isyanı bastıran Şah Abbas ancak bu yılın baharında emir ve serdarlarına haber gönderip hepsinin Bistam çayırında toplanmasını isteyebildi. Malum olduğu üzere tüm Safevî ordusunun bir araya getirilmesi sefer alametiydi ve Bistam'da toplanmaları da seferin Horasan üzerine gerçekleştireceğini gösteriyordu. Nitekim Kazvin'in payitaht olduğu yıllarda Safevî ordusunun Horasan ve Maveraünnehir seferlerinde kullandıkları güzergah hep aynıydı. Kazvin'den hareket eden Şah maiyetiyle birlikte Rey-i Tahran'a gelir, oradan Damgan ve Bistam yoluyla Nişabur'a giderdi. Ordugah ya Nişabur'da ya da Meşhed'de kurulurdu. Ancak mezkur senede her iki vilayet de Özbeklerin yönetiminde olduğu için ordunun toplanacağı yer olarak Bistam tercih edildi ve Şah'ın liderliğindeki merkezi ordu H. Evasıt-ı Şaban 1000/M. Mayıs 1592 tarihinde Bistam çayırına ulaştı⁵⁷⁰.

⁵⁶⁸ Münşi ve Esterabadî'nin aktardığı üzere Ferhad Paşa'nın geri çekilmesi Şah'ın emri üzeredir. Şah sefer hazırlıkları sırasında serdarına şöyle komut vermişti. "Eğer Abdullah Han ve Abdülmümin Han bizzat Horasan'a gelecek olurlarsa emirlerle padişahların savaşması geleneğe uygun olmadığı için savaştan çekilin ve bir kenarda oturun" Bu söz üzerine Ferhad Han Şah'ın emrine ters düşmemek adına ve de maiyetindeki kuvvetlerin yeterli olmadığı düşüncesiyle önce Nişabur'a sonra Kazvin'e çekilmiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, C.II, s. 693-694; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 152; Conabedî olayı biraz daha farklı anlatır. Buna göre Ferhad Han Abdülmümin ile savaşmaya karardır. Ancak yanında yer alan Zave hakimi Kadı Sultan Türbeti muharebeden vazgeçilmesini ve Irak tarafına geri dönülmesini ister ve bunu şu sözlerle Ferhad Han'a bildirir.

"Abdülmümin bir padişaktır ve padişahın padişah ile savaşması uygundur. Buradaki Kızılbaş askerleri Safevî'nin en nitelikli askerleridir. Eğer bu askerlere bir zarar gelirse devlet bir daha toparlanamaz. Doğrusu budur ki onlarla savaşmayalım ve Abdülmümin buraya ulaşmadan biz Irak tarafına dönelim." Conabedî, *Ravzatu's-Safeviyye*, s. 701.

⁵⁶⁹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, C.II, s. 694-696; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 152-153.

⁵⁷⁰ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 405; Esterabadî ve Münşi Şah'ın 1001 yılı baharında yani yılın başında Horasan üzerine sefere çıktığını söyler. Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s.153; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasi*, C. II, s.

Safevî kuvvetleri henüz Horasan seferini başlatmamıştı ki bölgede iki Özbek Sultanı arasında anlaşmazlık peyda oldu. Bunlar Harezmi hakimi Hacı Muhammed Han ile Merv hakimi Nur Muhammed Han idi. Nur Muhammed Han'ın tasarrufunda olan Nisa ve Derun vilayetleri Hacı Muhammed Han tarafından zapt edilince Merv ve Harezmi askerleri arasında çatışmalar vuku buldu. Harezimlilere karşı başarılı olamayan Nur Muhammed Han, Abdullah Han'dan yardım talep etti. Nisa ve Derun'un Hacı Muhammed Han'dan geri alınması koşuluyla Merv'i Abdullah Han'a teslim etmeyi vaat etti. Abdullah Han bunun üzerine Horasan'a gelip Merv'i tasarrufuna aldı⁵⁷¹.

“Nakâvetü'l-Âsâr” adlı Safevî kroniğinden öğrendiğimiz kadarıyla H. Cemaziyevvel 1001/M. Mart 1593'de Harezmi seferi için tüm hazırlıklarını tamamlayan Özbek Hanı Abdullah, ilk önce Harezmi Hanı Hacı Muhammed Han'a (Hacim Han) mektup gönderdi ve onu kendine itaate davet etti. Ayrıca Özbekler arasındaki ikiliğe son vermek istediğini beyan etti. İfade ettiği üzere kendisi, Cengiz Han ve evladı zamanından bahsi geçen yıla kadar Moğol Devleti'nin sahip olduğu toprakların dörtte birine hakim olmuş ender hükümdarlardandı. Cengiz Han yasasında ülkeyi, yetenekli ve tecrübeli şehzadelerin yönetecekleri yazılıydı. Böyle biri karşısında herkes onun himayesine grip ülkesi için çalışmalıydı. Şu durumda Hacim Han da Cengiz Yasasına uymalı, Abdullah Han'ın himayesine girerek bu ileri yaşında dünya işlerinden elini eteğini çekmelidir⁵⁷².

Abdullah Han sonra oğlu Abdülmümin Han'ı Horasan'ı ele geçirmek üzere bölgeye gönderdiğini ve emrine çok sayıda Özbek hakimini ve askerini verdiğini söyledi ve Hacim Han'dan Abdülmümin'in Horasan ve Harezmi'deki hakimiyetini tanınmasını istedi. Ayrıca iki Özbek devleti arasındaki nifak ve ayrılığa son vermesini ve yeniden birlik olma yolunda adım atmasını teklif etti⁵⁷³.

705; Ancak seferin 1000 yılında başlatıldığı ve Zilhicce ayı itibarıyla Safevî ordusunun Bistam'da ordugahlarını kurduğu Şah'ın Abdülmümin'e gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Bk. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C. I, s. 217.

⁵⁷¹ Nur Muhammed Han ile Hacı Muhammed Han arasındaki anlaşmazlık ve Abdullah Han'ın olaya müdahalesi 1001-1002 yıllarında vuku bulmuştur. Münşî, *Âlem Âra-yı Abbâsî*, C.II, s. 705-706, 727-728; Esterabadî, *Ez Şeyh Saftâ Tâ Şah Saftâ*, s. 154-155, 157-158; Münşî Harezmlî Özbek Sultanları arasındaki anlaşmazlığı anlatmadan önce onların şeceresine değinmiş ve her ikisinin de Cengiz Han'ın torunu, Cuci Han'ın oğlu Şeybani Han'ın evlatları olduğunu söylemiştir. Münşî, *Âlem Âra-yı Abbâsî*, C.II, s. 727.

⁵⁷² Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 495-496.

⁵⁷³ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 496-497.

Tabîî bu sözlerinin ikna gücünü arttırmak gayesiyle onu tehdit etmekten geri durmadı. Abdullah Han, ümit ettiği ittifakın sağlanmaması halinde H. 1001/M. 1593 baharında Özbek ordusunun Harezm üzerine yürüyeceğini bölgeyi ele geçirdikten sonra da tüm Horasan'ı tasarrufuna alacağını iddia etti⁵⁷⁴.

Hacim Han, Abdullah Han'ın bu tehditkar söylemlerinden dolayı korkuya kapıldı ve Şah Abbas'ı bu mektuptan derhal haberdar etti. Aynı anda vakit kazanmak adına Abdullah Han'a da bir mektup gönderdi ve vereceği kararın Şah Abbas'dan gelecek cevaba bağlı olduğunu söyledi. “*Bu vilayetlerin sultanları (dudman) arasındaki muhabbet ve dostluk Nuh'un gemisi ve Ehl-i Beyt gibi gayet sağlamdır*”⁵⁷⁵ diyerek de Kazvin-Harezm arasındaki dostluğa verdiği değeri ortaya koydu ve Abdullah Han'ın can düşmanı Abbas'ı resmen müttefiki ilan etti.

Hacim Han'ın bu yaklaşımı muhtemelen onun Sultanlık iddiasından vazgeçmek istemeyişinden kaynaklanmıştır. Harezm Hanı bu uğurda uzun süredir Safevîleri dini düşmanı olarak görmekten vazgeçmiş hatta Kızılbaşların en büyük değeri olan Ehl-i Beyt'e saygı ve hürmet göstermiştir. Yukarıdaki sözleriyle Ehli Beyte tutunanların Nuh'un gemisine sığınanlar gibi kurtuluşa ereceğine olan inancını bir kez de Abdullah Han'a haykırış ve Safevî-Harezm ortaklığının hem dinî hem de siyasî olduğunu vurgulamak istemiştir.

Hacim Han'ın Şah Abbas'a durumu bildirmesi ve Özbeklere karşı acil destek talep etmesine rağmen Şah Abbas biraz geç harekete geçti. Bu durum Abdullah Han'ın Harezm şehri de dahil olmak üzere tüm bölgeye hakim olması için zaman kazandırdı⁵⁷⁶. Özbek Hanı, Nur Muhammed Han'ın isteği üzerine Nisa ve Derun taraflarına ilerlemekteyken de Safevî ordusunun Horasan'a gelmekte olduğunu öğrendi. Harezm Özbekleriyle Safevî kuvvetlerinden oluşan müttefik ordunun gücünden çekindiği için Buhara'ya çekilme kararı aldı. Nur Muhammed Han'ın Maverâünnehir ordusuyla birlikte hareket etmeyip Ebiverd'e çekilmesi Abdülmümin'i şüphelendirdiğinden o, Horasan'dan ayrılmadı ve Karabalçık yoluyla

⁵⁷⁴ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 497-498.

⁵⁷⁵ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 498.

⁵⁷⁶ Hacim Han, Harezm büyüklerinin uyarıları doğrultusunda yanına 500 kişi alarak şehri terk etmiş ve Irak tarafına gidip Şah'a sığınmıştır. Harezm halkı da Abdullah Han'a itaati peşinen kabul ettiği için şehir savaşılmaksızın ele geçirilmiştir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 499-501.

Nişabur'a gitti⁵⁷⁷. Şah'ın Horasan seferi için hazırlandığını öğrenen Abdullah Han ise hiç vakit kaybetmeden Buhara'ya çekildi. Gitmeden önce de Abdülmümin Han'ı Safevî ordusuyla bir çatışmaya girmemesi hususunda uyardı⁵⁷⁸.

Bu bekleyiş esnasında Abdülmümin Han'ın emriyle bir bölük asker Curcan bölgesinde ikamet eden Giraylu ulusunun üzerine yürüyüp halkın malını mülkünü yağmalayarak ağır zayıat verdi. Nitekim Safevîlerin idaresindeki Curcan'a gerçekleştirilen bu saldırı iki taraf arasında bardağı taşıran son damlaydı⁵⁷⁹.

3. ÖZBEKLERİN HORASAN HAKİMİYETİ SONRASINDA BAŞLAYAN DİPLOMATİK İLİŞKİLER

3.1. ABDÜLMÜMİN HAN'IN ŞAH ABBAS'I KÜÇÜMSEYEN SÖZLERİ

Horasan'ın büyük bir kısmına hakim olan Abdülmümin Han ile Şah Abbas arasındaki ilk yazışmalar Şah'ın Bistam'a ulaşmasıyla başlamıştır. Han'ın ilk iki mektubunda herhangi bir tarih ibaresi yer almamaktadır. Ancak Şah, Abdülmümin'e ait mektubun H. 29 Zilkade 1000/M. 6 Eylül 1592 senesinde kendisine ulaştığını söylemiştir⁵⁸⁰. Münşî, Kazvinî ve Esterabadî yazışmanın gerçekleştiği yıl olarak H. 1001/M. 1593 yılına işaret etseler⁵⁸¹ de Şah'ın ifadesinin dikkate alınması daha doğru olacaktır. Abdülmümin Han bu ilk mektubunda oldukça cesur sözler sarf etmiş, Şah'a meydan okuyan bir üslup kullanmıştır. Onun bu yaklaşımı muhtemelen

⁵⁷⁷ Abdullah Han'ın Nisa ve Derun'u Harezmîlerden almaması Nur Muhammed Han'ı hayal kırıklığına uğratmıştı. Nitekim o bu isteği uğruna Merv'i de kaybetmişti. Tüm bu olumsuzluklar karşısında Abdülmümin Han onun nasıl bir tutum takınacağını kestiremediğinden Horasan'da kalmayı tercih etmekteydi. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 706; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 155; Merv'i kaybeden Nur Muhammed Han Özbek tarafından beklediği yakınlığı görmeyince Kazvin'e gitmiş ve Şah Abbas'ın himayesine girmiştir. Harezm bölgesinin Abdullah Han tarafından zapt edilmesi üzerine Harezm Hanı Hacim Sultan da H. 1002 yılında Safevî ülkesine sığınmış ve böylece iki düşman Nur Muhammed Han ile Hacim Muhammed Sultan Buhara Hanına husumet noktasında dost olmuşlardır. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 728, 735-736; Felsefî, *Zendegan-ı Şah Abbas-ı Evvel*, C.IV-V, İntişârât-ı İlmî, Tahran 1375, s. 1437.

⁵⁷⁸ Cunabedi, *Ravzatu's-Safeviyye*, s.702.

⁵⁷⁹ Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 404, 407; Şah Abbas'ın ordusunu Bistam'da toplaması, buna karşın Abdülmümin'in Curcan'a çekilmesi ve bundan sonraki süreç, bir Osmanlı kroniği olan Târih-i Naima'ya şöyle yansımıştır. "1000 yılında Şah Abbas Abdülmümin ile savaşmak üzere Kazvin'den çıkıp Horasan'a yöneldi. Abdülmümin Han Cürcan'a geldiğinde Kızılbaş askerinin kalabalık olduğunu gördü ve onunla mukabele edecek güçte olmadığından Nişabur'a gitti. Şah da onu takiben Damgan'a kadar ilerledi, Sebzar ve İsfarayn'ı ele geçirip Kazvin'e geri döndü." Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Habîbü-i Na'imâ*, C.I, hzl. Mehmet İpşirli, TTK. Yay., Ankara 2007, s. 53.

⁵⁸⁰ Nevaî, *Mekâtîbât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 217.

⁵⁸¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 706; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 155; Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 117.

Şah'ın Horasan seferinde kararlı olduğunu anlamasından ileri gelmekte bu noktada cüretkar davranarak düşman safında korku yaratmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır.

Henüz şehzade olan Abdülmümin ilk mektubunda Şah'a "*Abbas Mirza*" diye seslenmiş ve bu ifadeyle onu kendisiyle eşit makamda gördüğünü vurgulamak istemiştir. Nitekim o tarihte Abdülmümin Han, Özbek Hanlığının reisi değil sadece Horasan bölgesindeki bir bey idi. Aynı zamanda Horasan'daki akınlardan sorumlu serdardı. Buna rağmen Safevî Devleti'nin yöneticisi olan Şah Abbas'a, "*Mirza*" olarak hitap etmeyi uygun görüyordu. Bu noktada Şah'ı kendisine denk kabul ediyor ve asıl muhatabı olarak kendini görüyor olmalıydı ki mektupları bizzat Şah'a hitaben yazıyordu ve ona hala bir şehzadeymiş gibi muamele ediyordu. Abdülmümin, sözlerine şöyle devam etmekteydi.

Padişahların iki işi vardır. Biri sulh biri cenk, Eğer savaşı tercih ediyorsanız buna mani yoktur. Eğer sulh olsun isterseniz Horasan'ı bize bırakınız ve Irak tarafına gidiniz. Nitekim geçmişte Horasan Padişahı Sultan Hüseyin ile Irak padişahı Uzun Hasan bu şekilde karar vermişler bu bölgedeki Müslümanların refahiyeti için kendi sınırlarına çekilmişlerdir. Savaşmayı istiyorsan öne gel nitekim zafer kazanmak Allah'ın inayetiyle olur çok sayıda askerle değil.⁵⁸²

Mektup oldukça kısa ve açıktır. Şah'a düşen görev bundan sonra ne yapmak istediğine karar vermesidir. Görüldüğü üzere Abdülmümin'in, Şah'dan isteği ve beklentisi büyüktür. O, Şah'dan M. 1510 yılından itibaren Safevî hakimiyetinde yer alan ve yerel yönetimlerle adeta Kızılbaş yurdu haline getirdikleri Horasan'dan vazgeçmesini talep etmektedir.

Henüz Şah'ın bu mektuba cevabı ulaşmadan Abdülmümin Han ikinci mektubunu da kaleme almış ve Şah'a yine "*Abbas Mirza*" olarak hitap etmişti. Ancak bu defa üslubu daha yumuşaktı. Sözlerine Şah Abbas'ın atalarından miras kalan hanedanlık ile haşmet ve şevket sahibi biri olduğunu söylemekle başlamış ve hidayete ermesi için ona dua ettiğini bildirmişti. Bu Özbek şehzadesinin, mektubunda dile getirdiği ilk mesele Safevî Devleti ile Ürgenç sultanları arasında başlangıçtan beri süre gelen dostluk ve akabinde iki taraf arasında gerçekleştirilen anlaşmalardı. Abdülmümin Han, Safevî liderini bu konuda uyarmak istemekteydi.

⁵⁸² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, s. 209; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 707; Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 155; Burton, "The War of Words" s. 57.

Ona göre Ürgenç Sultanları gerçek dost olamazlardı. Çünkü bu sultanlar aynı anda Buhara hükümetiyle de iletişime geçmekte ve elçiler vasıtasıyla Özbek Hanlığına barış çağrısı yapmaktaydılar. Abdülmümin Han “onların sözüne itimat yoktur”⁵⁸³ diyerek kendilerine gelen barış çağrılarını dikkate almadıklarını, Safevîlerin de böyle yapmaları gerektiğini vurgulamıştı.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Ürgenç Sultanları iki taraflı bir politika gütmekteydiler. Hem Şah’a hem de Han’a gönderdikleri elçiler ve barış mesajlarıyla birbirine düşman her iki devletle de yakınlık kurmaya çalışmaktaydılar.

Abdülmümin Han, Özbek ve Safevî Devletleri arasında ikili oynayanların Ürgenç’teki Özbeklerle sınırlı olmadığını ve Esterabad Türkmenlerinin de aynı rolü üstelendiklerini mektubun ilerleyen bölümlerinde şöyle dile getirmiştir.

Asakir-i mansure’nin geldiği ve hezimete uğrayıp firar ettiği duyuldu. Orada bulunan Esterabad Türkmenlerinden bir kısmı, ki bunlar Giraylı, Arap, Teke, Yomut ve Goklan idiler ve tamamı fesad çıkarmak ve yol kesmekle meşguldüler, mallarını ve canlarını korumak ve emniyete almak için iki tarafa da (Safevî ve Özbek) iltica ediyorlardı. Bu cemaat fitne ve fesat çıkarmaktan başka bir şey yapmıyordu. Bu da taraflar arasındaki dostluk ve ittifakı zedeliyordu.⁵⁸⁴

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Abdülmümin Han, Özbek-Safevî anlaşmazlığının ve iki taraf arasında devam eden çatışmaların müsebbibi olarak Harezmi Özbeklerle Esterabad Türkmenlerine işaret ediyordu. Ona göre, iki ülke arasındaki coğrafyada ikamet eden bu topluluklar gelip giden seyyah ve tüccarların yolunu keserek ve onların mallarına ve canlarına zarar vererek Safevî ve Özbek Devletleri arasındaki diyalogu da engelliyor hatta hasımlık yaratıyorlardı. Nitekim hatırlanacağı üzere Safevî Şahlarıyla Özbek Hanları arasında gelip giden mektuplarda dile getirilen başlıca konu hacılar ile tüccarların ve onların mallarının güvenliği idi. Şu durumda ilişkileri zedeleyen en önemli mesele seyahat güvenliğinin ortadan kalkması ise bunun müsebbibi de taraflar değil aradaki fesatçılardı. Abdülmümin’e göre sorunun çözümü çok açıktı. Şayet fesat çıkarıcılar ortadan kaldırılsa ve onlara itimat edilmezse taraflar arasındaki düşmanlık da kendiliğinden yok olacaktır.

⁵⁸³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 210; Aynı mektup için bk. Natanzî, *Nakâvetü’l-Âsâr*, s. 415-417; Ali Ekber Vilayetî, *Târîh-i Revâbit-ı Hâric-i İrân der Ahd-ı Şah Abbas Evvel Safevî*, Tahran 1374, s. 15.

⁵⁸⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 211.

Abdülmümin Han, Şah'dan isteğini mektubunun ortalarına doğru Şu sözlerle aktarıyordu;

Hüseyin Baykara ve Uzun Hasan zamanında tüccarlar ve yolcular Kâbe'de toplanmak için gelip gidiyorlardı. Bizim devletimiz zamanında da kutsal Őehirlerle geliş gidiŐlere izin verilsin. Hacılar ve tüccarlar zorluk çekmeden ve emniyet içerisinde yaŐasınlar ve biz de taraflar olarak onlara himmet edelim. Yol kesen ve fesat çıkaran kişileri ise bertaraf edelim. Bundan sonra iki taraf arasındaki dostluk ve muhabbet gclensin ve hiçbir zaman dostluğumuza helal gelmesin. Dostluk ve muhabbet yolunu açan bu mektupla düşmanlık, birliğe çevrilsin ve bu iş sonuna kadar böyle devam etsin.

Saltanatımızın isteği budur ki iki ülke topraklarında yaşayan Müslümanlar emniyet içerisinde olsunlar. Tüccarlar ile Mekke ve Medine'yi ziyarete giden hacılar bu dostluk sayesinde rahatlıkla yolculuklarını tamamlasınlar ve iki ülkenin de duası onlar üzerine olsun⁵⁸⁵.

Abdülmümin Han, Pir Muhammed Kongrat'ı Şah'ın yanına gidecek elçi olarak tayin etti ve mektubunu değerli bir Kuran-ı Kerim nüshasıyla birlikte Şah Abbas'ın huzuruna gnderdi⁵⁸⁶. Mektupta herhangi bir tarih ibaresi yer almamaktadır. Ancak Abdülmümin Han tarafından ilk mektubun hemen ardından gönderilmiş olması hasebiyle bu mektubun da H. 1000/M. 1592 yılına ait olduğunu ve Şah'ı bu seferden vazgeçirmek dŐuncesiyle yazıldığını düşünmekteyiz.

Abdülmümin Han'ın bu kadar açık ifadelerle Şah'dan dostluk talep etmesi ilginçtir. Çünkü bu dönem itibariyle zbek Hanlığı, Muhammed Şeybanî Han'dan sonra en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Üstelik Nişabur, Tun, Terşiz, Sebzvar gibi İran'ın merkezine yakın vilayetler de zbek hakimiyetine dahil edilmiştir. Bu kadar güçlü bir konumdayken Şehzadenin barıştan söz etmesi muhtemelen Şah'ın oldukça kalabalık bir orduyla Horasan'a gelmiş olmasındandır. Üstelik Şah bu sefer için H. 999/M. 1591 yılından itibaren hazırlık yapmaktadır. Bu yılın başında ezeli rakiplerinden Osmanlı Devleti ile barış anlaŐmasını imzalayarak iki Sünni devletin ittifakına engellediği gibi batıdan gelecek saldırıların da önünü kesmiŐtir. İlk mektubunda bu gerçekleri göz ardı eden Abdülmümin'in ikinci mektubunda üslubuna dikkat etmesi ve barışçıl bir yaklaşım sergilemesi bundandır.

⁵⁸⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 211.

⁵⁸⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 211.

3.2. ŞAH ABBAS'IN ABDÜLMÜMİN HAN'A MÜTEVAZİ CEVABI

Şah Abbas, Abdülmümin'in her iki mektubuna da ayrı ayrı cevap vermiş ve onun tüm suallerini ve de iddialarını yanıtlamıştır. Şah sözlerine “*aba ve ecdadının tahtına oturmaya namzed Sultan Abdülmümin*⁵⁸⁷” diye başlamıştır ve gönderilen mektupların Bistam'dayken kendisine ulaştığını ve yazılanlardan çok memnun kaldığını bildirmiştir. Abdülmümin'in barış ve dostluk adına yazdığı sözlerden hareketle Şah da niyetinin halis olduğunu şöyle beyan etmiştir. “*Bizim düşüncemiz bilinsin ki bu yıl ordumuzu Horasan tarafına göndermedik*”⁵⁸⁸ Abdülmümin'in sözlerine binaen sarf edilen bu cümle bir anlamda “tüm yaptıklarınıza rağmen sizinle savaşmayı istemiyoruz” anlamına gelmektedir ki bunun karşı tarafı yanıltmak için söylendiğini daha sonra göreceğiz.

Şah mektubun devamında Abdülmümin Han'ın mektubunda fesat çıkaran Sultanlar diye tanımladığı Ürgenç Sultanları ile ilgili iddialarına yanıt vermiştir. Onlarla çok eski tarihten beri dost olduklarını ve Ürgenç Sultanlarının hem Şah İsmail hem de Şah Tahmasb dönemlerinde Safevî Devletine sadık kalarak Safevî hükümetleri nezdinde güven ve itimat kazandıklarını söylemiştir. Şah'ın konuyla ilgili sözleri şu şekildedir:

Ürgenç Sultanları hakkında yazmışsınız ki onların sözüne itimat yoktur. Bu hususta düşüncemiz zahir olsun ki devletimizin güneşi doğduğu andan beri bizim aba ve ecdadımız ile sözü geçen Sultanlar arasında dostluk ve itihat vardır. Bu sultanlar ve orada yaşayan hanzadelerin büyük bir kısmı her zaman hükümetimize bağlı olmuşlardır. Saltanat ve merhamet penah Din Muhammed Han ile saltanat ve şevket penah, azimet ve celalet-i destgah Hacı Muhamed Han uzun süre kalabalık ordusuyla şukuh-ı nevab cennet mekan Şah Babam'ın (onun babab diye hitap ettiği aslında Şah Tahmasb'dır) emirleri arasında yer almışlardı. Yine saltanat ve mağfîret penah Ebul Muhammed Han ve Hacim Han, Muhammed Kulu Sultan kendi haleflerini Şah Babamın sarayına gönderip onun lutuf ve şefkatine mazhar olmuşlardı. Bu zaman zarfında da Ürgenç Sultanlarından dostluk ve muhabbete aykırı bir olay vuku

⁵⁸⁷ Şah Abbas'ın Abdülmümin'e hitabı şöyledir: “*Ez cânib-i âli hazret-i saltanat ve şevket meâb, ma'delet ve celâlet iyâb, nusfet ve haşmet meâb, çerâğ-ı efrûz düdmân-ı havâkîn, mesned nişin-i taht-ı selâtin, nizâmen li's-salatana ve'l-izz ve'l-iclâl Abdülmümin Sultân nâmzed-i in cânib geşte bûd.*” Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, s.212; Diğer mektupta “*Cenâb-ı saltanat ve şevket penâh celâlet ve azamet-i destgâh, nekâve-yi düdmân-ı selâtin, hülâsa-yi hanedân-ı havâkîn, mu'izzen li's-saltana ve's-şevke ve'l-celâle ve'l-azame ve'l-izz ve'l-imitinân Abdülmümin Sultan*” Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, s. 216.

⁵⁸⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s.212.

bulmamıştır. Bizim mezkur sultanlarla aramızdaki dostluk öyle bir seviyeye ulaştı ki hiçbir şekilde ona hanel gelmez⁵⁸⁹.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere Şah Abbas, Buhara Özbeklerine karşı daima kendi safında yer alan Harezmi Özbeklerinden hiçbir şekilde vazgeçmek istememiştir. Abdülmümin Han her ne kadar Buhara-Kazvin arasındaki düşmanlıktan dolayı onları suçlamaktaysa da gerçeğin öyle olmadığını düşünen Abbas, Harezmi Sultanlarının dostluğundan şüphe etmediğini söyleyerek bir anlamda onu yalanlamaktadır.

Şah, aynı tavrı Esterabad Türkmenleri hakkında sarf edilmiş sözler için de sergilemiştir. Abdülmümin onların def edilmesi fesadın def edilmesi için gereklidir demişti. Buna karşın Şah da *“bilinsin ki o cemaatin tüm mensupları bizim dergahımızdandır. Onları katil ya da yağma etmek için gelenler bu Türkmenler tarafından def edilecektir.”*⁵⁹⁰ Bu cümleden anlaşılacağı üzere Şah, Esterabad Türkmenlerinin yağmacı olduğuna inanmamaktadır. Ona göre bu cemaatin yağmaladığı ya da katil ettiği kişiler muhtemelen onlara zarar vermek için bölgeye gelmişlerdi. Dolayısıyla Türkmenlerin, kendilerini düşmanlarına karşı savunmaları da gayet doğaldı.

Abdülmümin’in dile getirdiği diğer bir mesele Hüseyin Mirza Baykara ile Uzun Hasan arasındaki dostluk anlaşmasıydı. O, bu anlaşmanın tekrarlanmasını istemişti. Şah ise bu anlaşmayı geçersiz göstermek için ona bazı izahatlarda bulundu. Buna göre sözü edilen sultanlar zamanından Şah Abbas’ın saltanatına kadar uzun bir süre geçmişti ve bu nedenle Safevî devlet adamları ve ayanları bu barış hakkında bir bilgiye sahip değildi. Ayrıca Sultan Hüseyin Mirza bir Çağatay Sultanıydı ve Buhara Özbekleriyle bir münasebeti olamazdı. Aynı şekilde Uzun Hasan da bir Türkmen Sultanıydı ve Safevî hanedanlığıyla bir alakası yoktu. Eğer Abdülmümin Han iki taraf arasında geçmişteki bir anlaşmanın geçerli kılınmasını ve bu yolla barışın sağlanmasını istiyorsa kendi soyundan olan Keskin Kara ve Pir Muhammed ile Şah Tahmasb arasında yapılmış olan anlaşmayı dikkate almalı ve derhal Horasan’ı terk edip Maverâünnehir’e çekilmelidir. Bu şekilde hac vazifesini yerine getirmek isteyen Müslüman ahali ile tüccar sınıf emniyet içerisinde seyahatlerini gerçekleştirecekler

⁵⁸⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 212-213.

⁵⁹⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 213.

ve onlara kimse mani olmayacaktır⁵⁹¹. Şah bu sözlerinde samimi olduğunu göstermek için mektubuna şöyle devam etmiştir.

Bizim bu geçici dünyada ve iki günlük saltanatımızda Müslüman halkı yağma ve katl ettiğimiz doğru değildir. Sizin tarafınızdan gönderilen elçi Pir Muhammed Kongrat huzurumuza çıkmış ve dostluğumuzu sağlamlaştırmak amacıyla getirdiği bir cilt Kuran'ı bize hediye etmiştir. İstedik ki Bistam çayırına gelelim ve yüce huzurunuzda çıkalım. Haber ulaştı ki siz İsfereyn ülkesine gitmişsiniz. Biz de bu haber üzerine süratle o tarafa geldik ki siz oradan gitmeden size ulaşalım ve böylece taraflar arasında anlaşma sağlansın, düşmanlık ve savaşlar bertaraf olsun. Biz İsfereyn'a vardığımızda gördük ki Han anlaşmaya dair karar vermeden hızla geri dönmüştür. Bunun üzerine İsfereyn'dan birini sizin yanınıza gönderdik ki eğer sulha meyliniz varsa biz de sizinle sulh yapmak istiyoruz. Ancak siz Horasan'dan vazgeçmezseniz sulha imkan yoktur. Eğer isteğiniz savaşmaksa bu da aşikar olsun ki biz de dostluktan el çekelim⁵⁹².

Özbek Hanıyla görüşmek istediğini ve kendi şartları çerçevesinde bir barışa razı olabileceğini ifade eden Şah Abbas, mektubun devamında Abdülmümin'in kararının da barıştan yana olmasını istemiştir. Aksi takdirde bölgede yeniden çatışmaların vuku bulacağını ve savaşlar esnasında birçok Müslüman'ın yağma ve katle maruz kalacaklarını beyan etmiştir. Şayet tercihleri dostluk ve barış yönünde olursa hem Şah hem de Han, Müslüman kanı dökülmesine mani oldukları gibi birçok Müslüman'ın ahını da almamış olacaklardır⁵⁹³.

Şah'ın diğer mektubu da aynı minvalde kaleme alınmış ve benzer açıklamalar yapılmıştır. Bir önceki yazışmadan farklı olarak da Abdülmümin Han'ın barış dolu mesajlarına binaen onunla Bistam çayırı ile Nişabur arasında bir yerde görüşmek istediğini beyan etmiştir. Şah, mektubunda Özbeklerin Giraylı cemaatine zarar verdiğinden de haberdar olduğunu beyan etmiş ve bu gelişmeden memnun kalmadığını belirtmek adına haberi duyar duymaz ordusunun başında Bistam çayırına geldiğini belirtmiştir⁵⁹⁴.

Her iki mektubunda da defalarca izah ettiği üzere Şah Abbas'ın gerçekleştirdiği bu seferle tek amacı vardı. O da Abdülmümin Han ile görüşüp barış yapmaktı. Şah, görüşme yeri olarak ilk aşamada Karabalçık mevkisini tayin etmişti.

⁵⁹¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 213-214.

⁵⁹² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 214-215.

⁵⁹³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 215. Şah'ın bu mektubu için aynı zamanda bk. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 417-421; İvoğlu'nun *Mecmuatü'l-İnşa'sından* naklen Vilayetî, *Şah Abbas Evvel*, s. 16-19.

⁵⁹⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 216.

Ancak Özbekler Meşhed'e geri çekilince o da arkalarından gitme kararı aldı. Hemen yola çıkmıştı ki H. 29 Zilkade 1000/M. 6 Eylül 1592 tarihi itibarıyla Cacerem mevkesinde Abdülmümin'in mektubu Şah'ın huzuruna ulaştı.

Yukarıda da izah edildiği üzere Abdülmümin Han bu ilk mektubunda açıkça sulh ya da cenk teklifinde bulunuyordu ve bunu da Hüseyin Mirza Baykara ile Uzun Hasan arasında yapılan barış anlaşmasının şartlarına dayandırmak istiyordu. Şah bir kez daha;

Çağatay sultanlarından olan Hüseyin Mirza'nın sizinle bir alakası yoktur ve Türkmen sultanlarından olan Uzun Hasan'ın bizimle bir ilişkisi yoktur. Eğer ikimiz arasında dostluğa karar verilecekse Babam Şah Tahmasb ile Cengizli sultanlarından Keskin Kara ve Pir Muhammed arasında kararlaştırılan antlaşma esas alınmalıdır.⁵⁹⁵

diyordu. Bu antlaşmaya göre Safevî ülkesiyle sınırı olan Horasan Şah'ın, Maverâünnehir ise Özbeklerin tasarrufunda kalacaktı. Şah sözlerine şu şekilde devam ediyordu:

Her birimiz kendi atamızın sünnetiyle amel edelim. Çatışmayı ve zorlukları def edip Müslümanların refahı için çatışma ve düşmanlık makamında hiçbir vakit olmayalım. Şayet sulha razı olunmazsa Şah İsmail ile Şahi Bek Han ve Şah Tahmasb ile Ubeyd Han arasında olduğu gibi bizim aramızda da savaş vaki olacak ve bu savaş Allah'ın isteği üzere sonuçlanacaktır. Asker sayısının az ya da çok olmasının zafer kazanmakta hiçbir ehemmiyeti yoktur. Devlet güneşimiz doğduğundan beri hiçbir hakanın ya da sultanın desteğine muhtaç olmadık. Allah'ın, peygamberlerin ve Oniki İmanın şefaatiyle amacımıza ulaşacağız.⁵⁹⁶

Tüm barış isteklerine rağmen Abdülmümin Han'ın Şah'ın karşısına çıkmaması üzerine savaşın kaçınılmaz olduğunu söyleyen Şah Abbas, tarafların Müslüman olmaları hasebiyle tüm askerlerin savaşmasındansa sadece ordu komutanlarının öne çıkmasını ve birbirleriyle kıyasıya çatışmalarını önermiştir. Bu zaferin galibi büyük ödülün yani mağlup tarafın tüm askerine ve ülkesine sahip olacaktı. Şah büyük bir meydan savaşı yerine böyle küçük bir çatışmayı neden tercih ettiğini de şöyle açıklamaktadır. “*Binlerce Müslüman asker arada zayi olmasın ve böyle bir suçun vebali sizin ve bizim boynumuza olmasın.*”⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 217.

⁵⁹⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 217-218.

⁵⁹⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 219.

Abdülmümin nasıl mektuplarında hem savaştan hem de barıştan söz etmişse şah da bu iki mektubunda benzer bir üslup kullanmıştır. O, Horasan seferiyle amacının zbek-Safevî sulhunu görüşmek olduğunu beyan ettiği gibi Özbeklerin saldırısına uğrayan Giraylu kabilesinin içinde bulunduğu kötü durumdan dolayı Bistam’a geldiğini de bildirmekteydi. şu durumda şah’ın Bistam’a geliş sebebi intikam amaçlı mıydı? yoksa barışı temin için miydi? malum değildir. Ancak şah’ın barış teklifi tıpkı Abdülmümin’in mektubunda olduğu gibi bir şarta bağlıdır. şah Abbas’ın amacı uzun yıllardır atalarının hükm ettiği Horasan mülküne tekrar sahip olmaktır. Lakin Abdülmümin’in de barış için öne sürdüğü şart aynıdır.

Muhtemeldir ki taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin planlarından haberdarlardı. Böyle bir durumda onların bu mektupları kaleme almakla maksatları birbirlerinin kararlılıklarını sınamak ya da büyük bir çatışma için hazırlık yapmak üzere zaman kazanmaktır. Bu ihtimallerin yanı sıra tarafların hasım olmalarına rağmen aynı dine mensup olmaları hasebiyle çatışma dışında başka bir alternatif arayışına girmiş olabilecekleri de düşünülebilir. Nitekim şah Abbas mektubunda *“savaş sırasında iki taraşın askerleri de kelime-i tayyibe’l-Allah Muhammeden Resullullah diyeceklerdir. En iyisi budur ki savaş alanına tüm askerler değil serdarlar gelsinler ve savaşsınlar.”*⁵⁹⁸ demektedir. Benzer ifadeler Osmanlı ve Safevî arasında gidip gelen mektuplarda da yer almaktadır. Mesela Özdemiroğlu Osman Paşa’nın vefatından sonra doğu seferleriyle görevlendirilen Ferhad Paşa’nın 1586’daki barış görüşmeleri esnasında Kızılbaş Beğlerine yazdığı mektuplarda *“şehadet ve Tevhid Kelimelerini söyleyen İslamların yok olmasına bir son verilme isteniyorsa, Osmanlı Kanunlarına göre ele geçirilen bir yerin bırakılmayacağı, tresi göz önünde tutulmalı inattan vazgeçilip barış için çalışılmalıdır yoksa”*⁵⁹⁹ şeklinde devam eden bir söylem bulunmaktadır. Bu tarz bir ifadeyle hem şah’ın hem de Ferhad Paşa’nın muhataplarına ilettikleri mesaj çok açıktır. Barış için yapılması gereken, karşı taraşın tavizde bulunmaya hazır olmasıdır. Eğer buna razı olunmazsa savaş kaçınılmaz olur ve boş yere çok sayıda Müslüman kanı akıtılır. Nitekim kuruluş felsefesi cihat yapmak, Müslüman olmayan halka karşı savaşmak olan Osmanlı Devleti, doğuda hakimiyet tesis etmek adına Müslüman Türkmen ve Fars

⁵⁹⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı şah Abbas*, C.I, s. 219.

⁵⁹⁹ Kırzıoğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 359.

milletlerine dayanan Safevî Devleti'ni nasıl düşman ilan ettiyse Safevî Devleti de Horasan'dan vazgeçmediği takdirde Müslüman Özbek Hanlığını hasım olarak beyan etmekteydi. Nitekim Özbek Hanlığının veliahdı, güçlü komutan ve cesur savaşçı nitelikleriyle Abdülmümin Han büyük uğraşlarla ele geçirdiği Horasan'dan bu kadar kolay vazgeçebilecek miydi? Yoksa savaş tek çıkış yolu muydu?

3.3. DÜELLO SÜRECİNDE SÜREKLİ DEĞİŞEN SÖYLEMLER

Abdülmümin Han'ın bir sonraki mektubu onun kafasındaki düşünceleri anlamamızı ve sorularımıza yanıt bulmamızı kolaylaştırmaktadır. Özbek şehzadesi kaleme aldığı üçüncü mektubunda tıpkı ikincide olduğu gibi Şah'a güzel sözlerle hitap etmiştir. Bu iltifatlar arasında en dikkat çekenini ona “*Arap ve Acem sultanlarının başı padişah-ı azam*” diye seslenmiş olmasıdır. Ancak o mektubunda diğerlerinden farklı olarak Şia ehline söylenegelen bir dua cümlesine de yer vermiştir. Bu ifade “*Ba Al Ali her ki der uftad ber uftad*” yani “*Kim ki Ali ile düşmandır yok olacaktır*” şeklindedir⁶⁰⁰.

Bu söz, Şia ehli arasında büyük bir öneme haiz olup günümüze kadar varlığını korumuştur. Şah Abbas ve selefleri muhtemelen Özbekleri kendi saflarına çekmek ve Sünni mezhebi terk etmeleri gayesiyle mektuplarında defalarca bu sözü zikretmişlerdir. Özbek cephesinden ise ilk defa Abdülmümin Han bu sözü Şah'a hitaben söylemiştir. O, Şah Abbas ile arasındaki sert diyalogları yumuşatmak ve Sünni mezhebin temsilcisi olarak Hz. Ali'ye verdikleri değeri göstermek adına bu sözü sarf etmiş olmalıdır. Natanzî bu mektubu aktarırken Abdülmümin'in sadece “*Kim ki Ali ile düşmandır yok olacaktır*” demekle yetinmediğini, ayrıca ömrünün geri kalanında bu sözün gereğini yerine getirip bu doğrultuda amel edeceğini, Ali ailesine mensup Safevî hükümetine saldırmaktan vazgeçeceğini, Şah'a itaat etmek suretiyle şeytanın yolunu takip edenlerden ki burada kastedilen Sünni mezhebidir, uzaklaşacağını ifade ettiğini söylemektedir⁶⁰¹.

⁶⁰⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 220.

⁶⁰¹ Natanzî Abdülmümin Han'ın sulh talebinin onun planladığı bir hileden ileri geldiğini söylemekte, ancak bu gizli planın ne olduğunu tam olarak izah etmemektedir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 441-442; Ancak olayların gidişatından anlaşıldığı üzere Abdülmümin'in tek hedefi kendi adına biraz zaman kazanıp Safevî ordusu saldırıya geçmeden kendisini güvenli bir yere ulaştırmaktır.

Mektubun devamında Şah'ın suçlamalarını yanıtlayan Abdülmümin, Cam'a geri dönme sebebinin zannedildiği üzere firar olmadığını bazı olaylar neticesinde buna ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Nitekim o hala Şah ile görüşmek ve uzlaşmak düşüncesindedir ve bunu mektubun devamında açıkça dile getirmiştir.

Şah'ın daha Horasan seferinin başlangıcında zaferini ilan etmesi ve *“fetih bizim yanımızda olacaktır”* hadisine işaret etmesi üzerine Özbek şehzadesi de geçmişte Şah Tahmasb'ın Cam vilayetini fethi sırasında halka verdiği zulümlere değinmiştir. Tarihteki tecrübelerine binaen, halkın Safevî güçlerini bölgede istemediklerini bu nedenle de hiç vakit kaybetmeden Meşhed'den geri dönmelerinin uygun olacağını ifade etmiştir.

Abdülmümin Han inandırıcılığını arttırmak adına sözlerinin Safevî halkına olan düşmanlığından ileri gelmediğini söylemekte hatta yer yer Şah için *“kardeşim”* diye hitap etmekteydi. O en büyük arzusunu hala Şah ile bir yerde buluşmak ve görüşmek olarak açıklamaktaydı. Böylece iki taraf arasında uzlaşma sağlanacak ve Meşhed'de yıllardır sürdürülen kanlı çatışmalar son bulacağı gibi masum insanlar da öldürülmeyecekti⁶⁰².

Abdülmümin Han'ın bir kez daha barıştan ve uzlaşmadan söz etmesi onun Meşhed'e kadar ilerleyen Safevî ordusundan ne kadar çekindiğini ortaya koyması açısından önemlidir. Vaktiyle babasının sözünü dinlemeyerek Şah ile savaşmayı göze alan ve bu uğurda Horasan fetihlerinde hız kesmeyen Abdülmümin Han şimdi gerekçeler yaratarak geri çekilme telaşına kapılmıştır. Horasan'ı geri almaya kararlı olan Şah açınsındansa bu gerekçelerin hiçbir önemi yoktur. Çünkü her halükarda Özbeklerle karşı karşıya gelinecektir.

Şah Abbas, Abdülmümin'e yazdığı cevabi mektubunda ılımlı üslubundan vazgeçmemiş, ona yine Cengiz Han'ın varisi Gürgani'nin tahtına oturan şevket ve übhet sahibi Abdülmümin Han diye seslenmiştir⁶⁰³.

Sözlerine *“Kim ki Ali ile düşmandır yok olacaktır”* cümlesiyle başlayan Şah Abbas akabinde *“Elhamdülillah siz de bu söze itibar ettiniz. Bilinsin ki Ehl-i beyt*

⁶⁰² Abdülmümin Han'ın Şah'dan son bir isteği daha vardı. O, da Safevilerce esir tutulan Özbek elçisi Mirza Hacı ile Pir Muhammed Kongrat'ın serbest bırakılmasıydı. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 221-222.

⁶⁰³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 223.

*Nuh'un gemisi gibidir. Kim onu seçse kurtuluşa erer, kim yanlış yolu seçse helak olup gider*⁶⁰⁴ diyerek hem bu son gelişmeden duyduğu mutluluğu dile getirmiş hem de son bir kez daha Özbek Sultanını yanlış yola sapmaması hususunda uyarmıştır. Safevî Devleti'ne düşmanlık ve muhaliflik edenlerin Allah'ın şefkatine nail olamayacağını ve en kısa zamanda acze düşeceğini iddia etmiştir. Buna bağlı olarak kendisine tâbi olanların da tıpkı daha önce seleflerine tâbiyetini bildiren Babür Padişah, Sultan Hüseyin Baykara'nın evlatları, Şirvan Sultanları ve Ürgenç Sultanları gibi isteklerini elde edeceklerine dair güvence vermiştir⁶⁰⁵.

Bu sözünü desteklemek üzere Abdülmümin'e şöyle seslenmiştir: *"Biz atalarımızın sünnetini icra etmekle mükellefiz ve her kim ki saltanatımıza gelip samimiyetini bildirip, iyi ilişkiler kurmak isterse onun bu talebini yerine getirmeye ve istediği yardımı sağlamaya çalışırız."*⁶⁰⁶

Şah Abbas, Abdülmümin'in görüşme talebini bir kez daha kabul ettiğini şu sözlerle bildirmiştir.

*"Cam'a bazı olaylar nedeniyle gittiğinizi ve bizi de bu yere davet ettiğinizi mektubunuzda bildirmişsiniz. Eğer siz o yerde bekleyecek olursanız biz de başka bir yere yönelmeyeceğiz ve durmaksızın Cam tarafına hareket edeceğiz."*⁶⁰⁷ Lakin Abdülmümin Han, bölgede Safevî ordusunu beklemek yerine çoktan geri çekilmişti. Bu konuya vakıf olan Şah mektubunda bu meseleye de değinmiş ve Abdülmümin'in niyetini şöyle sorgulamıştı.

Ancak öğrendik ki Cengiz Hanedanlığının bu nesli o yerde durmamış ve maksatları Özbeklerle görüşmek olan bizim asakir-i mansuremizle bir araya gelmemişti. Eğer bizimle savaşmaya meyilliyeniz hızla öne çıkın. Eğer muhabbet ve dostluk makamında olmayı istiyorsanız ki iki üç gün önce İmam Kulu Bey Türkmen size yazdığı mektubunda bildirmişti, ne zaman bizim memleketimizden el çeker ve tüm Horasan'ı ulya-yı devlet-i kahirenin tasarrufuna verecek olursanız biz de çatışma ve kırınlıkları terk ederiz, sizinle ilişkilerimizi dostluk ve muhabbet esasları üzerinde sağlamlaştırırız.

⁶⁰⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 224.

⁶⁰⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 224-225.

⁶⁰⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 225.

⁶⁰⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 225-226.

Şah, şartları kabul edildiği takdirde Özbek Hanına sadece ilişkilerinin düzeleceğini vaat etmiyordu. Aynı zamanda Özbek sultanı yardıma ihtiyaç duyduğu ve kendilerine başvurduğu takdirde onlara yardım etme sözü de veriyordu. Şayet dostluk vaki olursa her iki tarafın ilişkinin seyrini değiştirmemek adına aradaki fesatçılara kulak vermemelerini ve onların sözlerine itimat etmemelerini tavsiye ediyordu⁶⁰⁸.

Şah, barış ve dostluk mesajlarında samimi olduğunu göstermek istercesine mektubunda Abdülmümin'in sözlerine binaen Meşhed'i kuşatmaktan vazgeçtiklerini ve Esterabad ile Darülmerz'deki sorunları çözmek için Bistam tarafına yöneldiklerini de bildirdi. Ona göre bu davranışı barış için gerçekleştirilmiş önemli bir adımdı. Bu noktada Abdülmümin Han da dostluk ve itihat düşüncelerini eyleme geçirirse Şah birliği güçlendirmek için daha çok çaba sarf edecekti.

Şah iyi niyetini göstermek için bir taviz daha vermiş ve Abdülmümin Han'ın mektubunda talep ettiği üzere Özbek elçileri Pir Muhammed Kongrat ve İmam Kulu Bey'i serbest bıraktığını açıklamıştı. Mektubu bitirirken de barış için dualar etmiş ve muhatabından da böyle yapmasını istemişti⁶⁰⁹.

Ancak dönemin şartları göz önüne alındığında Şah'ın barış isteğinde ciddi olduğu şüphelidir. Nitekim o, ülkesinin merkez ve batısındaki sorunları çözdükten sonra tüm gücüyle Horasan'a gelmişken ve Abdülmümin Han henüz Buhara'nın desteğinden mahrumken neden böyle bir şeye tevessül etmiş olabilirdi? Kanaatimizce Şah Abdülmümin'i hazırlıksız yakalamak ve bu sayede Horasan'daki tüm Özbek varlığına son vermek niyetindedir.

Abdülmümin'in dördüncü mektubu da üçüncü mektubu ile aynı minvaldedir. Amacı Safevî güçlerini bir şekilde Meşhed'e gitme fikrinden vazgeçirmektir. Bu mektubunda o, Şah'a daha münasip bir rota da belirlemiştir. Ona göre Horasan'a Meşhed üzerinden geçmek yerine Cam güzergahı tercih edilmelidir. Zira Safevî güçlerinin Meşhed'de birkaç gün süreyle beklemesi ve bu süre zarfında Safevî askerlerinin Herat'ta yaşayan Kazak ve Deşt-i Kıpçak halkına zarar vermesi onları isyana sürükleyecek, hatta Herat yönetiminde hak talep etmelerine sebebiyet

⁶⁰⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 226.

⁶⁰⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 226-227; Aynı mektup için bk. Natanzî, *Nakâvetü'l Asar*, s. 444-448.

verebilecektir. Safevî kuvvetlerinin bu güçlü ve cesur savaşılarla çatışmaya girmesi ise aleyhlerine olacağından en iyisi Safevîlerin Meşhed kuşatmasından vazgeçmesidir. Özbek şehzadesi mektubun sonunda tavsiyelerinin dostça söylenmiş sözlerden oluştuğunu, kesinlikle bir art niyet taşımadığını da belirtmeden edememiştir⁶¹⁰.

Abdülümün'in dostça tavsiyeleri üzerine Şah Abbas, onun samimiyetine olan inancını göstermek adına *“İki taraf arasında düşmanlığın def edildiği, birlik ve ittihat düşüncesine sadık kalındığı tarafımızca malumdur.”* diyerek mektubuna başlamıştır. Ancak devamında Özbek şehzadesinin tavsiyelerini dikkate alamayacağını da makul gerekçelerle izah etmiştir. Buna göre Şah ordusuyla, Meşhed'e gitmeyi hatta orada bir grup asker bırakmayı istemektedir. Bu davranışının sebebi, Meşhed'i kuşatmak olmadığı gibi Özbeklere karşı duyulan düşmanlık ya da çatışma isteği de değildir. Şah, ayrıca Abdülümün'in uyarılarını dikkate alarak bölgedeki halka hiçbir şekilde zarar verilmeyeceğini de belirtmiştir. Şah'ın ifade ettiği üzere bölge vaktiyle büyük evliyaların yaşadığı bir yerdir ve bu nedenle kendilerini şehre zarar vermesi ya da bölgede çatışma çıkarması mümkün olamaz⁶¹¹.

Kendileri kadar Özbeklerin de barış ve dostluk yanlısı olduklarına itimat ettiğini söyleyen Şah, hem Meşhed hem de Herat'ın kuşatılmayacağı ve hiçbir şekilde bölgede savaş ortamı yaratılmayacağına dair Abdülümün'e güvence vermiştir.

Şah'a göre karşılıklı mektuplar, iki ülke arasında barış ortamı yaratıldığının en büyük göstergesidir. Ancak tarafların bu barıştan beklentilerinin yerine getirilip getirilmediği pek muğlaktır. Şah bu mektubunda Horasan coğrafyasına hiçbir şekilde zarar vermeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Akabinde bunun gerekçesini Özbekler tarafından defalarca gönderilen mektuplara ve hepsinde zikredilen barışa dayandırmıştır. Şah, muhtemelen Abdülümün'in devamlı olarak sulhtan söz etmesini Horasan'ı Safevî yönetimine bırakmaya razı olduğu şeklinde değerlendirmiştir.

⁶¹⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 229-230.

⁶¹¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 231.

Bu nedenle bölgeyi harabeye çevirecek bir çatışma içine girmeyi istememiş ve bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *“Bizim bu yıl Horasan’ı ele geçirmek gibi bir isteğimiz yoktur. Ancak çatışmalar üzerine Darü’l-merzdeki işlerimizi erteleyip hızla Horasan’a geldik. Defalarca karşılıklı bildirilen sulh üzerine de Darü’l-merz’e geri dönüp orada kışlamaya kararlaştırdık.”*⁶¹²

Şah, Abdülmümin Han’dan beklentisini de mektubunda çok açık dile getirmiştir. Buna göre Abdülmümin Han, dostluğun devamını ve iki ülke arasındaki ittifadı güçlendirmek istiyorsa Horasan’ın bazı mahallerinde yer alan birliklerini bölgeden çıkarmalı ve Horasan’ı Safevî Devletine mensup yöneticilere teslim etmelidir. Bu şekilde hareket ettiği takdirde aradaki barış asla zarar görmeyecektir⁶¹³. Akabinde Şah şöyle ferman buyurmuştur;

Aramızdaki ittifakı hiçbir Sultan, nifakıyla bozamaz. Esasta Müslümanların ve yolcuların refahı ve güvenliği için sağlanan bu dostluk aynı zamanda iki devletin sebatı ve devamı için de gereklidir. Şayet zaman zaman mektupta yazılanlara muhalif davranılırsa ve Özbekler, Horasan’ın bazı mahallerinin tasarrufundan vazgeçmezlerse ayet-i kerimede’de bildirildiği üzere ‘Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur’, Allah kime zafer ve fethi verirse o fethin sahibi olacaktır.⁶¹⁴

Şu ana kadar incelenen mektuplarda dikkat çeken mesele Şah’ın ısrarla Horasan mülkünü Özbek şehzadesinden talep etmesidir. Onun barış için öne sürdüğü şartın Özbekler tarafından kabul edilmesi ise imkansız görülmektedir. Çünkü Abdülmümin Han her ne kadar mektuplarında barıştan ve dostluktan sıklıkla söz etse de Horasan hakimiyeti meselesinde hep suskun kalmıştır.

Şah Abbas, Horasan bölgesiyle ilgili tüm düşüncelerini Abdülmümin Han’a hitaben beşinci kez kaleme aldığı mektubunda açık yüreklilikle bildirmiştir. Tahta çıktığı andan itibaren Özbek-Safevî savaşlarının seyrini kısaca aktardığı gibi Safevî güçlerinin neden bölgede etkisiz olduğunu da zikretmiştir.

Şah’ın ifade ettiği üzere Cengiziye soyundan olan Özbekler, Turan bölgesine uzun zaman diliminde gelip yerleşmişler ve Maverünnehir hakimiyeti sonucunda Safevî Devleti ile komşu olmuşlardır. Akabinde yakaladıkları her fırsatta Horasan

⁶¹² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 232.

⁶¹³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 232.

⁶¹⁴ Şah, bu mektubu Şabanoğlu Dulkadir adlı elçisi vasıtasıyla Abdülmümin Han’a gönderdiğini beyan etmekteydi. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 232-233; Şah’ın aktardığı ayet, Al-i İmran suresinin 160. ayetidir. Tercümesi için bk. http://www.diyaret.gov.tr/kuran/arapca.asp?page_id=70, 24.11.2010.

coğrafyasına saldırılar düzenlemek suretiyle Safevî Devleti'nin sınırlarına müdahalede bulunmuşlardır.

Şah, Özbeklerin Horasan'da başarılı olmalarını aynı tarihlerde Safevî ülkesinde yaşanan sıkıntılara dayandırmıştır. Bir taraftan Kızılbaş taifesi arasında düşmanlık ve nifakın baş göstermesi diğer taraftan çok sayıdaki Osmanlı askerinin Safevî devleti üzerine hücumu geçmesi ve Kızılbaş birliklerinin Osmanlı ordusunu def etmekle meşgul olunması üzerine Horasan'daki sıkıntılarla ilgilenemediklerini bildirmiştir⁶¹⁵.

Ancak şimdi kendi saltanat dönemi başlamıştır ve bu yeni süreçte Safevîlerin Horasan'daki eylemsizlik dönemi son bulacaktır. Şah saltanat tahtına oturduğu andan itibaren içinde bulunduğu durumu ve Horasan'da yaşananları Abdülmümin'e şöyle izah etmiştir.

Ben saltanat tahtına çıktığımda Kızılbaş taifesi arasındaki nifaka son verdim. Suçluları cezalandırdım ve devleti salaha ulaştırdım. Ayrıca biz ve padişah-ı Rum arasında sulh yapıldı. Biz de sizinle görüşmek isteğiyle o tarafa hareket ettik. Ancak siz karşımıza çıkmadınız, Belh ve Buhara tarafına yöneldiniz. Bu sırada kış yaklaşmıştı ve askerimizin Horasan'da kışlaması da mümkün değildi. Bu nedenle biz de Irak tarafına geri döndük. Bir sonraki yıl ki devletimiz Arabistan ve Luristan bölgesindeki sıkıntıları gidermek ve buraya görevliler atamakla meşguldü. Bunu fırsat bilen Özbek Han'ı tekrar Horasan'a geldi ve Nişabur kalesini görevlilerimizin elinden aldı. Ancak ne vakit bizim Horasan canibine hareket ettiğimizi duydularsa cesaret gösterip karşımıza çıkamadılar hatta Horasan'da duramayıp geri çekildiler. Ancak Safevî ordusunun (Rayat-ı Nusret ayat) Horasan'a gelmeyeceğinin duyulması üzerine Özbek Han'ı (An Han-ı Azimü'ş-şan refiü'l-mekan) Horasan'a gelmiş ve İsfarayn kalesini muhasara etmişti. Safevî ordusu yirmi gün içinde Bistam çayırında toplandı ve 5 Zilhicce tarihinde Bistam çayırından Horasan üzerine harekete geçti⁶¹⁶.

Şah bu sözleri sarf ederken Abdülmümin'i bir yerde ikaz ediyordu. Zira ona ayak bağı olacak ve de Horasan seferinden geri çevirecek hiçbir durum vaki değildi. Öyleyse bu Özbek şehzadesi savaşmak istiyorsa tüm cesaretini toplayıp ordusunun karşısına çıkacak ya da Horasan hakimiyetinden vazgeçip geri çekilecekti. Büyük Abbas, Bu seferki Horasan seferinin ciddiyetini Abdülmümin'e bildirdikten sonra onu açıkça tehdit etmekten de geri durmamış ve şöyle bir söylemi tercih etmiştir.

“O Han'a ve Cengiziye hanzadelerine layık olan budur ki

⁶¹⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 235.

⁶¹⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 235-236.

İsferayn'dan öteye geçmeyi düşünmesin ve kendisine tabi Müslümanların refah ve emniyetini kollasın.”

Şah Abbas, atası I. İsmail ve Tahmasb dönemlerinde olduğu gibi bölgede bir kez daha büyük bir harp yaşansın istememektedir. Amacı Horasan'ı savaşımsızın ele geçirmektir. Bu doğrultuda Abdülmümin'i bir kez daha uyarmıştır. Şöyle ki zafer aynı anda iki tarafın olamayacağına göre çatışma gereksizdir. Çünkü olası bir harpte fethin ve zaferin sahibi tabî ki kendileridir. Savaş ise birçok Müslüman'ın kanının dökülmesine ve bölge halkının mallarının yağmalanmasına yol açacaktır.

Onun bu sözlerinden anlaşıldığı üzere Şah Abbas iki sebepten Özbeklerle savaştan yana değildir. İlki Horasan bölgesinin harap hale gelecek olması ki bu durum ekonomik açıdan büyük kayıplar anlamına gelmektedir, ikincisi ise savaş esnasında birçok Müslüman'ın kanının dökülecek olmasıdır. İfadesine göre özellikle ikinci unsur dini açıdan Şah'ın vicdanını sızlatmaktadır. Bu nedenle Abdülmümin'e hitaben *“bu işin vebali bu dünyada ve öbür dünyada her ikimizin boynuna olacaktır”* diyerek ona da bu dini sorumluluğunu hatırlatmakta ve bu şekilde geri çekilmeye ikna etmeye çalışmaktadır.

“Bu dünyada her şey namus ve nam içindir”⁶¹⁷

diyerek de Özbek şehzadesini mağlubiyet kaynaklı bir utanç yaşamaması için tembihlemiştir. Şayet Abdülmümin Han, tüm bu uyarılarına kulak asmayıp yine de İsferayn'ın ötesine geçerek kuşatmalarını devam ettirecek olursa Şah da Horasan yürüyüşünden vazgeçmeyecek ve savaş kaçınılmaz olacaktır. Şah'a göre Abdülmümin Han, dünya serdarı olma düşüncesini hayallerinden çıkarmalı, namus ve şerefini düşünerek geçen senelerde yaptığı gibi kaçmak yerine Safevî temsilcileriyle görüşmek üzere olduğu yerde beklemelidir. Aksini yaparak bulunduğu yeri terk etmesi doğru değildir⁶¹⁸.

⁶¹⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 237.

⁶¹⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 238.

Şah Abbas'ın tehditlerle dolu bu mektubu karşısında Abdülmümin Han bir kez daha üslubunu sertleştirmiş ve tekrar ona "*Abbas Mirza*" şeklinde hitap ederek onun sahibi olduğu gücü küçümsediğini göstermek istemiştir⁶¹⁹.

Ayrıca Şah'ın "*dünya serdari olma düşünceni hayallerinden çıkar*" sözüne karşı "*Bugün Allah'a şükür ki Deşt-i Kıpçak, Murgab, Kaşgar, Bedeşan, Maverâinnehir, Andican, Harezm ve Horasan bizim tasarrufumuzdadır. Dünyanın pek çok yeri bizim askerlerimizin ayağı altında olduğu gibi etrafımızdaki sultanlar ve emirler de bizim emrimizedir.*" diyerek bu düşüncenin hayal değil gerçek olduğunu ve dünya serdarlığı unvanını zaten almış olduğunu ilan etmiştir⁶²⁰.

Evveldi mektuplarda karşılıklı dile getirdikleri dostluk ve birlik mesajlarını hatırlatan Han, bir yıldır varlığından söz edilen Safevî-Özbek ittifakının ve karşılıklı hediyeleşmenin düşündüğü kadar güçlü temellere dayanmadığı idrakine vardığını beyan etmiştir. Aksi takdirde aradaki fesatçıların sözleriyle tekrardan hasımlık rüzgarlarının esemeyeceğini dile getirmiştir. Bu noktada Abdülmümin Han, bir kez daha Ürgenç Sultanlarının Buhara-Kazvin hükümetleri arasında fesat çıkararak ve Safevî Şahını Özbeklere karşı tahrik eden kişiler olduğunu söylemiş, Şah'a sığınarak kendi milletinden olan Özbekleri düşman olarak gösteren ve bu şekilde başta kendilerine ihanet eden devletsiz Ürgenç taifesinin sonunun ne olacağı hususunda şüpheleri bulunduğunu belirtmiştir. Bu durumda onlara inanmak ve koruma altına almak da doğru bir yaklaşım olmayacaktır⁶²¹. Gelineen noktada iki ülke ilişkileri açısından en önemlisi mülteci Özbek prenslerinin en kısa zamanda Abdülmümin'in huzuruna gönderilmesidir. Aksi yaşandığı takdirde ilişkiler bu durumdan olumsuz etkilenecektir.

Şah'ın mektuplarında ısrarla vurguladığı Özbeklerin Horasan'dan vazgeçmesi önerisi de ilk defa Abdülmümin tarafından yanıt bulmuştur. Horasan serdari bu işe

⁶¹⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 239.

⁶²⁰ Abdülmümin Han yukarıdaki sözlerine ilaveten aynı minvalde bir de şiir kaleme almıştı. Şiirin tercümesi şu şekildedir.

Deryadan deryaya benim askerimindir
Cihan benim tacımın altındadır
Dünyanın mülkü benim kapımdadır
Bu büyük dünya bile benim askerime azdır
Dünya üzerinde hükümrânlığınız nerededir
Bizim hükümrânlığımız dokuz ayrı yerdedir.

Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 240.

⁶²¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 240.

kesinlikle sıcak bakmadığını ve Horasan'ın kendi mülü olduğunu şu şekilde dile getirmiştir: “Şah'ın görevlileri, Horasan'ın ilk şehri Semnan'dan itibaren bölge işlerinden tamamen el çeksinler ve Irak mülkünü ele geçirmekle meşgul olsunlar ki kendi halkının emniyet ve refahını temin edebilsinler”⁶²².

Her iki padişahın da beşinci mektubunu oluşturan bu yazışmalar yukarıda zikredilen ifadelerden de anlaşılacağı üzere başlangıçta olduğu gibi tekrar anlaşmazlıklar noktasında düğümlenmiştir. Bundan önceki mektuplarda sulh ve ittifak ortamı oluşturmaktan söz edilmekte, kullanılan ifadelere özen gösterilerek kırıncı olunmamaya dikkat edilmiştir. Özellikle Özbek tarafı kendisinden talep edilen meselelerde açık konuşmayarak konuyu geçiştirmeye çalışmıştır. Ancak son mektup ve Safevî Şahının Ürgenç Sultanına verdiği destek, Han'ı mutedil davranmaktan alıkoymaya yetmiştir. Onun gözünde Abbas hala bir şehzade makamındadır. Kendisi ise babasının tahtına oturacak tek varis ve Horasan'ı feth etmeyi başarmış güçlü bir Han'dır. Horasan'ı terk edecek biri varsa o kişi kendisi değil Abbas Mirza olmalıdır. Nitekim kendisi fetihlerle meşgulken Abbas, ülke içindeki problemlerle uğraşmıştır ve hala da merkezdeki sıkıntıları gidermiş değildir. O halde Horasan'daki işlere müdahale etmek yerine kendi halkının refahı ve emniyeti için gayret sarf etmelidir.

İlginçtir ki Şah Abbas, yine üslubunu hiç değiştirmedığı, isteklerini açık açık izah ettiği bir mektup kaleme alacak, muhatabına her zamanki gibi övgü dolu sözlerle hitap edip ismini güzel sıfatlar arasında zikredecektir⁶²³. Abdülmümin Han'ın kendi gücünü ispat etmek adına hakimiyeti altındaki yerleri bir bir sıralaması üzerine Şah da misilleme olarak ülke sınırlarının Gilan, Huzistan, Fars ve memalik-i Irak'tan oluştuğunu söylemiştir.

Şah, H. 1000 yılı sonu H. 1001 yılı başına tekabül eden dönemde yani M. 1592 sonbaharında Horasan bölgesine niçin gelemediğini Özbek tarafına şu şekilde izah etmiştir.

⁶²² Abdülmümin Han bu mektubu Nur Ali Salur adlı elçisi vasıtasıyla Şah'ın huzuruna gönderdiğini de beyan etmiştir. Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 241; Bu mektup için ayrıyeten bk. Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas-ı Evvel*, C. IV-V, s. 1438-1441.

⁶²³ “Nüvvâb-ı nâmdâr-ı saltanat şî'âr gerdün-ı iktidâr, hurşid-i tal'at merih-i sûlet, refî' menzilet, der derc-i saltanat ve şehriyârî, ahter-i burc-ı mürüvvet ve kâmkârî, el Hân bin el Hân, Celaleddin Abdülmümin Bahadır Han” Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 242.

Uzun zamandır sizinle görüşmek arzumuz vardı. Geçen yıl Ahmed Han Padişah-ı Cilan (Gilan) toz bulutunu kaldırdı. Bu nedenle görevlilerimden Ferhad Han Karamanlu'yu o memlekete gönderdik ki Gilan'ı kısa zamanda tasarrufumuz altına alsın. Burayı feth ettikten sonra nam sahibi emir ve sultanlarımızı Mazenderan, Bistam ve Esterabad'daki sorunları gidermek üzere o bölgeye gönderdik ki ora halkını saltanatımıza tabi etsinler. Tabiyeti kabul etmeyenlerin kılıçla başları bedenlerinden ayrılсын metbu' olanlar ise emirlik göreviyle yönetimde mevkii sahibi edilsin.⁶²⁴

Abbas, Safevî yönetiminin içte yaşadığı olayları karşı tarafa ayrıntılı olarak izah etmek suretiyle ülkedeki karışıklıklara son verdiğini ve bunu gerektiğinde en sert müdahalelerde bulunarak başardığını bildirmiştir. Böylece bir yerde Abdülmümin'in "*Horasan'daki işlere müdahale etmek yerine kendi halkının refahı ve emniyeti için gayret sarf etmelisin*" sözüne gereken yanıtı vermiştir. Şah'ın çatışmaların şiddetine değinmesi aynı zamanda onun gerektiğinde kendi halkına karşı ne kadar acımasız olabileceğini de gösteriyordu. Bu şekilde muhtemelen Özbek tarafında bir korku ve endişe hali yaratmaya çalışıyordu.

Nitekim Şah içteki isyanlara son verdikten sonra Horasan seferini başlatmaya ve bölgedeki Özbek ilerleyişini durdurmaya karar verdi. Bunun için Safevî ordusu Bistam'dan kalkıp İsfarayn'a doğru ilerledi. Ancak Özbekler'in önce Nişabur akabinde Meşhed'e çekilmesi üzerine Safevî birlikleri de Nişabur ve Meşhed güzergahında ilerlemeye devam etti. Abdülmümin için Meşhed son durak olmayacaktı. Özbeler mağlup edildikçe ilerleyiş sürecekti. Ancak bölgenin Kızılbaş kuşatmasıyla karşı karşıya olması üzerine buradaki Özbek nüfus, Abdülmümin liderliğinde Cam yoluyla Belh'e geri döndü. Akabinde Özbek tarafı sulh ve ittifak isteğiyle Şah'a mektup gönderdi. Şah Abbas da bu mektup üzerine Safevî ordusunu Horasan seferinden çektiğini ve Irak tarafına geri döndüğünü söyledi⁶²⁵. Gelinen son noktada da Şah yine güçlü ordusuyla Horasan ülkesindeydi ve Abdülmümin'e şöyle sesleniyordu;

Memâlik-i Penâh! Eğer Padişahlık ve ülkeler feth etmek fikrindeysen sabırlı olmalısın. Geçen yıl yaptığınız gibi bizim önümüzden kaçmayınız. Siz nerede istiyorsanız orada görüşebiliriz, burası Belh de olabilir başka bir yerde.

Ey meşhur güneş! iki kelime yazıp huzurunuzla gönderiyorum ki "Allah, ayağını haddinden uzağa koymayan, kendi makamını ve kaderini bilen o kişiye rahmet

⁶²⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 243.

⁶²⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 243-244.

etsin”, Herkes bilir ki kim cahillere uysa ve Hz. Muhammed’in ailesinden yüz çevirse her iki dünyada da hüsrana uğrayacaktır. Kim ki Ali’ye düşmandır yok olacaktır⁶²⁶

Yukarıdaki sözlerden de anlaşılacağı üzere Şah, Abdülmümin’in dünya hakimiyeti iddialarına rağmen Safevî kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaretleri olmadığını bildirmiştir. Bir kez daha Özbek şehzadesine çağrıda bulunarak Özbek tarafı her nerede isterse orada karşılaşmaya razı olduğunu, hatta bu yerin Abdülmümin’in yönetimindeki Belh şehri dahi olabileceğini ifade etmiştir. Şah bu sözleriyle Özbek tarafına açıkça meydan okuyor ve onu kendi ülkesinde dahi yenebileceğini ima ediyordu. Ona göre Abdülmümin Han, Buhara yönetiminin sahip olduğu gücü aşan faaliyetlerde bulunuyordu. Bunlardan ilki Horasan kuşatmasını İsfarayn’a kadar ilerletmesi, diğeri ise Şah’a tabi olan Harezmi Özbek Hanlarıyla savaşarak onların ülkesini zapt etmesiydi.

Nitekim Safevî ordusunun Horasan coğrafyasında ilerlemesi neticesinde Özbekler Belh’e doğru çekilmeye başlamışlardı. Sıradaki mesele Harezmi ülkesinin akıbetinin ne olacağıydı. Abbas, “babam” dediği Şah Tahmasb’ın saltanat yıllarından itibaren Ürgenç Sultanlarının Şah’a tabii kişiler olduğunu bu nedenle Harezmi’e saldırmanın Safevî ülkesine saldırmakla eş değer olduğunu bildirmekteydi. Onun bu konu üzerindeki düşüncesi şöyleydi. Buhara güçleri Harezmi’i bölge yöneticilerine iade edecek ve çatışma ortamı yaratmadan bölgeden uzaklaşacaktı. Bu sayede kendisine sığınan Ürgenç Sultanları da eskiden olduğu gibi yine Harezmi’nin yönetiminde yerlerini alacaktı. Aksi yaşandığı takdirde Şah, Ürgenç Sultanı Hacim Han’ın yanına Muhammed Kulu Sultan serdarlığında 20.000 süvariye ekleyerek bölgeye gönderecek ve Harezmi’i kontrolü altına alacaktı. Hacim Han’ın kardeşi Nur Muhammed Han da Irak, Fars, Kirman, Huzistan, Gilan, Mazenderan, Esterabad, Azerbaycan, Dağıstan, Kürdistan, Luristan ve Horasan memleketlerinin askerleriyle birlikte Buhara üzerine yürüyecek ve bölgeyi yağma ve katle maruz bırakacaktı⁶²⁷.

Şah’ın Harezmi ile ilgili planları Buhara Özbeklerinin Harezmi’i ele geçirmesinden ne kadar rahatsız olduğunu göstermekteydi. O, tüm kuvvetleriyle bölgeyi Özbek işgalinden kurtarmaya kararlıydı. Ancak mesele bunu nasıl

⁶²⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 244-245.

⁶²⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 246-247.

yapacağıydı. Kanaatimizce Şah'ın beklentisi Özbekleri korkutup kaçırmak ve Horasan'ı savaşmaksızın ele geçirmektir. Bu sayede Horasan bölgesi savaşın etkisiyle harap olmaktan kurtarılacak ve Safevî ordusu kayıp vermeyecekti.

Bu amaç uğruna Şah Abbas, muhatabına sert sözler sarf etmekten asla geri durmuyor ve Abdülmümin'e şöyle sesleniyordu;

Eğer senin isteğin savaşmaksa askerimin kılıcından kork, onlar hücumla geçip dünyayı sana dar edeceklerdir. Eğer kaçmayı başarır da Hindistan'a sığınırsan Hindistan hakimine mektup yazacağım ve senin zincirlerle bağlanıp esir edilmeni ve huzuruma gönderilmeni isteyeceğim. Ola ki benim fermanım ve itaatimden yüz çevirmezsen o diyardaki fakirler ve garipler, askerlerimin atlarının ayakları altında kalıp katl edilmeyeceklerdir. Kendini Horasan kalesindeki birkaç Kızılbaş görevlisini zor durumdayken ve iâşesi tükenmişken esir etmekle mutlu saymayasın. Benim söylediğim şey tamamıyla iyiliktendir. Sen kendi bildiğince tedbirini al vesselam⁶²⁸

Anlaşılaacağı üzere Şah, kazanacağı zaferden gayet emin görünerek Özbeklerin tüm çabasının yersiz ve gereksiz olduğu mesajı iletmektedir. Şah'ın iddiasına göre Hindistan Padişahı da olası bir Özbek-Safevî çatışmasında kendi yanında yer alacaktır. Ancak bu savın doğruluğu pek inandırıcı değildir. Çünkü 999/1590-1591 senesinde Şah ile Celaleddin Sultan arasındaki yazışmalardan anlaşılacağı üzere Hint Padişahı tarafsızlığı tercih etmiştir.

Tüm bu söylemlerden yola çıkarak Şah'ın bu savaşı kazanacağına dair endişeleri olduğu söylenebilir. Nitekim her bakımdan eşit olan bu iki Sultan kıyasıya mücadele etmekten ve tüm cesaretleriyle savaş alanına atılmaktan çekinmeyecektir. Hatta Abdullah Han'ın tüm kuvvetleriyle birlikte oğlunun yanında yer alması durumunda, güç dengeleri değişebilecek ve savaşın galibi Özbekler olacaktır. Şu durumda savaşın sonucunu kaderleri tayin edecektir. Şah'ın yapmaya çalıştığı ise işi şansa bırakmayıp Özbekler tarafında korku salmak ve onları geri çekilmeye ikna etmektir.

Abülmümin'in Şah'a cevabı da aynı ölçüde tehditvaridir. O, Şah'a gönderdiği son mektubunda Abbas'a meydan okumaktan ve onu çatışmaya davet etmekten kesinlikle çekinmemiştir.

⁶²⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 247.

Abdülmümin ilk olarak Harezm bölgesine niçin girdiklerini açıklama gereği hissetmiştir. Yukarıda bahsedildiği üzere H. 1001/M. 1592-1593 yılında Özbeklerin Harezm coğrafyasına saldırmaktaki amaçları Hacim Han'ın Nisa, Ebiverd ve Derun vilayetlerini ele geçirmesine binaen Nur Muhammed Han'a yardım etmek ve bu şahsın hakkı olan yerleri geri almasını sađlamaktır⁶²⁹.

Safevî-zbek temsilcilerinin barıştan ve dostluktan bahsettikleri ve ikisinin de Horasan bölgesinden uzak durdukları H. 1002/M. 1593-1594 yılı ise Özbekler için farklı cephelerde mücadeleyle geçmiştir. Abdülmümin Han zbek ordusunun meşguliyetini şu şekilde aktarmıştır.

Geçen yıl ki devlet ve iclalimiz için Horasan'a gelmemiştik, Maveraünnehir, Taşkent, Türkistan askerleri A'l Hazret-i Hakan Süleyman mekan zill-i subhan halifet'r-rahmn (Abdullah Han)'nin emri altında Kaşgar ve Deşt-i Kıpçak bölgesindeki namzedleri uyarmak maksadıyla o taraf yöneldiler. Biz de (yani Abdülmümin Han) Belh, řeberđan, Hisar, eğaniyan, Vahşiva, Hotlan, Talegan, Kunduz, Boğlan ve o bölgedeki askerleri Kabil ve Bedeşan emirlerini uyarmak maksadıyla o tarafa gnderdik⁶³⁰.

Anlaşılacağı zere Buhara yönetiminin kuzey ve güneydeki sınır komşularıyla ciddi bir takım sıkıntıları vardı. Aynı tarihlerde Safevî Devleti de içteki çekişmelere son vermeye çalışıyordu. Ancak bu sıkıntılar giderilmiş olmalıydı ki Abdülmümin H. 1003 yılının zbek ve Safevî kuvvetlerinin Horasan'da karşlaşması için uygun bir yıl olduğunu söylüyordu. Onun ifade ettiği üzere iki taraf Meşhed yakınlarında bir araya gelmeli ve tüm kozlarını paylařmalıydı⁶³¹.

Abdülmümin de tıpkı şah Abbas gibi zaferi kazanacak taraf olarak kendilerini ilan ediyordu. Bu malum sonuç karşısında Safevî kuvvetlerinden beklentisi zbek askerleri arasında zayi olmadan Irak tarafına geri dönmeleri idi. Aksini yaptıkları takdirde sadece Horasan'ı kaybetmekle kalmayacak Irak bölgesini de zbek saldırısına açık hale getireceklerdi⁶³².

⁶²⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı şah Abbas*, C.I, s. 248.

⁶³⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı şah Abbas*, C.I, s. 249.

⁶³¹ Abdülmümin'in tam olarak sözleri şu şekildeydi: "Dostluğu kim istiyor, kimin ona meyli vardır, taht ve baht kimin olsun, tabut kime nasiptir belli olsun" Nevaî, *Mekâtibât-ı şah Abbas*, C.I, s. 249.

⁶³² Nevaî, *Mekâtibât-ı şah Abbas*, C.I, s. 249-250. Aynı mektup için bk. Vilayetî, *şah Abbas Evvel*, s. 26-28.

3.4. ŞAH ABBAS'IN SON SÖZLERİ VE ÖZBEKLERİN ÇARESİZLİĞİ

Şah Abbas sözlerine Abdülmümin Han'a ait mektubun kendisine H. 15 Zilhicce 1002/M. 1 Eylül 1594'de İsferyayn'da ulaştığını söyleyerek başlamıştır. Sonra bir önceki mektubundaki sualine Abdülmümin'in yanıtı bırakılmadığını ifade etmiştir⁶³³. Hatırlanacağı üzere Şah Abbas en son gönderdiği mektupta “*Geçen yıl yaptığınız gibi bizim önümüzden kaçmayınız. Siz nerde istiyorsanız orada görüşebiliriz, burası Belh de olabilir başka bir yerde.....Eğer isteğiniz savaşmaksa askerimin kılıcından korkun..... Kendi bildiğinizce tedbirinizi alın vesselam*” diyerek Abdülmümin'i Safevîlerle savaşmak üzere bir karar vermeye çağırmıştır. Muhtemelen Şah'ın aradığı cevap Abdülmümin'in nihai kararıdır.

Akabinde H. 1002/M. 1594 yılındaki Safevî-Özbek çatışmasının vuku bulmamasına dair Abdülmümin Han'ın ifade ettiği mazeretleri konu alan Şah, “*Hangi tarihte hangi padişah dünyanın sahibi ve yeryüzünün sultanı olmak isteyip de düşmanının karşısından firar etmiştir ve sonra 'siz bekleyin, ben askerlerimle geleyim ve sizinle cenk edeyim' demiştir*”⁶³⁴ diyerek Abdülmümin'in bir önceki mektubuyla alay etmiştir.

*“Bir kişi ki başına taç koyacaktır
Ki, o yola baş koyacaktır”*⁶³⁵

beyitiyle de Sultan olmak isteyen kişinin bu uğurda canını ortaya koyması ve hiçbir mazeretin arkasına sığınmaması gerektiğini söylemiştir.

Şah Abbas Özbeklerin bir kez daha savaşmaktan kaçmaması için ordusundan önce Ferhad Han'ı bir bölük askerle İsferyayn'a gönderdiğini, Ferhad Han ile Abdülmümin Han arasında yaşanan savaşta Özbeklerin mağlup olduğunu ve İsferyayn'ı terk ettiklerini hatırlatmıştır. Sonra da

*Şayet kılıç ve bazu gücüne sahipsin
Niçin kaçıyorsun? Nereye gidiyorsun?*⁶³⁶

⁶³³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 251.

⁶³⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 252.

⁶³⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 252.

⁶³⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 252.

şeklinde sorular yöneltmek suretiyle Abdülmümin'in Şah'a karşı meydan okuyan sözlerinin mesnetsiz olduğunu, Ferhad Han karşısındaki yenilgilerinden sonra Özbeklerin bir daha Safevî karşısına çıkmaya cesaret edemeyeceklerini açıkça ifade etmek istemiştir.

Şah ayrıca Abdülmümin'in Safevî-Özbek buluşmasını dört gözle beklemekte olduğu sözlerine binaen Safevî ileri gelenlerinin Meşhed-i Mukaddesi tavaf etmek istediklerini, bu düşünceyle yola çıktıklarını beyan ederek⁶³⁷ yeni buluşma noktası olarak Meşhed'e işaret etmiştir. “*Size ulaşayım diye yüz menzili bir yaptım*”⁶³⁸ diyerek de Meşhed'e ulaşmak için kısa sürede çok mesafe kat ettiklerini belirtmiştir. “*Eğer yazdığınız ve söyledikleriniz doğruysa, Meşhed-i Mukaddes havalisinde karşılaşma kararımız üzere oraya teşrif ediyoruz, bizim gelmekte olduğumuzu duyduğunuzda sakın başka bir yere gitmeyin ki biz size ulaşalım.*”⁶³⁹

Şah Abbas, H. 1000/M. 1592 senesinde gerçekleştirdiği sefere değinerek o tarihte aklında Horasan seferinin yer almadığını söylemekte ve buna rağmen sefere çıkmasının sebebini Özbek Han'ı Abdullah'ın oğlu Abdülmümin'i Horasan ve Irak'ın ele geçirilmesiyle görevlendirmesi, bu emir üzerine Abdülmümin'in İsfarayn'ı kuşatması olarak göstermiştir. I. Abbas İsfarayn'ın Özbeklerce kuşatıldığını duyduğunda askerlerinin azlığına çokluğuna bakmadan sefer için hazırlanıp hücumla geçtiğini söyleyerek adeta bu olaya ne kadar hiddetlendiğini ifade etmiştir. Yirmibeş gün içinde İsfarayn'ı geri aldıkları bilgisini aktararak da Safevî gücünü Özbek Sultanına ispat etmeye ve bir kez daha Özbek askerlerini korku ve dehşete düşürmeye çalışmıştır.

Sonra da “*saltanatınızın şeref ve namusu için layık olan budur ki sözünüzde sebat ediniz ve başka bir yere gitmeyiniz*”⁶⁴⁰ diyerek bir kez daha Abdülmümin'i savaş meydanına çağırması ve devamında Siffin savaşını hatırlatarak “*eğer bahadırılık davası güdüyorsan kendi imamın arkasında durursun ve savaş alanına gelip bizimle cenk edersin, 'bu, Allah'ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah büyük lütf*

⁶³⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 252-253.

⁶³⁸ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 253.

⁶³⁹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 253.

⁶⁴⁰ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 253.

sahibidir”⁶⁴¹ demiştir. Böylece taraflar arasındaki savaşın Sünni-Şia çatışmasından kaynaklandığına tekrar bir vurgu yapmış ve Meşhed’de gerçekleşecek savaşın bu çatışmaya son noktayı koyacağını, bu nedenle tarafların muhakkak Meşhed havalisinde savaş meydanına çıkması gerektiğini ifade etmiştir⁶⁴².

Şah Abbas, Abdülmümin’e hitaben kaleme aldığı son mektubunda ise cülusundan bu yana yaşanan olayların genel bir değerlendirmesini yapmış ve Özbekleri bir kez daha harpten vazgeçirmeye çalışmıştır. Buna göre uzun yıllar önce Safevî mülkü olan Horasan’ın düşman saldırılarına maruz kalmasının sebebi Şah’ın birkaç yıldır Irak memleketindeki isyanlarla meşgul olmasına ve bu işi kendisine öncelikli görev tayin etmesine dayanıyordu.

Bu noktada Özbekler için; “*fırsatçılar*”, “*edepsizler*”, “*ahretlerini bu dünyaya karşılık satanlar*” ve “*leş üzerine üşüşen akbabalar*” gibi sıfatlar kullanarak Abdullah Han ve Abdülmümin Sultan’ın Horasan seferlerindeki başarısını küçümsemiş ve onları zafere ulaştıran amilin Safevîlerin içinde bulunduğu çaresizlik olduğunu ileri sürmüştür. Bu şekilde Şah, bir kez daha Özbekleri zafer kazanan bir ordu olarak görmediğini, kendisine rakip addetmediğini Özbeklerin sadece siyasi ortamın getirdiği avantajlardan yararlanarak Horasan’ı tasarrufuna alabildiklerini ve kötü iman sahibi kişiler gibi ele geçirdikleri yerleri viraneye çevirdiklerini söylemiştir. Ona göre Özbeklerin bu şekilde fütursuz davranmalarına sebep karşılarında bu olayın intikamını alacak güçte birini görmemeleridir⁶⁴³.

Bu noktada tarihe ışık tutup Safevîlerle kıyasıya mücadele eden Özbek Hanları Şeybanî Han ile Ubeydulah’ın adını zikreden Şah, Abdülmümin Han’ın bu cüretkarlığıyla atalarının başına gelenlerden hiç endişe duymadığını ve bir gün kendisinin de başına gelebileceğini hesap etmediğini söylemiştir⁶⁴⁴.

Mektubun bundan sonraki kısımları biraz daha ılımlıdır. Abdülmümin’in tavrına göre sulh ya da cenge karar verecek olan Şah, Özbek Sultanını Horasan’dan

⁶⁴¹ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 253. Şah Abbas burada Hadîd suresinin 21. ayetinden alıntı yapmıştır. Ayetin tamamının tercümesi şöyledir: “*Rabbimizden bir bağışlanmaya ve eni, gökle yerin genişliği kadar olan, Allah’a ve Resûlüne inananlar için hazırlanan cennete yarışarcasına koşun. İşte bu, Allah’ın lütfudur. Onu dilediğine verir. Allah büyük lütuf sahibidir*”. Bk. http://www.diyaret.gov.tr/kuran/arapca.asp?page_id=539, 07.02.2011.

⁶⁴² Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 253-254.

⁶⁴³ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 255.

⁶⁴⁴ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 256.

çekilmeye ikna etmek için bu defa kelimelerini biraz daha özenle seçmiştir. Şayet Özbekler, Horasan'ı terk etmeyip ilerleyişlerini devam ettirecek olurlarsa onları durdurmak için harp kaçınılmaz olacaktır. Çünkü Şah Abbas'ın Horasan'dan vazgeçmeye ve bu yeri ezeli rakibi ve Şia düşmanı Özbeklere kaptırmaya hiç niyeti yoktur. Bu minvalde Şah, Abdülmümin'e şu şekilde seslenmiştir:

*“Eğer ki sizler haddinizi aşmasanız ve cahil ve zelil insanlar gibi gurura meyl etmeseniz bizim şefkatimiz ve affımız geniştir yanlış amelleriniz üzerine çizgi çekip, her mülkün sakini ve halkı bizim himayemiz altında refah içerisinde yaşasın diye fitnenin kapısını çalmayız”.*⁶⁴⁵

Şah bu sulh içerikli mesajını aynı minvalde bir dördlük ile tamamlamıştır.

Şahlar sulha ıfık tutsalar

Bir şehri ve bir orduyu aydınlatırlar

Ve eğer kinlerini ortaya koysalar

*Belayı gök yüzünden yeryüzüne indirirler*⁶⁴⁶

Şah, tüm barışçıl sözlerine rağmen Özbeklerin gaflet uykusundan uyanmamaları ve askerlerinin çokluğuna güvenerek Horasan'ı terk etmemeleri halinde savaş meydanına çıkacağını ve onlara hadlerini bildireceğini söylemiştir. *“Birkaç Özbek emirinden ve onların çok sayıdaki askerlerinden hiçbir korkumuz yoktur”*⁶⁴⁷ diyerek de bu düşüncesindeki kararlılığını dile getirmiştir.

Görüldüğü üzere son mektuplarında Şah ve Han savaş alanında buluşmak üzere kılıçlarını çektiklerini ve hiçbir suretle Horasan'dan vazgeçmeyeceklerini defalarca dillendirmişlerdir. Ancak mektuplaşma süresince sürekli Horasan içlerine doğru ilerleyen Safevî ordusu karşısında Abdülmümin, sebat gösterememiş ve her seferinde bir adım daha gerilemiştir. Şah'a ilk mektubunu Cacerem'den yazan Özbek Sultan'ı Kızılbaş ordusunun buraya geleceğini öğrenince Cam'a çekilmiştir. Cam'dan sonra Meşhed'e oradan da son durağı olan Belh'e gitmiş⁶⁴⁸, böylece savaşmaktan çekindiği alenen gün yüzüne çıkmıştır.

⁶⁴⁵ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 256.

⁶⁴⁶ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 256.

⁶⁴⁷ Nevaî, *Mekâtibât-ı Şah Abbas*, C.I, s. 256-257.

⁶⁴⁸ Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 155-156.

Abdülmümin Sultan'ın, Safevî ordusunun önünden kaçıp Meşhed'e sındığını duyan Abdullah Han, oğlunu uyarmak istemiştir. Abdülmümin Han'a gönderdiği mektubunda öncelikle Safevî ordusunun sayıca üstün olduğuna vurgu yapmış ve oğlunun iki ordu arasındaki farkı anlaması için Abdülmümin'in ordusunu küçük bir su birikintisine ah'ın ordusunu da Bahr-i Kulzüm'e benzetmitir⁶⁴⁹. Devamında ise;

Senin ahla savaıp onu mağlup etmen ve katletmen sadece bir hayaldir. Gurur ve kibirle hareket edip gereklemeyecek bir hayale kapılma. Aksi takdirde eybek ve Ubeyd Han gibi ehadete erersin. Bu zamana kadar ne kadar cesur ve güçlü zbek erleri bu uğurda Kızılbalarla savamı, onlara kılıç ekmilerse başarılı olamamılardır. Bunu dikkate al ve meseleyi kılıçla çözmeye kalkıma⁶⁵⁰.

demiştir. Bundan sonra da oğluna Safevî ordusu karşısında nasıl davranacağına dair taktik vermiştir. Buna göre Abdülmümin Han Meşhed'de durmak yerine Cam'a sonra da Herat'a çekilmeli ve bu şekilde Safevî ordusunu da Horasan içlerine kadar peşinden srklemelidir. Bu sayede Kızılbalar kendi memleketlerinden uzaklaacaklar ve destek kuvvetlerden mahrum olacaklardır. Aynı zamanda zbek ordusu Maveraünnehir'e daha fazla yaklatığından Buhara'nın askeri gücü hep arkasında olacaktır. Ancak Abdülmümin babasının bu nasihatini dikkate almamış ve ah'a tehdit dolu mektuplar göndermekten geri durmamıtır⁶⁵¹.

H. 1001/M. 1593 yılında Safevî-zbek cephelerindeki gelişmelere kısaca değinecek olursak bu yıl Safevî ordusu zbekle savaşmak ve Horasan'ı geri almak için hazırlıklarını tamamlama ve Bistam'da toplanma gayreti içerisindedir. Bu alımalar ekseninde Tun ve Tabes kaleleri de Özbeklerin elinden alınarak Horasan güzergahının n açılmak istenmiştir.

Şah bu düşünceyle Kirman emirlerinden Veli Han ve İsmail Han'ı bahsi geçen kaleleri zapt etmekle görevlendirdi. Bunun zerine Kirman'da yaşayan Afar

⁶⁴⁹ Natanzî, *Nakâvetü'l-sr*, s. 435; Yazarın Bahr-i Kulzum ile kastettiği özellikle Hazar denizi olabileceği gibi genel manasıyla herhangi bir denizi de ifade etmiş olabilir. Kulzum'n kelime anlamı deniz ya da büyük ırmak demektir. Ferheng-i Amid'de Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz) ile Nil arasındaki bölgeye de bu adın verildiği ifade edilirken, Kanar doğrudan Kızıldeniz olduğunu söyler. Ancak aynı zamanda Hazar Denizi için de çağın kaynakların da "Bahr-i Kulzum" ifadesi kullanılmaktadır. Mehmet Kanar, *Büyük Szlik Farsça Türkçe*, Birim Yay., İstanbul 1998, s. 476; Hasan Amîd, *Ferheng-i Amîd amil-i Vazeha-yı Farsî ve Lugat-i Arabî ve Arupay, Mustaleh der Zebân-ı Farsî ve Isulihat-ı İlmî ve Edebi*, İntiarat-ı Emir Kebîr, Tahran 1385, s. 945.

⁶⁵⁰ Metinde Şeybani Han'ın ismi eybek Han olarak yazılmıştır. Hemen hemen bütün Fars kroniklerinde de ilk zbek Han'ın ismi eybek Han olarak zikredilmektedir. Natanzî, *Nakâvetü'l-sr*, s. 436-437.

⁶⁵¹ Natanzî, *Nakâvetü'l-sr*, s. 437.

boyundan askerler, Veli ve İsmail Han'ın yönetiminde Tabes'e ilerledi ve şehri ele geçirdiler. Tabes'in zapt edilmesiyle özgüveni artan Tun'un eski Kızılbaş hakimi Mustafa Han ise Ustaclu kabilesinden 250 kadar askerle Tun kalesini kuşattı.

Bu sırada Tun'da Özbek emirlerinden Kuzi Mirza⁶⁵² ikamet etmekteydi. Kuşatmanın şiddetiyle şehri kaybetmek üzere olan bu kişi derhal haberciler gönderip Herat hakimi Mir Kulbaba Gönültaş ile Nişabur hakimi Din Muhammed Sultan⁶⁵³, dan yardım istedi. Bu çağrı üzerine her iki Özbek emiri Baculu Han⁶⁵⁴ serdarlığındaki 1000 kişilik Özbek ordusunu Tun'u muhafaza etmeleri için bölgeye sevk etti.

Özbek askerlerinin kaleye varmasıyla savaşın gidişatı Özbek lehine değişiklik gösterdi. Ancak Kirman ordusunun Tun'a varmasıyla Kızılbaş askerlerinin sayısı yaklaşık 6-7.000'e ulaştı. Bu nedenle Baculu Han mücadeleden vazgeçip geri dönmeye karar verdi. Lakin çekilmek için artık çok geçti ve Özbekler, Safevî askerlerince katle maruz kalmıştı. Ayrıca Özbek emir ve serdarlarından birkaçı Kızılbaşlara esir düştü⁶⁵⁵. Tabes ve Tun'un fethinden sonra Ustaclu kabilesi bölgeye yerleştirilmişti, Afşarlı birlikler Kirman'a çekilirken Veli ve İsmail Han İsfahan'a gidip Şah'a kazandıkları zaferleri müjdelediler⁶⁵⁶.

Tun'daki mücadeleyle eş zamanlı olarak Kain kalesinde de Kızılbaş emiri Sultan Ali Halife ile Özbekli Sultan Din Muhammed arasında çatışma vuku buldu.

⁶⁵² Âlem Âra-yı Abbasi adlı kroniği edisyon kritik ederek yeniden yayınlayan Muhammed İsmail Rıdvani kroniğin bir başka nüshasında bu Özbek'in "Nuri Mirza" olarak isimlendirildiğini söylemiştir. Münşi, *Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 712; Vahid Kazvinî ise Tun hakimi Özbek emirini "Kurt Mirza" olarak ifade etmiştir. Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Âra-yı Abbasi*, s. 118.

⁶⁵³ Din Muhammed Sultan Abdullah Han'ın kız kardeşinin oğludur. Yetim Sultan namıyla meşhur olan bu kişi babası Cani Bek Sultan'dan dolayı Astrahan soyundan sayılmaktadır. Bu aile 1556 yılında Astrahan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine bölgeyi terk etmişler ve güneye inip Harezmi Hanı Hacim Muhammed Han'a sığınmışlardır. Bu tarihte kabilenin başında Urus Han soyundan "Yar Muhammed" bulunmaktadır. Ancak bir süre sonra Hacim Han saygısız davrandığı gerekçesiyle onu ülkesinden kovmuştur. Yar Muhammed de Buhara Hanı İskender'e tabi olmuştur. İskender Han, sadakatinden dolayı bu aileye ziyadesiyle hürmet göstermiş hatta kızı Zehra Hanımı Yar Muhammed'in oğlu Canibeg ile evlendirmiştir. Bu evlilikten de Din Muhammed Han dünyaya gelmiştir. Yetim Sultan, dayısı Abdullah'ın Hanlığı döneminde ona hep itaat etmiş, bunun karşılığında Nişabur, Tun ve Kain'in yönetimini elinde bulundurmuştur. Sonradan da izah edileceği üzere bu aile Abdülmümin Han'ın 1007'deki vefatı dolayısıyla Şeybani Hanlığının yerine Buhara tahtına çıkacak ve böylece Özbek Devletinde Astrahan Hanedanlığı dönemi başlayacaktır. Bk. Mirza Şems Buharayî, *Târîh-i Buhârâ, Hokand ve Kaşgar der şerh-i hükümrani-yi Emir Mirza Haydar der Buhârâ, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hace der Kaşgar*, hzl. Muhammed Ekber Aşık, İntişârât-ı Ayne-i Miras, Tahran 1377, s. 22-23.

⁶⁵⁴ Bu şahsın ismi de "Naculu Han" ve "Çulu Han" şeklinde farklı telaffuz edilmiştir. Münşi, *Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 713; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Âra-yı Abbasi*, s. 118.

⁶⁵⁵ Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Âra-yı Abbasi*, s. 118; Esir düşenler arasında Yetim Sultan'ın Divan Beyi ve Özbek büyüklerinden olan Can Muhammed de yer almaktaydı. Münşi, *Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 713.

⁶⁵⁶ Münşi, *Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 714.

Başlangıçta Yetim Sultan, zafer kazanacak ve Kain'i ele geçirecek gibi görünse de Tun'un kaybedilmesiyle birlikte tüm mukavemetini kaybedip geri çekildi⁶⁵⁷.

Özbeklerin geri çekilişi Safevî ordusunu cesaretlendirdiği gibi ilerleyişine de hız kazandırmıştı. Nitekim H. 1001-1002/M. 1592-1594 yılları arasında Sebzvar, Nişabur, İsfereyn, Cacerem tekrardan Safevîlerin eline geçti. Abdülmümin'in sığındığı Meşhed şehrinin kuşatması ise kışın yaklaşması ve erzağın tükenmesi nedeniyle bir sonraki seneye bırakıldı⁶⁵⁸.

Safevî Devleti için H. 1002/M. 1593-1594 yılının en önemli meselesi Luristan emirleri arasında yaşanan çatışmalardı. Takip eden yıl ise Gilan hakimi olarak atanan Ferhad Han'a karşı eski yönetici Ali Han isyan bayrağını kaldırmıştır ki Şah Horasan yerine önceliği Luristan ve Gilan'a vermek ve bu süre zarfında ülkenin iç meseleleriyle meşgul olmak zorunda kalacaktı⁶⁵⁹. Dolayısıyla bu yıl gerçekleştirilmesi planlanan Horasan seferi de sonraki bir tarihe ertelenecekti.

Şah'ın uzun süre Kazvin'den ayrılamayacak olması Abdülmümin'i yeniden hırslandırdı. H. 1002 yılında Nişabur'u kuşatan Özbekler, şehrin hakimi Derviş Mehmed Han ile dört ayı aşkın mücadele etti ve en sonunda bu Safevî emirini Nişabur'u teslim etmeye mecbur bıraktı⁶⁶⁰. Tüm kışı Meşhed'de geçirmek üzere Nişabur'dan yola çıkan Abdülmümin Han, bir bölük askerini de Sebzvar'ı fethetmekle görevlendirdi. Ancak Özbek emirleri ile kale hakimi Muhammed Mumin Sultan arasında Abdülmümin Han'ın izni olmaksızın bir anlaşma yapılmış ve şehir her iki tarafın ikamet ettiği bir yer haline gelmişti. Bir süre sonra çoğunluğu Şia olan

⁶⁵⁷ Şah Abbas İsfahan'da Horasan üzerine yürümek üzere uygun zamanı kollarken Türkmen kabilelerinden bazıları bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Bunların başında Kirman'da yaşayan Afşar kabilesi ile Fars vilayetinde ikamet eden Dulkadirli kabilesiydi. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 715-716; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 118-119.

⁶⁵⁸ Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 156; Felsefî, *Zendegan-ı Şah Abbas Evvel*, C. IV-V, s. 1445; Conabadi, 20.000 süvariden oluşan Ferhad Han serdarlığındaki Safevî birliklerinin İsfereyn'i ele geçirdikten sonra Özbekleri takip ederek önce Nişabur'a sonra da Meşhed'e doğru gittiklerini hatta Meşhed'e sekiz fersah yakın bir yerde Özbek birlikleriyle çatıştıklarını söylemiştir. Ancak Şah Abbas'ın Meşhed'i kuşatmalarına müsaade etmemesi üzerine Safevî ordusunun İsfereyn'a çekildiğini belirtmiştir. Conabedi, *Ravzattü's-Safeviyye*, s. 704.

⁶⁵⁹ Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 158, 160-161; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 730; Luristan'daki isyanın bastırılması hakkında daha fazla bilgi için bk. 737-744, Gilan'da yaşanan olaylar hakkında daha fazla bilgi için bk. 781-791.

⁶⁶⁰ Münşî Abdülmümin'in Nişabur kuşatmasını en ince ayrıntısına kadar izah etmiştir. Anlaşıldığı üzere her iki taraf da uzun süre mücadeleden vazgeçmemiştir. Bk. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 728-733.

halk, Sünni Özbeklerle anlaşmazlığa düşmüş ve Özbekler'i şehirden kovmuşlardı. Böylece Sebzvar yine bir Safevî vilayeti olmuştu⁶⁶¹.

Bu yıl itibriyle Safevî emirlerinin Horasan hakimiyeti sadece Horasan'ın batı yakasındaki vilayetler olan Sebzvar, Tun, Tabes, Kain, Conabed ve Terşiz ile sınırlıydı. Buradaki Kaçar, Türkmen, Ustaclu ve Şamlu taifeleri Tun ve Conabed hakimi Türkmen soyundan Süleyman Halife ile Kain hakimi Şamlu taifesinden Sultan Ali Halife'nin etrafında birleşti ve 4.000 kişiden oluşan Safevî ordusu bu yılın sonlarına doğru Özbek soyundan Seyyid Muhammed Sultan'ın yönetimi altındaki Kerat-ı Terşiz'e hücum etti. Kırk günlük kuşatmanın ardından Özbek hakimi şehri teslim edeceğini söyleyip çatışmaya son vermek istediye de verdiği sözde durmamıştı. Netice itibariyle çatışma yeniden alevlenmiş ve şehirdeki Özbeklerin çoğu Kızılbaşlar tarafından katl edilmişti. Kaçmayı başaran Seyyid Muhammed Sultan, Horasan'da bulunan Yetim Sultan ile Mir Kulbaba Gönültaş'dan yardım istedi. Bu sırada Safevî birlikleri Özbek hakimiyetindeki Ezgand-ı Terşiz'e saldırınca birleşik Özbek ordusu da bu tarafa yöneldi. Nihayet önce Ezgand'da sonra da Tabes civarındaki Ariz köyünde Özbek-Safevî birlikleri karşı karşıya geldiler. Süleyman Halife ve Sultan Ali Halife'nin katl edilmesiyle zafer Özbeklerin oldu.

Hemen akabinde Tabes hakimi Mustafa Han ile Yetim Sultan arasında Bend şehrinde çatışma vuku gerçekleşti. Özbekler şehri kolaylıkla ele geçirmek düşüncesiyle hileye başvurdular. Ricat eder gibi görünüp Kızılbaş askerlerini şehirden çıkarmayı başardılar. Sonra Safevî askerlerini daire içerisine alıp hepsini katl ettiler. Onlar arasında Tabes hakimi Mustafa Han da yer almaktaydı. Ancak Yetim Sultan bu başarısına rağmen Tabes'i ele geçirmeyi başaramadı⁶⁶².

4. ŞAH ABBAS'IN HORASAN SEFERİ

Şah'ın H. 1000/M.1592 yılından itibaren gerçekleştirmek istediği Horasan seferi için şartların ancak H. Şevval 1004/M. Nisan-Mayıs 1596 tarihinde

⁶⁶¹ Abdülmümin, Sebzvar'ın tamamen kaybedildiğini duyunca 1003 yılına işaret ederek Sebzvarlılardan intikam alacağına ve onları dünya ve ahrette zillete düşüreceğine yemin etmiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 733-735.

⁶⁶² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 770-773; Vahid Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 127-128.

olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır⁶⁶³. Bu tarihte Abdülmümin Han İsfarayn'a gelmiş ve Bayat taifesinden Muhammed Sultan idaresindeki bu şehri muhasara etmişti. Kuşatmadan kısa bir süre önce Safevî serdarı Ferhad Han da Horasan'ı Özbeklerin elinden almak için bölgeye gelip Bistam, Damgan, Firuzkuh ve Hezar'daki Safevî birlikleriyle birleşerek Firuzkuh yaylağında hazırlıklarla meşgul olmaktadır. İsfarayn kuşatmasını duyan Şah Abbas, Horasan'daki kuvvetlerin Özbeklere karşı koyacak güçte olmadığını düşünmüş olmalıydı ki derhal Özbeklerle savaş kararı almış ve tüm vilayetlerdeki askerini toplayıp Horasan üzerine yürümüştü⁶⁶⁴.

Safevî ordusu bir ay kadar Kazvin'de bekledikten sonra muhtemelen H. Zilkade/M. Haziran-Temmuz ayında yola çıktı. Zülfikar Han komutasındaki yaklaşık 4.000 Azerbaycan askeri de Safevî ordusuna dahil oldu. Şah, Firuzkuh yaylağına vardığında Ferhad Paşa da orduya ilhak oldu. Safevîler bundan sonra Damgan'dan geçip Bistam'a varacaklar ve tüm birliklerin toplanması ise burada bir iki gün süreyle bekleyeceklerdi. Münşi'nin ifade ettiği üzere Bistam'da toplanan Safevî ordusu toplamda 20.000 kişiden oluşuyordu⁶⁶⁵.

Ordusunun başında olan Şah Abbas Bistam'dan ayrılmadan önce Abdülmümin'e Çegenili Kutbeddin Ağa vasıtasıyla bir kez daha mektup gönderdi ve Horasan'ı işgal eden Özbek Sultanlarının hiçbir vakit Safevî ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemediklerini, utanç duymadan kaçtıklarını söyledi. Ayrıca İsfarayn kuşatması nedeniyle Kazvin'de çok az asker bırakarak tüm kuvvetleriyle Horasan'a geldiğini ve muhakkak Özbeklerle savaşmak istediğini beyan etti.

⁶⁶³ Münşi tam bir tarih verememiş ve Abdülmümin'in Sebzar'ı işgalini Nevruzdan 2-3 ay sonra gerçekleşmiş şeklinde ifade etmiştir. Bu yıl içinde Nevruz H. 10 Recep 1004/M. 10 Mart 1596 yılına takip ettiğinden Özbeklerin Sebzar kuşatması da Şevval ya da Ramazan'da gerçekleşmiş olmalıdır. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 799-800.

⁶⁶⁴ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 800-801.

⁶⁶⁵ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 802; Natanzî, Şah'ın savaş kararını ve Kazvin'den ayrılış sürecini biraz daha farklı anlatmaktadır. Buna göre Şah Abbas Ramazan bayramına müteakip Şevval ayının ilk haftalarında Kazvin'den ayrılıp Tahran-ı Rey, Çemen-i Lar ve Firuzkuh'dan geçerek H. 1 Zilhicce 1003 yılında Damgan'a varmış ve bir süre burada av eğlenceleriyle meşgul olmuştur. Aynı tarihlerde Safevî serdarı Ferhad Han'ı da Mazenderan'daki sıkıntılara son vermek üzere bölgeye göndermiştir. Şah, Damgan'dayken Özbeklerin Nişabur'dan Damgan'a doğru ilerlediğini ve amaçlarının İsfarayn'ı ele geçirmek olduğunu öğrenmiş ve derhal Çemen-i Lar ve Firuzkuh üzerinden Bistam'a yönelmiştir. Aynı anda ülkenin dört bir yerine haber salıp tüm askerlerin Bistam'da toplanmasını istemiştir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Asâr*, s. 565-567; Buradan da anlaşılacağı üzere Şah, Özbek saldırılarını Kazvin'de değil Damgan'dayken haber almış ve Özbeklerle savaş kararını da bu yerde vermiştir.

Abdülmümin’i meydan savaşına çıkmaya tahrik etmek için de “*Erlign yolu budur ki bu soylu Han firar etmeyi kendine ar bilsin ve mertçe savaş alanına çıksın*” dedi⁶⁶⁶.

Aynı zamanda şah, İsfereyn hakimi Muhammed Sultan’a da bir haberci gönderdi ve kaleye ulaşmalarının yedi gün süreceğini bildirerek bu süre zarfında tüm gücüyle zbeklere karşı direnmesini istedi. Abdülmümin Han, başlangıçta şah’ın Horasan’a geldiğine inanmak istememiş ve mektubu Ferhad Paşa’nın bir hilesi olarak değerlendirmişti. Haberi tahkik ettirmek için de emirlerinden birkaçını Bistam’a gönderdi. Bu sırada İsfereyn kuşatması devam etmekteydi. şah’ın geldiğinden haberdar olan şehir hakimi ise şah’ın şehre varması için zaman kazanmaya çalıştı ve Abdülmümin’den İsfereyn’ı teslim etmek üzere bir hafta mühlet istedi. Henüz emirlerinden haber alamayan Abdülmümin ise bu teklifi kabul etti. Bekleyişin nc günü Özbekler, hiç ummadıkları bir anda şah Abbas’ın kalabalık ordusuyla İsfereyn havalisine vardığını duydular⁶⁶⁷.

Ordunun nnden Ferhad Han ve Zülfikar Han adlı serdarların emrindeki nc Safevî birlikleri kaleye yaklaştı ve İsfereyn muhafızlarına destek olmak için Özbeklerle savaş açtı. Arkadan da arabalı birlikler hızla savaş alanına dahil oldular. Safevî asker sayısının günden güne artması, şah’ın kaleye yaklaşması ve en önemlisi İsfereyn yakınlarında gerçekleşen küçük çaplı zbek-Safevî atışmasının Abdülmümin aleyhine sonuçlanması zbek askerleri arasında geri dönme temayülü oldu. Nitekim bu kötü gidişat neticesinde kuşatma sonlandırıldı ve Abdülmümin beraberindeki Özbekler ile birlikte Meşhed’e ekildi⁶⁶⁸.

şah, Özbeklerin ardı sıra gidilmesi taraftarıydı. Ancak başta Ferhad Han olmak üzere Safevî önde gelenleri, Özbekleri takip edip Meşhed’i ele geçirmek istedikleri takdirde Abdülmümin’in şehri harabeye çevirerek ve kutsal mekanları yerle bir ederek Belh’e çekileceğinden endişe etmekteydiler. Bunu göze alamayarak şah’ı takipten vazgeirdiler⁶⁶⁹.

Bu karar zerine Ferhad Han ve şah Abbas İsfereyn’da kalıp şehri istihkam etmekle meşgul oldular, ordunun büyük bir kısmını da dağıttılar. Fakat hiç

⁶⁶⁶ Münşi, *lem r-yı Abbasî*, C. II, s. 803.

⁶⁶⁷ Münşi, *lem r-yı Abbasî*, C. II, s. 803-804.

⁶⁶⁸ Münşi, *lem r-yı Abbasî*, C. II, s. 804-805; Natanzî, *Nakâvetü’l-sr*, s. 569-570.

⁶⁶⁹ Münşi, *lem r-yı Abbasî*, C. II, s. 806.

beklemedikleri anda Abdülmümin Han, Belh ve Maverâünnehir'den destek kuvvetler toplayarak Sebzvar'ı kuşatma altına aldı. Kızılbaş emirlerinden birkaçı, az sayıdaki askerle Özbeklere karşı koyamayacakları düşüncesiyle Şah'ın fevri davranıp Sebzvar'a gitmesine mani oldular. Bu nedenle şehir kısa sürede Özbek hakimiyetine dahil edildi ve Abdülmümin'in emriyle halk katl edildi⁶⁷⁰. Ancak bu Özbek Sultan'ı Sebzvar sakinlerinin Şia olması hasebiyle burada tutunamayacağını biliyordu ve bu aşamada Sebzvar yönetimini Özbek'e tabi şehir ayanlarından birine bıramanın daha doğru olacağına karar verdi. İsfarayn'ın Safevîler tarafından iyi istihkam edildiğini öğrenen Abdülmümin buradan umudunu kestiği gibi Şah'ın Esterabad'dan kalkıp Sebzvar'a doğru hareket ettiğini duyunca da hemen Sebzvardan ayrıldı ve Terşiz üzerinden Belh'e doğru ilerledi. Bir bölük askerini ise Nişabur savunmasını güçlendirmek için orada görevlendirdi⁶⁷¹.

Netice itibariyle Şah Abbas H. 1004/M. 1596 yılında gerçekleştirdiği Horasan seferiyle Sebzvar ve İsfarayn'ı son kez Özbeklerin elinden aldı. Abdülmümin'in Belh'e çekilmesini sağladı, Kazvin'e geri dönerken de Esterabad'daki merkezi otoriteyi güçlendirerek Horasan'da geçici bir sükunet ortamı oluşturdu. Şah Abbas'ın bu başarısından güç bulan Hacim Han, H. 1005/M. 1597 yılında Harezm'e geri döndü. Ancak Abdullah Han, Harezm bölgesini kaybetmeye tahammül gösteremeyip aynı yıl içinde tekrar bölgede hakimiyetini tesis etti⁶⁷².

Mezkur yılda vuku bulan bir diğer hadise Özbeklerin Yezd'e saldırmak ve İran'ın güney doğu sınırında yer alan bu önemli şehrini yağmalamak üzere Tabes üzerinden harekete geçmeleri idi. Dönemin Tabes hakimi Mihrab Han Kaçar Özbeklerin bu girişimini fark ettiğinde durumu Yezd hakimi Ali Kulu Han Şamlu'ya bildirdi ve şehrin savunma hattını güçlendirmesi için ona zaman kazandırmak istedi. Kendisi de 400-500 kadar Kızılbaş askeriyle Özbeklerin karşısına çıkacak ve onları

⁶⁷⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 807-810; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 705; Natanzî, İsfarayn'daki Şia halkın Özbekler tarafından katl edildiği tarihin H. 10 Muharrem 1004/M. 15 Eylül 1595'e tekabül ettiğini söyler ve bu günün aynı zamanda aşure günü olduğunu yani Peygamberin torunu Hz. Hüseyin'in Emevi halifesi Yezid'in emriyle katl edildiği günün yıl dönümü olduğu vurgusunu yaparak Özbekleri Yezid gibi zalim olmayla suçlamaktadır. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 571.

⁶⁷¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 809-810; Conabedî, Abdülmümin Han'ın Sebzvar'dan ayrılış sebebi için sadece Şah'ın intikam almak üzere bu bölgeye gelmekte olduğunu ve bu durumun Özbekleri korkuttuğunu söylemiştir. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 705-706.

⁶⁷² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 831-832; Vahid Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 134-135.

durduracaktı. Ama Özbek ordusu farklı bir güzergahtan ilerleyerek Mihrab Hanı yanıldı ve Yezd'e doğru ilerledi.

Özbekler Yezd şehrine ulaştığında şehirde bulunan halk kalabalık Özbeklerle birebir harp etmek yerine kaleyi ve şehre giriş kapılarını muhafaza etmek üzere harekete geçtiler. Ancak Ali Kulu Han savunmaya geçmenin Özbekleri durdurmaya yetmeyeceğini düşünüp yanındaki az sayıdaki Şamlu askerleriyle kale dışına çıktı ve Özbekleri geri püskürtmeye çalıştı. Netice itibarıyla Özbekler Kızılbaş askerlerinin elinden Yezd'i alamadıkları gibi çok sayıda Özbek de katledildi⁶⁷³.

Hatırlanacağı üzere Yezd şehri Şah I. İsmail ile Muhammed Şeybanî Han arasında gerçekleşen Merv savaşını tetikleyen yerd. Özbek Hanlığının kurucu lideri gücünü kanıtlamak ve Şah İsmail'e meydan okumak üzere Horasan'dan sonra Yezd ve Kirman'a saldırmış ve bu şehirleri yağmalamıştı. Şah İsmail ise bu saldırıyı gururuna yediremeyip tüm kuvvetleriyle Horasan seferini başlatmıştı⁶⁷⁴. Sanırız Şah Abbas benzer bir mağlubiyet tatmadığı için Yezd kuşatmasına aynı ehemmiyeti vermemiş ve bir süre daha iç meselelere odaklanmıştır.

Benzer Özbek saldırıları H. Evail-i 1006/M. 1597 yılının sonu itibarıyla Bistam ve Damgan vilayetlerine de gerçekleştirildi. Ancak bu defa sadece istilaya uğrayan Safevî vilayetlerindeki askerler değil Simnan ve Har (Havar) gibi çevre vilayetlerdeki Kızılbaş birlikleri de Özbeklere karşı koymak üzere harekete geçmişler ve Özbekleri mağlup edip çok sayıda ganimet ele geçirmişlerdi⁶⁷⁵.

4.1. ŞAH ABBAS'I HORASAN SEFERİNE SÜRÜKLEYEN AMİLLER, SEFERİN SEYRİ VE NETİCESİ

Tahta çıktığı andan itibaren aklının bir köşesinde yer eden Horasan seferi için uygun zamanı kollayan Şah Abbas, H. 1006/M. 1598 yılında beklediği fırsatı nihayet buldu. Bu yıl itibarıyla Şah Abbas ile Abdullah Han arasında oldukça ilginç yazışmalar gerçekleşti. Abdullah Han oğlu Abdülmümin ile arasındaki anlaşmazlığa ve oğlunun isyanına binaen Herat hakimi Mir Kulbaba Gönültaş ile bağlantıya geçti

⁶⁷³ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 836-837; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 136; Özbeklerin 1005 yılı Yezd kuşatmasının kısa bahsi için ayrıca bk. Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas-ı Evvel*, C. IV-V, s. 1445.

⁶⁷⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bk. I. Bölüm, "Askerî İlişkiler", s. 36-37.

⁶⁷⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 849-850.

ve Şah Abbas ile ilişkilerin düzeltilmesini istedi. Bunun üzerine Gönültaş oldukça nazik ifadelerle kaleme aldığı mektubunu Tatlak Bahadır⁶⁷⁶ aracılığıyla Şah'a gönderdi. Abbas da Muhammed Kulu Bey adlı adamını Özbek elçisinin yanına katıp Herat'a gönderdi⁶⁷⁷.

Şah Abbas mektubunda Abdullah Han ile oğlu Abdülmümin arasındaki anlaşmazlıktan haberdar olduğunu ve baba-oğul arasındaki çatışmalar sebebiyle Abdullah Han ile dost olmayı kabul ettiğini beyan etti. Münşi'nin ifade ettiğine göre Şah'ın barıştan yana tavır takınmasının asıl nedeni Abdullah Han'ın korkusuz ve edepsiz oğlunu cezalandırmak niyetiyle Meşhed'i ele geçirmektir. Nitekim baba-oğul bu sırada çatışma içerisinde olduklarından Abdullah Han'ın isyancı oğluna destek kuvvet göndermesi mümkün değildi. Üstüne üstlük son mektuplarla Özbek-Safevî barışı da sağlanmıştı⁶⁷⁸.

Şah, Horasan seferini kararlaştırıp 10.000 kadar tüfekçiyi ordusuna yerleştirdikten sonra Eşik Ağası Arap Gırlu'yu H. Evail-i 1006/M. 1598 yılının ilk aylarında Gönültaş'ın yanına gönderdi ve Meşhed'i ele geçirmek üzere Horasan seferini başlattığını haber verdi. Tam bu sırada Horasan'daki casusları kanalıyla Abdullah Han'ın vefat ettiğini ve yerine Abdülmümin'in geçtiğini öğrendi. Aynı zamanda Abdullah Han'ın kardeşi oğlu Hezare Sultan ile Taşkent ve Semerkand Sultanlarının ve Abdullah Han'a yakın emirlerin Abdülmümin'in Hanlığından rahatsızlık duyduklarını haber aldı. Bu durum Şah'ın Horasan seferindeki kararlılığını daha da perçinledi⁶⁷⁹.

⁶⁷⁶ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 875-876.

⁶⁷⁷ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 875.

⁶⁷⁸ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 876-877.

⁶⁷⁹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 877; Abdullah Han ile Abdülmümin Han arasındaki ilişkilerin bozulması Herat'ın feth edilip şehrin Mir Kulbaba Gönültaş'a tahsis edilmesi neticesinde vuku bulmuştur. Belh'e yakınlığı ve Horasan'ın önemli vilayetlerinden biri olması hasebiyle bu yeri çok isteyen Abdülmümin, resmen babasından talepte bulunmuşsa da Herat'ın yönetiminde söz sahibi olamamıştır. Abdullah Han buna içerleyen oğlunu da "Sen benim veliahtsın ve tüm bu yerler sana tabi olacaktır" diyerek teskin etmeye çalışmıştır. Ancak Abdülmümin'in çabalarıyla Horasan seferlerinin zaferle neticelenmesine rağmen Abdullah Han'ın btavırı değişmeyince baba-oğul arasındaki husumet daha da artmıştır. Nihayet H. 1007 yılında Horasan'ın büyük bir bölümüne hakim olan veliaht, elde ettiği bu güçle tekrardan Herat'ı istemiş ve "Eğer babam Herat'ı bana vermezse Mir Kulbaba üzerine yürüyüp onu mağlup edeceğim" demiştir. Abdülmümin'in bu tavrından rahatsız olan Özbek Hanı ise oğluna verdiği tüm yetkileri sınırlandırmış ve Horasan'daki seferlerine son vermesini istemiştir. Abdullah Han'ın H. 1006 yılında Buhara'dan kalkıp Merv'e av eğlenceleri için gelmesiyle baba-oğul yeniden karşı karşıya gelmişlerdir. Abdülmümin Han, Özbek Hanına sadakatini bildirmek üzere Merv'e gelmiş sonra da onu kendi vilayetine yani Belh'e davet etmiştir. Ancak veliahtın bu davranışını hile olarak düşünen Özbek emirleri Abdullah Han'ın Belh ziyaretine mani olmuşlar ve onu Buhara'ya dönmeye ikna etmişlerdir.

Ancak Maverâünnehir'deki kötü gidişat bu kadarla sınırla kalmayacaktı. Bu nedenle Şah Abbas Horasan seferini bir süre daha ağırdan alarak Özbek Hanlığında yaşananları yakından takip etmenin daha doğru olacağına karar verdi. Nitekim H. 1006/M. 1598 yılının başında ilk olarak Abdullah Han ve Abdülmümin Sultan birbirleriyle hesaplaşmak üzere karşı karşıya geldiler, ancak araya din adamlarının ve Özbek büyüklerinin girmesiyle husumete bir süreliğine son verdiler⁶⁸⁰.

Aynı yıl içinde Abdullah Han'ın vefat edip yerine oğlunun geçmesiyle⁶⁸¹ medfun Han'ın sadık emirleri görevlerinden azledildi. Bu suretle ülke yönetiminde önemli değişiklikler vuku buldu. Azledilen emirlerin başında Herat hakimi Mir Kulbaba Gönültaş da yer almaktaydı. Abdülmümin Han babası ile arasındaki anlaşmazlığı körükleyen kişinin bu Özbek emiri olduğunu düşündüğünden çocuklarını onun gözü önünde öldürtmüş, Gönültaş da bu acıya dayanamayıp intihar etmişti⁶⁸².

Abdülmümin tahta cülus ettiğinde amcası oğlu Hezare Sultan'ın da kendine taraftar toplayıp Taşkent ve Semerkand'da Hanlığını ilan ettiğini öğrendi. Daha Abdullah Han hayattayken Deşt-i Kıpçak Kazaklarının başlattığı isyan ise devletin bu havalideki otoritesini zayıflatmıştı. Ancak Abdülmümin Han'ın ülkede yarattığı korku imparatorluğu kısa sürede tüm Özbeklerin hatta Kazakların Buhara'yı merkez kabul etmesini sağladı. Böylece Hezare'nin başlattığı muhalefet de yeterli derecede destek göremedi ve Abdülmümin Han tarafından kısa sürede bastırıldı⁶⁸³.

Özellikle tahta çıktıktan sonraki icraatlarıyla ve Abdullah Han'a sadık emirleri, yönetimden uzaklaştırması dolayısıyla kendisine birçok muhalif edinen Abdülmümin Han'ın saltanatı sadece altı ay sürdü. Aynı yıl içinde iki Özbek emiri

Babasının, kendisine duyduğu bu güvensizlikten rahatsızlık duyan Abdülmümin Han ise ilk olarak Herat'ı kuşatmış sonra da Abdullah Han'ın av eğlencesi tertip ettiği Karşı yakınlarındaki bağa gitmiştir. Bunun üzerine Özbek Hanı tekrardan Buhara'ya çekilmiş ve oğlunun tüm ricasına rağmen bu fevri hareketlerinden dolayı onu affetmemiştir. Hatta Abdülmümin ile harbi kararlaştırıp büyük bir ordu hazırlatarak Belh'e doğru yol almıştır. Ancak Aksakallılar ve Maverâünnehir şeyhleri araya girip baba-oğul arasındaki bu husumetin son bulmasını istemişler ve tarafları barışa razı etmişlerdir. Nitekim H. 1006 yılında Abdullah Han'ın ölmesiyle Abdülmümin Özbek tahtına oturmuş ve böylece hanlığın tek hakimi olmuştur. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 879-886.

⁶⁸⁰ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 885-886.

⁶⁸¹ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 114; Ebulgazi Bahadır Han, *Türk Şeceresi*, s. 286.

⁶⁸² Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 889-890.

⁶⁸³ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 891.

Abdüssamed Bahadır ve Muhammed Kulu Bahadır'ın hazırladığı pusu sonucunda Özbek Hanı katli edildi⁶⁸⁴, yerine ise Din Muhammed Han geçti⁶⁸⁵.

Abdullah Han, oğlu Abdülmümin'in muhalif davranışları karşısında yeğeni Din Muhammed Sultan'a⁶⁸⁶ Horasan'da bazı yerlerin hakimiyetini vermişti. Hayattayken Abdullah Han'a yakınlığı dolayısıyla Abdülmümin'in doğrudan husumetini kazanan Din Muhammed ve kardeşi Baki Muhammed, babaları Canibeg Sultan'ın hapse atılması üzerine Şah Abbas'ın yanına haberci göndermişler ve Herat'ı ele geçirebilmek için Şah'dan yardım istemişlerdi. Sonra da Herat civarına gelip şehri yağmalamışlar, ancak zapt edemedi geri dönmüşlerdi⁶⁸⁷.

Din Muhammed, Herat kuşatmasının ardından Ferah ve İsfezar'a saldırdı ve buraları ele geçirdikten sonra tekrar Herat'a yöneldi. Amacı şehri ele geçirip uhtemelen kendi hükümdarlığını ilan etmektir. Herat hakimi Hacı Bey, Din Muhammed'i durdurmak için hem 1000 kişilik kuvvet sevk etmiş hem de Din Muhammed'in yanına haberci göndererek onu bu işten vazgeçirmeye çalışmıştı.

⁶⁸⁴ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 114-115; Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 892; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 738; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 142; Natanzî, Abdülmümin Han'ın Buhara sokaklarında ona düşman emirler tarafından hazırlanan bir pusu da değil de kendi emriyle hazırlanan bir şarap meclisinde ve içkili olduğu bir sırada, orada bulunan gençlerden biri tarafından hançerlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. Gencin bu hareketinin sebebini de Han'ın onunla cinsel yakınlık kurma isteğine dayandırmaktadır. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 588-589.

⁶⁸⁵ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 893; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 143; Safevî kaynaklarında Pir Muhammed Han'ın Buhara'ya getirilip tahta oturtulduğu ve bu gelişme sonrasında Özbek Hanının kim olacağına dair tartışmaların daha da körüklendiği aktarılmaktadır. Bu cümleden hareketle Abdülmümin'in en büyük destekçisi Muhammed Baki, merhum Özbek Hanının henüz iki yaşında olan oğlunu tahta çıkarmayı istemiştir. Bir kısım Özbek emiri ise tahta güçlü ve iş bilen birisinin geçmesi gerektiğini düşünüp en azından Horasan yönetiminin Astrahan soyundan gelen ve Abdullah Han'ın eniştesi olan Canibeg Sultan'a bırakılmasını istemişlerdir. Abdülmümin'in mirasına sahip çıkan bir diğer kişi ise İbadallah'ın oğlu Abdü'l-emin Han olmuştur. Netice itibarıyla Pir Muhammed'in saltanatı bir süreliğine kabul görmüş, Belh yönetiminin ise Abdü'l-emin Han'da kalması kararlaştırılmıştır. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 893-895; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 143.

Bir Özbek vakanüvisti olan Yusuf Münşi'nin, Muhammed Mukim Bahadır Han'ın saltanatı zamanında (H.1114-1119) kaleme aldığı Tezkiresinde Pir Muhammed Han'ın kim olduğundan ya da Abdülmümin Han'dan sonra tahta çıkıp çıkmadığından hiç söz edilmemektedir. Yusuf Münşi, Abdülmümin Han'ın vefatından sonra Buhara'daki emirlerin Canibeg Sultan'ı tahta çıkarmak istediklerini zikretmiştir. Ancak Canibeg Sultan'ın Cengiz soyundan olmasına rağmen Şeybani ailesinden gelmediğini bildirmesi bu özellikleri taşıyan kişi olarak da oğlu Din Muhammed'i işaret etmesi üzerine hutbe ve sikkenin onun adına düzenlendiğini ifade etmiştir. Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 121; Nitekim Osmanlı kroniklerinde de Özbek Hanı olarak Din Muhammed Han'ın adı zikredilmektedir. Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'imâ*, s. 155.

⁶⁸⁶ Astrahanlı Canibeg Sultan'ın oğludur. Annesi ise Abdullah Han'ın kız kardeşidir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 591; Conabedî onun ismini "Dinem Sultan" olarak zikretmektedir. Bk. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 739-746.

⁶⁸⁷ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 896-897; Şah'ın Din Muhammed Sultan'ın yardım teklifini ve biat sözünü kabul etmekte kalmayıp bu Sultan'a Arap ırkından atlar ve çeşitli hediyeler de gönderdiği bilinmektedir. bk. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 907.

Ancak hiçbiri fayda vermeyince çatışma kaçınılmaz oldu. Herat yakınındaki bu çatışma henüz son bulmadan da Abdülmümin Han'ın öldürüldüğü bilgisi duyuldu⁶⁸⁸.

Akabinde Şah'ın büyük bir orduyla Horasan seferini başlattığı haberi yayılınca Herat hakimi çaresizce şehri Din Muhammed Sultan (Yetim Sultan)'a teslim etti. Ayrıca Horasan'daki tüm Özbek emirleri de Din Muhammed'in etrafında toplanıp onu liderleri kabul ettiler. Bu gelişmeler nedeniyle Şah'a tabi olma fikrinden vazgeçen Din Muhammed Sultan, Horasan'da kendi hakimiyetini kurmak üzere harekete geçti, kardeşi Veli Muhammed Sultan'ı da Merv'de görevlendirdi⁶⁸⁹.

Şah Abbas ise Maverâünnehir ve Horasan'daki bu karışık ortamdan yararlanmak üzere kesin kararını verdiği Horasan seferi için H. 3 Ramazan 1006/M. 9 Nisan 1598 yılında İsfahan'dan ayrılmıştı⁶⁹⁰. Safevî ordusunun bundan sonraki güzergahı Har ve Firuzkuh üzerinden Bistam sahası olacaktı. Nitekim Bistam'da toplanan asker sayısı Kirman ve Fars bölgesi birlikleri hariç 30.000'den oluşmaktaydı. Üstelik bu orduya bir de Harezmli Sultanlar'dan Hacim Han ile Nur Muhammed Han'ın birlikleri eşlik edecekti⁶⁹¹.

Şah, ordunun Bistam'da toplanmasının ardından savaş cephelerini kararlaştırdı. Buna göre Harezm'in eski hakimi Hacim Han, Yaka Türkmenlerinin başı Sain Han ile birlikte Esterabad üzerinden kendi bölgesine doğru ilerleyip bu bölgeyi yeniden tasarrufuna alacaktı. Şah'ın gözde serdarı Ferhad Han, emrindeki 10.000 asker ve Azerbaycan Beğlerbeği Zülfikar Han ile birlikte Safevî öncü birliği vazifesini ifa edecek, Şah da harekete geçmeden önce Abdülmümin'i bu savaştan

⁶⁸⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 897; Vahid Kazvini, Din Muhammed Sultan'ın Özbek Hanı Abdülmümin'in öldürüldüğünü duyduktan sonra Herat'a saldırdığını ifade etmektedir. Vahid Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 143-144.

⁶⁸⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 897-899.

⁶⁹⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 905; Natanzî, Şah'ın Horasan'ı ele geçirmek için H. Evail-i Zilkade 1006/M. Haziran 1598 tarihinde İsfahan'dan harekete geçtiğini söylemektedir. Natanzî, *Nakâvetü'l-Asâr*, s. 585.

⁶⁹¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 905-906; Conabedî Safevî ordusunun sayısı hakkında farklı bir rakam telaffuz etmiştir. Onun ifade ettiği üzere Şah, gerçekleştireceği Horasan seferi için her bir vilayete haber saldıığında Ferhad Han, yönetimi altında bulunan Azerbaycan, Gilan, Fomen, Mazenderan, Esterabad, Bistam, Damgan ve Simnan'dan toplamda 30.000 kişilik asker toplamıştır. Kullar Ağası Allahverdi Han, Fars, Ehvaz, Kuh-ı Giluye, Lar, Germsirat, sahil-i Bahr-ı Umman ve Bahreyn, Şulistan, Kazerun, Reyşehr, Benadir-i Umman, İl-i Elvar ve Kürtler'in dahil olduğu 30.000 kişiden oluşan birlikler hazırlamıştır. Yine Kirman'dan Genç Ali Han, Hemedan vilayetinden Kara Hasan Han, Kum'dan Kalemro Ali Şükr ve Hüseyin Han Şamlu ve birçok emir ve serdar topçu, tüfekçi ve gulamdan oluşan yaklaşık 40.000 kişilik bir kuvvetle Şah'ın ordusuna dahil olmuşlardır. Şamlu taifesinden II. Ali Kulu Han, Mehdi Kulu Han, Kaçar taifesinden Allah Kulu Bey, Şeyh Ahmed Ağa-yı Mir Gazab, Melik Bey Carçibaşı ve ona tabi olanlar başta olmak üzere Şah'ın İsfahan'daki devlet erkanından bir çok isim de 30.000 kadar askerle bu sefere iştirak etmiştir. Bu şekilde Conabedî, Şah'ın Bistam'da toplanan ordusu için en az 130.000 kişiden oluştuğunu ifade etmiş olmaktadır. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 736-737.

caydırmak ve Horasan'ı teslim etmeye ikna etmek üzere bir mektup kaleme alacaktı⁶⁹².

Şah, Ruhullah Bey Yesavul aracılığıyla gönderdiği mektubunda Özbek Hanı Abdülmümin'e iki alternatif sunuyordu. Buna göre Han ya Horasan topraklarının Safevî mülkü olduğunu kabul edecek ve Maverâünnehir'e çekilmek suretiyle sulh yapılacak ya da bahanelerin arkasına saklanmadan Safevî ordusunun karşısına çıkacak ve er gibi savaşıacaktı. Bu sırada Abdülmümin Han muhtemelen Şah'ın mektubuna vakıf olmadan önce öldürüldüğü için cevabi mektubu Şah'a ulaşmadı. Bunun üzerine tarih H. Evasıt-ı Zilhicce 1006/M. Temmuz 1598'i gösterdiğinde I. Abbas Bistam'dan harekete geçti ve Nişabur üzerine yürüdü⁶⁹³.

Nişabur hakimi Ahmet Sultan Özbek, bu haberi duyduğunda Hac'a gideceği bahanesiyle şehri terk etmişti. Böylece bu vilayet harbe gerek kalmaksızın Safevîlerin oldu. Şah Abbas'ın bir sonraki hedefi ise Meşhed'di. Zira öncü birlikler bu kutsal kenti ele geçirmek için çoktan harekete geçmişlerdi. Şah bu düşünceyle yola koyulmuşken Abdülmümin Han'ın öldüğü ve Meşhed'in Ferhad Han tarafından ele geçirildiği haberleri vasıl oldu. Bu zaferin ardından Şah Abbas, H. 24 Zilhicce 1006/M. 28 Temmuz 1598 tarihinde Meşhed'e ulaştı ve bir süre buradaki din büyüklerinin türbelerini ziyaret etmekle meşgul oldu. Aynı zamanda Ferhad Han'ı Herat'ın fethiyle görevlendirip çok sayıda askerle o bölgeye sevk ederken, Harezmi Özbeklerinden Nur Muhammed Han'ı Budak Han Çegeni ve Bayat taifesinden Şah Kulu Sultan ile birlikte Nisa ve Ebiverd üzerine gönderdi.⁶⁹⁴ Hacı Muhammed Han'ı da Esterabad yoluyla Harezmi'nin fethiyle görevlendirdi⁶⁹⁵.

4.2. RİBÂT-I PURYAN SAVAŞI VE ÖZBEKLERİN BÜYÜK YENİLGİSİ

Meşhed'in ele geçirilmesiyle kendine güveni artan Şah Abbas sadece burası ile yetinmeyeceğini ve tüm Horasan'ı Safevî toprakları arasında görmek istediğini, serdarlarını daha ileri sevk ederek ve kendisi de H. 28 Zilhicce 1006/M. 1 Ağustos

⁶⁹² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 907-908; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 144.

⁶⁹³ Münşî Safevî ordusunun Bistam'dan hareketi için tam bir tarih vermemiş ve Kurban bayramından sonra yola çıktığını bildirmiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 908-910.

⁶⁹⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 911-912; Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 586-587; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 738.

⁶⁹⁵ Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 144.

1598'de Meşhed'den ayrılıp Cam'a giderek göstermiştir. Burada bulunduğu süre zarfında haberciler vasıtasıyla Herat'taki gelişmelere devamlı vakıf oldu. Buna göre Herat'ta kendi hakimiyetini kuran ve Şah'a tabi olmaktan vazgeçen Astrahanlı Din Muhammed'in yanında en fazla 15.000 kişilik bir ordu bulunmaktaydı⁶⁹⁶. Üstelik bu Özbek Sultan'ı, Şah'ın Cam'da olduğundan habersiz sadece Ferhad Han ile harp edeceği düşüncesiyle hazırlıksızdı. Ancak Şah, aynı zamanda Din Muhammed'in zafer kazanmakta ne kadar kararlı olduğunu Herat'taki birliklerin yetersiz kaldığı anda Maveräünehir'den takviye sağlayacağını da öğrenmişti. Bu nedenle Herat kuşatmasını kolaylaştırmak üzere bir plan hazırlayan Şah, Ferhad Han'a bir mektup gönderdi ve Şah'ın ordusunun öncü birliklere ulaşması için bir menzil kadar geri çekilmesini istedi. Aynı anda tüm Horasan'a, Osmanlıların İran'a saldırdıklarına dair yalan haberler yayılmasını sağladı. I. Abbas'ın bu tarz hareket etmesinin sebebi, Din Muhammed'i Herat'ın dışına çıkarmak, sonra da tüm gücüyle Özbekler üzerine hücum etmektir⁶⁹⁷. Böylece ne Herat şehri harap olacak, ne de Din Muhammed Maveräünnehir'den yardım istemeye fırsat bulacaktı.

Bu plan çerçevesinde Cam vilayetinden ayrılan Şah Abbas, H. 5 Muharrem 1007/M. 8 Ağustos 1598'de Herat'a dört fersah yakınlıktaki Salar köprüsüne ulaştı ve ertesi gün Özbeklerle Ribât-ı Puryan'da gerçekleşmesini düşündüğü harp için ordusuna savaş düzeni verdi⁶⁹⁸.

Bu sırada Din Muhammed Han ise Horasan'da yayılan yalan haberlere inanmış ve tüm kuvvetleriyle Herat kalesinden çıkıp Ferhad Han ile çatışmak üzere Salar köprüsüne gelmişti. Buradayken Şah Abbas'ın ordusunun başında olduğunu öğrendiği için daha ileriye gitmek hususunda bir süre tereddüt etti. Ancak Şah'ın ordusunun çok yakında olduğunu görünce Herat'a dönüp kaleyi savunmak için geç kalındığını anladı ve derhal ordusunu meydan savaşı için hazırladı⁶⁹⁹.

Özbekleri sağ ve sol cenahlara ayıran Din Muhammed Sultan aynı zamanda öncü birlikler de tayin etti. Şöyle ki sağ cenahta Sultan'ın kardeşi Baki Muhammed

⁶⁹⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 913; Natanzî, Din Muhammed'in emrindeki Özbek askerlerinin sayısını yaklaşık 20.000 olarak açıklamaktadır. Natanzî, *Nakâvetü'l-Âsâr*, s. 594; Conabedî ise bu rakamı 23.000 olarak aktarır. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 740.

⁶⁹⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 913-914.

⁶⁹⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 914.

⁶⁹⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 915-916.

ile önde gelen emirlerden Mirza Abdullah Mangıt ve Hacı Muhammed bulunacaktı. Sol cenahta ise hem bir grup Özbek emiri hem de yanındaki 1000 kişilik korucu askerle Din Muhammed yer alacaktı⁷⁰⁰.

H. 6 Muharrem/M. 9 Ağustos'da Ribât-ı Puryan'da ilk olarak öncü birlikler arasında başlayan savaş Özbek birliklerinin yenilgisiyle neticelendi. Bunun üzerine Baki Muhammed sağ cenahtaki birliklerle savaş meydanına indi. Safevî serdarı Ferhad Han ise bu yeni kuvvetlerle baş edemeyeceği için geri döndü. Şah'ın emriyle Safevî ordusunun sağ ve sol cenahlarındaki birlikler de harbe dahil oldular. Bu sırada Din Muhammed Han ile yanındaki 200 kişilik korucu eşliğinde Şah Abbas da savaş meydanında bulunmaktaydı⁷⁰¹.

Şah, çatışmaları biraz daha körüklemek ve Din Muhammed Han'ın son anda savaş alanından kaçmasını engellemek için ona haber göndermiş ve demiştir ki “*Niçin durdunuz, firar etmeyi mi düşünüyorsunuz, savaş alanına gelin ve erliğinizi ortaya koyun ki er gibi ölmek namussuzca yaşamaktan daha iyidir.*”⁷⁰² Şah'ın bu aşağılayıcı ve kışkırtıcı sözlerinden anlaşıldığı üzere o, Özbekler karşısında büyük bir galibiyet elde etmeye namını “*Yenilmez Şah*” olarak duyurmaya kararlıdır. Tıpkı büyük dedesi Şah İsmail gibi rakibini savaş meydanında alt etmeyi belki de onun yaptığı şekliyle rakibinin başını kesip diğer Özbek Sultanlarına gözdağı vermeyi arzu etmektedir.

Şah, bu sözün Din Muhammed'e ulaşması için bir süre beklemeye karar verdi ve ordusunu da bu yönde tembihledi. Ancak sözünü dinlemeyen bir bölük asker, Din Muhammed'in üzerine yürüdü ve korucularından bir kısmını katl etti. Hatta Özbek Sultanı'nı dahi yaraladı. Fakat Özbek Hanı yaralı halde kaçmayı başardı⁷⁰³.

Ribât-ı Puryan savaşı Din Muhammed emrindeki Özbeklerin büyük kayıplarla birlikte mağlubiyete uğramasıyla neticelendi. Savaş esnasında birçok Özbek askeri katl edilirken son hamlede Kızılbaş önünden kaçmaya çalışan Hacı Bey, Nacu Bey Bahadır, Mirza Abdullah Mangıt, Muhammed Murad Bey, Muhammed Yar Oğlan ve daha birçok Özbek emiri de öldürüldü. Ayrıca Herat kalesi

⁷⁰⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 916.

⁷⁰¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 916-917.

⁷⁰² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 918.

⁷⁰³ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 918-920.

Safevîlerce zapt edildi, hayatta kalan Özbekler ise Maverâünnahir'e çekilmek durumunda kaldılar⁷⁰⁴.

Büyük zaferine rağmen Safevî ordusu Herat'ın fethinden sonra Horasan'daki ilerlemelerini yavaşlattı, Güryan ve Tun gibi küçük kalelerinin zaptıyla yetinmeyi tercih etti. Şah, Güryan'ın zaptı sırasında Puryan savaşından yaralı kurtulan Din Muhammed'in öldürüldüğü haberini duydu⁷⁰⁵. Muhtemelen bu olay onu Herat'ın ele geçirilmesi kadar mutlu etmişti. Çünkü Şah Abbas, tıpkı büyük atası Şah I. İsmail gibi Özbekleri Hansız bırakmıştı ve bu durum Özbeklerin uzun süre toparlanamaması şeklinde sonuçlar doğurabilir, Horasan'daki Özbek tehlikesini bir süreliğine belki de son kez bertaraf etmiş olabilirdi.

Aynı tarihlerde Horasan'ın kuzeyinde de Safevîler açısından olumlu gelişmeler yaşanıyordu. Nur Muhammed Han Özbek, yanındaki Safevî askerleriyle Bağbad, Nisa ve Ebiverd'i ele geçirmiş son olarak da Merv'i zapt ederek Safevî Şahına tabiiyetini bildirmek suretiyle bu yerleri tekrar kendi mülkü ilan etmişti⁷⁰⁶.

Puryan'daki savaşın ardından Din Muhammed Han'ın kardeşleri Baki Muhammed Han ile Veli Muhammed Han Maverâünnahir'e geri dönüp Buhara'ya yerleşmişlerdi. Buhara emirlerinin kararıyla Baki Muhammed, Hanlık tahtına cülus etmiş, kardeşi ise kale-hanî göreviyle Belh'e gitmişti⁷⁰⁷.

5. ÖZBEK HANLIĞINDA YENİ BİR DÖNEM: ASTRAHANLILAR YÖNETİMİ VE SAFEVÎ İLE MÜCADELELERİ

Aslında Astrahanlılar devrinin Din Muhammed Han ile birlikte başlatılması daha doğru olacaktır. Çünkü Din Muhammed, Abdülmümin Han henüz hayattayken ona başkaldırmış, vefat etmesinin ardından da Horasan'da hakimiyetini ilan etmiştir.

⁷⁰⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 920.

⁷⁰⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 921, 925-926; Yusuf Münşî'den öğrendiğimiz kadarıyla Din Muhammed Han Safevî askerlerinin önünde kaçarken hem kardeşlerinden hem de yanındaki Özbek askerlerinden uzaklaşmış ve tek başına Kunduz'a sığınmıştır. Bu şehirde yaşayan Karabî oymağı Din Muhammed'i yalnız ve bitkin görünce onu yağmalamak üzere saldırmışlar ve bu zatın Özbek Han'ı olduğu bilmeyerek katl etmişlerdir. Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 123; Conabedî ise Din Muhammed'in öldürüldüğü yer ve burada yaşanan halkı farklı lans eder. Onun ifade ettiğine göre Din Muhammed Sultan savaş sırasında aldığı yara nedeniyle kaçmış ve Kıpçak halkının yerleşim yeri olan Badgisi'ye sığınmıştır. Şehir halkı Kızılbaş'a tabi olduğundan Özbek Hanının sahip olduğu at ve silahı elinden alıp kendisini de öldürmüşlerdir. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 745.

⁷⁰⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 927-928; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 145.

⁷⁰⁷ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 124.

Bu tarihte Maveräünehir'deki durum hakkında iki farklı bilgi öne sürülmektedir. Fars kronikleri Pir Muhamed Han'ın Abdülmümin Han'dan sonra Buhara Hanı olduğunu Din Muhammed'in ise sadece Horasan'da hakimiyetini ilan ettiğini söylemişlerdir. Özbek vakanüvist Yusuf Münşi, Yeni Özbek Hanı olarak Din Muhammed'in ismini vermiştir. Şems Buharî ise Astrahanlı ilk Özbek Hanı olarak Baki Han'ı zikretmiş, Din Muhammed'in Horasan hakimiyetinden bahsederken de eş zamanlı olarak Maveräünnehir'de Pir Muhammed'in varlığından söz etmemiştir. Ancak resmen Din Muhammed'in Hanlık sıfatını aldığını ifade etmemesi düşündürücüdür. Şu durumda H. 1007/M. 1599 yılında Özbek Hanlığında ikili yönetimin var olduğu, bir sonraki yıl Baki Han'ın tahta geçmesiyle yönetimdeki iki başlılığa son verildiği söylenebilir.

Baki Muhammed, hanlığının ilk yılında (H. 1008/M. 1600) Deşt-i Kıpçak Kazak boyunun lideri Tevekkül Han'ın Buhara'yı kuşatması nedeniyle zor anlar yaşadı. Abdullah Han ile Abdülmümin Han arasındaki anlaşmazlıktan bu yana merkezi otoritenin zayıflığından istifade ederek Türkistan'a hakim olmaya çalışan Kazak lideri, Abdülmümin'in vefatı sonrasında bu amacına kolayca ulaşmış ve Türkistan, Taşkent, Andican, Ahsi, Semerkand vilayetleri dahil olmak üzere bütün Türkistan bölgesinin yeni sahibi olmuştu. Bununla da yetinmeyip H. 1008/M. 1600 yılında Buhara'yı kuşattı⁷⁰⁸.

İlk onbir gün küçük çatışmalar halinde devam eden Özbek-Kazak mücadelesi onikinci gününde tüm birliklerin harbe iştirak etmesiyle oldukça şiddetlendi. Nihayet Buhara ordusu bu günün sonunda Kazakları mağlup etmeyi başardı. Tevekkül Han Semerkand'daki Kazaklarla birleşip bir kez daha Buhara'ya saldırmaya niyet etse de onları takipte olan Özbekler buna müsaade etmediler. Buhara ve Semerkand arasındaki bir mevkiye iki ordu karşı karşıya geldi ve iki ay süren çatışmalar Tevvekül Han'ın yaralanıp Taşkent'e çekilmesi ve burada vefat etmesiyle son buldu⁷⁰⁹.

⁷⁰⁸ Münşi, Türkistan Özbekleri ile Kazak askerlerinin toplamının 70-80.000 civarında olduğunu Buhara'daki birliklerin ise sadece 10-15.000 kişiden oluştuğunu söylemiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 952.

⁷⁰⁹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 953-955; Münşi ısrarla bu tarihte Hanlık tahtında bulunan kişinin Pir Muhammed Han olduğunu söylemektedir. Hatta Tevvekül Han'ın Buhara'yı kuşatması sırasında şehirde Pir Muhammed'in bulunduğunu ve ilk Kazak saldırısını da bu Özbek Sultanı'nın def ettiğini bildirmektedir. İkinci Kazak saldırısı esnasında ise Baki Muhammed'in Horasan'dan dönerek Pir Muhammed'in emri altına girdiğini ve Kazaklarla savaşta Pir Muhammed adına çokça yararlılıklar gösterdiğini söylemiştir. Semerkand'ın Kazaklar elinden alınmasıyla da Pir Muhammed'in bu şehri Baki Muhammed'e tahsis ettiğini belirtmiştir. Baki

Aynı şekilde Veli Muhammed Han da Belh'de bazı sıkıntılar yaşamaktaydı. Şehir halkı Abdülmümin'in vefatına müteakip şehirde yaşanan asayişsizliğinden bizar olmuş halde eski Bağbad hakimi Muhammed İbrahim Sultan'ı şehre davet etti. Tam bu sırada Veli Han, şehre varıp yönetimi teslim alınca iki Özbek Sultan'ı arasında kısa süreliğine anlaşmazlık yaşandı ve bu karışıklık İbrahim Han'ın Belh askerleri tarafından katl edilmesiyle son buldu⁷¹⁰.

İskender Bey Münşi'ye göre yeniden alevlenen Safevî-Özbek çatışmasının gerekçesi H. 1008/M. 1600 yılında yaşanan bu Belh hadisesidir. Şöyle ki Abdullah Han ile İbadallah Sultan'ın yeğeni olan Muhammed İbrahim Sultan Bağbad ve Merv'in Safevîlerin eline geçmesiyle Şah Abbas'a itaatini arz etmiş ve bizzat Şah'ın emriyle Belh'e gönderilmişti. Münşi'ye göre Şah'ın amacı bu Özbek Sultanı idaresinde Belh'i kontrol altında tutmak, Safevî birliklerini ise Maverâünnehir'in işgaline yönlendirmektir⁷¹¹.

Hadisenin bundan sonraki kısmı Safevî kroniklerince daha ayrıntılı anlatılmaktadır. İskender Münşi, Şah'ın Belh ile ilgili planlarının, Baki Muhammed Han'ın Maverâünnehir tahtına çıkmasıyla değişikliğe uğradığını söylemektedir. Bu olay üzerine Şah, Muhammed İbrahim'i geri çekerek Abdülemin Sultan'ı desteklemeye karar vermiş ve onun sadakatinden emin olmak için de Kızılbaş emirlerinden Hüdayi Nazar Bey'e Atalık ve Divan Beği görevlerinin tahsis edilmesini istemişti. Muhammed İbrahim'i ise Maverâünnehir seferinde görevlendirmişti⁷¹². Alınan karar üzerine Muhammed İbrahim Sultan ile Hüdayi Nazar Bey bir bölük Kızılbaş askeriyile H. 1009/M. 1600-1601 senesinde Belh'e gittiler ve Mavaünnehir seferi için Abdülemin'in desteğini almak istediler. Ancak bir

Muhammed'in isyanı ise Semerkand'a yerleşmesinden kısa süre sonra vuku bulmuştur. Münşi'nin belirttiği üzere Buhara emirlerinden birçoğu da onu desteklemiş ve H. 1008 yılı itibarıyla Baki Muhammed, Han unvanını almıştır. Ancak Pir Muhammed bunu kabul etmemiş ve isyancı Sultanı cezalandırmak üzere Semerkand'a yönelince Baki Muhammed Hanlık iddiasından geçici olarak vazgeçmiştir. Bir süre sonra tekrar isyana kalkışıp Miyankal ve Debus kalelerini ele geçirmiş ve Belh üzerine yürümüşse de 40.000 kişilik Buhara ordusu karşısında duramayıp Semerkand'a geri dönmüştür. Pir Muhammed, Semerkand'a tüm gücüyle yüklenmişse de bu savaş onun sonu olmuştur. Çünkü Baki Han'ın askerleri onu esir etmişler ve hanlarının emriyle öldürmüşlerdir. Semerkand'daki savaşın üçüncü günü Baki Muhammed Buhara'ya gelmiş ve Hanlık tahtına oturmuştur. Tüm Özbek emirleri de ona itaat ettiğinden fetret devri son bulmuştur. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 954-958.

⁷¹⁰ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 124-126.

⁷¹¹ Abdülmümin Han'ın ölümünden sonra Belh hakimi olarak İbadallah Han'ın oğlu olduğu iddia edilen Abdülemin Han'ın ismi geçmekteyse de şehir halkı onun Şeybani soyundan bir şehzade olduğuna itimat etmediğinden gerekli saygıyı göstermemiştir. Şah Abbas da bu durumdan istifade etmek üzere Muhammed İbrahim Sultan'ı Belh'e göndermiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 960.

⁷¹² Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 961.

anda Özbek emirlerinden bazıları onu şehrin hakimi ilan edip Abdülemin'i katl edince Belh de yine huzursuzluk peyda oldu. İbrahim Sultan, Şah'ın adamlarından Hüdayi Nazar Bey ile birlikte bir süre Belh'i yönetti, ancak ikilinin arasında yaşanan anlaşmazlıklar her ikisinin ölümüyle son buldu. Şehrin yeni hakimi ise Baki Han'ın kardeşi Veli Han oldu⁷¹³. İskender Münşi, İbrahim Sultan'ın eceliyle öldüğünü söylerken Yusuf Münşi yukarıda da aktarıldığı üzere bu Özbek'in öldürüldüğünü iddia etmektedir.

H. 1011/M. 1602-1603 yılında Özbek Hanı Baki Muhammed, kardeşi Belh Hakimi Veli Muhammed Han ile birlikte Şah'ın tasarrufunda bulunan Karabî kabilesine saldırı düzenledi. Özbek Han'ının Kunduz'da yaşayan bu kabileye duyduğu nefret kardeşi Din Muhammed Han'ın Kunduz'da öldürülmesinden ileri gelmekteydi. Nitekim kalabalık Özbek ordusu tüm gücüyle Karabîler üzerine hücum etti ve tüm halkı katl etti⁷¹⁴. Yusuf Münşi, Şah Abbas'ın Baki Muhammed'e olan kızgınlığının ve yeni bir Maverâünnehir seferini planlamasının altında yatan sebebin bu olduğunu söylemektedir⁷¹⁵.

Aslında yukarıda zikrettiğimiz gerekçeler hep görünürdeki sebeplerdir. Şah'ı yeni bir Özbek savaşına yönelten ise Ribât-ı Puryan galibiyetinin Safevîlere Maverâünnehir kapılarını açmış olmasıdır. Üstelik bu savaş sonrasında, Özbekler Hansız kalmış, devletin önde gelenlerinin tek bir Han üzerinde karar kılması bir yılı aşmıştır. Artık hanlığın tek sıkıntısı Safevîler olmaktan da çıkmıştır. Bir yandan Kazaklar Türkistan havalisine saldırmaktayken öte yandan Özbek Sultanları Horasan, Maverannehir ve Semerkand hakimiyetleri nedeniyle birbirleriyle anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Hatta Muhammed İbrahim Sultan başta olmak üzere bazı Özbek şehzadeleri Şah'a sığınarak büyük ülkülerine yani Safevî Devleti'ni ortadan kaldırma düşüncelerine ihanet etmektedirler.

Şah Abbas, Maverâünnehir seferi için hazırlık yapmaktayken Merv hakimi Nur Muhammed Han'ın kendisini metbu tanımadığını ve Safevîler aleyhinde fetihlerde bulunduğunu öğrendi. Şah eski müttefikleriyle savaşmak yerine onu tekrar

⁷¹³ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 965-967, 976-978; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 149; Conabedî İbadallah Sultan'ın oğlu olduğu iddia edilen Abdülemin'in varlığından hiç söz etmemektedir. Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 752-753.

⁷¹⁴ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 126-127.

⁷¹⁵ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 128.

itaat altına almaya çalışmış ancak tüm girişimleri sonuçsuz kalınca H. 1009/M. 1600-1601 yılı itibariyle Merv ve Ebiverd'in kuşatılması emrini vermişti. Kendisi de bir süre sonra Serahs yoluyla Merv'e doğru ilerledi. Son anda Merv'e sığınan Nur Muhammed Han, Ebiverd'in Safevî eline düştüğünü haber alınca teslim olmaya karar verdi ve Abbas'ın şehre varmasıyla hutbeyi onun adına okutarak itatini arz etti. Şah Abbas onu her ne kadar affetmiş olsa da bir daha aynı ölçüde güven telkin etmediğinden Özbek şehzadesini ve onun tüm çocuklarını Irak tarafına gönderdi ve hayatlarının geri kalanını Şiraz'da geçirmelerini buyurdu⁷¹⁶.

Böylece Şah Abbas Merv başta olmak üzere Harezm'in güneyindeki meselelere kendi lehine son vermiş ve bu yerlerde kendi adamlarını görevlendirmiş oldu. Şu durumda Maverâünnehir'e gitmek için de hiçbir engel kalmamıştı. Nihayet takvim H. 1011 yılını işaret ettiğinde Safevî ordusu Belh üzerine yürüyüşe geçti.

Uzun yıllardır tek meselesi Özbekler olan Şah Abbas, on yılı aşkın bir süre Özbeklerle meydan savaşında karşılaşmayı ve onları en ağır şekilde hezimete uğratmayı düşünmekteyken bir yandan da Özbek Sultanlarını birbirine kırdırtmak peşindeydi. Daha önceleri Muhammed İbrahim Sultan'ı Baki Han aleyhine desteklemekteyken onun ölümünün ardından yine bir Belhli Sultan Yar Muhammed'e⁷¹⁷ Maverâünnehir tahtını hediye edeceğine dair sözler veriyordu. Bu hadise şöyle cereyan etmişti.

H. 1010/M. 1601-1602 yılında ilginç bir gelişme yaşanmış, her iki taraf da savaş için hazırlık yaparken Baki Han bir anda Şah'a dostluk çağrısında bulunmuştu. Safevî-Özbek ilişkilerinin düzeltilmesini isteyen ayrıca Şah'dan hediye talebinde bulunan Baki Han'ın Merv hakimi Bektaş Han'a gönderdiği mektuba Şah'ın izniyle aynı minvalde bir cevap yazıldı ve kıymetli hediyeler eşliğinde Buhara'ya gönderildi⁷¹⁸.

⁷¹⁶ Nur Muhammed Han ile Şah arasında yaşananlar hakkında daha fazla bilgi için bk. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 969-975; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 148-149; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 747-751.

⁷¹⁷ Veli Han'ın Belh hakimiyetini devr alması üzerine Yar Muhammed yanındaki 300 kişiyle Evail-i Muharrem 1010/Temmuz 1601'de Şah'a sığınmış ve onun hakimiyetini tanımıştır. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 979-980.

⁷¹⁸ Baki Han, Şah'dan hem dostluk ve sadakatini bildirmesini istemiş hem de iki adet at hediye etmesini talep etmiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 985-986.

Baki Han, bu mektubu taraflar arasında dostane ilişkiler kurmak için yazdığını alenen belirtse de aslında bunu bir şarta bağlıyordu. Bu şart Yar Muhammed Sultan ile beraberindeki Özbek ayanları meselesiydi. İfade ettiği üzere Yar Muhammed Han, kendisinden korktuğu için Özbek ayanlarından bir kısmını etrafında toplayıp istemeye istemeye Şah'ın yanına sığınmıştı. Şu durumda Şah'dan tek isteği bu Özbek mültecilerine şefkat ve iltifatta bulunması ve aksine bir davranış sergilememesiydi. Uygun bir vakit hasıl olduğunda da bu kişileri Maverâünnehir tarafına göndermesiydi. Şayet Şah bu isteğini yerine getirecek olursa kendisinde onlara aynı usulde muamele edecek ve yurt tayin etmek suretiyle Yar Muhammed Han'ı makam sahibi edecekti⁷¹⁹.

Ancak Şah, onun bu sözlerine itimat etmediğinden Yar Muhammed'i göndermeyi düşünmediği gibi bu hususta Baki Han'a bir açıklama dahi yapmadı. Hatta Belh seferi için hazırlıklara başlanması emrini verdi⁷²⁰. Amacı Belh'i Baki Han'ın tasarrufundan alıp Yar Muhammed Han'a vermektir.

H. 1011/M. 1602-1603 senesinde harekete geçen Şah, Safevî birliklerini Meymene, Faryab ve Çiçekto üzerine gönderdi ve Özbeklerin yaylak olarak kullandığı bu yerleri yağmalattı. Kendisi ise Meşhed ve Herat'tan sonra Badgisi'ye gidip yerleşti ve iki ay boyunca Kızılbaş birliklerinin burada toplanmasını bekledi. Cihangir Han, Yar Muhammed ve diğer mülteci Özbekler de bu yerde Şah'ın ordusuna ilhak oldular. Tüm ordu bir araya geldiğinde Safevî birlikleri top, tüfek vb. savaş aletlerini taşıyan 300 kadar arabayla Murgab nehri kenarına hareket etti. Nehre vardıklarında Şah, öncü birlikleri Herat hakimi Hüseyin Han Şamlu, Merv hakimi Bektaş Han, Haf ve Baherz hakimi Mihrab Han, Kain hakimi Nefes Kulu Han Şamlu, Ferah hakimi İsmail Han Alplu'nun serdarlığında yarım fersah önden gönderdi. Aynı zamanda 50.000 kişilik orduyu sağ ve sol cenahlara ayırmak suretiyle savaş düzeni aldı⁷²¹. Bu sırada Baki Han 20.000 kişiden oluşan Özbek ordusuyla Karşi vilayetinde beklemekteydi. Şah'ın çok kalabalık bir orduyla Belh'e yöneldiğini duyunca Belh hakimi olan kardeşi Veli Muhammed Han'ı durumdan haberdar etti ve

⁷¹⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 987-988.

⁷²⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 988.

⁷²¹ Sağ ve sol cenahlarda yer alan emirlerin isimleri şöyledir: Allahverdi Han, Ali Kulu Han Şamlu, Nadir Han Mihirdar, Kirman hakimi Genç Ali Han. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 997-1000.

Kızılbaş askerleri ulaşmadan oradan ayrılmasını istedi. Veli Muhammed Han ise Belh'i terk etmek yerine güçlerini birleştirip Safevilerle savaşmayı önerdi. Bunun üzerine Baki Han Endehod hakimi Mümin Bey'in yanına birini gönderdi ve Safevî ordusunun Çiçekto havalisine ulaşip ulaşmadığını tahkik etmesini istedi⁷²².

Ne tesadüf ki Şah'ın ilk hedefi de Endehod kalesiydi. Safevi askerleri 300 aded top ve 10.000 tüfekçi ile oldukça iyi istihkam edilen bu kaleyi kuşattılar. Mümin Bey ise güçlü Safevî ordusu karşısında aman dilemekten başka bir çaresi olmadığını gördü ve Şah'ın huzuruna birkaç adamını gönderdi. Endehod halkının canını bağışlaması şartıyla kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Şah da bu teklifi kabul etti⁷²³. Sonra Mümin Bey'i Baki Han'ın yanına göndererek Maverâünnehir tahtının aslında Abdullah Han'ın mirasçılarına ait olması gerektiğini bildirdi ve en azından Belh ve çevresinin kendisinden yardım dileyen bu aileye bırakılmasını Baki Han'ın da Maverâünnehir ve Türkistan hakimiyeti ile yetinmesini istedi⁷²⁴.

Şah, Belh seferini başlattığı andan itibaren her vesileyle Belh ya da Maverâünnehir ülkesine göz koymadığını asıl amacının Abdullah Han'ın soyunu yeniden Maverâünnehir tahtında en azından Belh yönetiminde görmek istediğini söylemekteydi⁷²⁵.

Şah, Endehod ve Şebergan'dan geçip, Belh'e bağlı Akçe denilen mevkiye ordugahını kurdu⁷²⁶. Bu sırada askerler arasında ciddi bir hastalık vuku bulduğundan ordunun savaşmaya takati kalmamıştı. Bir süre durumdan haberdar olmayan Baki Han ise Belh kalesine sığınmış ve Kızılbaş üzerine saldırmaya cesaret gösterememişti⁷²⁷. Bu şekilde her iki ordu da Belh bölgesinde bir ay kadar ikamet etti ve harp bir türlü başlatılamadı. Ancak bu bekleyişin ardından H. 9 Muharrem 1011/M. 29 Haziran 1602 yılında tüm cesaretini toplayan Baki Han, Ceyhun nehrini geçip Safevî ordugahına doğru yol aldı. Şah ise Şia ehli için önemli sayılan 10 Muharrem'i yani aşure gününü nehrin kenarında geçirip ertesi günü gece yarısında Özbeklere baskın yapmayı planlıyordu. Bu karar üzerine H. 11 Muharrem'de

⁷²² Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1000-1001.

⁷²³ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1002-1004; Conabedî, *Ravzatü's-Safeviyye*, s. 754.

⁷²⁴ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1005-1006.

⁷²⁵ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1008; Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas Evvel*, C. IV-V, s. 1445

⁷²⁶ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 128.

⁷²⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1009-1010.

harekete geçen Safevî öncü kuvveti üç fersah kadar ilerlemişken, Özbek ordusunun kendilerine doğru geldiklerini fark etti. Şah'ın emriyle tüm ordu derhal savaş düzeni aldı ve daha önce belirlendiği üzere sağ ve sol cenahlara ayrıldı⁷²⁸. Felsefi, Şah Abbas'ın bu sırada Baki Han'a iki parça eşya ve bir de mektup gönderdiğini söylemiştir. Gönderilen eşyalardan biri kılıç diğeri ise eşarptır. Mektupta ise “*Eğer erkeksen kaleden çık ki kılıçla cenk edelim, eğer kadınsan eşarbtı takın ve kaç*” demiştir. Baki Han'ın buna cevabı şu şekilde olmuştur: “*Her ikisini de kabul ediyorum. Eşarbtı kalede kalacak kadın için kılıcı ise vakti geldiğinde kaleden çıkıp mertçe savaşmak için kabul ediyorum*”⁷²⁹.

Nihayet iki ordunun öncü kuvvetleri karşı karşıya geldiler ve çarpışmanın galibi Safevî tarafı oldu. Çatışmalar esnasında birçok Özbek ümerası Kızılbaş eline esir düştü ve katl edildi. Bu galibiyete rağmen Şah harbe devam etme kararlılığı gösteremedi. Çünkü ordu içerisinde hastalık günden güne yayılmış ve askerleri bitap düşürmüştü. Hatta birçoğu salgın nedeniyle hayatını kaybetmişti. Bunun üzerine Irak'a çekilme kararı alan Şah, bölgeyi terk etmeden önce Özbeklere son bir darbe vurmak için Safevî şehzadelerinden hepsini birliklerin başında görevlendirip Belh'in yerle bir edilmesini, Özbek soyundan kadın ve çocukların ise esir edilerek Irak'a götürülmelerini emr etti⁷³⁰.

Emrin gereğini yerine getiren Safevî birlikleri sayıları birkaç bine ulaşan Özbekli esir kadın ve çocuklarla birlikte Endehod'dan İsfahan'a doğru giderlerken bir bölük Özbek, Safevî ordusunun sol cenahında yer alan Ustaclular üzerine saldırıya geçti. Ustaclulu askerler ise düşmanla baş edemeyeceklerini düşündüklerinden kalıp savaşmak yerine kaçmayı tercih ettiler. Özbekler, aynı anda Şeborgan tarafından da Safevîlere saldırdı ve birkaç kişiyi öldürdü. Anak büyük bir grup kaçmayı başardı. Safevî ordusu Çiçekto güzergahından Maruçak'a geçtikten

⁷²⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1010-1011.

⁷²⁹ Şah'ın mektup göndermekle amacı Baki Han'ı savaşa teşvik etmekten ziyade elçisinin ani bir hamlesiyle Özbek Han'ını öldürmektir. Ancak Şah'ın bu planı işe yaramamış, Özbek askerleri elçideki hançeri erken fark edip onu olduğu yerde infaz etmişlerdir. Felsefi, *Zendegân-ı Şah Abbas Evvel*, C. IV-V, s. 1448; Şems Buharâyî, *Târîh-i Buhârâ, Hokând, Kaşgâr*, s. 25.

⁷³⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1012-114; Yusuf Münşî'nin aktardığı üzere Özbekler, Safevî ordusuna ilk ulaştıkları yerde Kızılbaş askerlerini hasta halde görmüşler ve hepsini katl etmişlerdir. Şah Abbas bu çarpışmada anca kaçarak canını kurtarabilmiştir. Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 129-130.

sonra Şah, bu yerden itibaren Horasan'daki tüm önemli kaleleri güvendiği adamların yönetimine bıraktı ve Özbek saldırılarına karşı hazırlık yapmalarını istedi⁷³¹.

Nitekim beklediği Özbek hareketi çok geçmeden vuku bulacaktı. Baki Han, askerlerini Çiçekto'ya göndererek Safevîler elindeki merkezlere saldırılar düzenlenmesini istedi. Şah, bu saldırıları engellemek için askerlerini bölgeye sevk etse de hastalıktan güçsüz düşen ordu muvaffak olamadı. Ancak aynı anda Bedehşan'da çıkan isyan nedeniyle Özbek saldırılarının da devamı gelmedi⁷³².

Şah Abbas, tahta geçtiği andan beri Horasan üzerine böyle bir saldırı düzenleyememiş ve bölgede hakimiyet tesis edememişti. Zira mezkur yılda yaşananlar Safevî Devleti'nin Özbekler karşısında savunmadan çıkıp saldırıya geçmesi ve zaferle neticelenmesi açısından önem arz etmektedir.

Abdullah Han, M. 1570'li yıllardan itibaren, önce Mavveraünnehir ve Türkistan havalisinde sonra Harezm'de bir sonraki aşamada da Horasan'da hakimiyet tesis etmesi ve bu yerlerde mukavemet sahibi emir ve serdarlarıyla uzun yıllar söz sahibi olması hasebiyle Özbek Hanları içinde önemli bir yere sahipti. Şah ise aynı tarihlerde henüz Safevî birliğini sağlayamamış, iç isyanlarla meşgul bir haldeydi. Bu durum Han'ın vefatıyla değişiklik gösterdi. Bu defa benzer iç isyanlar Özbek ülkesinde yaşanır oldu. Önce Abdülmümin Han babasının Horasan'daki icraatlarından rahatsızlık duyup bölge hakimiyetini resmen talep etti. Baba-oğul arasındaki anlaşmazlığın alevlenmesi Deşt-i Kıpçak'ta fırsat kollayan Kazakları harekete geçirdi. Onların isyan sonucunda Türkistan havalisi Özbek kontrolünden çıktı.

Şah Abbas ise iç isyanları hafifletmiş olmasından hareketle ve de düşmanın içinde bulunduğu çıkmazdan yararlanmak düşüncesiyle H. 1006/M. 1598 yılı itibariyle Horasan'a seferler düzenledi. Elde ettiği zaferler neticesinde Şah'ın Maveraünnehir'i ele geçireceğini dair inancı git gide artıyordu. Nitekim Şah, zaferleri doğrultusunda H. 1011 yılında Safevî ordusuna Belh şehrinin fethini işaret

⁷³¹ Şah'ın emri üzerine Maruçak kalesinde Yusuf Ali Han, Safevî-Özbek hududunda Bayram Ali Sultan görevlendirmiş ve bu iki kardeşin Özbekler önünde set oluşturması için tüm ihtiyaçları karşılanmıştır. Meşhed, Mihrab Han Kaçar'a Merv vilayeti ise Bektaş Han ile bu Safevî emirinin oğlu Melkaş Han'a bırakılmıştır. Şah Abbas da Herat'a yerleşmiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. II, s. 1015.

⁷³² Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. II, s. 1016.

etti. Ancak bu fetih Özbeklerin mukavemeti ve Safevî ordusunun salgın hastalık yüzünden bitap düşmesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Kısaca Özbek Hanlığını bu büyük felaketten sadece bahtları kurtardı. Böylece Maverâünnehir Safevî birliklerinin saldırılarına maruz kalmadı.

H. 1011-1014/M. 1602-1605 yılları arasında Baki Han, Kazak isyanlarıyla meşgul olurken, Safevîler de Azerbaycan bölgesinde Osmanlılarla çatışma içerisine girmişlerdi. Belh seferinden sonra mülteciliği devam eden Yar Muhammed Han ise H. 1014 yılı itibariyle tekrar Şah'ın huzuruna çıkmış ve yanındaki Özbek şehzadeleriyle birlikte Belh'in güneyinde yer alan Gurcistan (Garcistan)'ın bazı vilayetlerinin Özbek şehzadesi Cihangir Mirza'ya devr edilmesini istemişti. Ayrıca Gurcistan'ın ve Belh'in muhkem kalelerini ele geçireceklerine dair güvence vererek askeri destek talebinde de bulunmuştu. Şah başlangıçta Osmanlı ile mücadele halinde olduğunu hatırlatarak Horasan'daki durağanlığın bozulmamasını istemişse de Baki Han'ın vefat ettiğini öğrenince durumdan istifade etmek düşüncesiyle gereken desteği vermeği kabul etmişti⁷³³.

Gurcistan'ın zaptı için destek kuvvet Horasan'daki birliklerden oluşturuldu. Celile Şamlu serdarlığındaki Şamlu askerleri ile Yar Muhammed ve Cihangir Mirza idaresindeki Özbek askerleri kısa sürede Gurcistan'a hakim olmayı başardı. Bölge halkı ise Changir Mirza'nın hükümdarlığını tanıdı⁷³⁴.

Biraz önce de ifade edildiği üzere Baki Han, H. 1014/M. 1605 yılında vefat etti, kardeşi Veli Muhammed Han yeni Özbek Hanı olurken Belh yönetimi Veli Muhammed'in yeğenleri İmam Kulu Han ile Nadir Muhammed Han'a kaldı⁷³⁵. H. 1016/M. 1607-1608 yılında Belh'deki Özbek hakimiyetini tehdit eden önemli bir hadise cereyan etti. Muhalif Özbek şehzadeleri Cihangir Han ile Muhammed Selim Sultan, Şah'ın desteğiyle hakimi oldukları Gurcistan'dan kuzey istikametlerinde yer alan Belh'e sefer düzenlediler. Bu sırada Karşi vilayetinde olan Veli Muhammed

⁷³³ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1153-1154; Vahid Kazvinî, *Târih-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 164-165, Baki Han, H. 1014 yılında 51 yaşında vefat etmiş ve Hâce Baha'eddin Nakşibend'in mezarına yakın bir yerde defn edilmiştir. Bk. Şems Buhârî, *Târih-i Buhârâ, Hokând, Kaşgâr*, s. 26.

⁷³⁴ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1155.

⁷³⁵ Şems Buhârî, *Târih-i Buhârâ, Hokând, Kaşgâr*, s. 26; İskender Münşi ise Din Muhammed Han'ın oğlu İmam Kulu Han'a Semerkand hakimiyetini bırakmış, Nadir Muhammed Han'a ise Belh, Endehod ve Şebergan illerinin yönetimini tahsis etmiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1372.

Han, Özbek-Safevî saldırılarından haberdar olur olmaz 20.000 kişiden oluşan bir kuvveti Belh'e sevk etti⁷³⁶.

Cihangir Han komutasındaki birleşik kuvvetler, savaşın ilk safhasında galip geldi ve Veli Muhammed'in Ceyhun sahiline çekilmesini sağladıysa da savaş meydanında yer alan Yar Muhammed Mirza'nın esir edilip öldürülmesiyle tüm mukavemetlerini yitirdiler. Netice itibariyle Cihangir Han ve beraberindeki askerler Gurcistan'a çekildi, zafer sahibi Veli Muhammed Han ise Özbek ordusunu Horasan üzerine sevk etti⁷³⁷.

Özbek askerlerinden bir kısmı Maruçak ve Badgisi'ye doğru ilerledi. 3.000 kişilik bir bölük ise Merv'e gitti. İlk gönderilen birlikler Havz Han kalesine ulaşmış buraya biraz uzakta yer alan Safevî kalesini gözlemeye başlamışlardı. Üç günlük bekleyişin ardından da kaleyi almak üzere harekete geçtiler. Aynı anda Zorabad, Alusat ve Ahşamat-ı Badgisi üzerine de askerler sevk edildi. Ancak Safevî birliklerinin hızla savunmayı güçlendirmeleri ve şiddetli kar yağışı nedeniyle Özbekler ağır kayıplar vererek Havz kalesine sığındılar⁷³⁸.

Merv'e saldıran Özbekler de şehri yağmalayıp ele geçirdikleri mallarla geri dönmek üzereyken Bektaş Han'ın 1200 kişilik birliğiyle karşı karşıya kaldılar. Çıkan çatışma sonucunda ancak yağmaladıkları malları bırakmak şartıyla ve 400 kişilik kayıpla geri dönebildiler⁷³⁹.

Veli Muhammed Han, Horasan seferindeki başarısızlığı nedeniyle ve kardeşleri Din Muhammed ile Baki Han'ın Safevî karşısındaki mağlubiyetlerinin ardından başlarına gelenlerden ders çıkararak Şah ile dostane münasebetler kurmak istedi. Barış esaslı görüşmeleri başlatmak için H. 1019/M. 1610 yılında emirlerinden Şah Muhammed Mirza'yı Şah'a takdim edilmek üzere hazırlanan hediyelerle ve bir mektupla Horasan'daki Safevî beğlerinin yanına gönderdi. Özbek elçilik heyeti Horasan'dan Şah'ın bulunduğu Karaçubuk mevkesine ulaştı. Han, Şah'a hitaben

⁷³⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1218.

⁷³⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1219-1220.

⁷³⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1221-1222.

⁷³⁹ Münşî, Bektaş Han'ın bu başarısını Şah'a bildirmek üzere birkaç görevliyi Şemahi'de bulunan Şah'ın yanına gönderdiğini ve bu habercilerin H. 1 Zilkade 1016/M. 17 Şubat 1608 tarihinde Şemahi'ye ulaşarak Şah'ı Horasan'daki Safevî galibiyeti hususunda bilgilendirdiğini söylemektedir. Şu durumda Özbeklerin Horasan saldırısının M. Ocak-Şubat 1608'de gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1222.

kaleme aldığı mektubunda ona sadakatini bildirerek ve Şah'ın iyiliği ve bekası için dualar ederek onu barışa ikna etmeye çalıştı⁷⁴⁰.

Nitekim Özbek heyeti en iyi şekilde karşılandı ve elçi, Şah'ın huzuruna çıkarılarak Şah'ın eteğini öpmesine müsaade edildi. Şah Abbas kendisine iletilen dostluk ve ittihat mesajlarından çok memnun kalmıştı ve aynı minvalde kaleme aldığı mektubunu elçisi Mirza Ali Beğ Yüzbaşı vasıtasıyla Özbek ülkesine gönderdi⁷⁴¹.

Özbek Hanı'nın barıştan söz etmesinin asıl sebebi Din Muhammed'in oğulları İmam Kulu Han ve Nadir Muhammed Han'ın güçlerini birleştirerek isyana kalkışmaları ve amcalarının saltanatına son vermek istemeleriydi. Şah'ı barışa razı eden mesele ise M. 1603 yılından beri devam eden Osmanlı-Safevî çatışmalarının ve Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'a yönelik saldırılarının bir türlü son bulmamasıydı. Şah, bu yeri Osmanlı'ya kaptırmak niyetinde değildi ve tüm gücüyle Rumların saldırılarını durdurmak çabasıındaydı. Askeri gücünü ikiye bölmek adına Özbek tarafından gelen bu barış teklifi onun için oldukça değerliydi ve tabî ki o, bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirecekti.

5.1. ÖZBEK HANLIĞINDA YAŞANAN TAHT MÜCADELELERİ

Özbek kroniklerinden öğrendiğimiz kadarıyla dönemin Özbek Hanı Veli Muhammed Han eğlenceye ve rahatına düşkün biridir⁷⁴². Hatta Yusuf Münşi onun şaraba aşırı düşkün olduğunu ve kendini bilmez halde halka zulm ettiğini söylemektedir⁷⁴³. Muhtemelen bu zulm Şems Buharî'nin söylediği gibi Han'ın zaafından yararlanıp yönetime ortak olan bazı emirlerin halka baskı ile muamele etmesinden ileri gelmektedir⁷⁴⁴.

⁷⁴⁰ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1343-1344.

⁷⁴¹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1344.

⁷⁴² Şems Buharî, *Târih-i Buhârâ, Hokând, Kaşgâr*, s. 26-27.

⁷⁴³ Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 132.

⁷⁴⁴ Şems Buharî, *Târih-i Buhârâ, Hokând, Kaşgâr*, s. 27; Yusuf Münşi, Veli Muhammed Han'ın Belh idaresini Şah Bey Gönültaş'a teslim ettiğini, Nadir Muhammed'i de saf dışı bıraktığını söylemektedir. Yeni Belh hakiminin de niçin yaptığı belirtilmeyen işkence usulüne ayrıntılarıyla yer vermiştir. Şöyle ki Gönültaş halktan kişileri toplayıp özel olarak inşa ettirdiği duvarın yanına götürür, kafalarını duvardaki deliklerden sarkıtmış, sonra her birinin kafasını ineklere bağlatıp kafalarını bedeninden ayırmak suretiyle infaz ettirmiş. Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 132-133.

Nitekim Buhara ayanı, Veli Muhammed Han'ın kötü yönetiminden, baskı ve zulmünden usanmış ve ona muhalif olmuştur. Her yerde yönetime karşı isyan bayraklarının açılması için gayret sarf etmişlerdir. Ayrıca Din Muhammed'in çocuklarını da bu durumdan haberdar edip yönetime el koymalarını istemişlerdir. Bu olaylara bağlı olarak H. 1020/M. 1611 senesinde birlikte hareket eden İmam Kulu Han ile Nadir Muhammed Han av eğlencesinde olan amcalarını pusuya düşürmek için hızla Karşi'ye hareket ettiler. Özbek Hanı, bu gelişmeden haberdar olur olmaz Şah'a sığınmak suretiyle kaçıp canını kurtardı⁷⁴⁵.

Aslında Özbek Hanı, ülkedeki muhaliflerin seslerinin yükselmeye başladığı H. 1019/M. 1610-1611 yılında tedbir amaçlı Şah ile iletişime geçmiş ve taraflar arasında iyi ilişkiler oluşturmuştu. Şimdi bu dostluğa binaen ondan yardım istemek üzere Irak tarafına gitmekteydi. Veli Muhammed oğlu Rüstem Sultan ve 400-500 civarında yakını ve adamıyla ilk önce Merv'e geldi, sonra Meşhed, Esterabad, Bistam ve Kaşan üzerinden İsfahan'a ulaştı⁷⁴⁶. Şah tarafından çok iyi karşılandı ve şerefine ziyafetler tertip edildi. Veli Muhammed, Şah ile görüşmesi sırasında İsfahan'a gelmekteki asıl amacının Safevîlerin desteğini alarak ülkesine geri dönmek ve isyancı Özbek şehzadelerini cezalandırmak olduğunu söyledi. Ancak Abbas Osmanlı-Safevî tarafları arasında sulhun henüz hayata geçirilmediğini bu nedenle bir yıl kadar beklemesini isteyip, talep edilen desteğin bu süre sonunda yani H. 1021/M. 1613 yılında kendisine takdim edileceğine dair söz verdi⁷⁴⁷.

Ancak Veli Muhammed'in yanındaki Özbek ayanları Maverâünnehir seferinin ertelenmemesi gerektiği hususunda hemfikirdiler. Aksi takdirde zamanla güçlenecek İmam Kulu Han'ı mağlup etmenin ve zafere ulaşmanın imkansız

⁷⁴⁵ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 134; İskender Münşî, Veli Muhammed Han ile yeğenleri arasındaki anlaşmazlığa yer verirken Han'ın Özbek halkına zulmünden ve kötü yönetiminden hiç bahsetmez. Hatta İmam Kulu Han'ın Hanlık tahtında ve tacında gözü olduğunu ve bu nedenle isyana kalkıştığını söylemektedir. İmam Kulu Han'ın Belh'den Karşi'ye giderken yanında 7.000 kişiden oluşan bir orduyu da götürdüğünü ifade etmektedir. Özbek kaynakları Veli Muhammed'in çatışmaya girmeksizin İran'a kaçtığını söylese de Münşî'nin aktardığı daha farklıdır. Buna göre Veli Muhammed yanındaki 3.000 kişiyle yeğenlerine karşı çok iyi mücadele etmiş ancak hile sonucu savaşı kaybederek Buhara'ya çekilmiştir. İmam Kulu Han'ın payitahtı ele geçirmek üzere buraya geldiğini öğrenince Semerkand'a gitmek istemiş, ancak Semerkand halkının kendisini barındırmayacağı düşüncesiyle bu fikrinden vazgeçip Şah'a sığınmak zorunda kalmıştır. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1372-1378; Fars kroniklerinin böyle bir yaklaşımla konuyu ele almaları muhtemelen dostluk ilişkisi içerisinde olan Veli Muhammed Han'ı Özbek tahtında görmek istemelerinden kaynaklanıyordur.

⁷⁴⁶ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1377-1379.

⁷⁴⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1382-1384.

olduğunu iddia etmişlerdir. Hem Şah'ı hem de Veli Muhammed'i buna ikna ederek H. 1020/M. 1612 yılında Maverâünnahir seferini başlattılar⁷⁴⁸.

Nitekim bu tarih itibariyle İmam Kulu Han kardeşi Nadir Muhammed ile birlikte Semerkand'da bulunuyor ve Taşkent'e hakim olan Kazak Sultanlarının daha ileri gitmesine engel olmaya çalışıyorlardı. Dolayısıyla Buhara'nın az sayıda askerin muhafazasına terk edilmesi Veli Muhammed ile beraberindeki Kızılbaş emiri Zeynel Han için umut ışığı oldu. Müttefik ordu Meşhed-Merv güzergahından önce Çaharcu'ya gidip burayı zapt etti, sonra Buhara'ya doğru ilerledi. Çaharcu'nun Veli Muhammed tarafından zapt edildiğini öğrenen İmam Kulu Han, derhal Buhara'ya dönmüşse de şehri savunacak gücü kendisinde görmediğinden Karşi'ye kaçtı. Böylece Veli Muhammed Han, H. 17 Cemaziyelahir 1020/M. 27 Ağustos 1611'de Buhara'ya girdi ve tekrardan Hanlığını ilan etti⁷⁴⁹.

Karşi'ye sığınan İmam Kulu Han ise Semerkand tarafına gidip buradaki taraftarlarıyla birleşti ve amcasına muhalifliğini devam ettirdi. Kazak Sultanlarından Eyşem ve Ebu Said'in de kendisine destek vereceğini ümit ederken bu sultanların 5.000 kadar askerle Veli Muhammed ile birleştiğini öğrenince büyük ümitsizliğe kapıldı. Bu olumsuzluklar nedeniyle H. 7 Recep 1020/M. 15 Eylül 1611 tarihinde Semerkand ordusu içerisinde isyanlar baş gösterdi ve savaşmak istemeyenler bir anda seslerini yükselttiler. Bunu fırsat bilen Veli Muhammed Han yanındaki silahlı Kızılbaş birliklerini kaleyi kuşatmakla görevlendirdi ve surları top atışlarına tutmalarını istedi. Bu istek üzerine harekete geçen Kızılbaş topçu birliği söylendiği gibi kaleyi top atışlarına maruz bıraktı⁷⁵⁰.

Bu sırada Kazaklar yine taraf değiştirip bu defa İmam Kulu Han'ın yanına geçmişti. Bu değişiklikten haberdar olan Kızılbaş emiri ise hızla Semerkand'dan uzaklaştı. Böylece Veli Muhammed tek başına mücadeleye devam etmek zorunda kaldı. Nitekim bu çatışma onun vefatıyla ve İmam Kulu Han'ın H. 1020/M. 1611 yılının sonbaharında yeniden Özbek Hanı olmasıyla son buldu⁷⁵¹.

⁷⁴⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1384-1385.

⁷⁴⁹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1386-1389.

⁷⁵⁰ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1393-1396.

⁷⁵¹ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1396-1397; Yusuf Münşî, Veli Muhammed'in öldürülmesiyle neticelenen ve İmam Kulu Han'ın Özbek tahtına oturmasını sağlayan Semerkand-Buhara savaşının tarihi için 1017 yılına

Şah'ın himayesinde olan Rüstem Han, babası Veli Muhammed'in vefatı üzerine Herat'tan ayrıldı ve Gurcistan bölgesine yerleşti. H. Evail-i 1023/M. 1614 yılında ise Belh'i istila etti. Şöyle ki İmam Kulu Han'ın tahta geçtikten bir süre sonra Kazak Sultanlarıyla ilişkileri bozulmuş ve Taşkent'teki Kazak hakimiyetine son vermek üzere uzun süre Semerkand'da bulunmuştu⁷⁵². Aynı yıl içinde kardeşi Nadir Muhammed'i de yardıma çağırmişti. Bundan dolayı Özbek şehzadesi Belh'de az sayıda asker bırakıp Semerkand'a yöneldi. Rüstem Sultan ise bu fırsattan yararlanıp 3.000 kişilik kuvvetle Belh'e hücum etti. Nadir Muhammed'in vekili, muhalif Özbek kuvvetler karşısında galip gelemeyeceği düşüncesiyle savaşmaksızın şehri Rüstem Sultan'a teslim etti⁷⁵³.

Belh'in kaybedildiğini öğrenen Nadir Muhammed Han ise hızla şehre geri döndü ve aniden Rüstem Sultan'ın askerleri üzerine hücum etti. Bu çatışmada birçok muhalif Özbek katledildi, Rüstem Sultan ise beraberindeki on kişiyle Herat'a kaçmayı başardı. H. 14 Rebilahir 1023/M. 24 Mayıs 1614 tarihinde Şah'ı Belh'deki yenilgisinden ve İmam Kulu Han'ın Kazaklar karşısındaki hezimetinden haberdar eden Rüstem Sultan⁷⁵⁴ Kızılbaş emirlerinden birini yanına göndermesini istedi. Bunun üzerine Şah, Zaman Beğ'i derhal Herat'a gönderdi ve Rüstem Sultan'ı Ferruhabad'a getirtip babasından dolayı ona şefkat ve iltifatlarda bulundu⁷⁵⁵.

İmam Kulu Han, amcası Veli Muhammed'e desteğinden dolayı Şah Abbas'a eskiye nazaran daha fazla kin duymaktaydı. Şimdi tahtını sağlamlaştırmış, Taşkent'ten Deşt-i Kıpçak'a kadar olan yerleri Kazaklara kaptırmış olsa da Belh'de ve Maveraünnehir'de tam bir hakimiyet oluşturmuştu. H. Zilhicce 1026/M. Kasım-Aralık 1617 tarihinde⁷⁵⁶ ise Horasan'ı yeniden ele geçirmek niyetiyle Divan Beyi Nadir Doğay'ı 30.000'den oluşan bir orduyla bölgeye sevk etti. Merv, Ebiverd, Nişabur üzerinden Meşhed'e yönelen Özbekler iki gruba ayrılıp bu güzergah üzerinde yer alan köy ve kasabaları yağmaladı.

işaret etmektedir. Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 137; Ancak yılın H. 1020 olması gerekmektedir. Bk. İskender Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1394-1397; Şems Buhârî, *Târîh-i Habibü-i Buhara, Hokand, Kaşgar*, s. 30.

⁷⁵² İmam Kulu Han'ın Türkistan ve Deşt-i Kıpçak'ta Kazaklarla mücadelesi için bk. Münşi, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 143-146; Şems Buhârî, *Târîh-i Habibü-i Buhara, Hokand, Kaşgar*, s. 30-31.

⁷⁵³ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1428; Vahid Kazvinî, *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbâsî*, s. 183.

⁷⁵⁴ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1429.

⁷⁵⁵ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 1467.

⁷⁵⁶ Münşi Horasan seferinin başladığı tarihi ifade ederken "H. 1026 yılının sonbaharın sonu kışın başlangıcı" şeklinde bir ibareye yer verir.

Dönemin Meşhed hakimi Kızılbaş emirlerinden Mihrab Han idi. O, Özbeklerin Merv’i geçip Meşhed’e doğru ilerlediklerini öğrendiğinde 1000 kadar askerini toplayıp Özbekleri durdurmak üzere kuzey-doğu istikametinde ilerledi. Özbeklerin açık bir alanda çadır kurduklarını gören Mihrab Han, tüfekçi birlikleri ön saflara yerleştirdi ve Özbekler üzerine ateş açmaları emrini verdi. 1500 kişiden oluşan Özbekler ise ancak atlarını kendilerine siper yaparak canlarını kurtarabildiler. Bu durum onların savaşa atsız devam etmesine dolayısıyla üstünlüğün Safevî tarafına geçmesini sağladı. Atlı ve silahlı Kızılbaş askerleri karşısında piyade olarak savaşan Özbekler 1000’e yaklaşan kayıpla mağlubiyeti kabul edip savaş alanını terk ettiler⁷⁵⁷.

Özbeklerin bu saldırısı aslında Baki Han’dan sonra Özbeklerin Horasan’daki faaliyetlerine sadece bir örnek teşkil etmekteydi. Çünkü Özbekler eskiden olduğu gibi Horasan’ı ele geçirmek maksadıyla değil yağma yaparak kendi ihtiyaçlarını gidermek düşüncesiyle saldırılar düzenliyorlardı. Bu saldırılar kimi zaman Merv-Meşhed istikametinde Horasan içlerine kadar ilerletilmekte kimi zaman da Belh’in çevresindeki Murgab, Badgisi, Endehod, Şebergan gibi vilayetlere gerçekleştirilerek Kızılbaş halkına ve Safevî sınır vilayetlerine zarar verilmek istenmektedir. Hemen hemen her saldırının geri pükürtüldüğü göz önüne alındığında Şah’ın Horasan’daki gücünün boyutları daha iyi anlaşılacaktır.

5.2. ÖZBEK-SAFEVÎ BARIŞINA GİDEN SÜREÇ VE H. 1030/M. 1621 TARİHLİ SULH

H. 1030/M. 1621 yılına geldiğimizde Şah’ın küçük çaplı Özbek saldırılarından usandığını ve Horasan üzerine sefere çıkma hazırlıklarıyla meşgul olduğunu görüyoruz. Bu sırada Belh’in güneyinde Gurcistan bölgesinde ikamet eden Rüstem Mirza da ona eşlik etmek üzere hazırlanmaktadır. Ancak Şah’ın aniden rahatsızlanması, bu seferin ertelenmesine dolayısıyla Belh hakimi Nadir Muhammed Sultan’ın ve buradaki Özbeklerin rahat nefes almasına vesile olmuştur⁷⁵⁸.

Tabi Nadir Muhammed bu erteleme süresiz olmadığını farkındaydı ve hemen karşı hamle yaparak Safevîleri Belh seferinden tamamen vazgeçirmek

⁷⁵⁷ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1531-1532.

⁷⁵⁸ Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1590-1592.

istemekteydi. Bu nedenle aynı yıl içinde Şah'a hitaben sulh mesajları içeren bir mektup kaleme alıp Hacı Abdurrahim adlı elçisiyle huzuruna gönderdi⁷⁵⁹.

Nadir Muhammed mektubunda Şah'ı cihan padişahı olarak nitelendirdiği gibi onun uhrevî açıdan da çok üstün bir insan olduğunu vurgulamaktaydı. Sonra adalet ve muhabbet sahibi Şah'dan “iki taraf arasında dostluk ve muhabbet kapılarının sonuna kadar açılması” yönünde istekte bulundu. Belh sınırında var olan Safevî-Özbek çatışmalarının bölge halkını perişan ettiğini, çatışmaya katılanların bu yanlış işler nedeniyle iyiliklerin ve dostlukların üstünü örttüğünü söyleyerek kendisinin bu işle bir ilgisi olmadığını ifade etti. “İsteğimiz budur ki iyiliklerin üstü açılsın” sözüyle de muhtemelen Safevî askerlerinin geri çekilmesini talep etti⁷⁶⁰.

Münşi, Nadir Muhammed'in annesinin⁷⁶¹ de Şah'a bir mektup yazdığını ve oğlu adına ondan af dilediğini ve bağışlanması halinde Şah Abbas'a sadakatini arz edeceğini söylemektedir⁷⁶². Netice itibarıyla Şah kendisine ulaşan bu teklifleri kabul etmiş ve Belh'e yönelik saldırılara son vermiştir. Böylece Gurcistan'daki muhalif Özbek şehzadesi Rüstem Sultan da Nadir Muhammed ile barışa razı olmuştur⁷⁶³.

Aslında tarafları barış yapmak zorunda bırakan dönemin siyasi konjonktürüdür. Çünkü bu tarihlerde Şah Abbas'ın Gurcistan ve Azerbaycan bölgesinde halletmesi gereken meseleleri vardır. İmam Kulu Han'ın ise Türkistan'a hakim olan Kazaklarla başı derttedir. İmam Kulli Han H. 1029-1030/M. 1620-1621 yıllarında gerçekleştirdiği Türkistan seferiyle ikinci kez ağır bir mağlubiyet almış ve Kazakların bölge hakimiyetini tanımak suretiyle barış görüşmelerini başlatmıştır⁷⁶⁴. Onun aynı anda Safevîlerle de sulh yapmak istemesi Özbeklerin çok zayıf düştüğünün bir göstergesidir. Veyahut İmam Kulu Han batı sınırından gelecek tehdit ve tehlikelere ara vererek doğrudan kuzey cephesiyle ilgilenmek istemektedir.

⁷⁵⁹ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1593.

⁷⁶⁰ *Esnâd-ı Ez Revâbit-ı İrân Bâ Menâtkı Ez Asya-yı Merkezî*, hzl. İdare-i İntişâr-ı Esnad, İntişarat-ı Vezaret-i Umur-ı Harici, Tahran 1372, s. 65-67; Mektubun orijinal görüntüsü, s. 68-70.

⁷⁶¹ Münşi, Nadir Muhammed'in annesi için Meşhed seyyidlerinden birinin kızı olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla onun bu özelliğinden dolayı Şah'a mektup göndermeye cesaret ettiği sonucu çıkarılabilir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1593.

⁷⁶² Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1593-1594.

⁷⁶³ Şah'ın Özbek Hanlarını bağışladığı ve dostluğa yönelik mesajlarını içeren mektubunu Payende Mirza adlı elçisi getirmiştir. Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1594-1596.

⁷⁶⁴ Münşi, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. III, s. 1594.

Sebebi her ne olursa olsun M. 1507’de başlayan ve ilk olarak M. 1510 yılında kanlı bir savaşa sebep olan Safevî-Özbek çekişmeleri uzun yıllar bitmek bilmeyen çatışmalara, önemli meydan muharebelerine, sayısız insanın katline ve Horasan halkının mağduriyetine sebep olmuştur. Barış ve sulh çok defa dile getirilse de ilk olarak H. 1030/M.1621 yılında iki tarafın da rızasıyla karara bağlanmış ve anlaşmazlığa neden olan tüm faktörler ortadan kaldırılmıştır. Şah Abbas’ı böyle bir barışa razı eden tabî ki Horasan bölgesinin, büyükbabası Şah I. İsmail zamanında olduğu gibi yeniden Safevî kontrolünde kalmasıdır. Nitekim Horasan hakimiyeti Safevî yönetimi için Şah İsmail’den bu zamana kadar değişmeyen devlet politikası olarak varlık göstermiştir. Burada taviz vermek durumunda kalan Şeybanî Hanlığı dönemindeki gücünü koruyamamış olan Özbek Hanlığı’dır.

Üstelik yeni Hanedan yani Astrahanlı Sultanlar, yönetimi ele geçirdikleri andan beri devamlı birbirleriyle rekabet halindedirler. Kardeşler arasındaki bu anlaşmazlık Şah’ın eline koz vermenin dışında bir işe yaramamıştır. Nitekim Şah, Horasan seferlerine çıkarken mülteci şehzadelerin miras haklarını bahane etmekte ve bu gerekçeyle Maverâünnehir içlerine kadar ilerlemeyi düşünmektedir. Bu durum doğal olarak Özbek gücünün de ikiye bölünmesi anlamına gelmektedir.

Şeybanî Hanlığı zamanında da şehzade sultanlar arasında anlaşmazlıklar yaşandığı ve Türkistan-Maverâünnehir çatışmalarının çoğu zaman gündemi meşgul ettiği bilinmekte ancak bu muhalif Özbeklerin Safevî saldırıları karşısında tek yumruk oldukları ve tüm anlaşmazlıklarına rağmen Safevî tehlikesini savuşturana kadar birlikteliklerini bozmadıkları görülmektedir. Nitekim hiçbir Şeybanî Sultanı Şah’a sığınıp rakiplerine karşı Safevîlerden medet ummamışken H. 1007/M. 1598 yılı itibariyle bu tür hadiseler sıkça rastlanılmaktadır.

II. Abdullah Han zamanında Türkistan, Maverâünnehir, Horasan, Fergana hatta Deşt-i Kıpçak’ın güney yakasını içine alan Büyük Özbek Hanlığı oluşturulmuştur. Fakat onun vefatı sonrasında yaşanan tüm bu gelişmeler, hanlığın güç kaybına ve beraberinde Kuzey-batı istikametli toprak kaybına sebep olmuştur. Dolayısıyla Özbekler yıllardır hakimiyet kurmaya çalıştıkları Horasan’ı tamamen Safevîlere kaptırmışlardır.

6. ŞAHLIK TACINI GİYEN ABBAS'IN OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİNİN SEYRİNİ DEĞİŞTİREN POLİTİKASI

6.1. SAFEVÎ-OSMANLI BARIŞINA GİDEN SÜREÇ VE İSTANBUL ANTLAŞMASI'NIN ÖZBEKLER AÇISINDAN EHEMMİYETİ

I. Abbas, Safevî tahtını devr aldığı anda babası Hüdabende'nin Osmanlı Devleti ile başlattığı barış müzakerelerine son noktayı koymuş ve Tebriz üzerine saldırılar düzenlemiştir⁷⁶⁵. Doğusundaki gelişmelerden haberdar olan Sultan Murad ise Tebriz muhafızı Cafer Paşa ile Erzurum'da ikamet eden Ferhat Paşa başta olmak üzere bölge hakimlerine hatt-ı hümayun göndermiş, M. 1588 baharında gerçekleştirilmesi düşünülen şark seferi için hazırlık yapmalarını istemiştir⁷⁶⁶.

H. 23 Rebiülevvel 996/M. 21 Şubat 1588 tarihli hükümden anlaşıldığı üzere Şah Abbas Tebriz yakınındaki bir köyü yağmalamış, Nahcivan ve Revan'ı da ele geçirmiştir. Bu olumsuz gelişmelerin dışında Kahkaha Kalesi hakiminin Osmanlıya tâbiyetini bildirmesi, Özbek Han'ı Abdullah'ın ise Horasan'daki fetihlerine hız

⁷⁶⁵ Esterabadî, Şah Abbas'ın tahta çıkış tarihi olarak 11 Rebiülahir 996/10 Mart 1588'e işaret eder. Esterabadî, *Ez Şeyh Safî Tâ Şah Safî*, s. 133; Diğer kroniklerde ise sadece yıl olarak gösterilmiştir. Kummî onun Meşhed'den ayrılma sebebini H. 5 Cemaziyelevvel 996/M. 2 Nisan 1588'de Irak'dan Meşhed'e gelen devletin önde gelen umerasından Pîr Gayb Han Ustaclu'nun merkezdeki sıkıntıları Abbas Mirza'ya aktarmasına ve onu Kazvin'e davet etmesine dayandırmıştır. Kummî'nin aktardığı bu bilgidен hareketle Abbas Mirza'nın Meşhed'den Kazvin'e yönelmesi bu tarihten sonraki süreçte gerçekleşmiş olmalıdır ki şu durumda Astrabadî'nin verdiği tarih de şüphelidir. Kummî, *Hulasatu't-Tevârih*, C.II, s. 267-270, 279-281; Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C.II, s. 589; Ancak 63 nolu mühimme defterinde yer alan bir hükümden Tebriz muhafızı Cafer Paşa'nın mektubunun H. 20 Zilhicce 995/M. 21 Kasım 1587 tarihinde merkeze ulaştığı ve bu mektupta Abbas Mirza'nın Kazvin'e geldiği bildirilmekteydi. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 32, Hüküm 51, H. 13 Muharrem 996/M. 14 Aralık 1587, *63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996-1587-1588)*, hzl. Serdar Kar, Yayınlanmamış YL. Tezi, İstanbul 2002, s.33-35; H. 25 Muharrem 996 tarihli bir hükümden ise Cafer Paşa'nın Şah Abbas'ı tebrik etmek üzere Safevî tarafına mektup gönderme isteği merkezden verilen karar üzere ertelenmiştir. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 31, Hüküm 50, H. 25 Muharrem 996/M. 26 Aralık 1587. *63 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 33; 19 Rebiülevvelde Cafer Paşa'ya gönderilen hükümden ise bu serdarın merkeze duyurduğu malumatlara değinildikten sonra Tebriz muhafazası için görevlendirilen beyler ve serdarlar zikredilmek suretiyle şehrin savunulması buyrulmuştu. Cafer Paşa'dan gelen havadisler ise Abbas Mirza'nın adına hutbe okutup para bastırmak suretiyle resmen Şahlığını ilan ettiği ve Tebriz çevresinde gerçekleştirdiği saldırılara dairdi. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 36-37, Hüküm 56, hükümden tarih belirtilmemiş olmakla birlikte önceki ve sonraki hükümler H. Rebiülevvel 996 tarihine aittir. Bk. BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 42-43, Hüküm 61, H. 22 Rebiül-evvel 996; *63 Numaralı Mühimme Defteri*, s. 41-43.

⁷⁶⁶ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 32, Hüküm 51, H. 13 Muharrem 996/M. 14 Aralık 1587; BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 31, Hüküm 50, H. 25 Muharrem 996/M. 26 Aralık 1587; BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 33, Hüküm 52; Hakkari hakimine gönderilen sonuncu hükmün bir sureti aynı zamanda Bitlis, Muş ve civar hakimlere de gönderilmişti.

kazandırmak suretiyle Meşhed ve Nişabur kalesini ele geçirmesi Sultan Murad'ı ümitlendirmiştir⁷⁶⁷.

Aynı tarihlerde bir de Astrahan'ın fethi meselesi gündeme gelmiştir ki gerçekleştirilmek istenen bu seferin gerekçelerinden birini yine Safevî husumeti oluşturmaktadır. Sultan Murad, Safevî ile savaşa giden ordusuna iâşe ve mühimmat ikmal yapmak ve doğu-batı seyahatlerini emniyet altına almak düşüncesiyle Dağıstan ve Gürcistan'daki fetihlerinin ardından H. 993/M. 1585 tarihinde Demirkapı yakınlarındak Terek mevkiinde bir kale inşa edilmesini istemiştir. Bu tarihte Demirkapı muhafızlığında Vezir Cafer Paşa bulunmaktadır. H. 17 Zilhicce 993/M. 10 Aralık 1585'de Cafer Paşa'ya gönderilen hükümde Terek'deki kalenin yeniden inşa edilmesinde bazı faydalar görüldüğü, bu sayede Buhara, Hacı Tarhan (Astrahan), Dağıstan hatta Kazvin'den dahi tüccarların çok rahat ve emniyet içerisinde Osmanlı ülkesine gelip gidebilecekleri, Hazar denizinden elde edilen balık mahsulünün ticari emtia olarak taşınabileceği, Demirkapı-Kefe arasındaki güzergahın Rus ve Safevî tehlikesinden arındırılacağı ve dolayısıyla Maverâünnehir-Anadolu arasında gerçekleştirilecek seyahatler için güvenli bir güzergah oluşturulacağı düşünülmektedir. Cafer Paşa'dan istenen ise bu beklentilerin gerçekleştirilme olasılığı hususunda tahkikler yapıp cevabını merkeze bildirmesidir. Ayrıca kalenin tamirinde lazım olacak malzemeyi tespit edip, en son ne zaman tamir edildiği ile ilgili edindiği bilgileri divana iletmesidir⁷⁶⁸. Ancak bilindiği üzere Terek kalesinin tamiri mümkün olmamış ve bölgede bir süre sonra Ruslar kale inşa etmişlerdir. Ancak bölge hakimiyeti her iki devlet tarafından da bir türlü sağlanamamıştır.

Osmanlı, Terek kalesinin inşasıyla birlikte aslında yeni Astrahan seferine hazırlık yapmaktadır. Bu sırada Astrahan hakimi Urus Mirza Nogay ile Özbek Hanı Abdullah boş durmuyor, Sultan Murad'a gönderdikleri mektup ve elçilerle Rusların güney istikametli faaliyetlerinden ve Nogaylar üzerinde hakimiyet kurma çabalarından rahatsızlık duyduklarını belirterek, Osmanlı hükümetini yeni Astrahan seferi için tahrik ediyorlardır. Abdullah Han'ın elçisi H. Evasıt-ı Şevval Ramazan

⁷⁶⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 40-41, Hüküm 59, H. 23 Rebiülevvel 996/M. 21 Şubat 1588; 63 Numaralı Mühimme Defteri, s. 46-48.

⁷⁶⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 60, Sayfa 110, Hüküm 271, H. 17 Zilhicce 993/M. 10 Aralık 1585.

995/M. Eylül 1587’de İstanbul’a ulaşmıştır. Kalabalık bir heyetle gelen elçi en iyi şekilde karşılanmış ve divana kabul edilmiştir⁷⁶⁹.

Büyük Nogay’ın başı Urus Mirza da divana ulaştırdığı mektubunda Rusların Astrahan üzerine yürüyeceklerini ve buradaki Nogayları ordusuna katıp Kırım’a saldırmayı planladıklarını bildirmiştir. Akabinde Astrahan’ı Rus saldırısından korumak için bir serdar tayin edilmesini ve Kırım Hanı İslam Giray’ın da bu işle görevlendirilmesini talep etmiştir⁷⁷⁰. Hemen hemen aynı tarihlerde İslam Giray Han da Kırım’ın Rus tehdidinde olması hasebiyle Astrahan seferinde elinden gelen çabayı göstereceğini Sultan Murad’a bildirmektedir⁷⁷¹.

Osmanlı Sultan’ı da kuzey ve doğusundaki bu gelişmelerden en iyi şekilde yararlanmak için derhal harekete geçmiştir. H. 8 Şevval 995/M. 11 Eylül 1587’de bir meclis kurulmuş ve Astrahan seferi karara bağlanmıştır. Buna göre İslam Giray Kırım’ı müdafaa etmek üzere bir miktar asker bırakacak, kendisi de İstanbul’dan gönderilecek donanma, asker ve serdar eşliğinde Astrahan seferine çıkacaktır⁷⁷². Sultan Murad, Özbek, Nogay, Kırım Hanlarının desteğiyle yetinmeyip Tatar emirlerinin başı Şirin Ali Bey’e gönderdiği mektubunda onun da Tatar askerleriyle birlikte İslam Giray’ın yanında yer almasını ve ortak hareket etmelerini istemiştir⁷⁷³. Benzer bir mektup da Büyük Nogay Mirzalarından Urus Bey’e gönderilmiş ve Ruslarla savaşmak üzere hazırlık yapmasını ve ferman gereği İslam Giray Han ile ya

⁷⁶⁹ Selanikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, C.I, hzl. Mehmet İpşirli, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yay., Nu: 3371, İstanbul 1989, s.190; Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, s. 229; Mustafa Efendi, Abdullah Han’ın Evail-i Ramazan 995’de yani bundan yaklaşık bir buçuk ay önce elçilik heyetiyle birlikte bir mektup daha gönderdiğini söylemiş, ancak mektupla ilgili bilgi aktarmamıştır. Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, C.I, s.188; Selanikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, s. 227; Astrahan’ın feth edilmesine dair Abdullah Han’dan elçi ve mektup geldiği hususunda ayrıca bk. “*Umera-i Tatarın başları olan Şirin Ali Bey’e Hüküm*”, BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 102, Hüküm 226, H. 16 Zilkade 995/M. 18 Ekim 1587; Büyük Nogay Mirzalarından Urus Bey’e yazılan hüküm, BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 231, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587. “*Sabika Şeki Beğlerbeğisi olan Piyale Paşa’ya hüküm ki*” BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 233, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587.

⁷⁷⁰ Selanikî, Küçük Nogay Mirzasından elçi geldiğini söylemekle birlikte hükümlerde Büyük Nogay lideri Urus Mirza’ya işaret edilmektedir. Yine bu vakanüvis Astrahan seferi bahsinde İslam Giray’ın “düşman fırsat ile yol bulursa intikama ittifakları emr-i mukarrerdir” dediğini aktarmıştır. Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, C.I, s. 190; Togan İslam Giray’ın böyle bir ifadeyle Rus-Safevî ittifakına işaret ettiğini söylemektedir. Togan, *Türkistan*, s. 134; “*Sabika Şeki Beğlerbeğisi olan Piyale Paşa’ya hüküm ki*” BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 233, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587.

⁷⁷¹ İslam Giray’ın Sultan Murad’a sadakatini bildirdiği ve Sultan’ın fermanı doğrultusunda hareket edeceğine dair sözleri için bk. “*Umera-i Tatarın başları olan Şirin Ali Bey’a Hüküm*”, BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 102, Hüküm 226, H. 16 Zilkade 995/M. 18 Ekim 1587; Büyük Nogay Mirzalarından Urus Bey’e yazılan hüküm, BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 231, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587.

⁷⁷² Mustafa Efendi, *Târîh-i Selanikî*, s. 230.

⁷⁷³ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 102, Hüküm 226, H. 16 Zilkade 995/M. 18 Ekim 1587.

da Astrahan seferine serdar tayin edilen Piyale Paşa ile ittifak yaparak harbe dahil olmasını istemiştir⁷⁷⁴.

Piyale Paşa'ya M. 22 Eylül 1587'de verilen emre göre H. Cemaziyelevvel 996/M. Mart-Nisan 1588'de Astrahan seferine çıkılacaktır. Bunun için gerekli hazırlıkları tamamlaması ve sefere katılacak, Kırım Hanı, Nogay Mirzaları ve Özbek Hanı Abdullah ile haberleşip sefer zamanı birlikte hareket etmeleri istenmiştir⁷⁷⁵.

Selanikî dışındaki Osmanlı kroniklerinde bu ikinci Astrahan seferinin bahsine tesadüf edilememiştir. Muhtemelen bunun sebebi seferin planlandığı üzere icra edilememesidir. Aynı tarihlerde Safevîlere karşı gerçekleştirilen şark seferleri merkezi fazlasıyla meşgul etmektedir. Bu nedenle Astrahan'a sevk edilecek yeterli sayıda asker ve techizat mevcut değildir ve bu imkansızlıklar seferin belirsiz bir tarihe ertelenmesi şeklinde neticelenmiştir⁷⁷⁶.

Böylece ikinci kez iki kardeş ülke Osmanlı ve Özbek Devletleri M. 1587-1588 yıllarında Safevîler'e karşı aynı anda harekete geçebilmişler ve hem Astrahan seferiyle hem de Safevî ülkesine saldırmak suretiyle ortak düşmanlarını yok etme arzusuyla gayret sarf etmişlerdir. Şah Abbas'ın içine düştüğü bu zor durumdan Sultan Murad çok memnun kalmıştır. Nitekim divan-ı hümayundan gönderilen cevabi mektupta; *“Ümidir ki şimden sonra tafe-i melâhidenin nokta-i vücûd-ı nekbet-âlûdları safha-i ruzgârdan mahv ü nâ-bûd olub bil-külliyen nâm u nişânları kalmayub an-karîb memleket ve vilâyetleri muzâfât-ı memâlik-i mahmiyye-i İslâm olmak müyesser ve nasîb ola”* ifadesine yer verilmiştir⁷⁷⁷.

Kahkaha hakiminin itaatini arz etme arzusuna binaen Bab-ı Ali'den, kale hakimi Muhammed Sultan'a da bir mektup gönderilmiş ve baharda Safevî ülkesine

⁷⁷⁴ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 231, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587.

⁷⁷⁵ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 62, Sayfa 105, Hüküm 233, H. 22 Zilkade 995/M. 24 Ekim 1587.

⁷⁷⁶ Kurat seferin gerçekleştirilememesini, İran seferleri, III. Murad'ın büyük işler başaracak bir Padişah olmaması, saraydaki iç çekişmeler, Kırım Hanıyla yaşanan ihtilaflar olmak üzere birçok sebebe dayandırmaktadır. Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 164-165; Bennigson ve Berindei ise Astrahan seferinin ertelenmesini üç sebebe dayandırmaktadır. Bunlardan ilki 1588'de İmparator Maksimilya'nın emriyle Kazakların Boğdan üzerine saldırması, buna karşılık Kırım Hanın Kazak istilasını durdurmak üzere harekete geçmesidir. Diğer sebepler ise Büyük ve Küçük Nogay Ordaları arasındaki çatışmalar ile Osmanlı-Safevî savaşlarıdır. Alexandre Bennigsen and Mihnea Berindei, “Astrakhan et la politique des steppes nord pontiques 1587-1588”, *Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays Presented To Omeljan Pritsak On His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*, Volume III/IV 1979-1890, Part I., s. 87-89.

⁷⁷⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 40-41, Hüküm 59, H. 23 Rebiülevvel 996/M. 21 Şubat 1588; 63 Numaralı Mühimme Defteri, s. 46-48.

gerçekleştirilecek muhtemel sefer için hazırlanan planlardan söz edilmiştir. Buna göre Erdebil'den Gürcistan'a kadar olan yerlerin Osmanlı tasarrufuna alınması ve Erdebil yönetiminin de Muhammed Sultan'a verilmesi tasarlanmıştır.

Tabii bu noktada Abdullah Han'ın Horasan'daki başarıları Osmanlı'yı zafere ulaştıracak en önemli etkidir. Bunun farkında olan Sultan Murad bu bilgiyi Kahkaha hakimiyle de paylaşmak istemiştir. Abdullah Han'ın ve oğlu Abdülmümin'in Horasan'ın büyük bir kısmına hakim olması ve bölgeyi Özbek halkının yerleşimine açması üzerine Şah, Horasan seferi için hazırlıklara başlamıştır. Bu hüküm yazılırken bölgedeki Osmanlı casusları henüz Şah'ın mı yoksa emirlerinden birinin mi bu savaşı idare edeceği bilgisine ulaşamamıştır. Ancak her halukarda bölgeye büyük bir ordu sevk edileceğini öğrenmiş ve bu bilgiyi merkeze aktarmışlardır. Dolayısıyla bir süre Horasan'daki Özbeklerle mücadele etmek durumunda kalacak Şah, batı sınırında sükunet isteyebilir yani barış için girişimde bulunabilirdi. Böylece Erdebil, Azerbaycan, Gence, Karabağ ve Karacadağ'ın tasarrufu savaşmaksızın Osmanlı tarafına geçecekti⁷⁷⁸.

Nitekim M. 1588-1589'da Osmanlı'nın Karabağ ve Hemedan saldırıları aynı anda Abdülmümin Han'ın Herat ve Meşhed kuşatmaları Şah Abbas'ın bir tercih yapmasına sebep olmuştur. Şah'ın, ortak politikaları etrafında kenetlenen iki kardeş ülkeyi birbirinden uzaklaştıracak politikası da burada devreye girmiştir. I. Abbas, Osmanlı ile sulh sağlayıp Özbeklerle daha sonra ilgilenmenin ülke menfaatlerine uygun olduğunu düşünmüş ve bu amaçla elçisi Mehdi Kulu Han aracılığıyla barış teklifini Sultan Murad'a ulaştırmıştır. Osmanlı Sultan'ı ise ele geçirdiği tüm yerlerin ülke hudutlarına dahil edilmesi şartıyla barışa razı olmuş ve uzun yıllar süren Safevî-Osmanlı çatışmalarına son vererek şark sınırında huzur ve emniyet sağlamıştır⁷⁷⁹.

Osmanlı-Safevî barışından bihaber olan Abdülmümin Han, Horasan'ın muhkem kalelerinden biri olan Meşhed'i H. 998/M. 1590 yılında ele geçirdiğinde çok mutlu olmuş ve başarısının verdiği cesaretle Sultan Murad'a hitaben bir mektup

⁷⁷⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 63, Sayfa 42-43, Hüküm 60, H. 23 Rebiülevvel 996/M. 21 Şubat 1588; 63 Numaralı Mühimme Defteri, s. 48-51.

⁷⁷⁹ Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 376-381.

kaleme almıştır. Mektubu ulaştırması içinde Eşik Ağası başı Muhammed Kulu'yu görevlendirmiştir⁷⁸⁰.

Abdümümin Han sözlerine her iki tarafın ortak davasının ve tüm çabasının Kızılbaş tائفesini perişan etmek olduğunu söyleyerek başlamıştır. Akabinde Mekke ve Medine'ye geçişlere mani olmaları sebebiyle Safevîlere karşı büyük bir kin beslediğini bildirmiş ve birlikte hareket edilmesi halinde Kızılbaşların ortadan kaldırılacağını iddia etmiştir. Bu noktada Osmanlı Sultanı'nın varlığını hem Osmanlı hem de Özbek halkının refahı için gerekli gördüğünü ve Osmanlı Devleti'nin ebedi olması için dua ettiğini söylemiştir⁷⁸¹.

Mektubun bundan sonraki bölümünde Abdümümin, babası Abdullah Han'ın H. 996/M. 1587-1588 yılında Horasan seferini başlatıp Herat'ı ele geçirdiğini ve akabinde Meşhed'i kuşattığını ancak Deşt-i Kıpçak bölgesinde Buhara yönetimine karşı başlatılan isyan dolayısıyla bu Horasan seferinin yarım kaldığını söylemiştir. Nitekim Herat fethini takip eden yıl içinde Abdullah Han Kaşgar Sultanları, Kırgız ve Kalmuk muhalifleri ile Kıpçak isyancılarının Özbek Hanlığı aleyhindeki tüm faaliyetlerine son vermiş ve bölgede yeniden otorite kurmuştur. Aynı zamanda Hint Padişahı ile aradaki ilişkiler de dostluk çerçevesinde güçlendirilmiştir. Şöyle ki Hint Padişahı Ekber Şah, Hakim Humam isimli elçisini çeşitli hediyeler ve kutsal kitaplarla birlikte Abdullah Han'ın huzuruna göndermiş ve iki ülke arasında dostluk ve ittifak istemiştir⁷⁸². Bu birlikteliğin temelinde Safevî Devleti'ne karşı ortak hareket etme isteği yer alıyordu. Nitekim Hakim Humam ve Abdullah Han arasındaki görüşme neticesinde Hint ve Özbek ittifakı onaylanmış, Bedehşan ve Horasan'ın Özbek tarafında Kabil ve Kandahar'ın da Ekber Şah'ın himayesinde kalması kararlaştırılmıştır⁷⁸³.

Abdümümin Han bu noktada kendi serdarlığında başlayan yeni Horasan seferine değinmiştir. Buna göre Özbek ordusu H. 998/M. 1589 yılında Meşhed'i

⁷⁸⁰ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 104, 112.

⁷⁸¹ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 106.

⁷⁸² Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 107-108.

⁷⁸³ İslam'ın ifade ettiği üzere Abdullah Han, bu antlaşmaya hiçbir vakit gereken saygıyı göstermemiş, hem o hem de oğlu Abdümümin, Kandahar üzerindeki emellerinden vazgeçmemişlerdir. Ancak bir süreliğine yapılan antlaşmaya itiraz etmekten de çekinmişlerdir. Aynı şekilde Ekber Şah da Bedehşan'ı kendi kaderine terk etmemiş ve Özbek saldırılarını durdurmak üzere zaman zaman bölge hakimlerinin yardımlarına koşmuştur. Riazul İslam, *Indo-Persian Relations*, s. 54-55.

kuşatmış, dört ayı aşkın bir süre zarfında ve çetin geçen mücadelelerin ardından şehri zapt etmiştir⁷⁸⁴. Akabinde askerlerinden bir kısmını Terşiz, Mahulat ve Tebriz üzerine göndermiş kendisi de İsfarayn'a gidip buraları Özbek Hanlığına dahil etmiştir. Horasan fetihleri çerçevesinde Harezm vilayeti de ele geçirilmiş, bölge hakimleri ve sultanları Özbek ordusuna ilhak olmuştur⁷⁸⁵.

Özbek Sultanı'nın Bahar H. 999/Mart-Nisan 1591 için yeni hedefi Herat'ta ordugahını kurmak ve Irak üzerine yürümektir. Şayet Sultan Murad da onunla hem fikir olup ordusuna Kızılbaş'ın ortadan kaldırılması emrini verir ve bu yönde çok çaba göstermesini isterse, Safevî Devleti bu ittifakın karşısında duramayacak ve İslam ülkesi Rafizilerden arındırılacaktır. Sonra da bu tarihe kadar Şeybanîyye Sultanlarından hiçbirinin Safevîlere karşı böyle bir işe kalkışmaya cüret edemediğini söyleyerek kendi başarılarından duyduğu gururu dile getirmiş ve mektubuna son vermiştir⁷⁸⁶.

Burton, ilginç yorumlarından birini Abdülmümin Han'ın Osmanlı Sultanına gönderdiği bu mektuba binaen ortaya koymuştur. Ona göre Özbek şehzadesinin Osmanlı Devletiyle birlikte İran'a saldırması ve Safevî Devletini yok etmek istemesi, ayrıca Abdülmümin doğrudan Sultan Murad'a mektup göndererek onu kendisine denk gördüğünü ima etmesi, Sultan Murad'ın nezdinde küstahça ve kabul edilemeyecek bir yaklaşım tarzıdır. Mektupta yer almamakla birlikte Burton, Abdülmümin'in Osmanlı Sultanına Tebriz'e kadar gideceğini ve zaferlerinin ardından İran'ı Osmanlı ile paylaşmak istediğini beyan ettiğini de iddia etmektedir.

Ona göre Sultan Murad'ın bu aşamada Şah Abbas ile anlaşma yapmaktan başka bir şansı yoktur. Çünkü O, İran'ı saldırgan bir Sünni devlet olan Özbek Hanlığıyla paylaşmak istememekte hatta onunla ortak hareket edip Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmayı dahi düşünmemektedir. Çünkü Sultan Murad, günden güne

⁷⁸⁴ Abdülmümin Han Özbeklerin şehri ele geçirmesinin ardından burada yaptığı tahribat hakkında etrafa yayılan söylentileri de nakletmiştir. Buna göre Özbek askerleri Meşhed'i ele geçirip burada kabri bulunan Şahların mezarlarını yağmalamıştır. Abdülmümin özellikle Hazret-i İmam'ın türbesinin yakınında defn edilen Tahmasb'ın kabrini açtığını ve kötü ruhlu bu kişinin İslam'ın önde gelen zatlarından İmam Rıza'nın kabrine yakınlığının uygun olmadığı düşüncesiyle kemiklerini toplatıp yaktığını ifade etmiştir. Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 108-112; Abdülmümin'in Şah Tahmasb'ın Meşhed'de bulunan mezarına karşı takındığı bu tavır saygısızlık addeden Şah Abbas H. 1005 yılında Tahmasb'ın kemiklerini Özbek istilalarının ulaşamadığı İsfahan'a nakletmiştir. Münşî, *Âlem Ârâ-yı Abbâsî*, C. II, s. 838-841.

⁷⁸⁵ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 112.

⁷⁸⁶ Münşî, *Tezkire-i Mukîm Hanî*, s. 112-113.

güçlenen ve İran ülkesinde kendisine rakip olan bu devlete karşı aynı dine mensup olmaları hasebiyle savaş açamayacaktır. O halde Sultan, olası barışın ardından Şah Abbas'ın Özbeklere savaş açacağını bilerek İstanbul Antlaşmasını kabul etmiş ve M. 21 Mart 1590'da hiç tereddüt etmeden bu antlaşmayı onaylamıştır⁷⁸⁷.

Burton'un zikredilen bu değerlendirmelerinin dönemin kaynakları bütün olarak ele alındığında yetersiz olduğulaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı Sultanları Yavuz Sultan Selim'den beri sadece Buhara'da oturan Özbek Hanını değil aynı zamanda dönemin ikinci büyük kent yöneticisini de ki bu ilk zamanlarda Semerkand iken sonraları Belh şehri olmuştur, muhatab kabul etmekte ve aracısız yazışmaktadır. Şu durumda Abdullah Han'ın hükümdarlığı zamanında önem kazanan Belh şehri hakiminin, Sultan Murad'a mektup göndermesi hiç de abest değildir. Bu olaydan hareketle Abdülmümin'in Osmanlı Sultanıyla kendisini eşit kabul ettiğini söylemek ise daha önceki yılları dikkate almamak anlamına gelmektedir.

İkinci mesele ise Sultan Murad'ın Safevî aleyhine Özbeklerle ortak hareket etme fikrine karşı olduğu görüşüdür. O halde Sultan Murad'ın M. 1582 yılında Özbeklere askeri yardımda bulunarak ne tür bir düşüncede olduğunu açıklamak gayet güçtür. Osmanlı'nın güçlenen Özbek Devleti'nden çekindiği iddiası ise Burton'un tam yanıtı veremediğimiz bir görüşüdür. Böyle olduğunu kabul etmemiz halinde mektuplarında daima sadakatten, ittifaktan söz eden Özbek Sultanlarının bu yaklaşımını hilekarlık olarak ifade etmemiz gerekecektir ki kanatımızca bu doğru bir ifade olmayacaktır. Özbeklerin Osmanlı'yı 20. yüzyılın başlarına kadar Sünni Müslümanların temsilcisi kabul ettiği, Osmanlı halkına güzel ve samimi duygular besledikleri⁷⁸⁸ dikkate alınacak olursa onların bu yaklaşımlarının hilekarlıkla alakalı olmadığını açıkça söyleyebiliriz. Şu durumda İstanbul antlaşmasının kabulü üzerine bizim aşağıda izah ettiğimiz gerekçeler daha makul görülmektedir.

Abdülmümin Han'ın mektubuyla eş zamanlı olarak Özbek Hanı Abdullah da İstanbul'a elçi ve mektup göndermiştir. En son Hasan Bey ve Dost Muhammed Bahadır adlı elçileri vasıtasıyla İstanbul ile iletişim kuran ve Osmanlı Sultanı'nı Kızılbaşla savaşa tahrik etmeye çalışan Özbek Hanı, Piyale Paşa'nın ziyaretinden

⁷⁸⁷ Burton, "Bukhara and Ottoman Turkey", s. 89.

⁷⁸⁸ Bk. Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, hzl. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Nu. 49, Ankara 1986.

sonra Osmanlı tarafından hiçbir suretle yanıt alamamıştır. Bu nedenle Sultan Murad'ı Safevî ile savaşa ikna etmek düşüncesiyle, Özbek ordusunun Bistam ve Damgan'a varması ve Safevî payitahtına biraz daha yaklaşması üzerine Safevî Şahı'nın Hindistan padişahından yardım istediğini, bundan dolayı Safevî-Hint Sultanları arasında ittifakın gerçekleştiğini gündeme getirerek Osmanlı-Özbek ortak hareketi için zaman kaybedilmemesini, derhal Safevî topraklarına saldırıya geçilmesini ve ehl-i fesad ve zümre-i rafız denilen Safevî tehlikesinin ortadan kaldırılmasını istiyordu. Hafız Hatayi'nin H. 998/M. 1590'da İstanbul'a getirdiği bu mektuba⁷⁸⁹ bu defa Serdar Ferhad Paşa bir cevap yazmıştır.

Bu mektup aslında III. Murad'ın M. 1590 yılında Safevî Devleti ile yaptığı İstanbul antlaşmasını Abdullah Han'a haber vermek üzere kaleme alınmıştır. Abdullah Han'ın son mektubundaki Safevîlere karşı ittifak edilmesi ve saldırıya geçilmesi söylemleri karşısında Ferhad Paşa, Osmanlı Devleti'nin din-i mübîn seyyidü'l-mürselin için bir süredir Safevîlerle savaş halinde olduğunu ve şark diyarına yapılan saldırılar sonucunda birçok vilayetin ele geçirildiğini söylemiştir. Safevî ülkesinde yağmaya başlanacağı zaman ise Şah Abbas'ın kardeşi oğlu Haydar Mirza'yı elçi olarak gönderdiği ve bu vesileyle barış talebinde bulunup Sultan Murad'a itaatini arz ettiği bildirmiştir. Buna mukabil Sultan da sulha rıza göstermiştir.

Bu siyasi konjoktürde Sultan'ın, Özbek Han'ından bir isteği vardır. Şayet Safevî tarafından sulhu bozacak bir girişimde bulunulmazsa ve de Özbek topraklarına tecavüz edilmezse Abdullah Han'ın bu zamana kadar aldığı yerlerle kanaat etmesi ve Safevî ülkesindeki hücumlarına son vermesi istenmiştir. Lakin Safevî birlikleri Horasan ülkesine saldıracak olursa bu duruma kendilerinin asla müsaade edemeyeceğini böyle bir durumda Şah'ın itaat akdini bozmuş kabul edeceklerini bildirmiştir. Ayrıca Özbeklere her şekilde yardım edileceği⁷⁹⁰ de

⁷⁸⁹ *Münşeat*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu.3345, Vr.33a-34b, Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 75-76; Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. II, s. 148-149; Ferhad Paşa Abdullah Han'ın mektubuna atıfta bulunurken onun Kazvin'e kadar gitme isteğini beyan ettiğini söyler. Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. II, s. 148; *Münşeat*, Esad Efendi Kataloğu, Nu.3345, Vr. 35b, Ancak Abdullah Han'ın mektubunda böyle bir ibareye rastlayamadık. Sarıyar Esad Efendi Kataloğu, Nu.3345'den bu mektubu Latinceye tercüme etmiş ve elçinin adını Hafız Ata olarak okumuştur. Ancak bu münşeatda da elçinin adı Hafız Hatayi olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Sarıyar'ın ismi yanlış okuduğu söylenebilir.

⁷⁹⁰ Feridun Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, C. II, s.148-149; *Münşeat*, Esad Efendi Kataloğu, Nu.3345, Vr. 34b-39b. Bu münşeat mecmuasında mektubun kim tarafından gönderildiği belirtilmemiş "*Müşar-ileyh Sultan Murad Han*

bildirilmek suretiyle Özbek Han nezdinde Osmanlı'ya karşı küskünlük ve kırgınlık yaratmamaya özen gösterilmiştir.

İstanbul Antlaşması, Osmanlı-Özbek ilişkisindeki farklılaşmanın, Şah Abbas'ın gizli planları neticesinde olayların Safevî lehine gelişmesinin başlangıcıdır. Bu zamana kadar Özbek Hanlarından Safevî topraklarına saldırılar düzenlemesini isteyen ya da gerçekleştirilen saldırılar karşısında memnuniyetinden dolayı suskun kalan Osmanlı yönetimi İstanbul Antlaşması sebebiyle bu defa Özbekleri İran ve Horasan'a saldırmamaları ele geçirdikleri yerlerle yetinmeleri hususunda uyarmaya ihtiyaç duymuştur.

İlişkilerdeki bu değişim Burton'un da dikkatinden kaçmamıştır. Onun ifade ettiği üzere Buhara ve Osmanlı arasındaki dostluk M. 1589 yılından itibaren yani Osmanlı'nın Safevî ile barış görüşmelerine başlamasıyla birlikte zayıflama göstermiştir. Bunun sebebi Abdülmümin Han'ın İran içlerine kadar ilerleme isteğidir. Şayet Özbekler bu amaçlarına ulaşacak olurlarsa Osmanlı'nın karşısında küçük bir devlet olmaktan çıkıp güçlü ve kudretli bir Sünni Devlet olarak varlık göstereceklerdir. Burton yorum gücünü biraz daha arttırarak Sultan Murad'ın genişleyen ve kendine yeni hedefler belirleyen Özbek Devleti için “*statülerini aştığı*” yönünde bir düşüncesi olduğunu ve bundan endişe duyduğunu söylemektedir⁷⁹¹.

Burton'un değişimi bu şekilde yansıtması doğru olmasa gerektir. Zira Osmanlı'nın uzun süren ve kazanç sağlamayan şark seferlerinden usandığı herkesçe malumdur. Bu nedenle Safevî ile anlaşmazlıklarına son noktayı koyup batıdaki sorunlarla ve kendi iç meseleleriyle ilgilenmek istemesi gayet makul görülmektedir. Unutulmamalıdır ki Rusya'ya karşı başlatılmak istenen Astrahan seferi dahi Safevî-Osmanlı savaşları nedeniyle süresiz olarak ertelenmiştir. Şu durumda Sultan Murad'ın Özbekleri gizli gizli kendine rakip gördüğü ve bu nedenle ortak düşmana karşı mücadelede onları yalnız bıraktığının iddia edilmesi zayıf bir ihtimaldir.

Ancak Özbekler, Safevîler karşısında bu kadar üstün durumdayken Sultan Murad'ın bizzat şark seferlerine iştirak edip batı cephesinden Şah'ı sıkıştırması tabii

ahdinde zikr olunan name-i hümayuna cevap bu vechle yazılıp gönderilmiştir.” şeklinde hulasa edilmiştir. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 381-382.

⁷⁹¹ Burton, “Bukhara and Ottoman Turkey”, s. 88.

ki beklenen bir davranıştır. Olayların bu şekilde cereyan etmemesinin sebebi ise Osmanlı Sultanının cephelerde boy göstermek yerine sarayına kapanıp kalması ve fetihleri serdarlarının yönetimine terk etmesiydi. Ayrıca Osmanlı ordusunun güç kaybına uğraması, serdarların aralarındaki anlaşmazlıklar uğruna Safevî ile mücadelelerde gösterdikleri ihmaller başta olmak üzere ülkeyi gerilemeye götüren tüm sebepler aynı zamanda Osmanlı'yı Safevî ile barış yapmaya dolayısıyla Özbekleri yüz üstü bırakmaya itmiştir.

Abdullah Han Özbek'in uzun süredir hayalini kurduğu ve gerçekleşmesini umut ettiği Astrahan seferi bir kez daha sonuçsuz kalınca ve Osmanlı İstanbul antlaşmasıyla Safevî ile harbe son verince Mehmed Atayı vasıtasıyla Sultan Murad'a bir mektup daha göndermiştir. İlk olarak Osmanlı'ya sadakatini bildiren Han akabinde Safevîler karşısında elde ettiği başarıları sıralamış ve yeni fetihlerle tüm Acem ülkesini ele geçirmeyi ve Kızılbaş'ın şerrini ortadan kaldırmayı hedeflediğini bildirmiştir. Amacına ulaşmak için de Osmanlı Sultan'dan askeri yardım talep etmiştir⁷⁹².

Han'ın bu talebine karşılık H. Ramazan 999/M. Temmuz 1591'de kaleme alınan mektupta Sultan Murad'ın Safevî ile savaşmaktayken Şah Abbas'ın, huzura birçok defa elçi gönderdiği, kulluğunu bildirip, tüm Safevî halkıyla birlikte doğru yola girdiğini beyan ettiği ve sulh yapılması için ricada bulunduğu, buna mukabil Sultan Murad'ın da daha fazla Müslüman kanı dökülmemesi ve Mekke ve Medine'nin güvenliği için sulha razı olduğunu bildirmiştir.

Ayrıca Abdullah Han'ın bu zamana kadar ele geçirdiği yerlerle kanaat etmesini ve Safevî topraklarına saldırmamasını istemiştir. Bununla birlikte Han'ın Osmanlı-Safevî barışından kaynaklanan endişelerini gidermek adına sulhun Şah

⁷⁹² *Münşeat*, Esad Efendi Kataloğu, Nu.3345, Vr. 21a. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 79-80; Smirnov'un Rus elçilik raporlarından aktardığı üzere 1590 yılında İstanbul'a gelen Özbek elçisi Astrahan'ı feth etmek isteyen Abdullah Han'ın 3.000 asker ve bir miktar ateşli silah isteğini Sultan Murad'a aktarmıştır. Ayrıca 10.000 kadar Özbek'in Mekke'yi ziyaretine izin verilmesini talep etmiştir. N.A.Smirnov, *Rossiya i Turciya v XVI- XVII vekah*, C.I, Moskova 1946, s. 148; Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu*, s. 166-167; Belirtilen asker ve ateşli silah talebi sayı olarak makul rakamlarda olmakla birlikte 10.000 kişinin aynı anda ya da bir yıl içinde Maverâünnehir'den kalkıp Mekke'ye gitmeleri de o tarihlerde imkansız görülmektedir. Bu rakamın rapor sahibi Rus elçisi tarafından mübalağalı verildiği kanaatindeyiz.

tarafından bozulması halinde hiç tereddüt edilmeden tekrar Safevî üzerine hücumla geçileceğine dair güvence vermiştir⁷⁹³.

İstanbul Antlaşmasını takip eden yıllarda Abdullah Han Özbek bir mektup daha göndermiş ve Harezmi bölgesindeki Vezir kalesini Safevî elinden aldığını ve buradaki esir Özbekleri özgürlüğüne kavuşturduğunu belirttiği gibi, Safevî karşısındaki başarısının devam etmesi için alenen Osmanlı Sultanından bir miktar top, tüfek, at, katır gibi savaşta kendisine üstünlük sağlayacak mühimmat talebinde bulunmuştur⁷⁹⁴.

Sultan Murad ise H. Evahir-i Rebiülahir 1002/M. Ocak 1594'de gönderdiği mektubunda kendisinin uzun yıllardır diyar-ı şarka askerler gönderdiğini Şirvan, Revan, Nahcivan, Gürcistan, Gence ve Safevî ülkesinin başkenti Tebriz'i feth ettiğini ve Osmanlı ülkesine dahil ettiğini söylemiştir. Sultan Murad fetihlerini Kazvin, Erdebil ve Horasan'a doğru devam ettirecekken Şah'ın bu gidişattan endişelenip Osmanlı'ya itaat etmek ve iki ülke arasındaki çatışmalara son vermek üzere elçiler gönderdiğini belirtmiş, Müslüman halkın refah ve huzuru için sulha razı olduğunu bir kez daha kadim dostu Abdullah Han'a hatırlatmıştır⁷⁹⁵. Ayrıca Osmanlı kuvvetlerini top, tüfek ve darbzen eşliğinde İspanya, Fransa ve Avusturya ile savaşa yönlendirdiğini bahane ederek Özbek Hanı'nın talebini bir kez daha geri çevirmiştir⁷⁹⁶.

III. Murad döneminde ilişkiler sadece siyasi boyutlarda gelişim göstermemiş aynı zamanda hac ziyaretleri nedeniyle kültürel münasebetler çerçevesinde de süreklilik göstermiştir. Mekke'ye gitmek üzere İstanbul'u ziyaret eden Maverâünehirli ulema, kültürel ilişkilerin gelişmesine katkı sunan önemli kişilerdir. Bu bağlamda ilk olarak M. 1583 tarihinde İstanbul'a gelen ve Hz. Ömer'in neslinden geldiği ifade edilen Şeyh Ahmedü's-Sadık adlı dervişini zikredebiliriz. Şeyh Ahmed bu seyahatinde yalnız değildir. Yanında ailesi ve 60 kadar derviş ile onların ailelerinden

⁷⁹³ *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, 3345, Vr. 21a. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 79-80; Bu mektup Feridun Bey *Münşeât*ında yer alan Veziriazam Ferhad Paşa'nın Özbek Hanı Abdullah'a gönderdiği mektuba çok benzerdir. Ancak burada Abdullah Han'ın mektubuna atıfta bulunulurken Han'ın doğrudan bir askeri yardım talep etmekten ziyade Kızılbaş'a karşı ittifak çağrısını yaptığını görmekteyiz ki iki mektup arasındaki en bariz farklılık da bundan ibarettir. Bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 147-149.

⁷⁹⁴ "Sultan Murad ahdinde Buhara hakimi Abdullah Han'a Nişancı Hamza Paşa marifeti ile yazılan nâme-i hümayundur" *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 21a. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 81.

⁷⁹⁵ *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 21a-22a. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 81-82.

⁷⁹⁶ *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 22a-22b. Sarıyar, *Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, s. 82.

oluşan bir hac kafiləsi yer almaktadır. Şeyh, Deşt-i Kıpçak yoluyla İstanbul'a ulaştığında Osmanlı yönetimini Mekke'ye gideceğine dair bilgilendirmiş olmalıdır ki Haziran ayı itibariyle konuyla ilgili iki hatt-ı hümayun kaleme alınmış ve Şam Beğlerbeği ve Defterdarı ile Şam Emirine gönderilmiştir. Bu hükümlerde kafilenin seyahatleri esnasında canlarına ve mallarına zarar gelmemesi, ihtiyaç halinde deve ve zahire isteklerinin karşılanması ve hiçbir sıkıntıyla karşılaşmadan refah ve huzur içinde hac farizalarını yerine getirmeleri buyrulmuştur⁷⁹⁷.

Yine aynı yıl içinde Semerkand'ın önde gelen din adamlarından Baba Şeyh İstanbul'a gelmiş ve oradan da Mekke'ye yönelmiştir. Bunun üzerine Şam'a uzanan güzergahtaki kadılara gönderilen hükümlerle Özbek hac kafilésinin atlarına ve mallarına zarar verilmemesi istenmiştir. Ayrıca Şam Emiri'nden bu kişilerin, ücretini ödemeleri şartıyla her türlü ihtiyaçlarının temin edilmesi ve seyahatleri sırasında hiçbir güçlükle karşılaşmamaları tembihlenmiştir⁷⁹⁸.

Elimizdeki veriler yukarıdakilerle sınırlı olsa da III. Murad zamanında kuzey istikametten İstanbul'a gelen Özbekli seyyahların sayısının çok daha fazla olduğunu düşünmekteyiz. Aksi takdirde Sultan Murad'ın M. 1587'de Astrahan seferini bir kez daha gündeme getirmesi ve Deşt-i Kıpçak-Astrahan-Kırım hattını ya da Hazar Denizi üzerinden Anadolu'ya geçişi hayata geçirmeye çalışması söz konusu olmazdı. Ancak Anadolu'ya gelen Özbekler hakkında elde ettiğimiz bilgiler Osmanlı kayıtlarının işaret ettikleriyle sınırlı kalmıştır.

6.2. SULTAN III. MURAD SONRASI OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİNİN SEYRİ

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti M. 1517'de Mekke ve Medine'yi ilhak etmek suretiyle tüm Sünni İslam Devletlerinin hamisi konumuna yükselmiştir.

⁷⁹⁷ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 49, Sayfa 51, Hüküm 250, H. Cemaziyelevvel 991/M. Mayıs-Haziran 1583; BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 49, Sayfa 51, Hüküm. 252, H. Cemaziyelevvel 991/M. Mayıs-Haziran 1583; Hacı İshak'ın Kâbe'yi ziyaret etme isteğine binaen Cerrah Paşa'nın (Sadareti M. Nisan 1598-Ocak 1599) Abdullah Han'a gönderdiği mektupta Şeyh Ahmed'den de bahsedilmişti. İfade edildiğine göre Şeyh Ahmed İstanbul'a vardığında henüz hac mevsimi değildi. Bunun için yaklaşık 5-6 ay kadar İstanbul'da kalmış, bu sırada III. Murad ile de tanışmıştı. Baharda bir kadirge vasıtasıyla Kahire'ye, sonrasında Mısır Beğlerbeğinin gözetiminde Mekke'ye Mükerrreme'ye ulaştırılmıştı. Şeyh Ahmed burada da bir yıl kalmış, tekrardan İstanbul'a oradan da Buhara'ya geri dönmüştü. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 150.

⁷⁹⁸ BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 51, Sayfa 81, Hüküm 247, H. 3 Şaban 991/M. 22 Ağustos 1583; BOA, A.DVN.MHM.d, Nu. 51, Sayfa 81, Hüküm 248, H. 3 Şaban 991/M. 22 Ağustos 1583.

Sultanlar bu unvanı almakla birlikte İslam dünyasının sorunlarına daha fazla eğilmeye çaba sarf etmişlerdir. Bu anlayış 16. yüzyılda Safevî-Özbek çatışmalarında önemli bir rol oynadığı gibi İran'ın doğusunda varlık gösteren iki büyük Özbek Devleti Harezmi ve Buhara Hanlıklarının anlaşmazlıklarında da hakem rolü üstlenmelerine sebep teşkil etmiştir.

Buhara ve Harezmi Hanlıkları arasındaki anlaşmazlık ve hakimiyet mücadelesi Osmanlı'nın uzun zamandır malumudur. Bilindiği üzere Harezmi Hanlığı, Şeybanî Han'ın öldürülmesi ve Özbek Hanlığının bir süreliğine dağılmasına müteakip Hazar Denizinin doğusunda kurulmuştur. Yedigâr Han Özbek'in soyundan gelenler, Ebu'l-Hayr Hanlı Özbeklerden ayrılmış ve Harezmi'de bağımsız bir idari yapı oluşturmuşlardır⁷⁹⁹. Ancak Özbek Hanlığı her ne vakit güçlenmişse bu bölgeyi Buhara yönetiminin itaatine almak istemiştir ki bu durum tarafların 20. yüzyıla kadar birbirlerini rakip olarak görmelerine sebebiyet vermiştir.

Osmanlı Sultanları tüm Müslümanları kucaklayan yaklaşımından dolayı hiçbir zaman bu çekişmede taraf tutmamış ve her iki hanlıkla da iletişim halinde olmuştur. Hatta M. 1540 yılından itibaren Özbek Hanlığı içerisindeki fütihat sürecinde dahi Semerkand ve Buhara'yı ayrı ayrı muhatap alarak tarafsızlığını ve olaylara müdahaleden kaçındığını bir kez da ortaya koymuştur.

III. Mehmed döneminde Osmanlı'nın bu tavrını alenen ortaya koyduğu bir vakıa zuhur etmiştir. Veziriazam Hadım Hasan Paşa⁸⁰⁰ Abdullah Han ile olan yazışmasında Özbek Hanının elçisi Terdi Ali Bey'in Maveraünnehir'den gönderilen hacı kafilesiyle birlikte İstanbul'a ulaştığını ve berberinde getirdiği mektubu Sultan'a takdim ettiğini bildirmiştir. Özbek elçisinin bir başka görevi de Hanı adına M. 1595'de vefat eden Sultan III. Murad için taziyede bulunmak tahta oturan oğlu III. Mehmed'i de cülusundan dolayı tebrik etmektir.

Abdullah Han, yeni Sultan'a iyi dileklerini takdim ettikten sonra Maveraünnehir ve Harezmi arasında yaşanan sıkıntılara ve problemler karşısında bulunduğu çözüm yollarına değinmiştir. İfade ettiği üzere sıkıntının temelinde Harezmi

⁷⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Gündoğdu, *Hive Hanlığı Tarihi (Yedigâr Şibanileri Devri: 1512-1740)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

⁸⁰⁰ Hadım Hasan Paşa, M. 1597-1598'de Veziriazamlık yapmıştır.

Hanlarıyla çok eskiye dayanan düşmanlıkları vardır. Harezmliler bu husumetten dolayı askerleri ve eşkıya taifeleri vasıtasıyla Maverâünnehir'den yola çıkan hacı ve tüccar kabilelerinin önünü kesiyor, mallarını yağmalayıp birçok kişiyi katl ediyordu. Harezmlilerin baskısı ve zulmü neticesinde Maverâünnehir ve Türkistan halklarının Astrahan'a geçişleri mümkün olmuyordu. Bunun üzerine Abdullah Han, Harezmliler üzerine hücumla geçmiş ve ülkeyi tasarrufuna alarak Hazar sahillerini yine seyahate elverişli hale getirmiştir.

Bu beyanından sonra Osmanlı ile dostluğun ve ittifakın devamını istemiştir ki Veziriazamın da buna cevabı olumlu olmuştur. Hadım Hasan Paşa “*iki taraf arasında dostluk vaki olduğunda düşmanı kahretmek ve güçsüz düşürmek muhakkaktır*”⁸⁰¹ diyerek birlik ve beraberlikten yana olduğunu açıklamıştır. Sonra da Özbek Hanlığından yola çıkıp İstanbul'a gelen tüm tüccar ve hacı kabilelerinin daima iyi karşılanacağını, onlara hürmet gösterileceğini, mallarına ve canlarına zarar gelmemesi için çokça çaba sarf edeceklerini iletmiştir. Ayrıca elçinin görevini yerine getirmiş olması hasebiyle Hac vazifesini yerine getirmek üzere Beytullahü'l-Harâm'a gönderildiğini beyan etmiştir⁸⁰².

Hasan Paşa, elçi ve seyyahların can ve mal güvenliğinin güvence altına alınacağını söyleyip ortak düşman vurgusu yapmış olsa da burada kastettiği muhtemelen Harezmliler değildir. Ancak Hasan Paşa vasıtasıyla Osmanlı hükümetinin, Buharalı kabilelerin Osmanlı ülkesine ulaşması için her türlü çabayı göstereceğini beyan etmesi bir yerde Abdullah Han'ın Harezmliler'de yaptıklarını onayladığı izlenimi yaratmıştır. Ancak doğrudan bir müdahale söz konusu değildir.

M. 1598 ya da 1599'da Sadrazam Cerrah Mehmed Paşa'nın Abdullah Han'la olan yazışması Osmanlı nezdinde haklı ve haksız tarafların yer değiştirdiğini göstermektedir. Bu mektup aslında Şeyh Hacı İshak'ın Osmanlı Devletine başvurusu ve Abdullah Han'dan şikayeti üzerine şekillenmiştir.

Nakşibendi şeyhlerinden Hacı İshak Osmanlı ülkesine başvurarak Harezmliler'den Kâbe-yi Mükerrreme'ye ve Osmanlı ülkesine ulaşmanın bir süredir

⁸⁰¹ Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 147; Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3332, Vr. 88b-90a.

⁸⁰² Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 145-147.

mümkün olmadığını dile getirmiştir. Bunun üzerine Sadrazam bir mektup kaleme almış ve Ahmed Çavuş ile Abdullah Han'ın huzuruna göndermiştir. O tarihte Abdullah Han uzun yıllardır hayalini kurduğu büyük Özbek Hanlığını oluşturmuş ve bu uğurda Harezmi Hanlığına bağlı pek çok yeri de hakimiyeti altına almıştır. Osmanlı veziri de buna bağlı olarak Abdullah Han'a şöyle seslenmiştir:

Harezmi ve Mangışlak Hacı Han'ın tasarrufunda iken Semerkand ve Buharalı hacı ve tüccarlar gönül rahatlığıyla ve emniyet içerisinde Kâbe-yi Şerife gidebiliyorlardı. Şu anda bu memleketler yani Harezmi ve Mangışlak sizin tasarrufunuzda olmakla hacıların ve tüccarların gelip gittikleri bu yolun neden kullanılmadığı malum değildir. Şayet yol üzerinde bir engel varsa bu engeli ortadan kaldırarak eskiden olduğu gibi hacıların Mekke'yi ziyaretlerini sağlamak ve tüccarların İslam memleketlerinde ilerlemesini temin etmek dünyevî ve uhrevî görevimiz olup sevabı büyüktür⁸⁰³

Sultan Mehmed bu şekilde bir serzenişle Buhara Hanına asli görevi olan Müslümanlara hizmet etmek vazifesini hatırlatmaktadır. Osmanlı'nın bu noktada Abdullah Han'dan beklentisi Mekke ve Medine'yi ziyaret etmeğe layık herkese bu hakkın tanınmasıdır. Sünni İslam'ın temsilcisi Osmanlı, Müslümanların refah ve huzurundan sorumlu olduğu gibi onların dini vazifelerini yerine getirebilmeleri hususunda da sorumluluk sahibidir. Zaten Hoca İshak'ın böyle bir sorun karşısında Osmanlı'ya başvurmasının sebebi de bu değil midir?

Hacı İshak ve yanındaki dervişlerin Mekke-yi Mükerrreme'ye gitme talepleri karşısında Abdullah Han'a gönderilen bir mektup daha vardır. Bu mektupta Hazret-i Emir Buharî zaviyesinin Şeyhlerinden Hacı Ziyaeddin'in konuyla ilgili sözlerine yer verilerek Hacı İshak'ın ve beraberindeki dervişlerin İstanbul'a gelememe sebebi Abdullah Han'ın, bu zattan daha fazla istifade etmek niyetiyle bir süredir onu alıkoyduğuna dairdir. Ancak Cerrah Paşa onun bu sözlerine ikna olmamıştır ki bir kez daha Hacı İshak ve beraberindeki dervişlerin derhal İstanbul'a gönderilmelerini istemiş, buradan da Mekke'ye gönderileceklerine dair güvence vermiştir⁸⁰⁴.

⁸⁰³ Cerrah Paşa'nın Abdullah Han Özbek'e Namesi için bk. Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 149-150; Nakşibendiye Şeyhinin tam ismi Abdullah Efendi tarafından "Hacı İshak Kaşani" olarak zikredilmektedir. Ayrıca bu münşeat mecmuasında, Abdullah Han Özbek tarafından Harezmi bölgesinde ele geçirilen yerlerin ismi açıkça zikredilmeyip "muzâfât-ı mahrusa Semerkand'a mütemekkin olub" şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bk. Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3332, Vr. 87b-88b.

⁸⁰⁴ Münşeat mecmuasında bu mektubun Abdullah Han'a hitaben kaleme alındığı belirtilmekle birlikte kim tarafından gönderildiği ifade edilmemiştir. Ancak bir önceki mektubun aynı konuyu ihtiva ettiği göz önüne

Sultan III. Murad'dan sonra Osmanlı-Özbek ilişkileri sekteye uğramıştır. M. 1590-1603 yılları arasında devam eden onüç yıllık Osmanlı-Safevî barışı bu durgunluğun başlıca sebebidir. III. Mehmed döneminde taraflar mektuplaşmaya devam etmişlerse de bahsi geçen mevzu tek ortak noktaları olan hac seyahatinin güvenliğidir. O an için Safevî Şah'ı, hala Özbek'in düşmanıdır, ancak Osmanlı için eski husumet devam etmemektedir. Çünkü Sultan Murad Gürcistan ve Azerbaycan'da ele geçirdiği yerlerin kendisinde kalması ve Kızılbaş'ın İslam'a ters düşen icraatlarını terk etmesi şartıyla Safevî ile İstanbul barışına imza atmıştır. Şah Abbas ise batısındaki sükunetten istifade ederek Özbeklerle kıyasıya mücadeleye tutuşmuştur. Şah Abbas'ın ülke içindeki anlaşmazlıklara son vermesi de Özbek Hanlığını Safevî ordusu karşısında tek hedef haline getirmiştir.

M. 1598 yılı itibariyle Özbek Hanlığında büyük bir değişim yaşanmış, yönetim Astrahan soyundan Sultanların eline geçmiştir. Bu durum yukarda da ayrıntılarıyla anlatıldığı üzere Safevî-Özbek ilişkilerini derinden sarsmış ancak Osmanlı-Özbek ilişkilerini etkilememiştir. M. 1603 yılının başlarında Şah ilk olarak Belh'e hücum etmiş ve bu şehri ele geçirerek Özbeklere son darbeyi indirmek istemiştir. Muhtemelen bu tarihte Buhara Hanı Baki Han'dan Sultan Mehmed'e bir mektup ulaşmıştır.

Baki Han, Sultan Mehmed'e ayrıca hediyeler de göndermiş ve elçisi vasıtasıyla sadakatini bildirmiştir. Sonra Abdullah Han ile Sultan Murad arasındaki ittifaka ve Osmanlı'nın Demirkapı üzerinden Buhara'ya gönderdiği asker ve silah yardımına değinerek mümkün olduğu sayıda top, tüfek ve asker gönderilmesini istemiş ve bu münasebetle ittifakın sağlamlaştırılması yönünde talepte bulunmuştur⁸⁰⁵.

alınacak olursa peşi sıra gelen bu mektubun da Cerrah Mehmed Paşa tarafından gönderildiği söylenebilir. Feridun Bey, *Münşeâtü's Selâtin*, C.II, s. 150-151.

⁸⁰⁵ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 73-74; Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Esad Efendi Kataloğu, 3332, s. Vr. 102b-104b. Baki Han'ın istekleri Sultan I. Ahmed'in Baki Han'a M. Şubat 1605'de cevaben yazdığı mektubundan öğrenilmiştir. Yemişçi Hasan Paşa'nın telhisinde ise Baki Han'ın sadece bir miktar tüfek ve darbzen talep ettiği bildirilmiştir. *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607)*, hzl. Cengiz Orhonlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Nu. 1511, İstanbul 1970, s. 79.

Dönemin Sadrazamı Yemişçi Hasan Paşa⁸⁰⁶ Osmanlı Sultanı'na, Han'nın bu isteğini aktarırken Sultan'dan karar aşamasında Özbeklerle olan ilişkilerde hassas davranmasını istemiş, silah desteğini Safevîlere karşı kullanacaklarını hatırlatarak yardım talebine olumlu yaklaşmasını tavsiye etmiştir.

Hasan Paşa'nın Sultan'ı etkilemek üzere sarf ettiği sözler aynen şu şekildedir:

Buhara Hanı Sünni müslümandur bunların hatırları ri'ayet olunmak lazımdur; zaman ile gerek olurlar hatta kızılbaş ile mabeynimüz mukaddema ceng ü cidal üzere Asitane-i Sa'adetden bunlara nâme-i hümayun gönderilüb Kızılbaşın üzerine yürümek teklif olundukda mubalağa asker ile ol cânibden Kızılbaş üzerine yürüyüp niçe memleketlerin almağla Kızılbaş bunlardan ziyade zebun olup bu canibe çok faideleri olmuş idi. Eğerçi Kızılbaşla şimdi mabeyn sulh u selah olmuşdur bunlar Şah ile ceng üzere olmağın Şah harekete kadir olmaz belki şah bunlar ilk ceng üzere olmaya idi bir na-hemvar vaz' ede idi hasılı'l-kelam evlası budur ki, hem Buhara Hanı'nun ve hem Şah-ı Acem'in hatırı ri'ayet oluna; din ü devlet-i maslahat bu asıl mahallerde fikr-i mülâhaza edüb layık olanı eylemekle ilerü varır⁸⁰⁷.

Bu ifadeler Osmanlı'nın Özbek Hanlığına bakış açısını alenen ortaya koyması açısından çok önemlidir. Görüldüğü üzere Osmanlı'nın ilk dikkat ettiği husus Özbeklerin Sünni olması, ikincisi ise daima Safevîler ile cenk halinde bulunmasıdır. Hasan Paşa, Osmanlı Sultanlarının ne vakit Safevî ile cenk düşünse Özbek Hanlarına mektup gönderip savaş alanına davet ettiğini, Hanların da bu talep doğrultusunda tüm gücüyle ortak düşmana karşı harekete geçtiğini ve bu noktada pek çok yararlılıklar gösterdiğini söylemektedir. Sonra da tüm ileri görüşlülüğü ile Şah'ın Özbeklerle meşgul olmaması halinde Osmanlı aleyhine girişimlerde bulunabileceğine dikkat çekmiştir. Böylece Özbekler ile müttefik olmanın ve onların Maverâünnehir'deki varlığının önemine vurgu yapmıştır.

Hasan Paşa, Sultan'a silah desteğinin nasıl gönderileceğini de tafsilatlı olarak izah etmiştir. Ona göre elçinin yanına yirmi kıta darbzen, bir miktar kumaş ve çeşitli hediyeler verilmeli ve Şirvan'a gönderilmelidir. Şirvan hakimi Davud Paşa da üç pare darbzeni elçinin yanına katıp Hazar Denizi üzerinden Buhara'ya sevk etmelidir⁸⁰⁸.

⁸⁰⁶ Yemişçi Hasan Paşa III. Mehmet saltanatı döneminde 10 Temmuz 1601-16 M. Ekim 1603 tarihleri arasında toplam iki yıl üç ay yedi gün sadrazamlık yapmıştır.

⁸⁰⁷ Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler*, s. 79-80.

⁸⁰⁸ Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler*, s. 80.

Nitekim Hasan Paşa'nın öngörüsü gerçek olmuş, Şah Abbas Özbek tehlikesini berataraf etmiş olmanın güvencesiyle M. Ekim 1603'de Azerbaycan bölgesine yönelmiştir. Sırayla Osmanlı yönetimindeki Tebriz, Nahcivan, Revan ve Karabağ vilayetlerine hücum etmiştir. Saltanatının son zamanlarında Avusturya cephesindeki savaşlarla ve de Anadolu'daki Celalî isyanlarıyla meşgul olan III. Mehmed ise ilk aşamada bu saldırıları önleyecek tedbirler alamamış ve hakimiyetindeki bu şehirleri birer birer kaybetmiştir.

M. Aralık 1603'de Sultan Mehmed'in vefatı üzerine Osmanlı tahtına I. Ahmed geçmiştir. Şah'ın anlaşmayı bozan bu küstahça hareketinden dolayı Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmak isteyen Sultan Ahmed, şark seferi için oldukça kalabalık bir ordu hazırlatarak serdar Cığalazâde Sinan Paşa komutanlığında Anadolu'ya sevk etmiştir. Sultan Ahmed'in M. 1603 yılında Safevî Devleti'ne savaş açmasıyla Osmanlı-Özbek ittifakı da tekrar gündeme gelmiştir. Sultan Ahmed dedesi Murad gibi Şah Abbas'a karşı yanına müttefik çekmeye çalışmış ve derhal Özbek Hanı Baki Muhammed'e bir mektup göndermiştir.

H. Evahir-i Ramazan1013/M. Şubat 1605 tarihinde kaleme aldığı bu mektupla Özbek Hanının yardım talebine karşılık Sultan Ahmed, Özbeklerin tüm asker ve silah ihtiyacının Şirvan'dan karşılanacağına dair emir verdiğini bu münasebetle ihtiyaçların Şirvan Beğlerbeğine bildirilmesini söylemiştir⁸⁰⁹. Görüldüğü gibi Osmanlı, Özbeklerin ihtiyaç duyduğu zamanda yardım etmek yerine kendisi Safevî ile savaşa dahil olduğu sırada yardım çağrısına olumlu yanıt vermiştir.

H. 1020/M. 1611 tarihinde Özbek Hanı olan İmam Kulu Han bir süre sonra elçisi Hacı Ömer vastasıyla Sultan Ahmed'e mektup göndermiştir. Mektubunda babası Baki Han'ın Safevîlerle girdiği savaşta hezimete uğradığını ve akabinde öldürüldüğünü bildirmiş ve kendisini Maverâünnehir ülkesinin yeni hükümdarı olarak tanıtmıştır⁸¹⁰.

⁸⁰⁹ “Sultan I. Ahmed'den Özbek Han'ı Abdulkaki'ye yazılan Name”, Abdullah Efendi, *Düstûru'l-İnşâ*, Esad Efendi Kataloğu, 3332, s. Vr. 102b-104b. Feridun Bey, mektubun tarihini belirtmemiştir. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C. II, s. 73-74; Mektuptan anlaşıldığı üzere Yemişçi Hasan Paşa'nın Sultan Mehmed'e tavsiyeleri yardım talebinden çok sonra Sultan Ahmed tarafından kısmen yerine getirilmiştir.

⁸¹⁰ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, s. 1302.

Sultan Ahmed onun bu mektubuna H. 1026/M. 1617 tarihinde cevap yazmıştır. Böylece iki ülkenin Safevî Devleti'ne karşı ittifakı tekrar gündeme gelmiştir⁸¹¹. Şöyle ki Şah Abbas, M. 1605 yılında da Gürcistan üzerine sefere çıkmış ayrıca M. 1612'de imzalanan Osmanlı-Safevî sulhunün gereğini yapmamıştır. Bu nedenle Sultan Ahmed İran üzerine yürüyüp Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmak istemiş ve bu yeni şark seferi için oldukça kalabalık bir ordu hazırlatarak serdar Halil Paşa komutanlığında Anadolu'ya sevk etmiştir⁸¹². İmam Kulu Han'ın büyük amcası Ay Muhammed Han aracılığıyla da bu Özbek Hanına mektup göndererek Özbeklerin de savaş alanına gelmesini istemiştir. Sultan, ancak böyle bir ittifakın onları zafere ulaştırabileceğini, bu İslam memleketini Kızılbaş'ın gazabından kurtarabileceğini söylemiştir⁸¹³.

Ancak Şah Abbas Özbek-Osmanlı ittifakını bozmak adına yeniden barış teklifinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti de mevcut taht değişikliği, yeniçerilerin ve Celalilerin devam eden isyanları vb. iç sorunlar nedeniyle M. 1618'de Şah'ın teklifini kabul etmiş ve böylece bir Osmanlı-Özbek ittifakı da henüz başlamadan bitirilmiştir.

6.3. OSMANLI DEVLETİ'NİN ÖZBEK HANLIĞINA BAKIŞI VE SAFEVÎ-ÖZBEK MÜCADELELERİNDE OYNADIĞI ROL

Osmanlı Sultanları Yavuz Sultan Selim'den itibaren gerek Özbeklerin Sünni mezhebin temsilcilerinden olması, gerekse Turan ülkesinin nihaî sahibi olarak bölgedeki Türklerin varlığını muhafaza etmeleri gibi nedenlerle Özbek Hanlığına hep samimi duygularla yaklaşmışlardır. Bu duygunun teşekkülünde Özbek Hanlarının en

⁸¹¹ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, s. 1302.

⁸¹² Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, s. 1240-1241; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, s. 171.

⁸¹³ Ay Muhammed Han, Osmanlı ülkesine bir tevâfuk sonucu gelmiştir. Şöyle ki Osmanlı ordusu Bağdad'ı ikinci kez ele geçirdiklerinde Ay Muhammed Han sekiz yıldır burada Safevîlerin esiri olarak hayatını idame ettirmekteydi. Bu fetih aynı zamanda onun kurtuluşu olmuş ve Osmanlı ordusuyla birlikte İstanbul'a gelmesine vesile kılınmıştı. Bu mektupta Ay Muhammed ile ilgili bilgilere yer verildikten başka, daha önce İmam Kulu'ya gönderilen nameden de bahsedilmişti. Bu mektubun da bir önceki gibi iki ülke arasındaki dostluğun tecdidini ve aradaki muhabbetin teyidi üzere kaleme alındığı ifade edilmişti. Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, C.II, s. 144-145; Hammer bu kişinin ismini "Ali Muhammed" olarak açıklar ve İmam Kulu Han'ın oğlu olduğunu söyler. Ona dair aktardığı diğer bilgiler de şu şekildedir. Ali Muhammed sekiz yıl İran'da esir kalmış ve bir süre sonra İstanbul'a getirilmiştir. 1036/1626 yılında ise Osmanlı Sultanının mektubunu babası İmam Kulu Han'a götürmekle görevlendirilmiştir. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, C.IV, s. 1302.

güçlü olduğu tarihlerde dahi Osmanlı Sultanlarını kendilerinden üstün görmeleri, saygı ve hürmette kusur etmemeleri de büyük rol oynamıştır.

Özbekler ise tüm tehditler ve tehlikeler karşısında Osmanlı Devletini, bütün İslam alemi için olduğu gibi kendileri için de bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Hanlara göre kafirler ve mülhitlerle savaşta Özbeklerin en güçlü müttefiki Osmanlılardır. Nitekim bu iki ülke 16. yüzyılın ikinci yarısında Ruslara karşı da birlikte hareket etmişler, ancak en çok Safevî Devleti'ni ortadan kaldırmak düşüncesinde birleşmişlerdir.

Osmanlı Devleti Özbek Hanlarının ülke içinde yaşadıkları anlaşmazlıklarda da başvuru mercii olmuştur. Buna Semerkand ve Buhara merkezli Maverâünnehir-Türkistan çekişmelerini örnek gösterebiliriz. Buhara hakimi Barak Han, Sultan Süleyman'a gönderdiği metubunda Türkistan'a hakim olan Özbek Sultanlarından şikayetçi olmuş, onlarla mücadele etmekten Safevî ile savaşı ertelemek durumunda kaldığını beyan etmiştir. İki kardeş ülke Harezmi ile Buhara Hanlığı arasında yaşanan anlaşmazlıklar da ise Osmanlı adeta bir hakemdir. Özellikle Abdullah Han'ın Harezmi coğrafyasını ele geçirdikten sonra Harezmi Özbeklerine hac ve ticaret yolunu kapamış olması üzerine Hacim Han'ın Osmanlı Devletine başvurması ve Osmanlı'nın güzergahı yeniden seyahate açmak için Abdullah Han ile iletişime geçmesi buna örnek teşkil etmektedir.

Dostluk ve kardeşlik duygularının hakim olduğu bu ilişki, tarafların karşılıklı mektuplarıyla daima canlı tutulmuştur. Özellikle Özbek Sultanları iki ülke arasındaki ittifakın Özbek varlığının devamı için gerekli olduğunu düşünmüş olmalıdır ki her mektubunda ittifakı dile getirmiş ve Osmanlı ile dostluğuna zarar verecek hiçbir unsurunu büyesinde barındırmamıştır. Buna yaşadığı bir takım hayal kırıklıkları da dahildir.

Özbek-Safevî çatışmalarını tüm ayrıntılarıyla ortaya koyan bu çalışma bize, her iki devletin kurulduğu andan itibaren birbirlerini rakip gördüklerini ve buldukları her fırsatı savaşla ve fetihle değerlendirdiklerini göstermektedir. Tabii bu fetihler her birinin ülke toprağı üzerinde düşünüldüğünden özellikle de tampon bölge Horasan'ın hakimiyeti söz konusu olduğundan taraflar arasındaki husumet uzun yıllar canlı kalmıştır. Taraflar en güçlü oldukları zamanlarda Horasan hakimiyetiyle yetinmemiş

karşı tarafın ülke topraklarına da göz koymuştur. Bu noktada Özbek Hanları biraz daha ileri gitmiş, İslam dinini değiştirdiği hatta İslam aleyhtarı oldukları gerekçesiyle Safevî varlığını alenen ortadan kaldırmak istediğini hem düşmanlarına hem de müttefiklerine beyan etmiştir.

Bu perspektiften bakıldığında zaman zaman ortaya çıkan Osmanlı-Safevî savaşlarının Özbekler'in işini kolaylaştırması ve onlara büyük fırsatlar sağlaması bakımından pek mühimdir. Osmanlı askerlerinin batı sınırından İran ülkesine girmesiyle, kimi zaman Safevî birlikleri karşısında mağlup düşen Özbekler, Kızılbaş kılıcıyla helak olmaktan ya da Maverâünnehirin istilaya maruz kalmasından kurtulmuş, kimi zaman da bu durum Horasan'da Şah'ın otoritesini zayıflatmış ve Özbek ilerleyişine zemin hazırlamıştır. Ancak iki kardeş ülkenin Safevî karşısındaki müttefikliği de bundan öteye gidememiştir.

Bu çalışmayla değerlendirmeye tabi tuttuğumuz dönem aslında hem Osmanlı-Safevî hem de Özbek-Safevî çatışmalarının en yoğun yaşandığı süreçtir. Yaşanan olaylar itibariyle Özbek-Osmanlı müttefikliğinin de aynı ölçüde yoğun ve işbiririci olması gerekirken dostluğun aynı paralelde ittifaka dönüşmediğini görmekteyiz. Bunun tek müsebbibi ise genel olarak bu Sünni Türk devletlerinin eş zamanlı olarak Safevî problemi üzerine eğilememiş olmalarıdır. Özellikle Kanuni ve III. Murad dönemlerinde her iki ülke ortak paydaları olan Safevî düşmanlığında birleşmiş ve müttefik olarak Kızılbaşla savaşa girmeyi kararlaştırmışsa da Türkistan havalisinde önce Özbek Sultanlarının sonra Kazakların muhalefeti Özbek Hanlarının söz verdikleri üzere Safevî ile savaşa dahil olamamasıyla neticelenmiştir.

Benzer hadiseler Osmanlı Devleti için de söz konusudur. Yavuz Sultan Selim'in son dönemleri, II. Selim ve yine III. Murad dönemlerinde Osmanlı Sultanları, Özbek Hanlarının beklentilerini yerine getirememişlerdir. Yavuz Selim'in ömrü Safevî ile yeni bir çatışmaya girmesine yetmezken, Kanunî saltanatının ilk yıllarında önceliği batıdaki seferlere ayırmış, II. Selim ve III. Murad ise Şah ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalarak Özbek Hanlarının en zorda olduğu tarihlerde yardıma koşamamışlardır. Böylece hem Osmanlı hem de Özbek Hanlığı eş zamanlı olarak Safevî ile savaşa hazır olmadıklarından büyük ittifak vuku bulmamıştır.

Dolayısıyla Safevî Devleti farklı zamanlarda bu Sünnî hasımlarıyla karşı karşıya kalmış hem Horasan'ı hem de Azerbaycan'ı kendi bünyesinde tutmayı başarmıştır.

Osmanlı Sultanları'nın Safevî-Özbek çatışmalarına bakışını ortaya koyacak olursak Sultanların uzun yıllar bu çatışmaları desteklediğini söyleyebiliriz. Bilindiği üzere Horasan'a hakim olmak isteyen Özbek Hanlığı, içeride güçlü olduğu her an Safevîlere saldırmaktan geri durmamıştır. Başlıca amacı bu bölgeyi Şia nüfuzundan kurtarmak, kısa mesafeli olması hasebiyle güneyden Arap ve Osmanlı memleketlerine geçişi mümkün kılmaktır. Ayrıca Horasan'ın dini ve kültürel özelliklerinden olduğu gibi maddi getirilenlerinden de yararlanmaktır. Hanların tüm beklentilerinin farkında olan Osmanlı Sultanları, bu talepleri kendileri açısından da olumlu bulmuşlar ve gerçekleşmesinde bir sakınca görmediklerinden Özbek zaferine iyi düşüncelerle yaklaşmışlardır. Hatta her ne vakit şark seferi düzenleyecek olsalar din düşmanı oldukları gerekçesiyle Safevîler aleyhine Özbekleri tahrik etmişler ve onları da savaş alanına davet etmişlerdir. Aslında tahrik unsuru tek taraflı bir girişim de değildir. Hem Osmanlı hem de Özbek Sultanları mektuplar ve elçiler vasıtasıyla birbirlerini devamlı Safevî düşmanlığına karşı körüklemişlerdir.

Ancak 1590 İstanbul Antlaşması Osmanlı'nın Özbeklere verdiği destekten el çekmesine hatta İran ülkesindeki Özbek fetihlerini yasaklamasına neden olmuştur. Bundan önce de Safevî-Osmanlı tarafları arasında barış antlaşması geçerli olmuş, ancak Osmanlı Sultanları her vakit Özbeklerin safında yer alarak onları Safevî ile savaşlarında gönülden desteklemişlerdir. İlk defa Safevî barışıyla birlikte Özbeklere müdahalede bulunma gereği hissedilmiştir. Bunun sebebi muğlaktır. Bazı araştırmacılar Sultan Murad'ın güçlenen Özbek Devletinden çekindiğini ifade etmekte ve söz konusu yasaklamayı bu iddiaya dayandırmaktadırlar.

Bize göre bu durum İstanbul Antlaşması dolayısıyla Şah'a verilen sözlerden ileri gelmiştir. Şah Hüdabende H. 993/M. 1585'de Haydar Mirza ve Mehdi Kulu Han eşliğinde gönderdiği mektubunda Müslüman halkın refahı, emniyeti için sulh ve salahdan yana olduğunu bu uğurda Osmanlı'nın ele geçirdiği yerlerden feragat edeceğini, bu yerlerin hakimiyetini Osmanlı'ya bırakmaya razı olduğunu söylüyordu. Bu teklifi yaparken de Osmanlı Sultanlarının doğudan ya da batıdan dostluk ya da düşmanlık vaki olduğunda buna göre hareket ettiğini bildiğinden Sultan Murad'a

dostane yaklaştığını söylüyordu. Ayrıca Hacca uzanan yolların yeniden seyahate açılacağını garanti ediyordu⁸¹⁴. Şah Abbas başta babasının kararlaştırdığı sulh şartlarına karşı çıksa da M. 1590 yılında gelinen nokta onu aynı içerikte bir sulhname hazırlamaya ve Sultan Murad'a takdim etmeye mecbur bırakmıştır.

Antlaşmaya göre Şah Abbas, Hz. Peygamberin ashabı ve ilk üç halifesi için kötü sözler sarf etmeyecek, bu işle görevli teberriyân zümresinin işine son verecek, İran'da yaşayan Sünnilere kötü muamelede bulunmayacaktır. Şah'ın antlaşma şartlarını yerine getirmesi durumunda, Osmanlı Sultanı, Kızılbaş tasarrufunda bulunan bölgelere taaruz etmeyeceğine dair de garanti veriyordu⁸¹⁵. Alenen beliritilmese de muhtemelen Özbeklerin taaruzları da bu sırada gündeme gelmiş ve Şah tarafından engellenmesi istenmiş olmalıdır ki Sultan Murad sadrazamının adıyla gönderildiği mektupta Abdullah Han'ı bu konuda uyarmak lüzumu hissetmiştir.

Sadrazam Ferhad Paşa, Abdullah Han'dan Horasan'da ele geçirdiği yerlerle yetinmesini ve yeni fetihlere girişmemesini istemiştir. Onun bu talebi zahiri olabileceği gibi Osmanlı'nın gerçek düşüncelerini yansıtır olma ihtimali de vardır. Bu noktada biz Osmanlı'nın Safevîleri yanıltmak üzere Özbek Hanına böyle bir söz sarf ettiğini düşünmekteyiz. Çünkü Osmanlı'nın Sultan Murad'dan sonra Özbeklerle dostane ilişkisi hiçbir surette bozulmamış, Abdullah Han'dan sonraki Hanlar hiç tereddüt etmeden Osmanlı Sultanına mektup gönderip Safevîlerle savaşta kullanılmak üzere tekrardan askerî yardım talep edebilmişlerdir. Sultan Ahmed de istenilen yardımı Osmanlı çıkarlarını göz önünde bulundurarak seve seve kabul etmiştir.

Zira Safevî-Özbek çatışmalarının son bulması Şah Abbas'ın Azerbaycan ve Gürcistan'da hak iddia etmesine ve doğal olarak bölgeye yeni saldırılar düzenlemesine sebebiyet vermiştir. Bu durum İstanbul Antlaşmasının ve sonrasında M. 1612 Nasuh Paşa ve M. 1618 Serav Antlaşmasının Şah'ın nezdinden geçerli bir süre kıymet ifade ettiğini, Osmanlı'ya duyulan nefretin hiçbir suretle dostlukla yer değiştirmedeğini göstermektedir. Bunun farkında olan Osmanlı Sultanlarının da

⁸¹⁴ *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 40b-41a, Şah Abbas'ın mektubunun tamamı için bk. *Münşeât*, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345, Vr. 39b-41b.

⁸¹⁵ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, s. 157-160; Küttükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münâsebetleri*, s. 197; Kılıç, *Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, s. 133.

elindeki en büyük kozu yani Özbek ittifakını tek bir kalemde silip attığını düşünmek kanaatimizce doğru bir yaklaşım tarzı değildir.

SONUÇ

1500'lü yılların başında belirginlik kazanan Safevî-Özbek rekabeti ve akabinde başlayan savaşlar, tarafları uzun süre meşgul etmiş hatta Safevî Devleti'nin inhitatına kadar etkinliğini korumuştur.

Malum olduğu üzere yeni kurulan ve fetih politikaları neticesinde sürekli genişleme kaydeden Özbek ve Safevî Devletleri'nin çıkarları Horasan üzerinde çakışınca savaş kaçınılmaz olmuştur. Taraflar bölge halkını zulm ve baskıdan kurtarmak bahanesiyle Horasan fethine karar kılmışlardır. Bu bağlamda ilk harekete geçen Şeybanî Han, Maverâünnehir ve Horasan'da tek bir yönetim oluşturmak istemiş ve Timur soyundan şehzadeleri birer birer etkisiz hale getirmiştir. Horasan'daki kalabalık Türk nüfusu, Özbeklerin kontrolüne bırakmak istemeyen Şah İsmail ise şehzadelerin miras hakkını öne sürerek açıkça Şeybanî Han'a meydan okumuş ve Horasan'ın Timur'un varislerine iadesini talep etmiştir.

Her iki lider de ilk diplomatik ilişkileri münasebetiyle mektuplarında, kim olduklarını ve ne tür amaçlar güttüklerini izah ederek karşı tarafı yıldırma planlamışlardır. Ayrıca her ne kadar Müslümanların refah ve salahı için kafirler karşısında müttefik omaktan söz edilse de Şia-Sünni ayırımına değinmeği de ihmal etmemişlerdir. Nitekim kurucu çoğunluğu Türk Müslüman nüfusun oluşturduğu bu devletlerin görünürdeki en bariz farklılığı mezhepseldir. Onları ezeli düşman haline getiren gerçek sebep ise Horasan'ın ekonomik değeri yüksek topraklarıdır.

Karşılıklı gelip giden mektuplar Şeybanî Han ile Şah İsmail'in birbirlerine duydukları nefreti ve husumeti daha da arttırmaktan öteye gidememiştir. Taraflar Horasan hakimiyetinde dıretince Merv savaşı da kaçınılmaz olmuştur. Bu savaş Şeybanî Han'ın kendine duyduğu aşırı güvenden ve ihtiyatsızca savaş alanına atılması dolayısıyla büyük bir mağlubiyetle ve Han'ın feci halde katliyle neticelenmiştir. Üstelik Merv savaşı Özbek Hanlığının kısa süreli dağılmasına ve Maverâünnehir ile Horasan topraklarının Şah İsmail ve Babür Sultan arasında paylaşılmasına da sebep olmuştur.

Bu ülkelerin tarihinde Merv savaşının dışında büyük yer tutan iki büyük meydan muharebesi daha yaşanmıştır. Bunlar Cam ve Ribât-ı Puryân savaşlarıdır.

Cam savaşı, Şeybanî Han'dan sonra Safevîlerle mücadele etme ve Kızılbaşların ilerleyişine engel olma siyasetini devr alan Buhara yöneticisi Ubeydullah Han'ın başlattığı Horasan seferinin akabinde meydana gelmiştir. Ubeydullah Han bu savaşın hayalini yıllarca kurmuş, Merv savaşının intikamını bu vesileyle almayı ve Horasan'ı Şeybanî Han döneminde olduğu gibi Hanlık tasarrufuna dahil etmeyi planlamıştır. Dolayısıyla sefer hazırlıklarını çok ciddiye almış ve kaynakların ifadesiyle Cengiz Han'ın ordusu gibi büyük bir orduyla Horasan'a gelmiştir. Ancak M. 1528 yılında cereyan eden bu harp, Şah Tahmasb'ın savaş alanında görülmesi ve askerlerine verdiği taktikler itibariyle Özbeklerin mağlubiyetiyle neticelenmiştir.

Ancak hala hayatta olan ve Maverünnehir'e geri dönmeyi başaran Ubeydullah Han, başarısızlığı kabul etmek istemediğinden M. 1529-1530 yıllarında tekrar Horasan'a sefer düzenleyecek ve Meşhed ve Herat'ı ele geçirerek Özbekleri makus kaderinden bir süreliğine de olsa kurtaracaktır.

Bu tarihlerde Şah Tahmasb'ın Özbekler karşısında daima savunmada kaldığı ve sadece Horasan'a yönelik saldırıları püskürtmekle yetindiğini görmekteyiz. Bunun sebebi Osmanlı Sultan I. Süleyman'ın Azerbaycan ve Irak bölgesine defalarca düzenlediği seferler ve elde ettiği zaferlerdir. Osmanlı zaferleri Ubeydullah Han'ın elini güçlendirmeye yetiyordu. Her ne kadar Safevîler, Ubeydullah Han'ın düzenlediği Horasan seferine müdahale ediyor ve Özbekleri geri püskürtüyorsa da Özbek ordusuna ağır bir darbe indirerek bir daha geri gelmelerini engelleyecek şekilde onlarla savaşmaya vakit bulamıyorlardı. Nitekim Osmanlı'nın Safevî üzerine başlattığı üç sefer Kızılbaş askerlerinin Horasan'daki galibiyetlerine rağmen Maverünnehir'e yönelememesine sebep olmuştur. Böylece Ubeydullah Han hiç tereddüt etmeden ve mağlubiyetine aldırmadan yeni bir Horasan seferi başlatabilmiştir.

Ubeydullah Han'ın vefatıyla birlikte Özbek-Safevî mücadeleleri uzun süre kesintiye uğramıştır. Bunun sebebi Şah Tahmasb'ın Osmanlı'nın Nahcivan kuşatmasına engel olmak ve akabinde içteki isyanlara son vermek üzere merkeze çekilmesidir. Diğer taraftan Ubeydullah Han'ın ölümüyle Özbek ülkesinde taht mücadeleleri baş göstermiş, Şeybanî Sultanları arasında yıllar süren rekabet ve çekişmelerin fitili ateşlenmiştir. İki tarafın aynı anda benzer sorunlarla karşılaşması ise talihin bir cilvesidir.

Safevî-Özbek çatışmalarındaki bu durağanlık, H. 946-980 yılları arasında devam etmişse de bu ifadeden, tarafların belirtilen süreçte hiçbir surette karşı karşıya gelmedikleri anlaşılmalıdır. Çünkü Özbekler bu dönemde Horasan'a dört kez sefer düzenlemiş, Abdullah Han'ın H. 974/M. 1567 tarihli Horasan seferi dışındaki Özbek kuşatmaları küçük çaplı ve etkisiz kaldığından sonuçları itibariyle önem arz etmemiştir. H. 974-975/M. 1567-1568 yılı seferi ise Abdullah Han'ın kardeşi Hüsrev Sultan'ın isyanı nedeniyle yarım kalmıştır. Tüm bu olaylar şuna işaret etmektedir ki Şah İsmail'in Merv zaferinden itibaren Özbeklere karşı takip ettikleri tek siyaset savunma pozisyonunda kalmak olmuştur ve bu politika Şah Tahmasb'ın elli iki yıllık saltanatı boyunca da kesintisiz sürdürülmüştür. Tahmasb'ın doğu cephesine yönelik seferlerindeki temel gayesi tarih kitaplarına Horasan hakimiyetini kaybetmemek şeklinde yansımıştır.

II. İsmail'in kısa süreli hakimiyetindeki birtakım icraatları, Osmanlı-Safevî barışını olumsuz etkilemiş ve M. 1578'de Osmanlı-Safevî cephesinde yeni bir savaş süreci başlamıştır. Muhammed Hüdabende ise Sultan Murad'ı barışa ikna edemeyince M. 1585 yılına kadar Osmanlı ordusunu geri püskürtmeye çalışmıştır. Savaştan usanan her iki taraf bu tarihte barış müzakerelerine başlamışken bu defa da Şah Abbas Azerbaycan ve Gürcistan'ın elden çıkmasına tahammül gösterememiş ve Safevî yönetimine el koyarak müzakerelere son vermiştir. Ancak onun bu fevri davranışı barışı sadece dört-beş yıl kadar ötelemeye yetmiştir. Osmanlı ve Özbeklerin aynı anda Safevî üzerine yürümesiyle Şah Abbas için Osmanlı ile barış yapmak zaruret haline gelmiştir.

Zira Özbek tarafından Abdulah Han, M. 1587-1588 yılı itibariyle yeni ve bu defa çok güçlü bir şekilde Horasan seferini başlattı. İlk olarak Herat'ı ele geçirmiş ve bu zafer akabinde Horasan'ın Meşhed ile Murgab nehri arasında kalan kesimine hakim oldu. Abdullah Han'ın seferlere hiç ara vermeden M. 1589 yılında oğlu Abdülmümin liderliğinde Özbek askerlerini Horasan'a sevk etmesi neticesinde tüm Horasan hatta Harezmi Özbek Hanlığına dahil edildi. Şah ise Özbeklerin bu faaliyetlerine son vermek için defalarca Horasan'a sefer düzenlemişse de aynı anda Osmanlı ile savaştığı için seferleri her seferinde yarım bırakmıştı.

Osmanlı-Özbek ittifakı ciddi manada ilk defa iki ülkenin de işine yaramıştı. Özbekler uzun yıllardır hayalini kurduğu Horasan hakimiyeti için büyük bir aşama

kaydetmiş, Osmanlı ise Azerbaycan ve Gürcistan'da birçok yeri ele geçirmişti. Özbekler bu durumdan oldukça memnundu ve seferleri İran içlerine kadar götürmeye kararlıydı. Osmanlı yönetimi ise Safevîlerle uzun yıllardır devam eden çatışmalardan usanmıştı. Sultan Murad, Şah'ın barış teklifiyle yaklaşmasını doğudaki savaşları bitirmek için büyük bir fırsat bildi ve Özbekle ittifakını bir kenara bırakıp kendi çıkarları doğrultusunda hareket etti.

Sultan Murad'ın harplere son vermek üzere sulhü tercih etmesi zihinlerde soru işareti oluşturmuştur. Özellikle Özbekle ittifaktaki samimiyeti ve her geçen gün güçlenen Hanlık karşısında Osmanlı'nın tutumu araştırmacılar tarafından sorgulanmıştır. Biz bu noktada samimiyetten yana kuşku duymamaktayız. Şark seferlerinin Osmanlı açısından büyük maliyeti olduğunu göz önüne aldığımızda ve vaktiyle Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'nın da dikkat çektiği üzere bu seferlerin neticesiz kaldığı hatırlanacak olursa Sultan Murad'ın bir antlaşmayla savaşlara son vermek istemesi gayet doğal karşılanmalıdır. Çünkü ancak bu şekilde Osmanlı'nın Azerbaycan ve Gürcistan hakimiyeti Şah Abbas tarafından tescillenecek ve Safevî birliklerinin bu yerleri geri almaya yönelik girişimleri engellenecekti. Belki de Tahmasb döneminde olduğu gibi antlaşma uzun yıllar Şah tarafından kabul görecekti ve doğudaki karışık ortam en azından Safevî cephesinde son bulacaktı.

Bilindiği üzere Anadolu'daki Celali isyanları da bu tarihlerde merkezi bir hayli yormakta ve dış tehditler karşısında Osmanlı'yı zayıf düşürmekteydi. Şu durumda Sultan Murad'ın kararı doğru bir tercih olarak değerlendirilebilir.

Ancak bu antlaşma Özbekler için büyük bir hayal kırıklığı anlamına geliyordu. Çünkü Safevîleri yok etmek üzere anlaşmaya vardıkları tek müttefiklerini kaybetmişlerdi. Nitekim Özbekler, Osmanlı desteğinden mahrum kaldıkları yıllarda da yani Abdullah Han hayatta olduğu sürece Horasan'daki hakimiyetlerini koruyabilmişler, Han'ın ölümü ve akabinde başlayan Hanlık mücadelesi ise merkezi otoritenin zayıflamasına ve yavaş yavaş Horasan'ın elden çıkmasına neden olacaktı.

Özbekler, kendilerini Safevîler karşısında hedef haline getiren İstanbul Antlaşmasını ve bu antlaşmanın tarafı olan Osmanlı'yı hiçbir suretle olumsuz değerlendirmemişler ya da eleştirmeye vakit bulamadan bir büyük hangamenin içine düşmüşlerdir. Safevîler karşısında yok olma tehditine maruz kaldıklarında ise yine Osmanlı'dan yardım istemek durumunda kalmışlardır. Bu tutumlarının altında yatan

sebeup Özbek Hanlığının en güçlü olduğu anda dahi Osmanlı ile kıyas kabul etmeyecek bir pozisyonda olmasıdır. Üstelik dört bir yandan rakipleriyle çevrili Özbeklerin tek dostu uzaktaki Osmanlı Devletinden başkası değildir.

Safevî-Özbek ilişkisindeki diğer önemli bir savaş Ribât-ı Puryan savaşıdır. Bu savaş da öncekiler gibi Özbeklerin yenilgisiyle neticelenmiştir. Ancak onlara kıyasla çok önemli bir fark söz konusudur. Puryan savaşı Özbeklerin Horasan'dan tamamen çekilmesiyle neticelenmiştir. Üstelik Özbekler bir daha ciddi manada Horasan'a saldırıya geçememişler hatta kendi ülkelerini Safevî saldırılarından korumaya başlamışlardır. Şah Abbas ise önce Belh'i sonra da Maverâünnehir'i Özbeklerin elinden almak ya da en azından kendine tâbi bir Özbek Sultanı tarafından yönetilmesini istemekte ve bu çerçevede Özbekler üzerine saldırılar düzenlemektedir. Dolayısıyla Safevî Devleti Özbekler karşısında Tahmasb döneminden itibaren içinde bulunduğu savunma psikolojisinden çıkmış ve saldırı pozisyonu almıştır. Özbek Hanları ise tam tersi kendi ülkelerini Safevî saldırılarından kurtarma gayretine düşerek Horasan hakimiyeti düşüncesinden tamamen uzaklaşmışlardır. Üstelik zaman zaman Safevîlerle barışı gündeme getirip kendi iç meselelerinde üstünlük sağlamaya çalışmışlardır.

Safevî-Özbek çatışmalarında, dönemin üç önemli devletinin de büyük rolü vardır. Osmanlı'nın bu çatışmalar karşısında üstlendiği rol ve aldığı tutum oldukça önemlidir. II. Bayezid'den itibaren Safevîlere karşı ittifak çağrılarını dile getiren Özbek Hanlarına, Yavuz Sultan Selim dostluk mesajlarıyla olumlu yanıt vermiş, gerçek manada ilk destek ise Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşmiştir. M. 1554 yılında Safevî Devletini ortadan kaldırmaya kesin kararlı olan I. Süleyman, gönderdiği destek kuvvet ile Özbekleri bir şekilde bu savaşa dahil etmeye ve kaçacak yeri kalmayan Şah Tahmasb'ı tüm çaresizliğiyle savaş alanına çekmeye çalışmıştır. Ancak Özbeklerin uzun zamandır beklediği askerî destek oldukça zamansız ulaşmış ve ancak içteki çekişmeleri bitirmeye yaramıştır.

II. Selim döneminde Osmanlı-Özbek ilişkilerinde en fazla gündeme gelen konu Özbeklerin hac ziyareti sırasında karşılaştıkları zorluklardır. Buhara Hanının bu zorlukları gidermek adına bulduğu çözüm ise Astrahan'ın fethine dayanmaktadır. Hem Özbek Hanları hem de Kırım Hanı tarafından gündeme getirilen bu konu kısa sürede tarafların ortak hedefi haline gelmişse de netice bekledikleri gibi olmamıştır.

Seferin en önemli getirisi ise Rus Çarı'nın Özbeklerin Astrahan'dan geçişlerine engel olmayacağını kabul etmesidir. Sonuç itibariyle Osmanlı, Özbeklerin çıkarlarını da göz önünde bulundurarak Safevîlerden sonra Rusya'ya da savaş açmış ve Moskov Çarını karşısına almıştı.

III. Murad tahta oturduğunda Safevî-Osmanlı barışının devam edeceği düşüncesini taşıyordu. Bu nedenle önce Abdullah Han'ın yardım teklifini reddetmiş, Ancak M. 1576'da Tahmasb'ın yerine geçen II. İsmail'in sulhu bozan halleri nedeniyle şarka yönelmek durumunda kalmıştır. Sultan'ın Safevî Devletini yok etmek hususundaki kararlılığını aynı anda Kırım ve Özbek Hanlarıyla irtibata geçmesinden anlamak mümkündür. Ancak şanssızlıklar nedeniyle bir türlü Özbek ve Osmanlı Devletleri aynı anda Safevîler üzerine yürüyemeyeceklerdir.

M. 1590 yılında taraflarca kabul edilen Osmanlı-Safevî barışı ise Özbeklerle müttefik olma düşüncesini bir süreliğine yok etmiştir. Sultan Murad, onayladığı antlaşma nedeniyle Özbeklere yardım gönderemediği gibi onların Horasan'daki seferlerini de tasvip etmemeye başlamıştı. Sultan'ın bu tutumu Özbek Hanı için üzüntü verici olsa da Horasan seferlerini durdurmasına yetmemiştir. Ortaya çıkan bu tablo, Han'ın Osmanlı Sultanına saygısızlığı olarak algılanabileceği gibi Özbeklerin, İstanbul'daki yönetime duyduğu sevgi ve hürmetten şüphe duymayanların nezdinde Osmanlı Sultanı'nın kararında samimi olmadığı düşüncesini oluşturmaktadır. Büyük ihtimalle Abdullah Han da bu şekilde düşünmüş ve oğlu Abdülmümin ile birlikte tüm Horasan'ı hakimiyeti altına almıştır.

Tüm bunlardan yola çıkarak Osmanlı-Özbek dostluğu için söyleyebileceğimiz en özlü söz; siyasî konjoktürün bu iki ülkeyi daima aynı safta bir araya getirdiğidir. 16. yüzyıl boyunca gerek Osmanlı gerekse de Özbek Sultanlarının ülke çıkarları için belirlediği hedefler farklı olsa da muhatapları hep aynı olmuştur. Safevî düşmanlığında birleşen bu iki ülke Rusya'nın varlığına duydukları rahatsızlıkla adeta birbirlerine kenetlenmişlerdir. Ancak Osmanlı özellikle Sultan Süleyman döneminde batıdaki seferlerinden bir türlü vazgeçmeyince hem Rusya hem de Safevî Devleti'nin güçlenmesine ortam hazırlamış ve netice Özbekler ve Osmanlı için hayal kırıkları olmuştur.

Diğer devletler ise Hint Sultanlığı ile Rus Çarlığıdır. Hint Sultanları bu çatışmalarda çoğunlukla Özbeklere karşı Safevîlerin yanında yer almış, çatışmalara

doğrudan müdahil olmak yerine Safevî Şahıyla dostluğunu ilan ederek Sünni Özbek kardeşini yalnız bırakmıştır. Tutumlarının bu yönde olmasının sebebi Özbek Hanların kendilerine rakip görmelerinden ileri gelmektedir. Çağatay Sultanlarına göre şayet Özbekler, batısındaki Safevî sorununu ortadan kaldırıp Horasan'ın değişmez hakimi olurlarsa, fetihlerini Hint coğrafyası üzerinde sürdürecektir. Bu durum da Çağatay Hint Sultanlığının sonu anlamına gelmektedir. Nitekim Özbek Hanlarının Bedeşhan hakimiyetinde ısrarcı olmaları da bunun bir göstergesidir.

Bu bağlamda Osmanlı-Özbek ittifakını da kendi varlığı için tehdit olarak algılayan Hint Sultanları 16. yy'da Safevî dostu olmayı seçmiş ve Özbeklerin Safevîler karşısındaki büyük zaferine mani olarak bu tehlikeyi savuşturmayı hedeflemiştir.

16. yy'in ikinci yarısında devlet statüsü kazanan Rus Çarlığı ise, bu yüzyılın son çeyreğinde Safevîlere silah desteğinde bulunarak Özbekleri zayıf düşürmeye çalışmıştır. Bu şekilde uzun süredir devam eden Osmanlı-Özbek ittifakına son vermek ve bu iki Müslüman devletin Karadeniz'in kuzeyindeki faaliyetlerini bitirmek istemiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

YAYINLANMAMIŞ ARŞİV BELGELERİ

TSMA, E. 5905

Mühimme Defterleri: 16, 18, 21, 32, 38, 44, 47, 49, 51, 60, 62, 63, 75.

YAYINLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., Ankara, 1993.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), C.II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1998.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), C.III, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 1999.

Osmanlı Tarihine Ait Belgeler, Telhisler (1597-1607). hzl. C. Orhonlu, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay., Nu. 1511. İstanbul, 1970.

MÜNŞEÂT MECMUALARI

Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, Tophane-i Amire neşri, C.I-II. İstanbul, 1265.

Münşeât, TSMK. Revan 1956.

Münşeât, TSMK. Revan 1958.

Münşeât, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Nu. 3345.

Sarı Abdullah Efendi. *Düsturu'l-İnşa*. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kataloğu, Kayıt Nu. 3332.

Şah İsmail Safevî Mecmû'a-yı Esnâd ve Mekâtibât-ı Târihî Hemrâh Bâ Yâddâştâ-yı Tafsilî, hzl. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, İntişarat-ı Erguvan, Tahran, 1368.

Şah Tahmasb Safevî, Mecmû'a-yi Esnâd ve Mekâtibât-ı Târîh-i Hemrâh bâ Yâddâştehâ-yı Tafsilî. hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevaî Yay.). İntişârât-ı Erguvan. Tahran: (1368).

Şah Abbas Mecmua-i Esnad ve Mekâtibât Târîh-i Hemrâh bâ Yâddâştehâ-yı Tafsilî, C. I, hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, İntişarat-ı Zerrin, Tahran, 1367.

Esnâd-ı Ez Revâbit-ı İnan Bâ Menâtıkı Ez Asya-yı Merkezi, hzl. İdare-i İntişâr-ı Esnad, İntişarat-ı Vezaret-i Umur-ı Harici, Tahran, 1372.

TEMEL ESERLER

Abdi Bey Şirazî. *Tekmiletü'l-Ahbâr (Târîh-i Sûfiye ez Âğâz tâ 978 Hicrî/Kamerî),* hzl. Abdu'l-Hüseyin Nevaî, Neşr-i Ney, Tahran, 1369.

Anonim. *Âlem Ârâ-yı Şah İsmail,* hzl. Asğar Müntezer Sâhib, İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1349.

Anonim. *Âlem Ârâ-yı Şah Tahmasb: Zendeği Dastani Dovvomın Pâdişâh Devre-i Safeviyye,* hzl. İrec Afşar, İntişarat-ı Dünya-yı Kitâb, Tahran, 1370.

Anonim. *Cihânguşâ-yı Hâkân (Târîh-i Şah İsmail),* hzl. Allahdota Muzattar, İntişârât-ı Merkezi Tahkikat-ı Farsî İnan ve Pakistan, İslamâbad, 1986.

Anonim. *Âlem Ârâ-yı Safevî,* hzl. Yadullah Şükri, İntişârât-ı İttılâat, Tahran, 1363.

Abdulaziz Karaçelebizade. *Kitâb-ı Süleymânnâme,* Tashih Sait Efendi, Bulak Matbaası, İstanbul, 1248.

Asafî Dal Mehmed Çelebi. *Şecâ'atnâme,* hzl. Mustafa Eravcı, MVT yay, İstanbul, 2009.

Baburnâme Babur'un Hâtıratı, hzl. Reşit R. Arat, MEB. Yay., İstanbul, 1993.

Celâl-zâde Mustafa. *Selim-nâme,* hzl. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar, MEB Yay. İstanbul, 1997.

DE CLAVİJO, Ruy Gonzales. *Anadolu Orta Asya ve Timur,* çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yay., İstanbul, 1993.

Don Juan of Persia A Shi'ah Catholic 1560-1604, ed. D. Ross and E. Power George Routledge & Sons press, London, 1926.

Ebu İshak İbrahim İstahrî. *Memâlik ve Mesâlik,* hzl. İ. Afşar, Farsçaya çev. Mehmed b. Esad b. Abdullah Tusterî, İntişarat-ı Movkufat, Tahran, 1373.

Ebul Gazi Bahadır Han. *Türk Şeceresi (Şecere-i Türk)*, hzl. R. Nur, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1925.

Emir Sadreddin Sultan İbrahim Emîni Herevî. *Fütûhât-ı Şâhî Târîh-i Safevî Tâ Âğâz Tâ Sâl-i 920 Hicri/Kameri*, hzl. Muhammed Rıza Nasırî, Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran, 1383.

Fazlullah b. Ruzbehan Huncî. *Mihmânnâme-i Buhârâ (Târîh-i Padişahî Muhammed Şeybanî)*, hzl. Menuçehr Sutude, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1384.

Gelibolulu Mustafa Ali Efendi. *Kitâbü't-Târîhi Künhü'l-Ahbâr*, hzl. Ahmet Uğur, Cilt: I/II. Kısım, Kayseri, 1997.

Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi. *Künhü'l-Ahbâr*, Takvimhane-i Amire Yay. C. I, İstanbul, 1860.

Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi. *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, C.II, hzl. F. Çerçi, Erciyes Üniversitesi Yay. Kayseri, 2000.

Gıyaseddin b. Hamidüddinü'l-Hüseynî Handemir. *Târîh-i Habîbü's-Siyer Fî Ahbârı Efrâd-ı Beşer*, C.IV, hzl. Celaleddin Hümaî, İntişârât-ı Hayam, Tahran, 1380.

Hafız Taniş İbn Mir Muhammed Buhârî. *Şerefnâme-i Şâhî*, C. I-II, Sazman-ı Esnad ve Kitaphane-i Milli Cumhuri İslami İran, Bahş-i İransenasi.

Halim Giray. *Gülbün-ü Hanan*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1287.

Hasan Bey Rumlu. *Âhsenü't-Tevârih*, C. I-III, hzl. Abdu'l-Hüseyn Nevaî, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran, 1384.

Hasan Beyzâde Ahmed Paşa. *Hasan Bey-zâde Târîhi Metin (926-1003/520-1595)*, C.II, hzl. Şevki Nezihi Aykut, TTK Yay., Ankara 2004.

Hurşad bin Kubad el-Hüseynî. *Târîh-i Elçi-i Nizâm Şâh (Târîh-i Safevîye ez Âğâz tâ sâl 972 Hicri/Kameri)*, hzl. Mehmed Rıza Nasırî, İntişârât-ı Encümen-i Âsâr ve Mefahir-i Ferhengî, Tahran, 1379.

İbn Bezâz Erdebilî. *Safvatü's-Safâ*, hzl. Gulam Rıza Tabatabaî Mevd, İntişârât-ı Zoryâb, Tahran, 1376.

İdrîs-i Bidlîsî. *Selim Şah-Nâme*, hzl. Hicabi Kırlangıç, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 2001.

İskender Bey Münşî. *Târîh-i Âlem Ârâ-yı Abbasî*, C. I-III, hzl. M. İ. Rıdvanî, İntişârât-ı Dünya-yı Kitâb, Tahran, 1377.

Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî. *Târîh-i Cihân Ârâ*, İntişârât-ı Hafız, Tahran.

Karaçelebizâde Abdulaziz Efendî. *Ravzatü'l-Ebrâr*, İstanbul, 1248.

Koca Râgıb Mehmed Paşa. *Tahkik ve Teyfik -Osmanlı-İran Diplomatik Münasebetlerinde Mezhep Tartışmaları-*, hzl. A. Z. İzgöer, Kitabevi Yay., İstanbul 2003.

Lütfi Paşa. *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, Matba'a-yı Amire, İstanbul, 1341.

Mahmud b. Hidayetullah Afuşte-yi Natanzî. *Nokâvetü'l-Âsâr fi Zikri'l-Ahyâr der Târîh-i Safeviyye*, hzl. İ. İşrakî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1373.

Mehmet Emin Efendî. *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, hzl. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Nu. 49, Ankara, 1986.

Mirza Bey Conabedî. *Ravzatü's-Safeviyye*, hzl. Gulam Rıza Tabatabaî Mecd., İntişârât-ı Movkufat, Tahran, 1378.

Mirza Muhammed Haydar Doğlat. *The Tarikhi Rashidi*, İng. çev. N. Elias, London, 1895.

Mirza Muhammed Tahir Vahid Kazvinî. *Târîh-i Cihân Ârâ-yı Abbasî (Abbasnâme)*, hzl. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Pejuheşgah-ı Ulum-ı İnsani ve Mutala'at-ı Ferhengî, Tahran, 1383.

Mir Seyid Şerif Rakım Semerkandî. *Târîh-i Râkım*, hzl. Menuçehr Sutude, İntişârât-ı Movkufat, Tahran, 1380.

Mirza Şems Buharayî. *Târîh-i Buhara, Hokand ve Kaşgar der şerh-i hükümranî Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hâce der Kaşgar*, hzl. Muhammed Ekber Aşık, Ayne-i Miras, Tahran, 1377.

Muhammed Mirab Munis-Muhammed Rıza Mirab Agahi. *Firdaws al-iqbal History of Khorezm*, Çağatayca'dan çev. Yuri Bregel, Brill press. USA, 1999.

Muhammed Yar bin Arap Kutgan. *Musahharü'l-Bilâd, (Târîh-i Şeybâniyân)*, hzl. Nadire Celalî, Miras-ı Mektup, Tahran, 1385.

Muhammed Yusuf Münşî. *Tezkire-i Mukîm Hânî Seyr-i Târîhî, Ferhengî ve İctimâî-yi Maverâünnehir der ahd-ı Şeybâniyân ve Astirahâniyân H/K. 906-1116)*, hzl. Fereşte Sarrafan, Miras-ı Mektub, Tahran, 1380.

Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahanî. *Holdeberrîn (Iran der devre-yi Safeviyye)*, hzl. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Movkufat, Tahran, 1372.

Mustafa Nuri Paşa. *Netayic ül-Vukûat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, hzl. Neşet Çağatay, C.I-II, TTK. Yay., Ankara, 1992.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Habibü-i Na'îmâ*, hzl. Mehmet İpşirli, C.I, TTK Yay., Ankara, 2007.

Peçevi İbrahim Efendi. *Târîh-i Peçevi*, C.I-II, İstanbul. 1283.

Selanikî Mustafa Efendi. *Târîh-i Selanikî*, hzl. Mehmet İpşirli, C.I, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 3371, İstanbul, 1989.

Seydi Ali Reis. *Mir'âtü'l-Memâlik*, hzl. Mehmet Kiremit, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999.

Seyyid Hasan b. Murtaza Hüseyini Esterabadî. *Ez Şeyh Safî Ta Şah Safî (Ez Târîh-i Sultanî)*, hzl. İhsan İşrakî, İntişarat-ı İlmî, Tahran, 1366.

Solakzade Mehmed Hemdemi Çelebi. *Târîh-i Solakzâde*, Hamdi Bey Matbaası, İstanbul, 1880.

Şah Tahmasb b. İsmail b. Haydarü's-Safevî, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, hzl. Emrullah Safarî, İntişârât-ı Şark, Tahran 1363.

Şeyh Hüseyin Peser (ibn) Şeyh Abdal Pirzade Zahedî. "Silsiletü'n-Neseb-i Safaviye", *İntişârât-ı İranşehr*, Nu: 6, Çaphane-i İkbâl, Tahran, 1351.

Şükrî-i Bitlisî. *Selîm-Nâme*, hzl. Mustafa Argunşah, Kayseri, 1997.

TOKDEMİR Sadettin. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselme Devrinde Türk Ordusunun Savaşları ve Devletin Kurumu, İç ve Dış siyaseti: (Celâlzade Mustafa, Tabakatü'l-Memâlik ve Derecatü'l-Mesâlik)*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937.

VAMBERY, Arminius. *History of Bokhara From The Earliest Period Down To The Present*, London, 1873.

Veli Kulu bin Davud Kulu Şamlu. *Kıyasu'l-Hâkânî*, hzl. Seyid Hasan Sadat Nasırî, C.I, Tahran, 1371.

Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen, ed. E. Delmar Morgan and C.H. Coote, C. I, Hakluyt Society press, New York, 1886.

Yahya b. Abdullatif Kazvinî. *Lubbu't-Tevârih (be sâl 948 Hicrî/Kamerî)*, hzl. Mir Haşim Muhaddis, İntişârât-ı Ecümen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, Tahran, 1386.

Zeyneddin Mahmud Vasîfî, *Bedayü'l-Vakâyi'*, hzl. Aleksandır Bolderof, C. I, İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1349.

TETKİK ESERLER

KİTAPLAR

AKA, İsmail, *Timur ve Devleti*, TTK Yay, Ankara, 1991.

TABATABAÎ, Allame. *İslam'da Şia (Şia der İslam)*, Farsçadan çev. Kadir Akaras-Abbas Kazimi, Kavser Yay, İstanbul, 1993.

ALLEN, W.E.D., *Problems of Turkish Power in The Sixteenth Century*. Central Asian Research Centre press, London, 1963.

ALPARGU, Mehmed, *Onaltıncı Yüzyılda Türk Dünyası-1 Özbek ve Kazak Hanlıkları*, Ankara, 1994.

AMÎD, H., *Ferheng-i Amîd Şamil-i Vazeha-yı Farsî ve Lugat-i Arabî ve Arupayî, Mustaleh der Zebân-ı Farsî ve Istilahat-ı İlmî ve Edebî*, İntişârât-ı Emir Kebîr Tahran, 1385.

BARTHOLD, Vasili V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. K. Y. Koprman ve İ.Aka, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1975.

BEYÂNÎ Hanbaba. *Tarih-i Nizâmî İrân cenkhâ-yı devre-yi Safeviyye*, İntişârât-ı Setad-ı Bozorg-ı Erteştârân, Tahran, 1353.

BREGEL, Yuri. *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.* Research Institute for Inner Asian Studies press, Bloomington, 2000.

BURTON, Audrey. *The Bukharans, A Dynastic, Diplomatik and Commercial History 1550-1702*. Curzon press, İngiltere, 1997.

DANIŞMEND, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. II, Türkiye Yay. İstanbul, 1971.

DEVELİOĞLU, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yay. Ankara, 1993.

- EMECEN, Feridun M. *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yay. İstanbul, 2010.
- ERAVCI, H.Mustafa. *Özdemiroğlu Osman Paşa: Bir Osmanlı Asker ve Bürokrati (Ehl-i Örf)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi, Proje No: Proje/041.FENED.04. Afyonkarahisar, 2006.
- FELSEFÎ, Nasrullah. *Zendegâni-yi Şah Abbâs-ı Evvel*, C. I-V, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1375.
- GAFFARÎ FERD, Abbas Kulu. *Revâbit-ı Safevîyan ve Özbekân (913-1031/1507-1622)*, İntişârât-ı Vezâret-i Umûr-ı Harici, Tahran, 1376.
- GÜNDÜZ, Tufan. *Son Kızılbaş Şah İsmail*, Yeditepe Yay, İstanbul, 2010.
- GÜNDÜZ, Tufan. *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, Yeditepe Yay, İstanbul, 2007.
- HALM, Heinz. *Shiism*, Edinburg University press, Edinburg, 1991.
- HİNZ, Walther. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, çev. T. Bıyıklıoğlu, TTK Yay. Ankara, 1992.
- HİNZ, Walther. *Şah İsmail Devvomi Safevî (Schah Esmail II)*, Farsçaya çev. K. Cihandarî, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, Tahran, 1381.
- HİNZ, Walther. *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1990.
- HOWORTH, Henry Hoyl. *History of the Mongols From The 9th to Th 19th Century*, C.II/2. Kısım, London, 1880.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi Cilt 1: 1300-1600*, Eren yay, İstanbul, 2000.
- İNALCIK, Halil. *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, TTK. Yay, Ankara.
- İSLAM, Riazul. *Indo-Persian Relations*, Iranian Culture Foundation, 1970.
- KAFALI, Mustafa. *Altın Orda Hanlığının Kuruluşu ve Yükseliş Devirleri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yay., Nu. 2085, İstanbul, 1976.
- KANAR, Mehmet. *Büyük Sözlük Farsça-Türkçe*, Birim Yay., İstanbul, 1998.
- KLYASHTORNY, S.G. ve Sultanov T.İ. *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2003.

KURAT, Akdes Nimet. *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara Üniversitesi Yay. Ankara, 1966.

KURAT, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yay. Ankara, 1999.

KÜTÜKOĞLU, Barthold. *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1993.

PARSADUST, Menuçehr. *Şah İsmail-i Evvel Pâdişâhî bâ Eserhâ-yı dirpây der İran ve İrânî*, İntişârât-ı Sihamî, Tahran, 1381.

PARSADUST, Menuçehr. *Şah Tahmasb-ı Evvel*, İntişâr-ı Sihamî, Tahran, 1377.

MEHDEVÎ, Abdul Rıza Hoşeng. *Târîh-i Revâbit-ı Hâric-i İran Ez İbtidâ-yi Devrân-ı Safevî tâ Pâyân-ı Ceng-i Dovvom-ı Cihânî*, İntişârât-ı Emir Kebîr, Tahran 1375.

MİNORSKY, Vladimir F. *Tadhkirat al-Muluk A Manual of Safavid Administration*, University of Cambridge press, İngiltere, 1980.

PEARSON, M. N. *Pilgrimage to Mecca The Indian Experience 1500-1800*, Markus Wiener Publishers, Princeton, 1996.

ROEMER, H.R. *Târîh-i İran Devre-yi Safeviyye (The Safawid Period)*, Farsçaya çev. Y. Ajand, İntişârât-ı Cami, Tahran, 1380.

SARAY, Mehmed. *Özbek Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Yay., İstanbul, 1993.

SAVORY, Roger. *Iran under Safavids*, Cambridge University press. USA, 2007.

SMİRNOV, N.A. *Rossiya i Turciya v XVI- XVII vekah*, C.I., Moskova, 1946.

SÜMER, Faruk. *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yay., Ankara, 1992.

SAMÎ, Şemseddin. *Kâmûs-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1987.

TOGAN, A. Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul, 1981.

TOGAN, A. Zeki Velidi. *XVI. Asırdan Günümüze Kadar Müstemleke Devrinde Asya Tarihi*, Beyazıt Kütüphanesi, Nu. 133905, İstanbul, 1965-1966.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. TTK Yay., Ankara, 1984.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi II. Cilt İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, TTK. Yay., Ankara, 2006.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Osmanlı Tarihi, III. Cilt 2. Kısım XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, TTK. Yay. Ankara, 2003.

VİLAYETÎ, Ali Ekber. *Târîh-i Revâbit-ı Hâric-i İran der Ahd-ı Şah Abbas Evvel Safevî, İntişârât-ı Vezaret-i Umur-ı Harici*, Tahran, 1374.

VİLAYETÎ, Ali Ekber. *Târîh-i Revâbit-ı Hâric-i İran der Ahd-ı Şah İsmail Safevî, İntişârât-ı Vezaret-i Umur-ı Harici*, Tahran, 1375.

MAKALELER

ASRAR, A.Nihat. "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devletinin Dinî Siyaseti ve İslam Âlemi (1520-1566)", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, ed. M. Tayyip Gökbilgin, Cilt: IV, Sayı: 3-4, ss. 83-90.

AYDINLI, Osman. "Mezheplerin Oluşum Süresinde Mevâlî'nin Rolü", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 3, 2003, ss. 1-26.

BENNİGSEN, Alexandre ve Berindei, M ihnea. "Astrakhan et la politique des steppes nord pontiques 1587-1588", *Harvard Ukrainian Studies, Eucharisterion: Essays Presented To Omeljan Pritsak On His Sixtieth Birthday by His Colleagues and Students*, Cilt: III/IV(Part I), 1979-1890, ss. 71-91.

BURTON, J. Audrey. "The War of Words between 'Abd al-Mu'min and Shah Abbas", *Central Asiatic Journal*, Cilt: 39, Sayı: 1-2, 1995, ss. 51-77.

BURTON, J. Audrey. "Relations Between The Khanate of Bukhara and Ottoman Turkey 1558-1702" *International Journal of Middle East Studies*, Cilt: V, 1990-1991, ss. 83-103.

BUZPINAR, Ş. Tufan. "Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Değerlendirmesi*, Cilt: II, Sayı: 1, 2004, ss. 113-131.

CALMARD, J. "Tabarru", *El.*, ed. P.J. Bearman, Th. Bianquis vd., Cilt: X, 2000, ss. 20-22.

ÇELİK, M.Bilal. “Buhara Hanlığı Kaynak Araştırmaları”, *Taşkent'in Kuruluşu'nun 2200. Yılı Şerefine Tarihselden Moderne Özbekistan Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu*, 2009.

DEDEYEV, Bilal. Çaldıran Savaşına Kadar Osmanlı-Safevî İlişkilerine Kısa Bir Bakış. *The Journal of International Social Research*, Cilt: 2, Sayı:6, 2009, ss. 126-135.

EFENDİYEV, Oktay. “Sultan II. Bayezid ve Şah İsmail”, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, TTK Yay., Cilt: III (1. Kısım), 2002, ss. 1-6.

EMECEN, Feridun M. “Kanuni Süleyman Devri”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt: X, 1989.

ERAVCI, H. Mustafa. “II. İsmail Döneminde Doğu Anadolu'da Safavi Tehdidi”, *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, ed. Orhan Kılıç ve Mehmet Çevik, 2002, ss. 291-302.

ERAVCI, H. Mustafa. “Safevî Hanedanı”, *Türkler*, Cilt: VI, 2002, ss. 882-892.

ERAVCI, H. Mustafa. “Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynakları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, 2010, ss. 249-260.

ERAVCI, H. Mustafa. “The Role of the Crimean Tatars in the Ottoman-Safavid War (1578-1639)”, *Historical Yearbook*, Cilt: V, Sayı: 4, 2007, ss. 153-160.

FAZLIOĞLU, İhsan. “Osmanlı Felsefe-Bilim Dünyasının Arkaplanı Olarak Semerkand Matematik-Astronomi Okulu”, *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 1, 2003, ss. 1-14.

GÖKBİLGİN, M.Tayyip. “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhata”, *Belleten*, Cilt: XXI, Sayı: 83, 1957, ss. 449-476.

GÜNDÜZ, Tufan. “Safevî Dönemi Kaynaklarına Dair Kısa Bir Değerlendirme” *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, 2009, ss. 498-510.

GÜNDÜZ, Tufan. “Şah İsmail”, *DİA*, C. XXXVIII, s. 253-255.

HAİDER, Mansur. “Relations of Abdullah Khan Uzbek with Akbar”, *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Cilt: XXIII, Sayı: 3, 1982, ss. 313-331.

HANEDA, Masashi. “Evolution of the Safavid Royal Guard”, *Iranian Studies*, Volume XXII, Nu. 2/3, 1989, ss. 57-85.

KAFALI, Mustafa. “Şeybanî Han Sülalesi ve Özbek Ulusu”, *Atsız Armağanı*, 1976.

KARACA, Behset. “Safevî Devleti’nin Ortaya Çıkışı ve II. Bayezid Dönemi Osmanlı-Safevî İlişkiler”, *Türkler*, Cilt: IX, 2002, ss. 409-418.

KILIÇ, Remzi. “Osmanlı-Özbek Siyasi İlişkileri (1530-1555)”, *Türk Kültürü*, Sayı: 37, 1999, ss. 523-534.

KILIÇ, Remzi. “Yavuz Sultan Selim Devri (1512-1520) Osmanlı-Özbek Münasebetleri”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1, 2001, ss. 88-102.

KILIÇ, Remzi. “Osmanlı Devleti’nin İran Politikası (16. ve 17. yüzyıllar)” *Türk Dış Politikası-Osmanlı Dönemi*, ed. Mustafa Bıyıklı, ss. 75-116.

KILIÇ, Remzi. “Osmanlı Padişahı III. Murad ve Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması”, *Bilig*, Sayı: 10, 1999, ss. 45-57.

KÜPELİ, Özer. “Irak-ı Arap’ta Osmanlı-Safevî Mücadelesi (XVI-XVII. yüzyıllar)” *International Journal of History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, ss. 227-243.

KÜTÜKOĞLU, Bekir. “Şah I. Tahmasb”, *Vekayi’nüvis Makaleler*, 1994, ss. 297-317.

MALİKOV, Azim. “Semerkant Bölgesindeki Özbeklerin Etnik Tarihi”, *Türkler*, Cilt: VIII, 2002, ss. 617-623.

ÖNALP, Ertuğrul. “Hadım Süleyman Paşa’nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi” *OTAM*, Sayı: 23, 2010, ss. 195-239.

REFİK, Ahmed. “Onuncu Asırda Açık Deniz Meselesi ve Azak Muhasarası”, *TOEM*, (16/94), 1926, ss. 261-275.

REFİK, Ahmed. “Bahr-i Hazar-Karadeniz Kanalı ve Ejderhan Seferi”, *TOEM*, Cüz 43, ss. 1-14.

SAFVET BEY. “Hazar Denizinde Osmanlı Sancağı”, *TOEM*, Cüz 14, 1328, ss. 857-861.

SÜMER, Faruk. “Yavuz Halifeliği Devraldı mı?”, *Bellekten*, Cilt: LVI, Sayı: 217, 1992, ss. 675-701.

TOLMACHEVA, Marina A. “İstahrî”, *DİA.*, Cilt: XXIII, 2001, ss. 203-205.

YİNANÇ, M. Halil. “Akkoyunlular”, *İA*, Cilt: I, 1940, ss. 251-270.

TEZLER

ASRAR, N.Ahmet. *Kanunî Sultan Süleyman ve İslâm Âlemi (1520-1566)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1970-1971.

BUDAK, Mustafa. *Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetleri (1510-1740)*, (Yayınlanmamış YL. Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1987.

ERAVCI, H. Mustafa. *Mustafa Ali Nusretnâme*, C.II. Doktora Tezi, University of Edinburg, Edinburg, 1999.

GÜNDOĞDU, Abdullah. *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigar Şibanileri Devri: 1512-1740)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara, 1995.

KARADAĞ, Gülay. *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları (Alexander Burnes, Arminius Vámbéry, Eugene Schuyler)*, (Yayınlanmamış YL. Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon, 2006.

DICKSON, Martin B. *Shah Tahmasb and The Uzbeks (The Duel for Khurasan with Ubayd Khan: 930-940/1524-1540)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Department for Oriental Studies. University of Princeton, USA, 1958.

KILIÇ, Remzi. *Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 1994.

SAHNE SERAÎ, Rıza Meşhuf. *Münasebât-ı Beyn-i Özbekân ve Safiyân der ahd-ı Şah Abbas Evvel (H.996-1038)*, (Yayınlanmamış YL. Tezi), Tahran Üniversitesi, Tahran 1379.

SARIYAR, Ayten. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı-Özbek Münasebetleri*, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul, 1965.

KAR, Serdar. *63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996-1587-1588)*. (Yayınlanmamış YL. Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002.

ZENDİYE, Hasan. *Revâbit-ı İnan ve Özbekân ez Şah Abbas evvel tâ Merg-i Nadir*, (Yayınlanmamış YL. Tezi), Tahran Üniversitesi, Tahran. 1379.

İNTERNET ADRESLERİ

<http://hadis.islamiyet.gen.tr/hadisler-478.html>, 27.01.2011.

<http://www.enfal.de/muslim/muhtelif/indexana.htm>, 27.01.2011.

<http://www.enfal.de/muslim/muhtelif/indexana.htm>, 27.01.2011.

http://www.diyamet.gov.tr/kuran/rapca.asp?page_id=425, 22.11.2010.

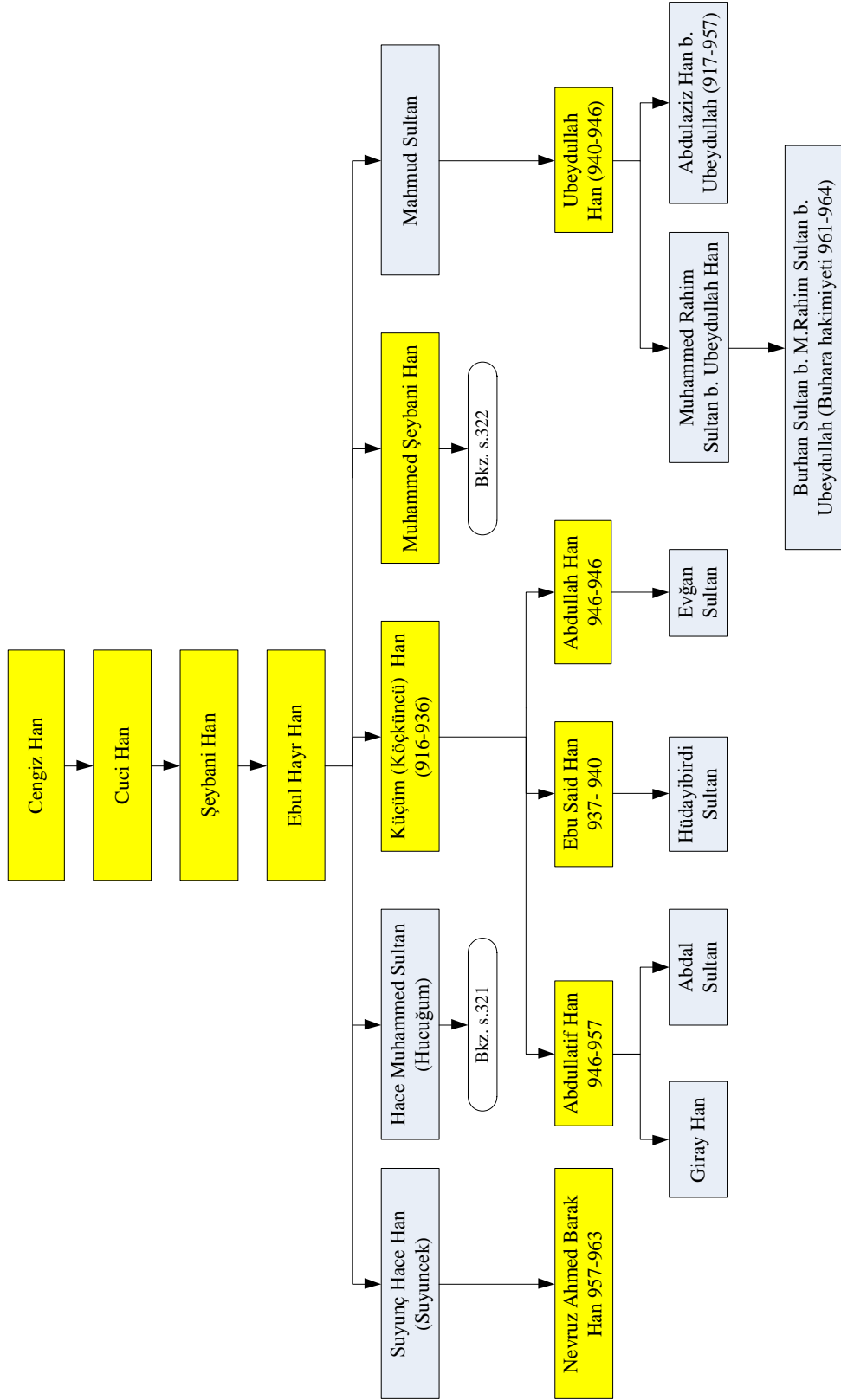
http://www.diyamet.gov.tr/kuran/result.asp?ayet=tevat&page_id=&kuran_id=5&ayet_no=&Arama=Tamam, 22.11.2010.

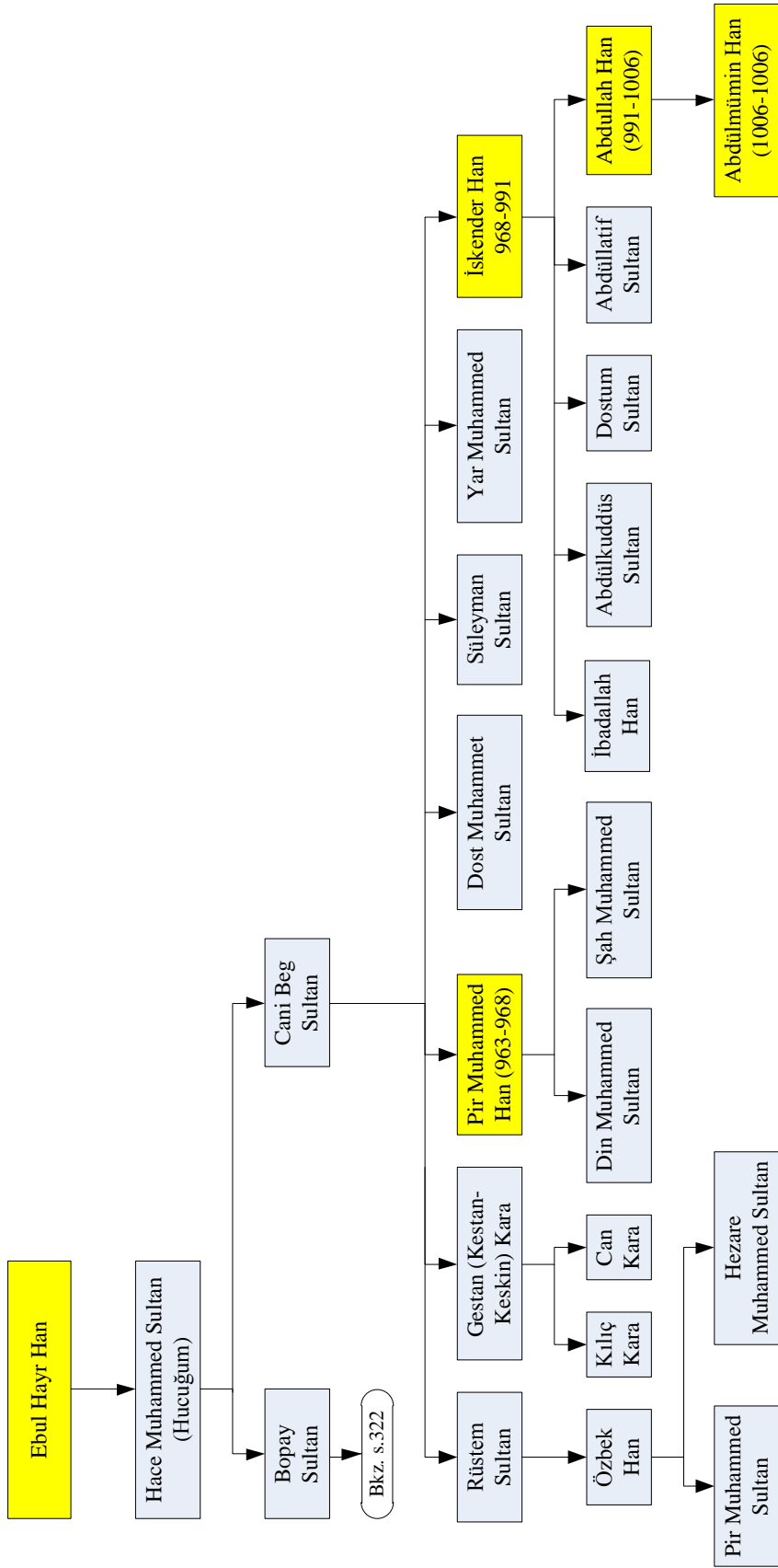
http://www.tebyan.net/İslam/ReligiousAuthorities_Thinkers/2008/12/3/79821.html, 09.11.2010.

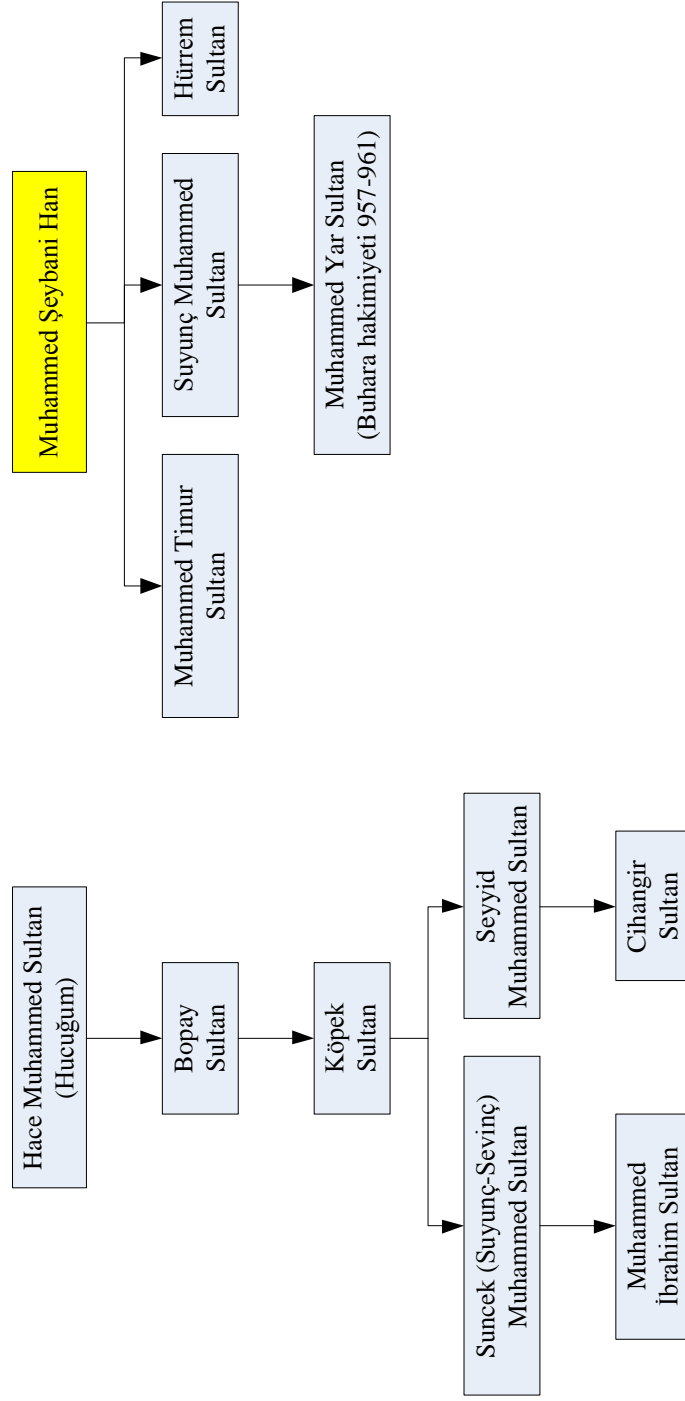
http://www.diyamet.gov.tr/kuran/rapca.asp?page_id=539, 07.02.2011.

EKLER

EK-1. Şecere: Ebul Hayr Han soyundan gelen Özbek Hanları ve Sultanlarına ait şecere, Kutgan'ın Musahhirü'l-Bilâd adlı eserinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Özbek Hanları sarı renkte gösterilek diğerlerinden ayrılmıştır.

۴۲ / تاریخ روابط خارجی ایران در ...

آنکه آنگاه مبارک مُصَنَّفِی الَّذِی بَیِّنَ بَیِّنِهِ اَوْثَقَتْ کَلِمَةً وَرَبَّكَ صَدَقًا وَعَدْلًا لَا یُغَیِّرُ اَکْثَمَایَ وَهُوَ السَّمِیْعُ الْعَلِیْمُ. تحریراً فی اول ربیع الآخر سنه اربعه عشر و تسعمائه الخیریه، بحوالی همدان الواقع به عنایت الملک القوی، اسمعیل بن حسین بن جمید الصفوی.^۳

۱۸
۱۹
۲۰

شاه اسمعیل شیشه خا ن زرخشا ده در حجاب مکتوبش
 مرادف سجانه **بسم الله الرحمن الرحیم** - الحمد لله
 العالی و المدنی علی سوره حمد انشاء و کاد اجین و امانه نلفین و کاد
 فاکتاب اسمعیل از کان صادق الوعد کان بار علی التلقی و ان کئی و کاد
 عند ربی یزینیا ، سدا عناد کاد کما من مکتوب تبره اللع
 نبین سید و چنا بخران مرادف متصح کلا لاد موت مورده همی بدین
 جانب عهد سلاسل حجت و معرفت قوی کرد و انا ارجی کاد کترین سلوید
 سلوک مطرب ابا ، غلط مرادف الذنهاب و سلوید ظاهر سنیه انما ماسان
 جانب از راه فائز به کما ان از ادان و فای و مطیع و عالی کال انتشاره

۱. سوره انعام، آیه ۹۲.
 ۲. سوره انعام، آیه ۱۱۵.
 ۳. اوستوسه، شماره ۵۷۷۸، تقیاس از میکرو فیلم شماره ۲۵۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱، نسخه خطی مطبوع به شماره ۶۶، مجله ارمنستان، سال پنجم، شماره ۹۱ و ۱۰، مجله یادگار، سال دوم، ر.ک. پ.د. زانجان، پیشین، صص ۹۹-۹۳ و ر.ک. پ.د. عبدالصغیر نوری، شاه اسمعیل صفوی، مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی، صص ۲۲-۵۲، کی اشتیاقاً مذکور شده بنام یکی از سلاطین و توضیح زیر نویس هم بنام سلطان حسین باقر اوردست نیست) و نیز جلد این کتاب خطی (هو، مجموعه مستنسل بر مکاتیب سلاطین به یکدیگر، از صفویه ادهام الله دولتهم و غیر ایشان من متصرفات القیصر علی الله العین محمد حسن بن صالح بن عبدالواضع حسین علی الله عالی عظیم الخطه) و (هو، به تاریخ شهر ریج هنگامی که در کتاب مبارک اقدس مبارک اعلی حضرت شاهنشاهی خلد الله منکد و سلطانه به قره کوه دارالجلاله طهران به شکار یک هفته رفت و در دم علیجاه مقرب الخاقان میرزا محمد تقی مستوفی نوری با یک مجلد تاریخ موسوم به هشت نهشت به رسم هدیه فرستاد ۱۷۷۸، حرره محسن بن امیر اخروا شاهی عبارات مترجمه در پشت جلد نشان می دهد که کتاب بعداً از ایران به انگلستان انتقال یافته است و همچنین ر.ک. پ.د. احمد تاجبخش، پیشین، صص ۷۸-۸۳.

روابط شاه اسمعیل و از زنگان / ۴۳

شها ریا نته کر کیت مضمونیت اخلاق و انشمامن از زین اثران اوجا
 کبر را سارین عظیم اسلاف در بهر منبع بدین نه اشتها را سارین
 احیا کما انا ان تفریب سارین خوش آنکو بتبره جاوران نوب جمیع
 باشد بیع نهیب و خلاف منشا ی ولی سدید و وان کثیر التالیف
 لیساق با هم میزیم آن ریک حوام بالهنده و بیج سبیل تاریخ من اصد
 کما الامر، وقت ناعت غلطی ها وی کتاب و عقل طاری حوت کاد بر
 ارباب طبایر و اصا کارا نسی فی وسط البهار و تاریخ و ککارت و حجاب و نوب
 قولات و نالات لمانشت دنگاد تفریب همزه، حالت محرز نوب غلام پاک و سوله
 ظهور اشتها نور عهد علیه السلطو و السلطنت و روجب منشا ی بیعت
 بهم ختم البقیه و کمال الایز که مرآت منشی ظهور آ تا عویر کما بر کوش
 و سده طبع افراع شمیر اطوار سلطنت اخرویست ابات ولایت مور
 و ولایت مکتب صفوی خاصه آن حضرت و عزت علیه انشمامن و اولاد
 طامی و آل بلیته اکمال اوست و پیشینی و پیشی و اولاد بر این مظهر سلطنت عروج
 کبری نبره ذات کئی صفت آن سلطان سیریه فی اوقای نیت و چقدر و دنگا که
 روجب اختیارات زبانی و اختیارات زبانی و از ان آن جا نیت مضمونه
 مکان مضمونه اعنی الیزیدی و اجلا نعلیا انا سندنک حوتق ان تیر خود ان
 ابدی باب غیب و مستب نفا عکاشه از ننگ انشازاد اهل با نایزله
 و اسنادی فری زده و خود را در مقابل احشا کئی رده رجب انشازاد غیبیه
 و ان کتیکه کال علو مکن کال انشازاد و ند ما نشا و اسلایع زین انان عم
 بر نشان بر روی شد نما تا بجهان چرون درین کلایع کئی ناس کئی زان
 دولت و دولتی فی آخر الزمان ازین ککشا ی خانان نبوت و ولایت هال
 بر مهند و جودان جانب سر سرازان کی کشید و از کئی عالم الکی و دولتی سادگی

مجمع کتبی روز و ششمی این دولت در زمان نیکوکار و الله تبارک و تعالی نشان آن
 کوچه باوقاف اصفهان در شان آفت روشن گشت آثار لغزان و لذت گستانی
 از بود من بختنا دیگر تا لا یتو بیجا می ایشا عهده اند خات احاطه اهل ارباب
 حمد شاه و افتاد عجز است زبان خوش نین صاف برش بنگی تا نشی
 زت ملاکتی و من طلبا کو اشد شای فی قدر زبان عزیز باوان مان که کالت
 اتصالات فیاته قیامت من بظلام شقلی لهم انفی آتیا کشاد و زینت
 ملوک مریکا بنان مخیر بویب و افستگنی کتابیا سجد و مناج
 سنست کالمه و کان و ایاث عالم و عالیان و قران اسم بیل بیت ندرها
 در نظر اهل زمان طبع دارد بپت و عزیزیه قدرت بیفراکت بود -
 زمان دولت مادی رسیدد و راشد - انچه الذی عدنا لمانا و ما کانید
 که انحصار تافته و لیضا اودت کالمه و من بویجت شانه نوز و فی کج
 باری نزار اب صلوات و فزنا شایب صلوات شده اند و اشنا شایب
 و سنست این دست تمام سنفل طاشه بویب نل اکبکم و لیکر الا
 الیه فی القوی سر نشه آل حار انده مت نذند خجالت اعقله و ارام
 بری نونی صدق و منطوقه ای تالیت کیم التالیی کتاب اشد و زینت
 حلدن لا ینقلها ان ال کید التیبه عکله و ارنه مرکتیا بر شیوه و زینت
 مستویب مستقیب آن غلام شد که اشنا هات شینه و اشلان مستویب
 که در کتوب از اوقات اسلوب شبت آبا و امر کلیت عام از بود
 اکنون مزین با سادت طینت و بار غایت جلیز و غیره که در دولت
 هر که مسا فی ارباط قوی جندی و بیای اختلاط اهل ناگردد باید صدق اهل
 امله و فزنی اقا و کاذب جمع کتاب فضالت ک و ملک و کتلت بکلیا
 کلای عدو انبیا طین الا شش و انش کوی بیفهم ان جش و خرمنا اهل و کتلت

غرض و بود هر سخن درون حالت غیور و معذب سخن ایقعدی داخون
 احکا بر شریعت غزا طریقه نیجا سلطان و مسخا که آبات شبات کتابی
 و اما دیت محبه مرجه بوی بیفنت آن دو شاه عدل مرگ ندموت
 و کیم که در نظر جوسان شنه عمل و فسلد و سخنان سخن فیلد و شیبک که ایشا
 آبا، دون و حسب آقا و جد آبا تا اعل آتیه تا اعل آرم شدند و خرمند
 و یای بند شنه اند سکر و غرب و بیعت و غریب ناول و اعل شبت اطره
 آتیمی کنگا و خوادکی آزل اکیم کتاب عقلا و انشت سله آبا فی الایمیر
 الایر و کین لاع راه سخن ایشت نول و عفتی را دست بیبش
 ز عشق نا بیزب کرامت . غل و ال او مارا قاست . و ایج که
 انا و اجداد سلطت غدا علی الاعشا و ایشان بر همین عهد و بیجه و ایز
 همدیه بود اند و کالتس العن باللیل و کتن العن و اتم نطق . و یک
 نطق قالی آتس که اگر کالی اظهار و علوف این سخن المذهب ناید یا رجیه
 و بیته و حنل صاحب امور و کتب خرمند و ده ذاک الدین القیم و کمن اگر التاس
 کوا کلون و اگر ما شاد و حقیقت این مذهب سخن شاید و بی علم و کلم
 هر که ان طلاء و بین و فضل و صاحب تخمین کومین که به بر شند و لال
 خالی و نقل و ریایات مدعی حسب ایستی خرمند علقه ایجه الاله نطق
 کدی کوا تخمین سلاسه که خصلا مثل و غرض کل ارا کتاب امور نایند و بی
 و شبت سوری نزار شاعت انکار شیده و اذاعت آثار و فعا حیه که نایا
 ارا ارا سر زرع و اوسل در محاب و ظلال عالمان دین و دولت و صلان
 ملک و ملت سخن و منطوق بود . و بیست و لا اعت بلند صفوی انبیا
 و مختار و جند من سخوی عقلا که ارا و سیکله ان خلق با مور دینه و نایا
 سلطت جز نایا این سلاش و اداد و اراع و اعل ارا کت و نایا و فایسته

خسبه و عظام رده زین خسته الفتان ناید نغسهر کوهکنا کبار دین
 ارج با کلاه . طامس عرش مستوره موت سپهر . مغفودین سلطه نزع
 کاروست . فطلم سینه غم و عشق بخیزد . شاهین صفت چهره چشیده
 دست شده . کی باشد الفتات سبب کونم . نه لجه و ناله کوریتان
 فزونی لخم و خیزان ناید نامشاهی مومن . زمین الدین یسخرین نال دنیا
 علی آفرین و سینه و نه معنی سبیل الله و تنوعها عیبا آلینک فی ضلالتین را نظر
 نشانی طینت مایه فوده نقاشان ضا و قد که مهندسان کاهکاه
 خیزد و سر و سر را ناکشال نفع نهند مع رقم انان نام عرشته دنیا و اهل دنیا
 بر خیزد همین خاطر ما کشیدن اند و مع شش از نشت و نویسی این شاهانها
 بر برین خیزد بر ج بلطن سان مانه کاشته بیت دکامری دوران همزیست
 کویج . ازین ضا و واسون هوان در باد . کواکت کلاوی کویج
 کجا و نشد . کواخت کویج زین غم بهام . بیست نشان کویج
 کسی نایا با باخت غلک . کسی نوحه و معنی ازین غفایرد . بکار از راه
 خویشت و زان نبوی منشای آن تعبای لیک علم سلطان دست نرنه
 ماسوی و اادی سلطه فلق دنیا و معنی ازین جانب سفر کشته ماطلان غتاب
 ایا به و جانان سادات ابدیه دستبندی ابا و اهلها و علم امان علی نه خالی
 دامن ممت ما را از زلوت آوازش نبوی بارایش آسایش از وی صیقلها شده
 بیست در کویج را غنچه هر کوه است . کی را خواص آن کین همی کوه کوه
 آن غنچه آن لیک نیشانی آن غنچه علی و علی و اذنه و آن آغل ما نا زین و اذنی
 زین عجا حله انما لجمین . صورت مرغ نمانا آمد سلطان لجه و دایره چون سنانی
 آن برینت و ریش بودری و با من و زان غنچه و عدالت کز بیت بین کوه
 بخیزد زین آن جانب خواص نود و چه فی اوانغ غلوف و اوست و اهل و بی

کود را سال وصل رسا لبت داد . فلما ساس رزمیز بر روی پندرسد
 چه دینی مدنت که از موزن اوج نشد و ضاد شلم و اوانغ طینان و مع
 مژگانش و در چندان توپه و اشغال بیع و مع اهل نزع و عدلان و مع
 نفع ارباب بیع و عسبان و افعی شد که کمال رعایت ارباب نزع و ارباب
 کلاب مستحق دست نیاد و مع ذلک و وقت و اغانا کمال محبت و در حین
 فیه ایشان چلک چنان داشت که با نوزاد رسو اهل عادت جلست بیست
 اکنون بیخ توپه ایشان همی کوا رب این بر ارم محبت زان مع کشته ارباب
 توه ذابین قافل و اشما و زایدان سلسله از سمت انطباع صوی و دست
 انرا ماسون عاصیده و چنان کوا اشما توه و چه و در حین دیار بیت
 انرا مران خاطر شرا بر اسلخت و می نغز ششانه تا نغز ششانه کولوب
 همی . توپه و نایب با آنها را حله و اسما و اغانا و رو طایف انبالا اشغال
 عوده و فیه سوزیه خواص شد که بدون جان غزب دیار کشته ان علیه
 صورت نام ازین اندکی علیه علی آباء الصلح و الفی و در یاد بیست
 لیل طرف درش از قول رسوله فرست . ناصف ارج ناطق کجا آمد
 اسنادان با کوهت نهر سلید و صاع طلب نویج . و در معین نزع و
 نیش بیخ انهم بر وقت و ت خرد شیدا انما مع ما و اب و لارست انشانه
 حکام و مهمل عیان معین عروق اسنادان کوا در آفاق باشند و سنا و
 شد بوان سلامت و مفلات نغز بر لیدر و زید لای عقی عقی نایب کوی
 اسخ ارباب علم و انروزان صفی احباب اکشف و ابره امان کوانا کا عاصد
 العلیه و لاول همی است که بعد از استسلا و لا سخطا رسو معی داده آید
 الناس حقا که در زمان نیکو آرزوان اکرم توپه و نیشانه و کتا کتابه نغز
 نیاید صفت اندکی بین توپه و کشته کله زین شد و نایب لارست کلا
 و کوا نغز سلیم عجز اقبال و مع لاکم استه العبد صر و شملیه انجری
 عول همان
 اوانغ سنا بیت اللک العقی
 اسمیل بن خدیجه بن بیکه نشوی

EK-4. Belge: Bu mektup Özbek şehzadesi ve Horasan fethiyle sorumlu serdar, Abdülmümin Han tarafından Şah Abbas'a gönderilmiştir. Vilayeti, *Şah Abbas Evvel*, s. 26-28.

۲۶ / تاریخ روابط خارجی ایران عهد شاه عباس اول

و آذربایجان و داغستان و کردستان و لرستان و خراسان، ممالک او را به نومی قتل و غارت و تاخت و تالان نموده که تا قیام قیامت بر صفحه روزگار بماند.^۱
عبدالمومن خان از یک پس از دریافت مرسله فوق در نامه‌ای سعی نمود دلایل عقبنشینی خود را توجیه نماید. از آنجا که ارائه متن کامل نامه و پاسخ شاه‌عباس بدان لازم به نظر می‌رسد، هر دو مراسله عیناً در ذیل می‌آید:

عالینجاب سلطنت پناه شوکت انبیا مبرزالسلطنه و الجلاله و الایه و الشوکه و الایاس شاه‌عباس دام دوله و رفعت‌الی یوم الایعتاک را بعد از تبلیغ دعوات محبت سمات، انهاء رأی صواب نما آن که چون پیر ارسال جهت تنبیه سلاطین اورگنجیه و تسخیر ولایات درون و بیرون و نسا و آن حدود عازم شده بودیم بعد از تنبیه سلاطین و تسخیر ولایات مذکوره از راه قرابلیق شکارگان متوجه فوجان شدیم بعد از آن که لشکری را بانضمام رخصت داده با جماعتی که همیشه در رکاب نصرت انساب می‌بودند با آن مردم به شکار مشغول بودیم که خیر آمدن ایشان به ولایت خراسان به ما رسید. چون عساکر منصوره الآن در ملازمت حاضر نبودند فی الحال به مردم کس فرستاده ما به دولت و اقبال در نواحی مشهد مقدس و آن حدود مکث فرمودیم و ایشان تا رسیدن لشکر ظفر اثر تحمل نکرده از سلطان‌میدان مراجعت نمودند. تا آمدن و جمع شدن لشکر فیروزی اثر زمستان رسید و از آن جهت آن مهم در تعویق افتاد و پارسال که ما به دولت و اجلال عازم خراسان نشدیم سبب آن بود که لشکرهای ماوراءالنهر و تاشکند و ترکستان و آن حدود را حضرت اعلی خاقانی سلیمان‌مکانی ظل‌سبحانی خلیفه الرحمانی جهت تنبیه سلاطین کاشغر و دشت قیباق و آن نواحی نامزد فرموده بودند و ما نیز لشکر بلخ و شبرغان و حصار و چغانیان و وحشوار و خطلان و طالقان و قندز و بغلان و آن حدود را جهت تنبیه متعهدان کابل و بدخشان امر کرده فرستاده بودیم الحمدلله که آن مهمات حسب المدعا صورت

۱. مجمع الانشاء.

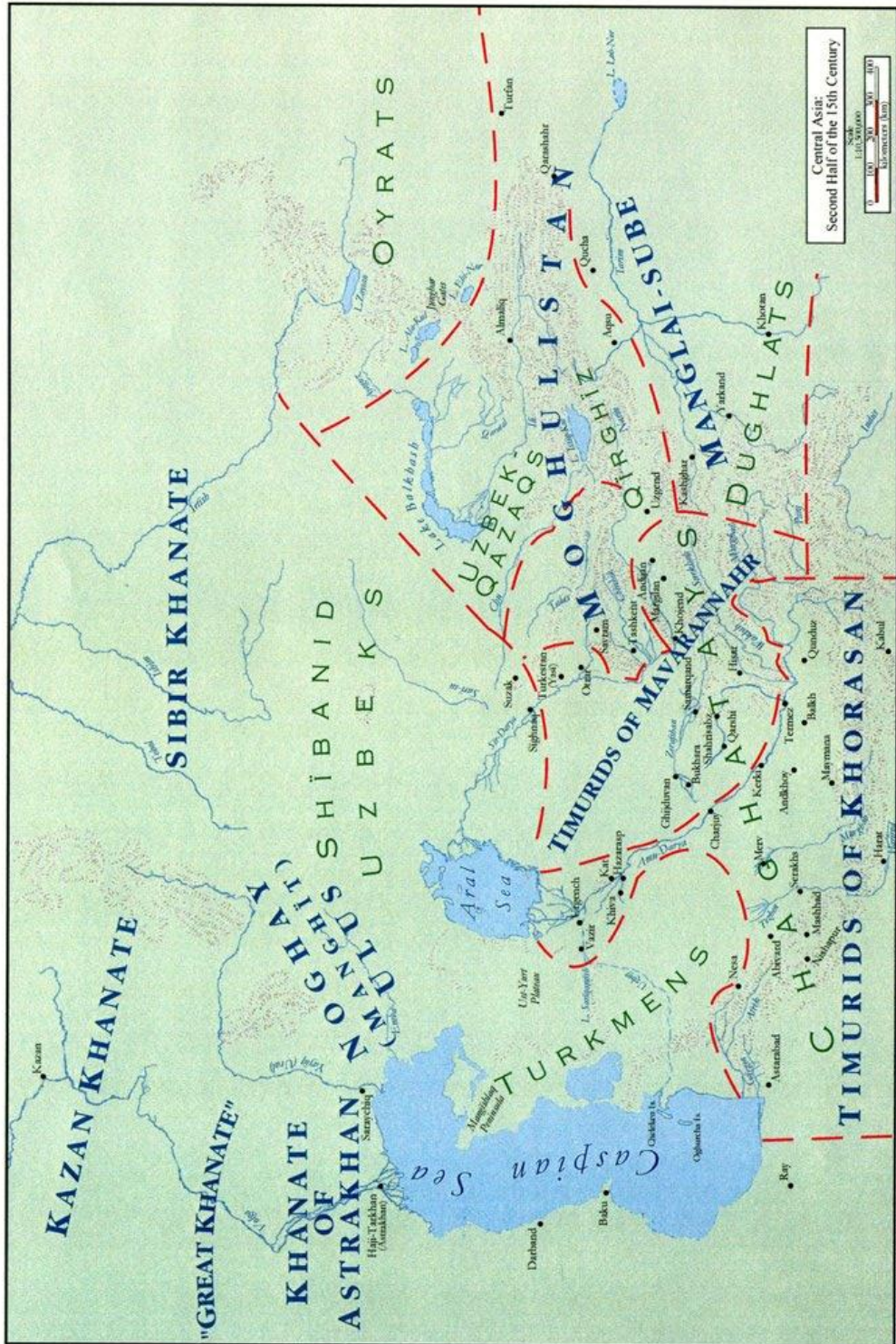
شاه عباس و ازبکان ماوراءالنهر / ۲۷

یافت و خاطر جمع گردیده و فراغ کلی حاصل شده چون امسال به اتفاق آن حضرت عزیمت کرده براق سه ساله کرده جهت غزا متوجه بودیم که این زمستان آن حضرت قشلاق در مرو کرده ما در مشهد مقدس بوده باشیم. چون به طریق ایراد الی الآن پیش آمده بودیم که خبر رسید که آن سلطنت دستگاه بدین جانب تشریف آورده‌اند ما نیز درینجا ایستاده دیده انتظار در راه ایشان نهاده منتظریم که تلاقی فریقین روی دهد. مصعب:
تا دوست که را خواهد و میلش به که باشد

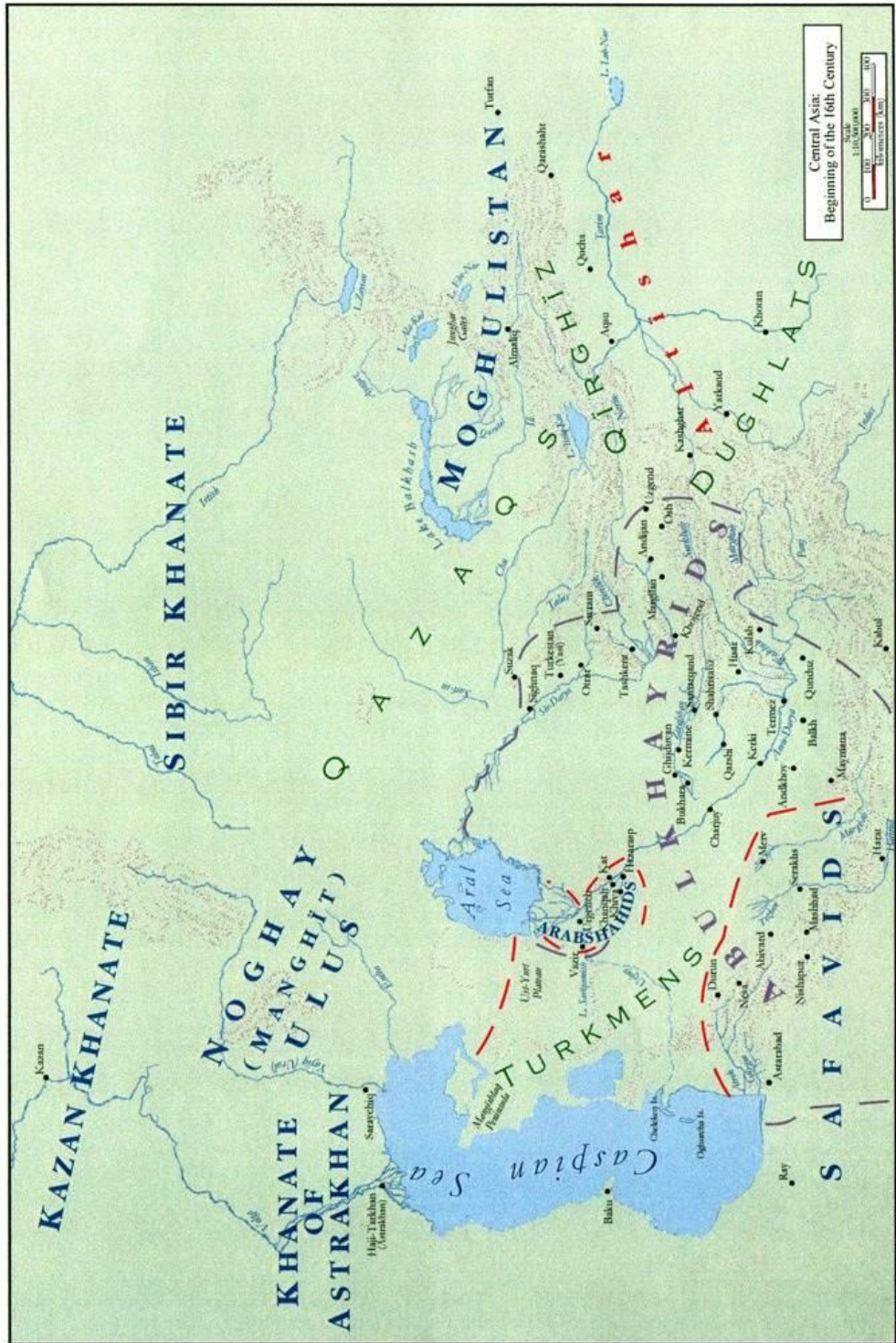
تا تخت و تخت روزی چه کس باشد و تابوت نصیب که شود. اکنون که در میان اهل عالم کسی که دم از پادشاهی و فرماندهی و سپاهگیری میزده باشد جانبی را که در دل خود قرار دهد و به انتهای آن نرسد چه می‌شده باشد. بیت:
همه کار جهان ناموس و نام است وگسره نسیم تان ما را تمام است
و اگر باز به طریق پیرارسال به مقاله در نیامده کمیت خوشخرام را به جانب عراق معطوف دارند، سلطنت از زبان دارد. اعلام ایشان بوده باشد که لشکرهای ماوراءالنهر و تمامی قلمرو را جمع آورده از پیرایشان به عنایت ملک خلاق به جانب عراق سیر خواهیم فرمود و این مراتب را نیک تأمل کند که هر گاه پادشاهی عزیمت یک‌طرف را مصمم کرده متوجه آن صوب گردد و بدانجا نرسیده معاودت فرماید و مقصود حاصل نکند در میان اهل عالم چه خواهد شد. زیاده از این چه اطناب نماید به هر نوع که لایق نام و ناموس خواهند دانست چنان فرمایند و این نامه را از دست امامعلی یک فرستاده شده.^۱

۱. مجمع الانشاء.

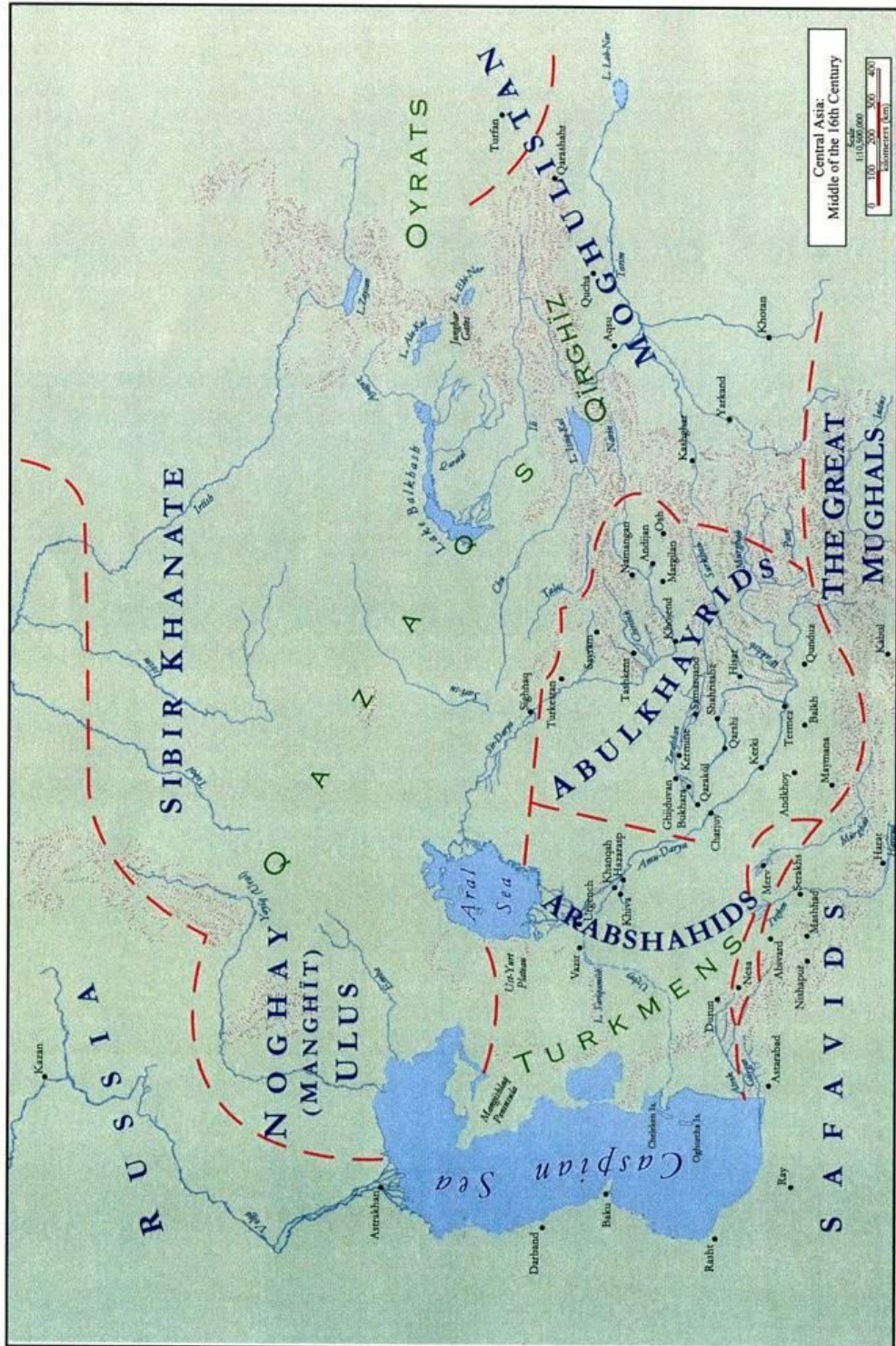
EK-5. Harita 1: Şeybanî Özbeklerin 15. yüzyıldaki konumu. Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia 9th-19th centuries A.D.*, Research Institute for Inner Asian Studies press., Bloomington 2000.

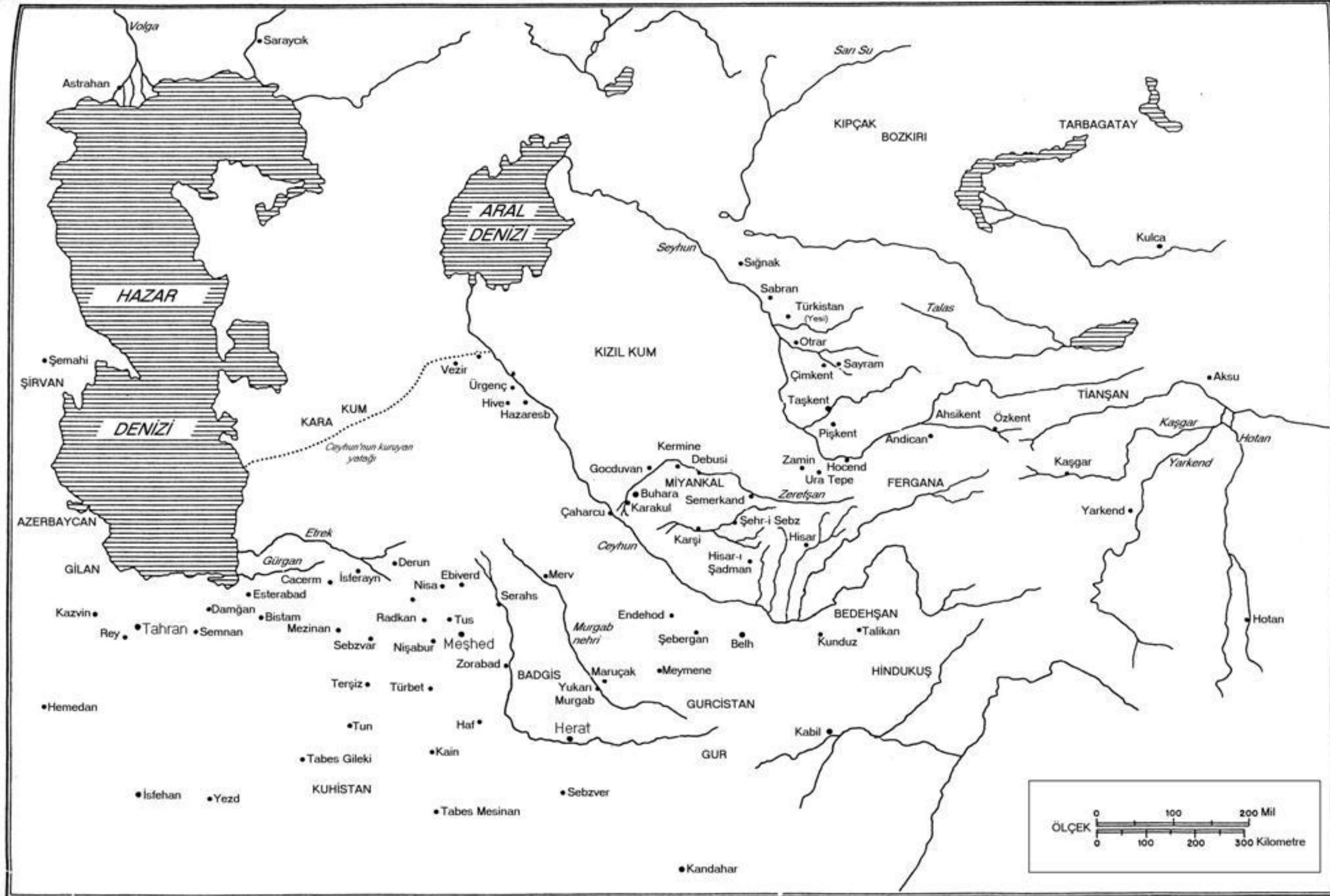
EK-6. Harita 2: 16. yüzyılda Şeybanî idaresindeki Özbek Hanlığı, Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia*.

EK-7. Harita 3: 16. yüzyılın ikinci yarısında Şeybanî idaresindeki Özbek Hanlığı, Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia*.

EK-8. Harita 4: Maveraünnehir, Türkistan ve Horasan bölgesine ait bir harita.

EK-9. Harita 5: 16. yüzyılda Özbek-Safevî savaş güzergâhlarını ve mevkilerini göstermektedir. Hanbaba Beyânî, *Tarih-i Nizâmî Irân cenkhâ-yı devre-yi Safeviyye*. İntişârât-ı Sitâd-ı Bozorg-ı Erteştârân Tahran 1353 s. 413.

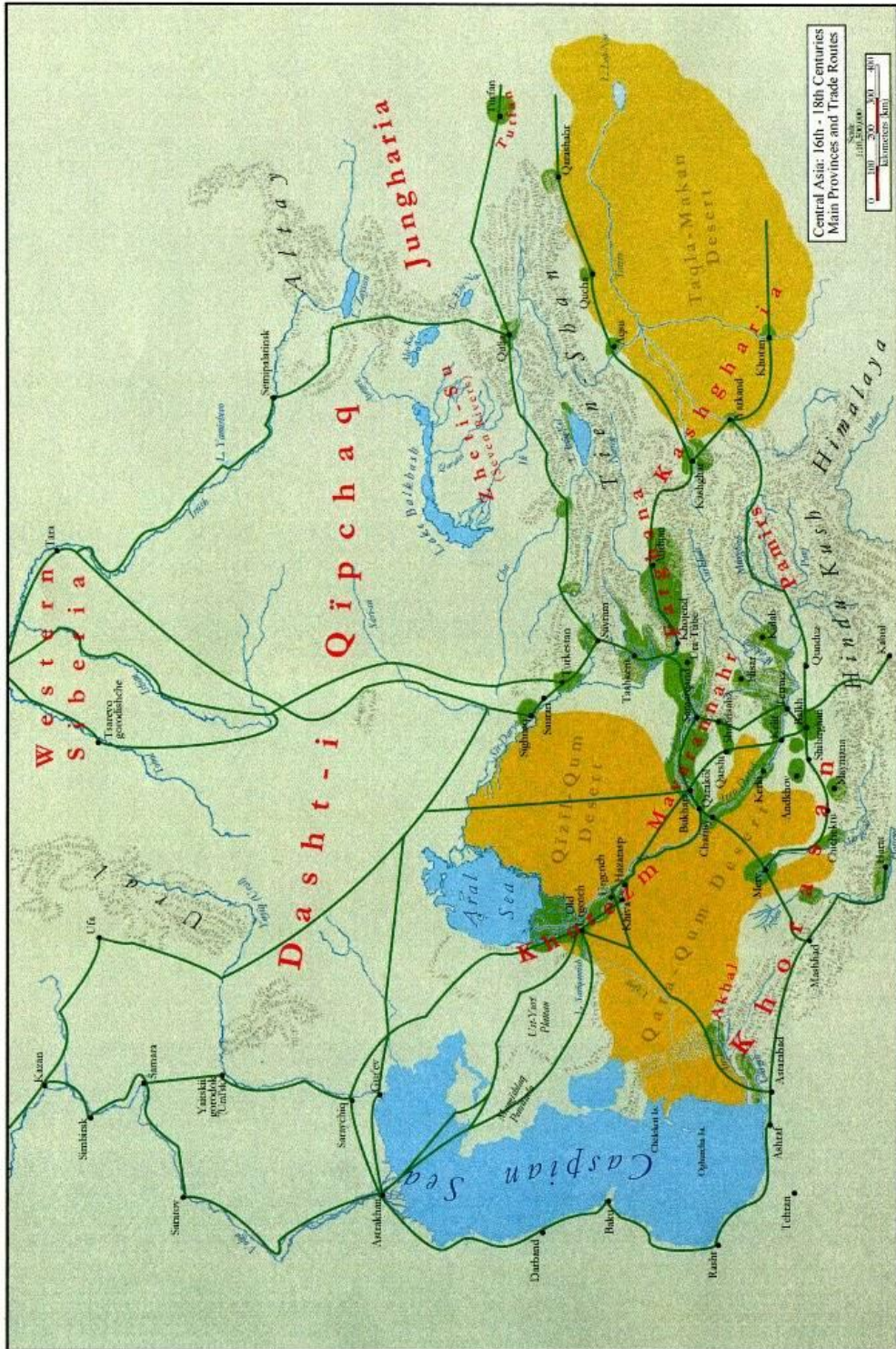

HISTORICAL ATLAS OF IRAN
 نقشه تاریخی ایران
 چاپخانه سازمان جغرافیایی کشور

SCALE 1:7500 000

محدوده ارتدادتتها و متخاصم
 نقاط مهم و دونا لجیش
 خط مرز ارتدادتتها
 خط مرز ارتدادتتها از بکستان

EK-10. Harita 6: 16-18. yüzyıllar arasında Maveraünnehir ve Türkistan'ın Kuzey-güney cepheleli anayolları ve ticarî güzergahlarını gösteren harita, Yuri Bregel, *Historical Maps of Central Asia*.

ÖZGEÇMİŞ

Ad SOYAD: Gülay KARADAĞ ÇINAR

Anabilim Dalı: Tarih

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Yılı: Kars 01.12.1980

Eğitim

Yüksek Lisans: 2006 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

Tezsiz Yüksek Lisans: 2003 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

Lisans: 2002 Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Lise: 1997 Darıca Lisesi, Sosyal Bilimler Bölümü

İş/İstihdam

2002-Araştırma Görevlisi. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Mesleki Birlik Kuruluş Dernek Üyelikleri

Türk Ocağı

Alınan Burs ve Ödüller

TEV Bursu

Yayımlar

Eravcı HM, Çınar, G, “Islamic Aspect of the Turkistan Khanates of 19th Century According to English Travellers”, International Conference on Islamic Civilization, 4-7 Sep. 2007.

Güler M, Çınar, G, XIX. Yüzyılda Karahisar-i Sahip Sancağında Faal Tekke ve Zaviyeler, VII. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, 18-20 Nisan 2005.

Güler M, Çınar, G, “Darüssaade Ağası Hacı Beşir Ağanın Üsküdar'daki Hayratı”, IV. Üsküdar Sempozyumu, 3-5 Kasım 2006.

Yabancı Dil ve Puanı (ÜDS Aralık 2005): İngilizce 60